

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Дејан Н. Зеџ

**СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ У
ОКУПИРАНОМ БЕОГРАДУ (1941-1944)**

докторска дисертација

Београд, 2019.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Dejan N. Zec

**EVERYDAY LIFE IN OCCUPIED
BELGRADE (1941-1944)**

doctoral dissertation

Belgrade, 2019.

Ментор:

Др Дубравка Стојановић, редовни професор Филозофског факултета
Универзитета у Београду

Чланови Комисије:

Др Милан Ристовић, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у
Београду

Др Миле Бјелајац, научни саветник Института за новију историју Србије

Др Алексеј Тимофејев, ванредни професор Филозофског факултета Универзитета
у Београду

У Београду, фебруар 2019.

СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ У ОКУПИРАНОМ БЕОГРАДУ (1941-1944)

Циљ дисертације је да анализира и објасни како се одвијао свакодневни живот у Београду у околностима немачке окупације у Другом светском рату, у периоду од априла 1941. до октобра 1944. године. Фокус истраживања је на феноменима, појавама и процесима који су сачињавали свакодневицу Београђана, као и на самом функционисању града и његових различитих служби и институција. Период немачке окупације у Другом светском рату представљао је период великих дисконтинуитета, када су се животне прилике, околности и животне навике велике већине грађана Београда значајно измениле. Притиснут окупационом управом и репресијом, целокупан географски, демографски, привредни, политички и социјални оквир Београда се изменио, што је веома негативно утицало на свакодневни живот грађана, као и на њихову перцепцију актуелног тренутка, али и прошлости и будућности. Овај рад детаљно обрађује поједине сегменте свакодневног живота Београђана, јавног и приватног, као што су исхрана и приступ различитим животним намирницама, здравље, безбедност, информисање, образовање, уживање у разоноди, културним и спортским садржајима, као и функционисање самог живота у граду и градске комуналне инфраструктуре – водовода, канализације, саобраћаја и слично.

Кључне речи: Београд, Други светски рат, окупација, свакодневни живот, комуналне прилике, снабдевање, информисање, култура, разонода, спорт.

Научна област: Историјске, архелолошке и класичне науке

Ужа научна област: Историја

УДК број:

EVERYDAY LIFE IN OCCUPIED BELGRADE (1941-1944)

The goal of this dissertation is to analyse and explain how everyday life in Belgrade unfolded in the circumstances defined by the German occupation in the Second World War, in the period between April 1941 and October 1944. The research focuses on the phenomena, occurrences and processes, which constituted the everyday life routines of the people of Belgrade, as well as on the functioning of the city itself, and its various institutions. German occupation in the Second World War represented the period of great discontinuities, when circumstances of life and different habits of the inhabitants of Belgrade underwent substantial transformation. Weighted by occupational government and repression, the entire geographical, demographical, economic, political and social framework of Belgrade shifted, which had a very negative effect on the everyday life of the citizens, and their perception and understanding of the actual moment, but also on their interpretations of the things in past and contemplation on what will future bring. This dissertation deals with certain segments of everyday life of the people of Belgrade in detail, both public and private, such as supply of food and other important goods, their health, safety, access to information, education, their enjoyment in leisure time, cultural content or sports, as well as functioning of the city life itself and city's communal infrastructure – water supply, sewage system, city traffic etc.

Keywords: Belgrade, Second World War, occupation, everyday life, communal situation, supply, access to information, culture, leisure, sport

Scientific field: Historical, archaeological and classic sciences

Scientific subfield: History

UDC number:

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР.....	
УВОД.....	1
Свакодневни живот у окупацији	1
Београд у међуратном периоду	7
Априлски рат и бомбардовање града.....	35
Успостављање немачких и колаборационистичких органа власти	44
Отпор и репресија.....	53
ЖИВОТ ГРАДА.....	62
Саобраћај и комуникације.....	62
Градска чистоћа	72
Водовод и канализација	74
Снабдевање електричном енергијом.....	77
Стамбене прилике.....	81
Здравствена и хигијенска ситуација	85
ИСХРАНА И СНАБДЕВАЊЕ.....	94
Проблем исхране у ратном времену	94
Прехрамбене прилике у предратном Београду.....	97
Узроци несташице прехранбених производа.....	103
Регулисање производње, промета и дистрибуције.....	108
Цене и доступност намирница.....	116
Сопствена производња хране	128
Доживљај глади и немаштине и социјалне импликације	134
Дрво за огрев и други енергенти	141
Одећа и обућа	146
Дуван и цигарете.....	150
Остали дефицитарни артикли.....	153
ОБРАЗОВАЊЕ И ПРОСВЕТА	157
Обнова школског живота	157
Просветне власти у периоду окупације – идеологија и реформе.....	161
Рад београдских школа током окупације	169
Идеолошки притисак на ученике и наставнике	176
Београдски Универзитет	182

ИНФОРМИСАЊЕ И ПРОПАГАНДА	189
Концепт пропаганде и искуства нацистичке Немачке и предратне Југославије	189
Организација пропаганде у окупираној Србији.....	195
Београдска штампа у периоду окупације	198
<i>Ново време</i> и <i>Обнова</i>	201
Идеолошка и забавна периодика.....	209
Српски <i>Сигнал</i>	213
Илегална штампа и партизанска и четничка пропагандна акција	218
Радио-Београд.....	223
Савезничка радијска пропаганда.....	227
Покушаји цензуре	234
ГЛАСИНЕ И ПРОРОЧАНСТВА	237
Јавни живот тајних речи.....	237
Гласине о спољнополитичким приликама и стању на фронтovima	238
Гласине о Хрватима и ситуацији у НДХ	240
Гласине о домаћим приликама	245
Борба против гласина и њиховог ширења.....	249
Пророчанства и предказања.....	251
КЊИЖЕВНИ ЖИВОТ, ИЗДАВАШТВО И БИБЛИОТЕКЕ	256
Културна политика под окупацијом	256
Београдске библиотеке.....	258
Штампарије и издаваштво	265
Контрола, притисак и цензура	272
О укусима читалачке публике	278
ПОЗОРИШТА, БИОСКОПИ И ЈАВНЕ МАНИФЕСТАЦИЈЕ	281
Однос власти према позоришту	281
Српско народно позориште и Уметничко позориште.....	283
Експанзија аматерске и дилетантске продукције	286
Београдски биоскопи у периоду окупације.....	289
Регулатива о увозу, дистрибуцији и приказивању филмова	291
Биоскопски репертоар	294
Српски филм.....	297
Прославе и празници	298

Музеји, изложбе и концерти	301
Демонстрације силе	305
Између јавног и приватног.....	307
СПОРТСКИ ЖИВОТ У ОКУПИРАНОМ БЕОГРАДУ	312
Спорт у Београду непосредно по окончању немачке агресије.....	312
Обнова спортског живота у граду	315
Институционалне промене у сфери спорта.....	319
Спорт и идеологија	320
Популарност других спортова.....	327
Проблеми спортског живота Београда у окупацији	329
ЗАКЉУЧАК	335
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	344
БИОГРАФИЈА АУТОРА	381

ПРЕДГОВОР

Југословенска и српска историографија су у периоду од окончања Другог светског рата 1945. године па све до данас у великој мери биле усмерене ка истраживању овог веома важног историјског периода. Фокус истраживача на проучавању тема из Другог светског рата је био природан, посебно ако се узму у обзир чињенице да су сам рат и све оно што се у рату дешавало усмеравали развој југословенског друштва у послератном периоду. Рат и револуција, победа Народноослободилачке војске Југославије предвођене Комунистичком партијом Југославије над окупаторским војним формацијама и њиховим помагачима, успостављање комунистичке власти и њено прихватање од стране већине грађана Југославије су довели до драматичног преуређења југословенске државе у послератним годинама, преуређења које је представљало велики дисконтинуитет са предратном Краљевином Југославијом и које је политичке, привредне и друштвене односе у држави постављало у једну потпуно другачију раван. У том смислу, југословенска и српска историографија се нису много разликовале од главних токова светске историографске науке. Феномен Другог светског рата је на глобалном нивоу препознат као велика прекретница у историји човечанства, виђен је као рат који је разорио стари и познати свет, на чијим је рушевинама било потребно изградити нове институције и друштвене односе. Други светски рат није донео само непојмљива разарања и небројене људске жртве, већ је породило и феномене до тада у потпуности несхватљиве, између осталих концепт „тоталног рата“, где ни практично ни теоретски није постојала разлика између фронта и позадине, потпуну индустријализацију и сцијентификацију војне машинерије у сврху што ефикаснијег убијања и уништавања и, на концу, геноцид као међународни злочин намерног потпуног или делимичног уништавања националних, етничких, расних и религијских група. Због свега онога што је Други светски рат донео и због свих његових импликација на развој човечанства у последњих 70 година, фокус огромног броја историчара из свих крајева света је био управо на проучавању овог ратног сукоба. Десетине хиљада научних радова је написано и објављено на ту тему, што Други светски рат чини вероватно најистраженијом облашћу људског живота у прошлости. Јако велик број страних научних радова посвећених Другом светском рату, који су се бавили

најразличитијим аспектима овог сукоба, били су преведени и штампани у Југославији и сачињавали су неизоставно штиво за све оне који су имали намеру да се озбиљно баве проучавањем Другог светског рата, без обзира на то колико је њихова тема била специфична или „национална“. Тешко је замислити да неко ко није читао *Тотални рат* Питера Калвокорезија и Гаја Винта или *Доба екстрема* Ерика Хобсбаума уопште може на правиан начин приступити истраживању Другог светског рата.

У складу са значајем који је Други светски рат имао за рађање социјалистичке Југославије, и у нашој земљи су настале стотине па и хиљаде радова, монографија, студија, чланака и зборника приређене историјске грађе који су се бавили ратом. Ти радови су обрађивали најразличитије могуће теме из рата и револуције: Дипломатске односе Краљевине Југославије са светским силама у периоду непосредно пред напад сила Осовине на Југославију; Војни пуч од 27. марта 1941. године и формирање Владе генерала Симовића; Унутрашње прилике у Југославији пре почетка рата; Априлски рат и војни и политички слом Југославије; Успостављање окупаторског система власти и подела Југославије; Устанак југословенских народа 1941. године и стварање џепова слободне територије; Офанзива окупаторских јединица на слободну територију; Репресија према цивилном становништву Југославије, посебно према Јеврејима и Ромима; Формирање квислиншких парламентарних творевина попут Независне државе Хрватске и прогон Срба у НДХ; Формирање и деловање квислиншких органа власти на територији Србије, Савета комесара Милана Аћимовића и „Владе народног спаса“ Милана Недића, Српске државне страже и Српског добровољачког корпуса; Формирање и деловање четничких војних формација, односно Југословенске војске у Отаџбини и њени односи са немачким и италијанским окупатором, итд.

Упркос чињеници да је у социјалистичкој Југославији историографија била под директним и индиректним утицајем владајуће идеологије и партије и да би истраживач данас тога требао да буде свестан и да у складу са тим сазнањем критички приступа анализи историографске продукције из периода социјализма, највећи број научних дела насталих у периоду социјализма има велику научну и сазнајну вредност, док нека представљају и дела од капиталног значаја за

раумевање догађаја и процеса из рата. Може се уочити да у историографским делима из социјалистичког периода која третирају теме из Другог светског рата аутори идеализују партизански покрет, Народноослободилачку војску и Комунистичку партију Југославије, као и да многе догађаје тумаче по идеолошком кључу а на уштрб историјских извора и чињеница изнетих у њима. Посебно су осетљива питања колаборације и улоге Југословенске војске у Отаџбини у рату, питања која су у историографији актуелизована крајем 80-их и почетком 90-их година 20. века. Са друге стране, историографску продукцију која је настала у периоду после распада Југославије неретко карактерише некритички идеолошки ревизионизам, који уместо да поставља нова питања и покушава да пронађе нов угао гледања на поједине историјске проблеме, често нуди апологију колаборације и идеолошку острашћеност. Иако су многа од ових дела контроверзна по методологији, коришћеним изворима и закључцима, треба их адекватно проучити и установити шта заправо таква дела доносе српској историографији.

Највећи и најзначајнији корпус историографске продукције везане за Други светски рат на територији Југославије се односи на Комунистичку партију Југославије и Народноослободилачку борбу, односно устанак народа Југославије и његову борбу против окупатора и његових помагача. Овај сегмент историје Другог светског рата, који би најбоље могао да се окарактерише као војна и политичка историја, обрађен је веома детаљно и темељно. Све веће и мање војне операције у земљи, свака дивизија, бригада или јединица Народноослободилачке војске, свака одлука Комунистичке партије Југославије су истражени до танчина и представљени научној и широј јавности. Капитална дела општег типа, попут радова Бранка Петрановића као што су *Историја Југославије* у три тома, где је други том посвећен Другом светском рату, *Србија у Другом светском рату 1939-1945* и *Револуција и контрареволуција у Југославији (1941-1945)*, затим књиге Велимира Терзића *Слом Краљевине Југославије: узроци и последице пораза*, у два тома, дело Богдана Кризмана *Хитлеров „План 25“ против Југославије*, књига *Рат и револуција у Југославији 1941-1945* Јоза Томашевића, представљају основу за свако даље истраживање Другог светског рата на територији Југославије и Србије.

Бројна су и неизоставна истраживања која су се бавила специфичним темама везаним за рат, и она насатала у социјалистичком периоду али и она која су новијег датума. Њихово консултовање је неопходно као први корак у сваком даљем истраживању тема из периода Другог светског рата. Од многих треба издвојити научне монографије које су се бавиле питањима узрока рата и плановима сила Осовине за југословенску територију, попут радова Милана Ристовића *Немачки "нови поредак" и југоисточна Европа*, затим *Југославија у кризи 1934-1941* Јакоба Хоптнера или *Вањска политика југославенске државе* Богдана Кризмана; затим привредним приликама на територији окупиране Србије попут *Привреда Србије у Другом светском рату* Драгана Алексића или *Новац у Југославији за време Другог светског рата* Миодрага Угричића; организацијом и деловањем колаборационистичких институција и организација попут књига *Контрареволуција у Србији* Милана Борковића, *Специјална полиција у Београду 1941-1944* Бранислава Божовића, *Војска Недићеве Србије* Бојана Димитријевића, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића* Александра Стојановића или *Потиснута истина: Колаборација у Србији 1941-1944* Оливере Милосављевић; затим књиге које су се бавиле деловањем Југословенске војске у Отаџбини, попут *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945* Бранка Петрановића, *Историја Равногорског покрета 1941-1945 I и II* Косте Николића, *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945* Јоза Томашевића и других; ратним злочинима и геноцидном политиком окупатора, као што су *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944* Венцеслава Глишића, *Холокауст у Србији* Валтера Маношека или *Страдање Рома у Србији за време Холокауста* Милована Писарија.

Такође, уколико је тема истраживања географски уоквирена, односно ако је фокусирана на Београд, непоходно је консултовати бројне књиге, монографије и зборнике који се специјално баве Београдом у Другом светском рату, попут књиге *Београд* Јована Марјановића, зборника *Београд у рату и револуцији 1-2* уредника Радомира Богдановића, монографије *Београд под комесарском управом 1941* Бранислава Божовића, затим књиге *Њемачка окупациона управа у Београду 1941-1944* Мухарема Креса и других бројних књига и чланака. Такође, како би се разумели дужи историјски, политички, социјални и економски процеси живота

једног града у историји, па самим тим и значаја једног историјског периода као што је био Други светски рат у историјском развоју града, потребно је анализирати литературу која се бавила сагледавањем развоја града у различитим контекстима, кроз дуже временске интервале. За правилно разумевање историјског развоја Београда у прошлости изузетно је корисно прегледати следеће научне радове: зборник *Историја Београда* који је уредио Васа Чубриловић, који садржи веома вредне прилоге који се баве најразличитијим областима политичког, друштвеног и економског развоја српске и југословенске престонице у прошлости; затим књиге које се односе на промене у демографским приликама града, попут књига *Становништво Београда 1918-1941* Томислава Богавца или *Смртност становништва Београда* Гордане Војковић; затим дела која се односе на привредни и економски развој, попут дела *Успон Београда* Миливоја Костића и *Историја индустрије Београда* Драгана Петровића; књиге које се баве урбанистичким и комуналним приликама, попут радова *Београдске улице и тргови 1872-2003* Милана Лека, *Један век Београдског водовода и канализације 1892-1992* Владимира Буџца или *120 година јавног градског превоза у Београду* Александра Зајца; монографије које се баве модернизацијским процесима у Београду у освит модерног доба и првој половини 20. века, попут *Београд и Европа: 1918-1941* Пеђе Марковића или *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890-1914* Дубравке Стојановић, и многе друге. Поред значајних монографија и зборника, објављени су и бројни чланци и расправе који у великој мери доприносе разумевању историјског развоја Београда у прошлости и који представљају незаобилазну литературу у процесу анализе историјских прилика у граду.

Поред дела која се фокусирају на сам Други светски рат и на прилике у Београду током истог, за истраживача који има намеру да истраживању поменутих феномена приступи на један свеобухватан и холистички начин, посебно ако је сфера његовог интересовања област друштвене историје, неопходно је и то да се упозна са делима која ће му омогућити сагледавање друштвених процеса у једној широј перспективи и у различитим темпоралним, социјалним, политичким, идеолошким, географским и економским контекстима. У првом реду, то је књига Мари-Жанин Чалић *Социјална историја Србије 1815-*

1941, која представља изванредан преглед социјалне динамике у Србији током 150 година од стицања независности до почетка Другог светског рата, која омогућава разумевање комплексних друштвених, демографских, економских, културних, здравствених и других промена које су обележиле живот у српским градовима и селима у овом периоду. Друго изузетно значајно дело из ове области је књига у три тома *Културна политика у Краљевини Југославији I-III* Љубодрага Димића, која даје исцрпан преглед друштвених, културних, образовних, научних и других прилика у Краљевини СХС и Југославији, као и идеја, намера и акција државних и других власти у процесима уобличавања истих. На крају, зборник *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* уредника Милана Ристовића омогућава увид у приватни и свакодневни живот Срба, и упознавање са најразличитијим процесима и аранжманима, од становања и исхране до моде, разоноде или сексуалности.

Упркос великим напорима учињеним на истраживању Другог светског рата на територији Југославије и бројним историографским делима која су настала као резултат тих истраживања, постоје теме и области које и до данас нису довољно истражене. Многе од тих тема просто нису дошле на ред, а многе од њих су отворене тек пошто се социјалистичка Југославија распала. Знаимљиви и значајни радови из области историје привреде, културе и образовања су настали у последње време и они наговештавају да поново постоји велико интересовање истраживача за историју Другог светског рата на територији Југославије и интересовање за проучавање друштвене историје Југославије у рату. Већ је поменуто истраживање Драгана Алексића које се бавило општим привредним приликама на подручју окупиране Србије, а њему треба додати и радове који су се дотакли и других привредних тема, попут принудног рада (*У складу са насталом потребом...* Зорана Јањетовића). Повећано је интересовање за просветне, образовне и научне прилике у окупираној Србији, за устројство и рад школа и универзитета, као и за институционалне прилике у тој области. У том смислу треба издвојити радове Љубинке Шкодрић *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944*, Љубице Кандић *Историја Правног факултета у Београду 1941-1945* и *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића* Александра Стојановића. Посебно је велико интересовање у периоду од средине 90-их година

до данас испољено за питања културе и информисања. Бројни радови на ту тему укључују и синтезе попут *Летопис културног живота Србије под окупацијом 1941–1944* и *Српска култура под окупацијом* Бојана Ђорђевића, али и радове Љубинке Трговчевић, Бора Мајданца, Василија Марковића, Мирослава Савковића и других, који су се бавили појединим специфичним аспектима те области. Право освежење на пољу истраживања друштвене историје Другог светског рата су представљали радови *Позориште у окупираној Србији* Бора Мајданца, *Театри окупиране престонице 1941-1944* Василија Марковића, *Кинематографија у Србији током Другог светског рата 1941-1945* Мирослава Савковића и *Окупацијски Радио Београд* Мирјане Николић. Најновија значајна научна постигнућа у области истраживања информисаности и пропаганде представљају зборници *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944* у два тома, које је приредио Александар Стојановић.

Са друге стране, један изузетно значајан сегмент друштвене историје у ратном периоду готово да уопште није био обрађиван. То је историја свакодневног живота под окупацијом. У различитим историографским делима која се баве другим аспектима рата и окупације могу се пронаћи одређене цртице и подаци који нам могу ближе дочарати како је та окупација заиста изгледала али систематских покушаја дефинисања једне овакве истраживачке теме и концентрисан рад на истој су за сада ретки. Свега је пар историографских дела која се у тоталу баве свакодневним животом у Србији у периоду немачке окупације. Најзначајнија од њих су књига Косте Николића *Страх и нада у Србији 1941-1944. године: свакодневни живот под окупацијом*, објављена у Београду 2002. године, којом аутор заправо отвара ову тему у научној јавности и позива истраживаче да се истом више баве, као и уводна студија Наташе Милићевић у приређеном дневнику Драгутина Ј. Ранковића *Свакодневни живот под окупацијом 1941-1944: искуство једног Београђанина*, објављена у Београду 2011. године, у којем ауторка даје одличан али нажалост по истраживаче, недовољно широк преглед неких аспеката живота у окупираном Београду. Истраживачи нестрпљиво ишчекују објављивање докторске тезе Наташе Милићевић о судбини српског грађанства у периоду рата и окупације која ће несумњиво представљати огроман допринос научном проучавању свакодневног живота у том периоду.

Докторска дисертација *Свакодневни живот у окупираном Београду (1941-1944)* има управо за циљ да се посвети истраживању ове слабо истражене области у српској историографији. Свакодневни живот грађана Београда у периоду од априла 1941. године до октобра 1944. године, њихови проблеми, њихове стрепње, њихове наде, њихова борба да преживе, да се угреју, да се излече, да не клону духом, да се информишу, да се забаве, да се образују, да остану нормални, представљају корпус тема које имају изузетан значај за наше разумевање рата и окупације као и свега онога што је дошло после 1945 године. Искуство живота под окупацијом се утиснуло се дубоко у колективно и лично сећање оних који су окупацију преживели, и у великој мери утицало на стварање новог погледа на свет и значајно доприносило изградњи тог света у годинама после ослобођења.

Пошто је предмет истраживања до сада фрагментарно обрађиван у југословенској и српској историографији, један од циљева овог рада је да једном месту сакупи и укаже на сву релевантну литературу која се макар и делимично бави проблемима свакодневног живота у окупираном Београду у периоду Другог светског рата, да ју критички анализира и укаже на њене вредности али и недостатке. У обзир је узета сва литература, и из периода социјалистичке Југославије, и она настала у емиграцији, и студиозно и детаљно анализирана. Такође је један од циљева ове дисертације јесте да се мапира и вреднује сва релевантна историјска грађа, архивска, мемоарска и објављена, која би даље послужила истраживачима за проучавање феномена окупације.

Основни циљ истраживања је да се анализом адекватних историјских извора и консултовањем релевантне историографске литературе, утврде и објасне у целини и у својој сложеној међусобној повезаности феномени који су били карактеристични за свакодневни живот просечног Београђанина у периоду од априла 1941. године до октобра 1944. године. Посебно је значајно утврђивање околности у којима се тај свакодневни живот одвијао: Оружани напад и бомбардовање у априлу 1941. године; Рушење и оштећивање великог броја стамбених и инфраструктурних објеката; Велико страдање цивилног становништва града у бомбардовању; Депопулација услед погибија, смрти од болести и глади, одвођења заробљених припадника Југословенске војске у ратно заробљеништво и одвођења на присилни рад; Уништење београдских Рома и

Јевреја; Административне и социјалне потешкоће услед распарчавања Краљевине Југославије и драстичне редуције државног чиновничког апарата; Привредни колапс услед рата, девастације и ангажовања привредних ресурса за немачке ратне потребе; Устанак у Србији и репресије према становницима Београда као одмазда за устанак; Губитак политичких и личних права и слобода; Потешкоће у снабдевању Београда прехранбеним намирницама услед промена граница, одсецања Београда од своје аграрне залеђине у широј области Земуна и јужног Баната и реквизиција за потребе немачке војске; Потешкоће у снабдевању водом, електричном енергијом, у организовању јавног саобраћаја; Социјални проблеми настали приливом великог броја избеглица са територије Независне државе Хрватске и других крајева распарчане Југославије; Потешкоће настале ограничавањем слободе кретања; Ограничавање и надзор грађана у уживању у слободном времену, културним добрима, позоришним представама, биоскопским пројекцијама; Цензура штампе и ограничавање извора информисања; Идеологизација свих аспеката јавног живота и др.

Други значајан циљ истраживања је да, колико је год то могуће, представи дух једног времена, односно да открије начин на који су Београђани разишљали о времену у којем живе, о свему ономе што је довело до тога да Београд буде уништен и окупиран а његови житељи угњетавани, о томе какве су биле њихове наде и очекивања у вези са окончањем рата и у вези са тим како ће њихов град и њихова држава изгледати у послератном периоду. У објективном смислу, јако је тешко о овоме дати један јединствен закључак, посено због тога што је на ставове сваког поједница утицало и његово сопствено политичко уверење, образовни и материјални статус, класна припадност, али и то колико је сам био погођен окупацијом и репресалијама.

Посебно треба поменути да је један од главних циљева овог рада контекстуализација добијених сазнања, односно њихово смештање у општи контекст изучавања живота у окупираном граду у Европи у Другом светском рату. У том циљу ће се добијена сазнања поредити са подацима доступним из стране литературе о животу у другим крајевима и градовима окупиране Европе али ће се поредити и са информацијама о животу у градовима у Југославији, и онима који су били под окупацијом (Ваљево, Чачак, Ужице, Крагујевац, Ниш,

Шабац и др.) али и онима који су се налазили у саставу новоформираних квислиншких парламента (Загреб, Сарајево и др.). Такође, рад се делимично бави и компарацијом искуства живота под окупацијом у Првом и у Другом светском рату, обзиром да је ретка околност у историји да је један град у тако кратком временском периоду, може се рећи у периоду једне генерације, преживео две окупационе управе.

На основу досадашњих истраживања, прегледаних извора и прочитане стручне литературе, наметнуле су се следеће тезе као основа за истраживање и писање рада: 1) Почетак Другог светског рата у свету је утицао на свакодневни живот грађана Београда, пре свега у доменама организације привреде, која је била веома погођена избијањем рата јер је Краљевина Југославија била у највећој мери привредно везана како за Немачку тако и за земље Савезнице, затим у домену снабдевања прехранбеним производима и у психолошком домену, јер је ратно стање у Европи у великој мери допринело стању несигурности и неизвесности грађана Београда у погледу скоре будућности. 2) Агресија сила Осовине на Југославију, Априлски рат и бомбардовање Београда су изазвали огромна разарања у граду, где је више хиљада стамбених, привредних, културних и осталих објеката било или уништено, онеспособљено за употребу или оштећено. Страдање Београђана је било велико, више хиљада људи, и војника и цивила је било убијено или рањено, док су хиљаде привремено или трајно напустиле град због осећаја несигурности и уточиште потражиле на селу. Градска инфраструктура је била девастирана, што је у великој мери отежавало живот Београђана у наредном периоду. 3) Демографске промене и структура становништва Београда су се драстично променили у периоду рата и окупације: хиљаде људи су погинули у бомбардовањима и у одмаздама окупатора, такође су хиљаде људи побегли из града на село где су били макар сигурнији по питању набавке прехранбених намирница, велик број мушкараца војних обвезника војске Краљевине Југославије је био заробљен у Априлском рату и одведен у заробљеништво у Немачку, јако велик број људи је у Београду током окупације преминуо од глади, болести или исцрпљености. Такође, скоро у потпуности је истребљена београдска заједница Јевреја и Рома. Са друге стране, у Београду је у периоду окупације уточиште пронашао велик број избеглица, поготово из

Независне државе Хрватске и подручја које су окупирали Мађарска и Бугарска. 4) Београд је у периоду окупације био одсечен од своје природне пољопривредне базе, од Срема и Баната, док је истовремено велик део прехранбених намирница ишао за немачке ратне потребе, што је довело до великих несташаца прехранбених производа у Београду, девалвације новца, процвата црне берзе и преласка на робну размену. Недостатак основних животних намирница и немогућност власти да организују одговарајуће снабдевање и правичну расподелу је довео до велике корупције, што је додатно урушавало њихов углед у народу. Обзиром да је снабдевање града прехранбеним намирницама суштински пало на села у околини Београда, поједини сељаци су се окористили таквом ситуацијом и стекли велико материјално богатство, што је доводило до појачавања антагонизма између села и града. 5) Драматичан пад у квалитету живота у Београду за време окупације, узрокован недостатком хране, лекова, лошом здравственом заштитом, онеспособљеним комуналним структурама, девастираном привредом и сл. је довео до драматичног пораста морталитета код грађана Београда. Просечни животни век је драстично скраћен а опште здравствено стање грађана се веома погоршало у овом периоду. 6) Културни живот у Београду се у периоду окупације одигравао у драстично смањеном обиму и под стриктном контролом немачких окупационих власти и њихових српских идеолошких следбеника. Штампана је претворена у огласну таблу окупаторске управе, књижевна дела, позоришне и биоскопске представе су цензурисане и дириговане, школски систем је модификован како би припремио српски народ за прихватање његове улоге у „Новој Европи“. Културни живот у периоду окупације карактерисало је окретање ка тривијалним темама, лакој забави и разоноди, као и оним садржајима који су се повољно односили према Немачкој, немачком народу, немачкој култури и националсоцијалистичкој и фашистичкој идеологији. 7) Упркос тешком животу под окупационим режимом, постојале су јаке тенденције да се нормалан живот настави, макар привидно. Током целе окупације су се и даље одржавале све оне манифестације које су чиниле срж европског грађанског живота. Иако под јаким надзором и покушајем идеолошког утицаја, одржавали су се концерти, представе, књижевне вечери, изложбе, разна предавања, верске церемоније, игранке, спортске приредбе итд. Људи су се међусобно посећивали и дружили, упркос

тешкоћама које су произлазиле из опште немаштине, несигурности и полицијског ухођења. 8) Једна од основних карактеристика живота у окупираном Београду је била општа несигурност, лична, правна и имовинска. Велик број Београђана је током окупације страдао у одмаздама због губитака које су немачке снаге имале у борбама са устаницима. Такође, немачке службе сигурности и домаћа полиција су пратиле, ислеђивале, затварале, мучиле и убијале велик број људи, често без икаквог основа, односно само на основу анонимних дојава потказивача како се радило о комунистима, националистима, Јеврејима, масонима, црноберзијанцима и слично. Такође, велик број Београђана је био лишен личне имовине због потреба немачких окупационих власти и њихових помагача или одведен на принудни рад на друга места у Србији или у Немачку. Правни систем није функционисао, сви кривични предмети су решавани од стране полиције или немачких власти, док су имовинско-правни спорови сведени на минимум.

У раду су примењена методолошка начела историографског истраживања, што подразумева, пре свега, критику и укрштање извора сакупљених у архивским истраживањима, као и рад са свим осталим врстама историјских извора. Методолошке специфичности истраживања проблема друштвене историје и историје свакодневног живота су изискивале и имплементацију методолошких и теоријских постулата других друштвених наука, као и употребу атипичних историјских извора. Поред стандардне методолошке поставке у истраживању карактеристичне за историјску науку, коришћени су и специфични методолошки приступи који су везани за процес проучавања друштвене историје, историје свакодневног живота, компаративне историје, усмене историје, микроисторије и осталих новијих грана историјске науке, као и методолошки приступи које користе друге друштвене науке. Основне историјске изворе за ову тему чине необјављени и публиковани архивски историјски извори, материјали проистекли из рада низа институција града Београда (Општина града Београда, Управа града Београда, Специјална полиција, разне друге установе просвете, културе, привреде, сталешка и професионална удружења и удружења грађана), који се у највећој мери чувају у разним фондовима Архива града Београда; затим материјали проистекли из рада једног броја министарстава владе Милана Недића и других владиних институција, политички текстови и брошуре, штампа и периодика.

Поред тих историјских извора, у истраживање су укључени и дневнички записи и мемоаристика, као и литерарни и публицистички осврти на период окупације у периоду 1941–1944. Изворна база је проширена и употребом до сада мало коришћених звучних и видео записа из окупиране Србије, фотографија из јавних и приватних збирки, плаката и слично.

За потребе писања рада извршена су истраживања у неколико најзначајнијих архивских установа у Србији. Највише су коришћени документи из Историјског архива Београда (фонд БдС /Befehlschaber der Sicherheitspolizei und Sicherheitdienst/ – Командант полиције безбедности и службе безбедности, фонд Управе града Београда, фонд Општине града Београда, итд.), Архива Србије (фондови Министарства просвете и вера, Министарства народне привреде, Председништва министарског савета, Министарства пољопривреде и исхране, Комесаријата за цене и наднице, итд.) и Војног архива (фондови Недићева архива, Четничка архива и Немачка архива). Историјски извори који се чувају у наведеним архивима од највећег су значаја за истраживање свакодневног живота у Београду под немачком окупацијом. Обимна грађа из Војног архива указала је на природу колаборације и помогла у истраживању односа између окупатора и његових сарадника у Србији. Најзначајнији корпус грађе потребан за систематско и темељно истраживање свакодневног живота у окупираном Београду се налази у Архиву Србије и у Историјском архиву Београда. У Архиву Србије се чувају документи који су настали током рада различитих министарстава, агенција, централа и других органа Владе милана Недића који су најдиректније утицали на живот обичних људи својим административним одлукама. У Историјском архиву Београда се чувају документи који су настали током рада градских органа управе, судова, различитих привредних друштава и грађанских удружења. Грађа из ова два архива представља костур целокупног истраживања.

Значајну изворну основу за овај рад су свакако чинили штампа и периодика. Истраживање штампе окупационог периода омогућило нам је праћење догађања на територији града Београда и стицање увида у проблеме са којима су се Београђани суочавали на дневном нивоу. Штампу која је излазила у периоду окупације треба проучавати веома пажљиво обзиром да је она била контролисана од стране окупационих власти и колаборациониста и да је она у највећој мери

имала пропагандни карактер. Оне информације које су могле наудити окупатору су најчешће биле цензурисане. Упркос тим ограничењима, у рубрикама које се баве практичним питањима живота у граду можемо пронаћи обиље аутентичних и корисних података. Са друге стране, пропагандна делатност штампе је изузетно значајна како би схватили атмосферу у којој се у том периоду и у тим околностима живело. Најзначајнији листови који су излазили у окупираном Београду су биле дневне новине *Ново време*, *Понедељак* и *Обнова*, као и пропагандни недељници *Српски народ* и *Наша борба*.

Драгоцену изворну основу за истраживање свакодневице под окупацијом представљају дневници, мемоари и успомене из ратног периода, од којих су многи тек недавно објављени. За стицање увида у свакодневницу окупираног Београда и дубље разумевање тзв. историје приватног живота становника окупиране Србије изузетно су били корисни дневник Драгутина Ј. Ранковића *Свакодневни живот под окупацијом 1941-1944: Искуство једног Београђанина* (критички прирађен и објављен заслугом Наташе Милићевић и Душана Никодијевића), мемоари новинара и драмског писца Милана Ђоковића (*Онај стари Београд*), мемоари архитекте и историчара уметности Александара Дерока (*А ондак је летијо јероплан над Београдом* и *Мангуплуци око Калимегдана*), академика Дејана Медаковића (*Ephemeris II: Хроника једне породице*), физичара Милутина Миланковића (*Успомене, доживљаји и сазнања*), дипломате Бранка Лазаревића (*Дневник једнога никога*), Драгољуба Јовановића (*Људи, људи...*), Милана Банића (*Агонија Југославије*), Наде Дорошки (*Отргнуто од заборава: сећање на људе и догађаје од 1922. до 1996. године*), Риста Грђића (*Успомене*), Делфе Иванић (*Успомене*), Хрвоја Магазиновића (*Кроз једно мучно стољеће*) и многи други. Дубље разумевање културних токова у окупираном Београду омогућио нам је ратни дневник драмског писца Аритона Михаиловића *Успомене из окупације* (приређен и објављен заслугом Бојана Ђорђевића), у коме су културни и уметнички садржаји однели превагу у односу на уобичајне белешке из окупације о несташици хране, функционисању црне берзе, слушању илегалних радио – станица и сл.

За потребе истраживања ове теме консултована је и обимна научна литература. Значајна сазнања о ширем контексту функционисања владе Милана

Недића и историји окупиране Србије 1941-1944. године добијена су из богате историографске продукције српске и југословенске историографије. Полазну основу свакако чини значајна ситеза Бранка Петрановића *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, која је до данас остала вероватно најсвеобухватније историографско дело посвећено Другом светском рату на простору Србије. Веома су драгоцене била и дела Бранислава Божовића, који је својим радовима *Специјална полиција у Београду: 1941-1944* и *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944* поставио изванредан темељ за проучавање историје окупиране српске престонице, Слободана Керкеза *Друштво Србије у Другом светском рату 1941-1945*, Драгана Алексића *Привреда Србије у Другом светском рату*, Бојана Ђорђевића *Српска култура под окупацијом* и Љубинке Шкодрић *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944 – Судбина институције под окупацијом*, која су омогућила целовито сагледавање неких од кључних историјских проблема везаних за предмет истраживања. Осим наведених, коришћени су и бројни радови Милана Ристовића, посебно радови који се односе на немачке планове у односу на југоисток Европе, Бојана Димитријевића, Наташе Милићевић, Јоза Томашевића, Ранке Гашић, Предрага Марковића, Милана Борковића, Оливере Милосављевић, Мухарема Креса и других српских и југословенских историчара. За бољи увид у шири контекст Другог светског рата коришћена је монографија *Тотални рат* Винта и Калвокарезија. За истраживање културне политике владе Милана Недића (али и културе у окупираној Србији 1941-1944 уопште) од великог су значаја биле монографије Бора Мајданца *Позориште у окупираној Србији* и Бојана Ђорђевића *Српска култура под окупацијом*.

Важно је поменути и литературу која је помогла да се истраживању да јаснији оквир, као у историографском смислу, тако и у методолошком. Значајна дела представљају монографија Дубравке Стојановић *Калдрма и асфалт: урбанизација и европеизација Београда*, која је дала прави пример како треба у тоталитету приступити процесу истраживања историје једне урбане средине и која је на прави начин приказала све сложене односе и међузависности у процесу развоја Београда и тротомна монографија Љубодрага Димића *Културна политика Краљевине Југославије* која представља неисцпну ризницу података о

најразличитијим сферама друштвеног деловања на територији Југославије у предратном периоду. Што се тиче проблема интердисциплинарности и потребе проширивања методолошких оквира у процесу истраживања, консултован је широк спектар теоретских дела која се баве проблематиком методологије друштвене историје, историје свакодневице, микроисторије и усмене историје као и бројне социолошке, антрополошке, етнографске и друге студије. Такође, за потребе компарације живота у окупираном Београду и другим окупираним градовима Европе, консултована су бројна релевантна дела савремене европске и светске историографије наведена у списку литературе.

Значај истраживања теме свакодневног живота у Београду под немачком окупацијом је пре свега у томе што до овог рада није постојало свеобухватно, интердисциплинарно истраживање ове теме, већ су поједини подаци, цртице и фрагменти били расути у стручној литератури. Ово истраживање је на једном месту, на методолошки утемељен начин, служећи се најразноврснијом домаћом и страном стручном литературом и обиљем података из објављених и архивских извора, штампе и мемоара, сакупило импозантан корпус релевантних историјских података, утврдило њихову узрочно-последичну повезаност и понудило њихова валидна и научно утемељена тумачења. Изучавањем периода окупације могуће је доћи до ширег корпуса сазнања из области друштвене историје српског народа у 20. веку и може се направити веза са низом сазнања и открића до којих су дошле друге друштвене науке: социологија, психологија, политикологија, економија, етнологија, антропологија, криминологија итд. Овај рад представља значајан допринос не само изучавању друштвене историје и историје свакодневног живота, већ је и од великог значаја за сва будућа проучавања социјалне динамике у Србији 20. века, посебно у већим урбаним срединама, затим за политиколошка истраживања послератне Југославије, обзиром да су искуства и доживљаји људи који су рат преживели обликовали процес изградње социјалистичке Југославије, њеног друштвеног уређења и институција итд. Осим што је на једном месту, прегледно и концептуализовано, понудио обиље података другим истраживачима, овај рад отвара и многе друге историографске теме. Посебно треба истаћи могућности за даље проучавање историје грађанске класе и радништва, затим за проучавање историје градских управних, судских, политичких, информативних,

културних, просветних, спортских и других институција. У тоталитету гледано, период рата и немачке окупације у периоду између 1941. и 1944. године је представљао један од најтежих и најдраматичнијих периода у животу Београђана у 20. веку и стога ова тема заслужује да јој истраживачи посвете адекватну пажњу, са надом да ће овај рад истима понудити ваљану основу за даља истраживања.

Ова докторска дисертација има и своја ограничења и она нису занемарива, стога треба и о њима написати неколико редова. Први и најзначајнији лимит овог рада је у томе што он свакако није свеобухватан у анализи и представљању онога што би се могло сматрати сфером „свакодневног живота“. Сваки научни рад мора бити производ обуздане истраживачеве амбиције и таштине, иначе тешко да би икада угледао светлост дана. Сама произвољност концепта „свакодневног живота“, без обзира на то којим се теоријским оквирима аутор користи или на које се емпиријске узорке исти угледа, доводи до тога да ће нека област свакодневног живота у раду или бити изостављена или слабије и мање студиозно обрађена, што наравно може (и треба) да доведе до критике самог рада. На сам избор тема које аутор бира или изоставља у својој анализи утиче неколико објективних и субјективних фактора: доступност изворне грађе и литературе, процена значаја саме области у тоталитету истраживања, лимитираност истраживачевих ресурса (временских, материјалних и интелектуалних), претходно стање истражености појединих области али и, на концу, истраживачеви лични афинитети и интересовања. У овом раду су поједине области које се могу сматрати саставним делом свакодневног живота обрађене у кратким цртама – примера ради, економске и привредне прилике у граду, као и запосленост су обрађени укратко и у оквиру других области (као што су несташнице појединих производа), а разлог за то је што је сама област привредних прилика и запослености у Београду у периоду Другог светског рата исувише обимна, захтевна и комплексна тема, те да као таква заслужује пажњу посебног истраживачког пројекта. Исто важи и за многе друге феномене и појаве у овом раду. Са друге стране, изостанак појединих тема или њихова неадекватна анализа су последица и недоступности адекватних историјских извора или једноставна рачуница да би прибављање задовољавајуће количине грађе значајно продужило

и закомпликовало само главно истраживање. То посебно представља проблем у анализи тема које спадају сферу приватног живота, као што су љубав или сексуалност. Овај рад није био у могућности да се детаљније фокусира на ту проблематику обзиром на латентни недостатак извора, посебно наративних извора који би дали контекст архивским документима.

Са друге стране, поједине области рада можда делују и преопширно. Конкретно, у случају ове докторске дисертације, спорт је вероватно обрађен детаљније него што би требало, али то је последица ауторове субјективне заинтересованости за област спорта, као и његов претходни рад на овој проблематици. На крају, приликом истраживања, ишчитавања литературе и писања, увек се нешто прескочи или изостави, намерно, уколико је аутор притиснут недостатком времена или приступа документима и литератури, или ненамерно, јер људске интелектуалне и когнитивне способности нису неограничене. Увек постоји још неки архивски фонд који није прегледан, документ који није прибележен, књига или чланак који нису уочени и прочитани, и сваки изостанак овог типа најтеже пада самом истраживачу. Али, црта се негде мора повући, уз прихватање мањкавости и недостатака, иначе никада ниједно истраживање не би било окончано и презентовано научној јавности. Схватање да је сваки научни рад једна цигла у импозантном здању целокупног научног сазнања, да корисно служи осталим научницима да уобличи и изведу сопствена научна истраживања, требало би да ублажи ауторово гризодушје у погледу несавршености сопственог рада.

Што се тиче композиције самог рада, његов први и почетни део чини *Предговор* у којем су образложени предмет истраживања и методолошки приступ и направљен осврт на досадашња историографска достигнућа везана за тему рада. Такође, у *Предговору* је указано на најзначајније изворе коришћене у истраживању и изложена структура рада, као и његови думети и ограничења. Други део рада, *Увод*, посвећен је методолошким разматрањима о природи теме истраживања, о томе шта зправо представља појам „свакодневни живот“ у контексту Београда у Другом светском рату, затим опису политичког, друштвеног и економског развоја Београда до почетка рата 1941. године, са посебним освртом на развој у периоду када је Београд био престоница Краљевине Југославије.

Општи преглед стања у Београду у предратном периоду је битан за саму тему рада јер је потребно утврдити референтне тачке са којима би се могло поредити стање у Београду за време окупације. У уводном делу се такође налазе и описи немачке агресије на Југославију, бомбардовања и заузећа Београда, ратних разарања и цивилних и војних жртава, као и опис успостављања механизма и институција немачке окупације и колаборационистичког апарата. Уводни део садржи и кратак преглед отпора Београђана новоуспостављеном режиму и окупаторског терора и репресије. Трећи део рада, *Живот града*, има за циљ да утврди до којих су све промена у функционисању града довели рат и окупација и да прати покушаје нормализације стања у првих пар месеци после бомбардовања. Поглавље се бави комуналним аспектима живота у порушеном и окупираном Београду, пре свега процесом санирања ратне штете, решавања питања смештаја људи који су изгубили имовину у бомбардовању, функционисања градских служби, потешкоћама у организацији саобраћаја и могућности слободног кретања. Фокус је на последицама ратног разарања и импликацијама које су ови догађаји имали на градску управну структуру и становништво и њихово нормално функционисање. Најзначајније области обрађене у овом поглављу су питање саобраћаја и комуникација, становања, снабдевања електричном енергијом и водом, градска чистоћа као и санитарне и здравствене прилике. Четврти део рада, *Исхрана и снабдевање*, бави се организацијом привредних и услужних делатности, проблемима у снабдевању града свим потрештинама, пре свега прехранбеним намирницама, као и бујањем корупције, шверца и црне берзе. Пети део рада, *Образовање и просвета*, има за циљ да анализира како се у периоду окупације обављала образовна делатност у граду на свим нивоима, од основних школа до рада Београдског Универзитета, уз посебан осврт на идеолошке и политичке притиске и активности немачких и окупационих власти да реорганизију просвету, као и на практичне околности које су онемогућавале нормално одржавање наставе. Шесто поглавље, које носи назив *Информисање и пропаганда*, бави се потребом грађана Београда да дођу до тачних информација о ономе што се догађа у њиховој околини и у свету, као и делатношћу окупатора и њихових помагача да на Београђане делују у пропагандном смислу. Поглавље даје опис пропагандних активности и цензуре власти, доступних штампаних садржаја,

радијског програма, као и покушајима партизанских и четничких снага, као и Савезника, да утичу на размишљања и ставове Београђана. Седмо поглавље, *Гласине и пророчанства*, бави се интерпретацијом вести, сазнања, полуистина и пласираних или измишљених дезинформација који су колали Београдом у периоду окупације, од оних који су се односили на повећање цена до оних који су се бавили великим светским догађајима. Посебан осврт у овом поглављу дат је на питање различитих пророчанстава и предсказања, преко којих су заправо Београђани пројектовали своје наде и очекивања. Осмо поглавље, *Књижевни живот, издаваштво и библиотеке*, се бави литерарном продукцијом, креираним и диригованим књижевним радом, као и укусима београдске читалачке публике. Обзиром на то да је уживање у литератури био можда и најраспрострањенији и најслободнији вид забаве у окупираном Београду, значајно је утврдити колико се читало, шта се читало и у којој мери су окупатори и колаборационисти на то могли да утичу. Девето поглавље, *Позоришта, биоскопи и јавне манифестације*, посвећено је оном делу свакодневног живота Београђана под окупацијом који се одвијао у јавној сфери и у интеракцији са другим људима и за који би се могло рећи да је представљо истинско заједничко искуство. Јавни живот града се у највећој мери одвјао у позориштима и биоскопима, на концертима и ликовним изложбама. Поглавље даје преглед позоришних прилика у Београду, репертоара и представа, као и политичког и идеолошког деловања кроз позориште и филм. Такође, поглавље се бави и осталим јавним манифестацијама, не само културног карактера, већ и онима који су били идеолошког и политичког карактера, које су подстицали или Немци или колаборационисти. На крају поглавља је дат и осврт на потребу Београђана да од диригованих и надзираних јавних дискурса беже у сферу приватног. Десето поглавље, *Спортски живот у окупираном Београду*, надовезује се на претходно и детаљно описује како је у периоду окупације функционисао спорт, једна од најомиљенијих разбигрига Београђана. *Закључак* нуди завршна и сумарна разматрања везана за предмет истраживања, прави поређење између Београда и других градова који су се нашли у сличној ситуацији, упоређује искуство окупације у Првом и Другом светском рату, нуди тумачења појединих закључака из самог рада и евентуално указује на правце неких будућих разматрања и истраживања ове тематике.

* * *

На крају, осећам потребу да се захвалим свима онима који су ми несебично помогли у истраживању и који су, у истој мери колико и ја, заслужни што је овај рад угледао светлост дана. Првенствено бих желео да се захвалим мојој менторки, професорки Дубравки Стојановић, на свим саветима и сугестијама који су овај рад учинили бољим, као и на указаној подршци, стрпљењу и разумевању. Такође, огромну захвалност дугујем и члановима докторске комисије, професорима Милану Ристовићу и Алексеју Тимофејеву, као и Милету Бјелајцу, директору Института за новију историју Србије, који су од самога почетка учествовали у процесу уобличавања и дефинисања самог истраживања и који су ми дали бројне и веома корисне савете и сугестије. Без помоћи колега и пријатеља са Филозофског факултета Универзитета у Београду, Института за новију историју Србије, из других научних института као и из бројних научних и културних установа широм Србије, овај рад не би био могућ, и мој дуг према њима је огroman и ненадокнадив, као и моја туга што овде не могу да их поменем све по имену. Међутим, пар имена морам да поменем – Момчила Митровића, мог првог директора у Институту за нову историју Србије, који ми је омогућио да се уопште професионално бавим историјом, затим покојне професоре Филозофског факултета Мирослава Јовановића, чија је ме је ерудиција и оншалантна способност да ствари сагледа из много различитих углова а опет да савршено ухвати и представи њихову суштину импресионирала, и Арсена Ђуровића, који ми је предавао и на факултету и у Десетој београдској гимназији, због чијих сам предавања и заволео историју као науку. На крају, хтео бих да искажем своју дубоку захвалност мојој породици, која ми је за све време рада представљала ослонац и уточиште, као и извор бесконачне љубави и среће. Овај рад посвећујем оцу Ненаду, који није дочекао да види његов завршетак, мајци Злати, сестри Маји, супрузи Неви и сину Павлу.

Београд – Гренобл, јануар 2019

УВОД

Свакодневни живот у окупацији

Средина прве деценије 21. века била је обележена у српској историографији једним значајним постигнућем – по угледу на славне француске историчаре из школе *Анала*, чији је приступ проучавању историје обликовао идеје и погледе многих светских историчара у периоду друге половине 20. века, српски су научници дали значајан допринос изучавању друштвених прилика код Срба у периоду од раног средњег века па све до најновијег доба, учествујући у публикацији серије зборника који су се бавили изучавањем историје приватног живота.¹ Осим очекиване усхићености свих оних који су са нестрпљењем и са уживањем уронили у истраживање приватног живота и свакодневице, ова серија зборника је српским историчарима, посебно онима који су заинтересовани за проучавање ширег поља друштвене историје, отворила и нове методолошко-теоријске перспективе, које су до тада углавном биле запостављене. Једно од главних питања које је том приликом поменуто је било то шта заправо представља историја приватног живота и у којој мери се историја приватног живота разликује од историје свакодневице? Професор Милан Ристовић, у уводу књиге *Приватни живот код Срба у 20. веку* дефинише приватност као “друштвену појаву која се односи на аутономију особе и њен избор у којој ће мери ступити у узајамни однос са својим друштвеним, културним и историјским окружењем”.² Међутим, Ристовић наводи, позивајући се на размишљања Андреја Миторвића, како је изузетно тешко посматрати приватност као феномен који постоји у изолацији од историјског и ширег друштвеног контекста. Приватно и јавно се преливају и мешају, посебно у концентрисаном и динамичном историјском раздобљу 20. века. Прихватајући чињеницу да свакодневица и приватност нису синоними у контексту историјског истраживања, поставља се питање како онда дефинисати свакодневицу и како јој приступити са теоријско-методолошког аспекта.

¹ Смиља Марјановић-Душанић, Даница Поповић (ур.), *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Београд, Сlio, 2004; Александар Фотић (ур.), *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд, Сlio, 2005; Мирослав Тимотијевић (ур.), *Рађање модерне приватности: приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Београд, Сlio, 2006; Ана Столић, Ненад Макуљевић (ур.), *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку: од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*, Београд, Сlio, 2006; Милан Ристовић (ур.), *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Београд, Сlio, 2007.

² Милан Ристовић (ур.), *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Београд, Сlio, 2007, 5.

Друштвене науке су гајиле један интересантан и помало специфичан однос према концепту свакодневице – управо због тога што је увек видљива, што је присутна увек и свуда, научници који су се бавили изучавањем друштвених феномена је углавном нису примећивали, или су се намерно трудили да је не виде. Био је потребан велики напор, усмерена пажња и радикално другачији приступ проблематици како би се раскинули окупи навике а свакодневна обичност и наизглед незанимљива рутина видели као потенцијални извори за проучавање друштвене динамичности.³ Још од античких времена се филозофија конституисала управо као противтежа свакодневном и обичном, односно као потрага за „узвишеним“ и „божанским“. У складу са античким традицијама је био и позитивистички етос у којем су настајале модерне друштвене и хуманистичке науке крајем 19. и почетком 20. века. Тек је озбиљна научна и методолошка критика позитивистичке парадигме и идеје да је уопште могуће, па чак и пожељно, доћи до објективне „истине“ о друштвеном свету, која се јавила у годинама после Другог светског рата, као и уплив других наука и њихових методологија, омогућила преиспитивање концепта свакодневице и његовог схватања као доступног поља искуства и могућег извора важних сазнања о битним питањима којима су се бавиле друштвене науке. Посебно је значајна била марксистичка критика свакодневице и радови аутора као што су били Анри Лефевр (Henri Lefebvre) или Агнеш Хелер (Ágnes Heller). Анри Лефевр тврди да се у мистериозним дубинама свакодневног живота налази стварна реалност и да се тамо одвијају истинске друштвене промене. „Најнеобичније ствари су истовремено и потпуно свакодневне, најчудније ствари су често потпуно тривијалне“.⁴ Лефевр стога схвата свакодневни живот по једном објективном критеријуму – свакодневни живот представља посредника између људске природе и његове друштвености. У том контексту Агнеш Хелер тврди да се појединац, између осталог, репродукује као подруштвљено природно биће у сфери свакодневног живота.⁵ Односно, да хетерогеност манифестација свакодневног живота омогућава истраживачима увид у природу узајамних дејстава економско-

³ Ivana Spasić, „Pronaći ukradeno pismo: istorija, sociologija i svakodnevnica“, у: Predrag Marković, *Trajnost i promena: Društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji*, Beograd, Službeni glasnik, 2007, 9.

⁴ Henri Lefebvre, *Critique of Everyday Life, volume I*, London-New York, Verso, 1991, 13-14.

⁵ Agnes Heller, *Svakodnevni život*, Beograd, Nolit, 1978, 25-32.

социјалног света и људског живота, јер се људи у својој партикуларности прилагођавају оним облицима живота који њихове производне снаге сваки пут конкретно стварају.

За развој и утилизацију концепта свакодневног живота у историографији важни су контакти између социолога и историчара који су схватили значај мултидисциплинарности и методолошко-теоријске разноврсности у приступу проучавању различитих друштвено-историјских феномена.⁶ Француска школа *Анала*, коју су основали и предводили Лисијен Февр (Lucien Febvre) и Марк Блок (Marc Bloch), видела је будућност друштвених истраживања у сусрету историје са другим друштвеним наукама, посебно економијом и социологијом. Аутори окупљени око школе *Анала* су се супротставили традиционалној – националној, политичкој, хронолошкој и наративној историји, која се концентрисала на догађаје и појединце, а у први план су ставили проучавање историје на макронивоу, структура великих размера и „историје дугог трајања“. За ауторе попут Фернана Бродела (Fernand Braudel), важна су била питања која су традиционалним историчарима била неумесна, попут тога како се неко одевао, шта је јео и пио или у каквој је кући становао. Бродел се интересовао за историјске „инерције“, збивања у којима су људи учествовали а да их нису покретали својом вољом. Он је сматрао како се те инерције згушњавају у појам „свакидашњег“ – у навике, рутине, безбројне радње које се спонтано започињу и приводе крају готово без свести оних који их спроводе.⁷ Други представници историографске и других друштвених наука су наставили да проучавају скривене области друштвеног живота у прошлости, попут анализа процеса везаних за историјски настанак низа наизглед саморазумљивих и природних појмова, попут смрти, сексуалности или детињства (процеси „друштвеног конструисања“), попут Филипа Аријеса (Philippe Ariès), који се бавио изучавањем доживљаја смрти и откривања детињства или Мишела Фукоа (Michel Foucault), који се бавио проучавањем лудила и сексуалности. Вероватно је највише достигнуће овог правца

⁶ Ivana Spasić, *Sociologije svakodnevnog života*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004, 26.

⁷ Fernan Brodel, *Dinamika kapitalizma*, Sremski Karlovci, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1989, 28.

проучавња била вишетомна студија о историји приватног живота.⁸ У немачкој историографији током 70-их година такође долази до великих промена, где у фокус долази историја свакодневног живота. Историју свакодневног живота, уместо крупних структура и процеса, великих личности и преломних догађаја, првенствено занима како те структуре, процесе и догађаје доживљавају и интерпретирају обични људи, односно они који су погођени историјским збивањима.⁹ Истовремено, наглашава се да историја „изнутра и одоздо“ не може бити лишена теорије нити посматрана ван ширег друштвеног и историјског контекста. Објективно оцењивање датих појава и приближавање историјској истини могуће је само уколико историчар успе да озбиљно узме у обзир искуства и ставове погођених људи и да их разуме на основу њиховог контекста.¹⁰

Узевши у обзир сво богатство теоријских интерпретација свакодневице, историографских, социолошких, антрополошких и других, поставља се практично питање шта је заправо свакодневица?¹¹ Сузи Скот (Susie Scott) пише како је свакодневица један „сноп парадокса“ који је тешко дефинисати.¹² Угледни пољски антрополог и историчар уметности Рох Сулима (Roch Sulima) пише како се „свакодневица упражњава и како јој не требају дефиниције“.¹³ Разматрајући како студије културе виде свакодневицу, Џо Моран (Joe Moran) наводи како у суштини постоје два приступа – онај који свакодневицу види као ритуал (где ритуал представља полуформализовану симболичку радњу), и онај који свакодневицу види као масовну потршњу (где се потрошња узима у једном ширем смислу него што би било пуко куповање и коришћење производа, односно као једна шира културна пракса специфично смештена у свакодневном, радње које људи понављају из дана у дан, као што су ходање, кување, превоз на посао и рад у канцеларији).¹⁴ На ову потоњу дефиницију се надовезује писање Бена Хајмора (Ben Highmore), који свакодневицу, између осталог, повезује са концептом

⁸ Филип Аријес, Жорж Дибс (ур.), *Историја приватног живота 1-5*, Београд, Clio, 2000-2004.

⁹ Spasić, *Sociologije svakodnevnog života...*, 27-28.

¹⁰ Јирген Кока, *О историјској науци*, Београд, Српска књижевна задруга, 1994, 164.

¹¹ Andy Bennett, *Culture and Everyday Life*, London-Thousand Oaks-New Delhi, Sage Publications, 2005, 1.

¹² Susie Scott, *Making Sense of Everyday Life*, Cambridge, Polity Press, 2009, 1.

¹³ Roh Sulima, *Antropologija svakodnevice*, Београд, Библиотека XX век, 2005, 5.

¹⁴ Džo Moran, *Čitanje svakodnevice*, Београд, Библиотека XX век, 2011, 23-24.

„досадног“.¹⁵ Амерички социолог Норберт Елијас наводи како се појам свакодневног налази под тешким теретом теоријске рефлексije и да му се придају многострука значења, недовољно јасна и произвољна, и да је често једноставније утврдити шта свакодневица није.¹⁶ Он чак даје и једну типологију реконструисаних имплицитних значења свакодневице, као и противпојмова, у којима, између осталог, стоји како се свакодневица односи на рутину, подручје репетитивног живота из дана у дан, сферу људског приватног живота као и на сферу природног, спонтаног и нерелевантног.¹⁷

Ако се ова типологија пренесе у историографију, може се рећи да се свакодневица односи на рутину и понављање, насупрот великим догађајима традиционалне историографије (попут револуција, ратова, великих научних открића и других историјских ломова и дисконтинуитета).¹⁸ Упркос свим теоретским условљавањима, истраживачки приступи свакодневици имају неке заједничке црте – у континууму између „апстрактног“ и „конкретног“, као полова између којих се традиционално креће мисао о друштву, проучавање свакодневног живота се смешта на страну конкретног.¹⁹ Такође, проучавање свакодневног живота најчешће избегава доношење коначних и неопозивих судова о свом предмету истраживања и не претендује на то да утврђује једину праву истину. Онај који проучава свакодневицу не прописује и легитимише друштвени поредак већ представља тумача који осмишљава и мапира постојећи друштвени свет.²⁰

У коначници, један историчар у планирању свог истраживања треба да, поред теоретских разматрања, анализира и емпиријске радове, посебно оне који су се бавили сличном тематиком, јер је истраживачко искуство других веома често непроцењиво у процесу калибрирања тематског и теоријског оквира једног историографског истраживања. Иако се тема свакодневног живота све чешће среће у српској историографији, опсежних радова који би помогли да се јасније

¹⁵ Ben Highmore, *Everyday Life and Cultural Theory*, New York, Routledge, 2002, 1-16.

¹⁶ Spasić, *Sociologije svakodnevnog života...*, 38-39.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Spasić, „Pronaći ukradeno pismo...“, 10-11.

¹⁹ Jack Douglas, *Introduction to the Sociologies of Everyday Life*, Boston, Allyn & Bacon, 1980, 182-201.

²⁰ Spasić, „Pronaći ukradeno pismo...“, 10-11.

сагледа објекат истраживања свакодневице нема много.²¹ Са друге стране, постоји значајан корпус радова који су се бавили историјом свакодневног живота у периоду Другог светског рата, у различитим географским контекстима.²² Анализом ових радова може се доћи до закључка да се истраживачи углавном слажу око тога шта спада у тематски оквир истраживања свакодневице, посебно у контексту рата и окупације – питање исхране, снабдевања храном и осталим животним намирницама; рад, зарада и привређивање; забавни и културни садржаји; информисање; образовање и школство; здравство и здравствена заштита; становање; дружење, интимни и сексуални односи; перцепција рата и окупације, отпор и акомодација.

Укрштањем теоретских поставки о свакодневици и емпиријских радова који су се бавили темом свакодневице у Другом светском рату дошло се и до јаснијег дефинисања тема и процеса на које је овај рад фокусиран, упркос томе што се може тврдити и то да у животу појединца у рату и окупацији нема ничег што је ритуално и досадно, што је уобичајно и репетитивно, стога да нема ничега што би се уопште, према ранијим теоретским разматрањима, могло сматрати фундаментом свакодневице. То важи за све сфере живота појединца, односи се и на његову приватност и на његов живот у јавном простору. Међутим, појединац се врло брзо прилагођава ситуацији и оно што би се некада сматрало ванредним и изузетним, што је било у потпуности у супротности са постојећом свакодневицом, што је било незамисливо и нестварно, врло брзо постаје нови усвојени шаблон и образац понашања. Наташа Милићевић је одлично сажела и објаснила процес акомодације појединца на ванредне ратне околности: „Рат и окупација имају своју свакодневицу, било да је реч о животу у граду или животу на селу. Она која постоји у мирно време, која је била позната и блиска, битно је другачија од оне

²¹ Поред раније поменутих едиција о историји приватног живота код Срба, свеобухватни зборници који се баве свакодневним животом на простоју Југославије укључују: Ana Panić (ur.), *Nikad im bolje nije bilo? Modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji*, Beograd, Muzej istorije Jugoslavije, 2014; Breda Luthar, Marusa Pusnik (eds.), *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, Washington, New Academia Publishing, 2010.

²² Mojca Šorn, *Življenje Ljubljančanov med Drugo svetovno vojno*, Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 2007; Ivo Goldstein, *Zagreb 1941-1945*, Zagreb, Novi Liber, 2011; Emily Greble, *Sarajevo, 1941-1945: Muslims, Christians and Jews in Hitler's Europe*, Ithaca-London, Cornell University Press, 2011; Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-44*, New Haven-London, Yale University Press, 1993; Robert Gildea, Olivier Wieviorka, Anette Warring (eds.), *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe*, New York-Oxford, Berg, 2006; и многи други.

која се појављује у време окупације. Рат је најпре разбио рутину предратне свакодневице и убацио се у њу у виду катастрофе, али само за кратко. Одмах након тога успоставља се поново свакодневица, али је она сада измењена и обликована под притиском рата. Слом државе и друштва у Априлском рату 1941. године а затим и окупација наметнули су један потпуно нови ритам свакодневног живљења. Сада је окупација усмерила и одредила свакодневицу становника у српским градовима. Јављају се и различите праксе свакодневног живота у градовима у зависности под коју су окупациону зону потпали. Једно искуство свакодневног живота имали су становници Београда, Ваљева, Чачка или Јагодине, који су се нашли у немачкој окупационој зони, а друго они који су били под италијанском, бугарском или мађарском окупацијом. Ови потоњи су били подвргнути различитим процесима бугаризације и мађаризације. Спољне ознаке тих појава биле су јасно видљиве преко измене етничке структуре градских насеља, протеривања Срба из окупационих зона и градова или њиховим ликвидацијама у одмаздама, али и променама назива улица и тргова, у школској политици и сл. Осим тога, јавља се разликовање у свакодневној пракси у зависности од тога ком су слоју друштва становници припадали, коју су стратегију живота одабрали, да ли су сарађивали са окупатором или се одлучили да буду у стању пасивне резистенције, ишчекивања расплета, тзв. „чувања живе главе“, или пак грађанске непослушности и отпора“.²³

Београд у међуратном периоду

Окончање Првог светског рата, ослобођење од аустроугарске окупације и стварање југословенске државе у децембру 1918. године представљали су огромну прекретницу у историји Београда. Награда за пожртвовање и истрајност у Великом рату није била само слобода, коју су Београђани жељно ишчекивали пуне три године, већ и могућност да се потпуно промени парадигма политичког, економског и друштвеног живота града. Уједињење југословенских народа у једну државу представљало је шансу да се на простору раније експлоатисаном од стране освајачких сила, простору на којем су људи живели у стешњени у страху

²³ Наташа Милићевић, „Свакодневни живот у окупираном граду 1941-1944“, у: Драгутин Ранковић, *Свакодневни живот под окупацијом 1941-1944: Искуство једног Београђанина* (приредили Наташа Милићевић и Душан Никодијевић), Београд, ИНИС, 2011, 17-18.

од глади, болести, немаштине, насиља и неправде, развије једна друштвена сила која би представљала мотор развика, емаципације, слободе и просперитета за све њене грађане.²⁴ О историјским перспективама, могућностима и испуњеним и изневереним очекивањима од југословенске државе се у коначници много расправљало и писало, и те теме нису предмет овог рада. Треба, ипак, истаћи да је Југославија представљала радикалну промену у односу на претходно историјско искуство и да је историјски период између 1918. и 1941. године сведочио о једном развика који је на различите начине оставио трага на све југословенске народе, у великој мери и на то како они данас живе и како перципирају сопствену прошлост и садашњост. У случају Београда, уједињење је довело до тога да се за престоницу нове државе отворе бројни и раније недостижни хоризонти потенцијалног развоја. Београд више није био мала и каљава престоница једне сељачке балканске државе, стишњен својим пограничним положајем и ограничен економском и друштвеном природом свог руралног и, у великој мери, заосталог залеђа, већ је представљао престоницу једне велике државе, победнице у Великом рату, град који је пред собом имао светлу перспективу готово неограниченог демографског, урбанистичког и архитектонског, индустријског и економског, културног, просветног и сваког другог могућег развоја и раста. Београд је представљао град који је добио шансу да достигне и да се изједначи са модерним европским престоницама тог времена. Како би се исправно разумело шта је за Београд значио почетак Другог светског рата, напад сила Осовине на Југосавију и разарање града, колико су се животне прилике у њему у периоду окупације промениле и како је све то утицало на живот његових грађана, неопходно је разумети колико се Београд изменио у кратком међуратном раздобљу. Овај увод представља кратак осврт на најзначајнија достигнућа и промене у животу Београда у периоду постојања прве југословенске државе.

Упркос великом ратном страдању целокупног становништва Србије у Првом светском рату, па тако и становника Београда, који нису само гинули као припадници српске војске у оружаним сукобима против аустроугарских, немачких и бугарских трупа на простору од Дрине и Саве до Битоља и Солуна,

²⁴ Љубомир Петровић, „Југословенско друштво између два светска рата“, *Историја 20. века*, бр. 2, 2008, 23-44.

већ су губили животе и у великим епидемијама заразних болести, као што је био тифус, током 1914. и 1915. године, у аустроугарским и немачким логорима за заробљенике и интернирце, као и током окупације, услед лоше исхране, недостатка огрева и лоших хигијенских прилика, број становника Београда је према првом спроведеном попису у Краљевини СХС био већи него 1910. године.²⁵ Попис становништва спроведен 1921. године показао је да је у Београду живело 111.740 становника (61.632 мушких и 50.378 женских), што је, када се упореди са пописом из 1910. године, према којем је у Београду живело 89.876 становника, представљало пораст од готово 25%.²⁶ На овај пораст, упркос тешким приликама, највише је утицала историјска промена околности, односно промена положаја и функција Београда у склопу нове југословенске државе. Београд престаје да буде град на посавско-подонавској периферији Србије и постаје метропола, атрактивно централно језгро једног новонасталог хетерогеног и динамичног организма.

Број становника у Београду наставља драстично да расте током 20-их и 30-их година. Највећи пораст је остварен у деценији између 1921. и 1931. године, односно у периоду између уједињења и драматичних манифестација ефеката светске економске кризе. Закључно са 1931. годином, Београд је имао 238.775 становника, од тога 129.282 мушкараца и 109.493 жена.²⁷ Апсолутни пораст броја становника у овом периоду је износио више од 127.000, односно више од 113%. Демографску експлозију није хранила само чињеница да је прилив у град био велики (од укупног броја становника свега 23% је било рођено у Београду)²⁸, већ и то што је стопа наталитета у граду била изузетно висока, иако се она у граду смањила током 30-их година. То је условило да је у погледу старосне структуре Београд имао карактеристике младе популације – више од 30% Београђана је припадало старосној групи од 0 до 19 година, 34% групи од 20 до 39 година,

²⁵ Рачуна се да је Београд током Првог светског рата изгубио око 20.000 становника, што је чинило скоро 25% популације. Погледати: Гордана Војковић, *Смртност становништва Београда*, Београд, Географски институт “Јован Цвијић”, 1992, 36; Божица Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд, Чигоја, 2000, 233-237.

²⁶ Милован Радовановић, „Град и његово становништво“, у: Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда, књига 3*, Београд, Просвета, 1974, 157.

²⁷ *Исто*, 158.

²⁸ Пеђа Марковић, *Београд и Европа 1918-1941: европски утицаји на процес модернизације Београда*, Београд, Savremena administracija, 1992, 41.

18,5% групи од 40 до 59 година и свега 6% групи старијих од 60 година.²⁹ Тачан број становника Београда непосредно пред почетак Другог светског рата није познат, обзиром на то да је рат онемогућио спровођење редовног пописа становништва, али су статистичари израчунали да је Београд са Земунском, који је припадао Управи града Београда, 1940. године имао око 320.000 становника.³⁰ Демографске промене се нису огледале само у промени броја становника већ и у променама у његовим образовним, професионалним, културним, етничким и верским карактеристикама. Развој индустрије у првој послератној деценији довео је до тога да је удео радништва у укупном проценту градског становништва растао.³¹ Са економском кризом 30-их година успорио се и прилив новог становништва које се запошљавало у индустрији, па су, у професионалном смислу, велику већину градског становништва у годинама пред избијање Другог светског рата чинили чиновници државне управе и осталих државних установа, професионални војници и официри, индустријско, саобраћајно и занатско радништво, трговци, запослени у услужним делатностима и припадници слободних професија. До великих промена је дошло и у националној и верској структури београдског становништва. Према попису из 1931. године у Београду је живело 209.449 православних, 56.776 римокатолика, 7.395 протестаната и 3.821 муслимана.³² Растао је број Београђана који су били пореклом из других крајева Југославије и из иностранства, углавном Хрвата и Словенаца, као и Немаца и Јевреја.³³ Значајну промену у градској демографској структури је представљао и велики број руских емиграната, који су у Југославију избегли због револуције и

²⁹ Радовановић, „Град и његово становништво...“, 158.

³⁰ Исто, 159.

³¹ Статистички подаци наводе да је у Београду 1929. године било запослено у привреди укупно око 40.000 радника, обавезно осигураних код Округног уреда за осигурање радника. Тачан број индустријских радника није могуће прецизно утврдити али је претоставка да је њихов удео износио око 50%. Погледати: Никола Вучо, „Привредни развој града од 1919. до 1941. године“, у: Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда, књига 3*, Београд, Просвета, 1974, 236-237.

³² Миша Поповић, „Да ли знате о Београду...“, у: Милан Ђоковић (ур.), *Београд у сећањима 1930-1941*, Београд, Српска књижевна задруга, 1983, 11.

³³ Према статистичким подацима из 1939. године, на територији Управе града Београда је те године рођено 3.801 дете православне вероисповести, 1.137 римокатоличке, 127 деце која су припадала евангелистичкој и осталим протестантским заједницама, 66 деце муслиманске вероисповести и 95 деце јеврејске вероисповести. Поређење са статистичким подацима за раније године указује на то да су ове цифре прилично стабилне током целог периода 30-их година. Погледати: *Statistički godišnjak 1940*, Beograd, Državna štamparija, 1941, 88-89.

грађанског рата у њиховој домовини. Њих је у Краљевини СХС средином 20-их година било више од 40.000, од којих је велики број живео у Београду.³⁴

У урбанистичком и архитектонском погледу, Београд је у међуратном периоду доживео огромну трансформацију, мада је општи утисак да је пропуштена велика прилика да се град заиста уреди на правилан начин. Нужда са једне и корупција и профитерство са друге стране су онемогућили спровођење детаљних урбанистичких планова и идеја, који су требали да исправе већину грешака учињених у прошлости и успоставе рационалан систем по којем би се градска стамбена, саобраћајна, административна, индустријска, културно-просветна и свака друга инфраструктура развијала у будућности. Генерални урбанистички план изградње и проширења Београда усвојен је 1923. године и њиме су предвиђени оригинални и радикални захвати који су требали да Београд преобразе у модерну европску метрополу.³⁵ Између осталог, генералним урбанистичким планом регулисани су ширење градске стамбене површине и планирање нових насеља, регулација железничког и друмског саобраћаја, планирање индустријских зона, изградња нових мостова на Сави и Дунаву, регулација простора Старог гробља, који је сматран централном и ексклузивном градском зоном, где је требало сместити репрезентативне државне и административне зграде. Као потенцијално веома значајан за будући развој и ширење града означен је и простор који се налазио између Земунa и Београда, односно простор данашњег Новог Београда.³⁶ Међутим, генерални урбанистички план није успео да спречи праксу која је у Београду постојала још у другој половини 19. века и током прве две деценије 20. века – да се градска насеља неплански шире ван граница урбанистичких планова и пројеката.³⁷ Генерални урбанистички план није обухватао територије насеља Душановац, Вождовац, Дедиње, Пашино и Баново брдо, па су управо ту, подстакнути хроничним недостатком стамбеног простора и вртоглавим растом цена, инвеститори и

³⁴ Мирослав Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Београд, Стубови културе, 1996, 156.

³⁵ Бранко Максимовић, „Урбанистички развитак Београда између два рата“, у: Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда, књига 3*, Београд, Просвета, 1974, 163.

³⁶ Goran Antić, „Područje Novog Beograda u međuratnim planovima za razvoj Zemuna 1918-1934.“, *Istorija 20. veka*, br. 1, 2013, 47-66.

³⁷ Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*, Београд, УДИ, 2009, 23-45.

обични грађани грозничаво градили, углавном мале стамбене куће (тзв. „кирајцијске куће“), лоше пројектоване, на лоше испарцелисаном земљишту, са кривим, уским и често стрмим улицама.³⁸ Изградња ових насеља у међуратном периоду је практично угушила град и значајно отежала његову територијалну експанзију. Пошто није било средстава за регулацију приобаља и изградњу адекватне канализационе мреже у том делу града, Београд се није у међуратном периоду спустио на Саву и Дунав, већ је наставио да се шири према југу и југоистоку, према селима у сопственом залеђу, док је речно приобаље углавном остало неуређено и мочварно.³⁹ Услови становања у Београду су упркос великом замаху у грађевинској делатности били јако лоши - налази анкета из 1933. године показивали су да је у Београду било 22.000 домова, од чега је 5.000 имало солидан комфор и добру хигијену (23%), 11.000 је било релативно употребљиво (50%), док је преосталих 6.000 станова било апсолутно неупотребљиво за становање (27%).⁴⁰ То су били станови које је насељавала сиротиња. Ако се прихвати рачуница да је насељеност тих станова била између пет и шест особа, некада већих породица а некада мањих с подстанарима, произлази да је од 30.000 до 35.000 особа у Београду живело у ужасним условима.

Велики замах у грађевинској делатности у Београду се огледао у изградњи великих планских стамбених насеља, који су били у складу са генералним урбанистичким планом, попут *Професорске колоније* на Палилули, *Чиновничке колоније* на Вождовцу и насеља Котеж Неимар.⁴¹ Општина је желела да реши питање дивљих насеља, попут Јатаган-мале, па је крајем 30-их година отпочела изградњу стамбеног комплекса на Северном булевару, који је требао да представља решење за овај горући проблем. Још један велики стамбени комплекс социјалног типа изграђен у Београду био је *Железничарско насеље* у Раковици.⁴² Иако је била видљива намера градских власти да помогне решавање стамбеног

³⁸ Владана Путник, „Прилог проучавању развојних токова међуратне стамбене архитектуре Београда“, *Наслеђе*, бр. XII, 2012, 153-166; Максимовић, „Урбанистички развитак...“, 164.

³⁹ Ranka Gašić, „Problemi teritorijalnog širenja Beograda između dva svetska rata“, *Istorija 20. veka*, бр. 3, 2010, 57-68.

⁴⁰ Слободан Видаковић, *Наши социјални проблеми*, Београд, Издавачка књижевница Геце Кона, 1932, 138.

⁴¹ Максимовић, „Урбанистички развитак...“, 167.

⁴² Злата Вуксановић Мацура, „Социјални станови Београда у првој половини 20. века“, *Наслеђе*, бр. XII, 2011, 65-89.

питања у граду инвестицијама у сектор социјалне станоградње, ипак је огромна већина изграђених станова у Београду у међуратном периоду била резултат приватне иницијативе. Дивља градња без дозволе, неактивност градских власти, као и бескрупулозност инвеститора, посебно током 20-их година, довели су до тога да је генерални урбанистички план у највећој мери остао мртво слово на папиру, а Београд остао у естетском погледу веома еклектичан град а у погледу функционалности веома назадан.

Ипак, упркос свему, у Београду је у међуратном периоду изграђено много репрезентативних објеката. Инвестиција Хипотекарне банке Трговачког фонда омогућила је да се 1939. године у Београду подигне палата *Албанија*, у то време највиша зграда на Балкану.⁴³ Највеће архитектонско достигнуће у међуратном Београду је представљала изградња бројних јавних зграда и објеката, од којих се нека могу сврстати у ремек-дела модерне архитектуре. У марту 1934. године у рад је пуштен *Мост витешког Краља Александра Првог Ујединитеља*, који се градио пуних пет година, који је спајао Београд и Земун и који је био први висећи мост у Југославији.⁴⁴ Годину дана касније пуштен је у рад *Мост краља Петра Другог*, који је преко Дунава спајао Београд и Банат.⁴⁵ На простору око Капетан-Мишиног здања изграђене су зграде Српске краљевске академије и Коларчеве задужбине. На слободном простору некадашњег Тркалишта изграђене су зграде Универзитетске библиотеке, Државног архива, Техничког и Правног факултета.⁴⁶ На Врачару је изграђен комплекс Универзитетских клиника за потребе новоотвореног Медицинског факултета а на простору Старог гробља монументална здања Скупштине Краљевине Југославије, Главне поште и црква светог Марка.⁴⁷ Дом Народне скупштине је коначно изграђен 1936. године, а од представљања првих планова архитекте Јована Илкића до свечаног отварања

⁴³ Милица Церанић, „Историја и архитектура палате «Албанија» у Београду“, *Наслеђе*, бр. VI, 2005, 147-162.

⁴⁴ Александра Илијевски, „Прилог проучавању архитектуре и идеологије Моста витешког краља Александра Првог Ујединитеља у Београду“, *Наслеђе*, бр. XIV, 2013, 211-220.

⁴⁵ Боривоје Гавриловић, Сима Пандуровић, Ратко Парезанин, *Београд*, Београд, Балкански институт, 1940, 259.

⁴⁶ Бојана Ибрајтер-Газибара, „Архитектура зграде Техничког факултета у Београду“, *Наслеђе*, бр. VII, 2006, 69-85.

⁴⁷ Максимовић, „Урбанистички развитак...“, 168-169.

прошло је чак 30 година.⁴⁸ Црква светог Марка грађена је у периоду између 1931. и 1939. године, а пројекат архитеката браће Петра и Бранка Крстића предвиђао је да црква у естетском и грађевинском погледу буде слична Грачаници.⁴⁹ Посебан печат у међуратној архитектури Београда дала су сакрална здања која су изграђена у овом периоду – осим већ поменути православне цркве светог Марка на Ташмајдану, треба поменути и римокатоличку цркву светог Антуна Падованског на Врачару, подигнута у периоду између 1929. и 1932. године, и евангелистичку цркву код Бајлонијеве пиваре, са чијом се градњом отпочело 1940. године.⁵⁰ Повећан интензитет градског саобраћаја условио је проширење и регулацију појединих градских улица, као и изградњу и проширење трамвајске мреже.⁵¹ У Београду је према неким проценама 1938. године било око 3.000 аутомобила.⁵² Београд је 1940. године имао укупно 43 километара трамвајске пруге.⁵³ Много се радило и на проширењу телефонске мреже, која у годинама после Првог светског рата скоро да није ни постојала. Процена је да је Београд 1930. имао око 10.000 телефонских прикључака, али су реалне потребе биле много веће.⁵⁴ Градиле су се и нове пијаци – на Зеленом венцу, у Господар-Јовановој улици, код Бајлонијеве пиваре, на Каленића гумну и код Смедеревског ћерма. У међуратном периоду је много урађено на уређењу зелених површина у граду – током 1928. и 1929. године уређен је Велики Калемегдан, који је тада добио свој данашњи изглед, на репрезентативну локацију постављен је *Победник* Ивана Мештровића, изграђени су Споменик захвалности Француској и павиљон *Цвијета Зузорић*, уређен простор око Војног музеја, уређено зеленило и постављене бројне бисте и споменици.⁵⁵ Уређен је и парк на Ташмајдану, парк

⁴⁸ Гордана Гордић, Марко Поповић, „Дом Народне скупштине“, *Наслеђе*, бр. III, 2001, 85-88.

⁴⁹ Александар Кадијевић, „Прилог проучавању архитектуре цркве св. Марка на београдском Ташмајдану“, *Наслеђе*, бр. I, 1997, 75-80.

⁵⁰ Петер Кречич, „Црква св. Антуна Падованског у Београду – оцена заштите споменика и смернице обнове“, *Наслеђе*, бр. VI, 2005, 195-210; Биљана Мишић, „Евангелистичка црква – Битеф театар у Београду“, *Наслеђе*, бр. XII, 2011, 145-167.

⁵¹ Београд је 1940. године имао 708.000 квадратних метара некалдрмисаних улица, 1.078.000 квадратних метара улица са обичном калдрмом и 1.864.000 квадратних метара са модерном калдрмом. Погледати: Гавриловић, Пандуровић, Парезанин, *Београд*, 261.

⁵² Marković, *Beograd i Evropa...*, 142.

⁵³ Милан Леко, *Београдске улице и тргови 1872-2003*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2003, 20.

⁵⁴ Marković, *Beograd i Evropa...*, 148-149.

⁵⁵ Хранислав Милановић, „Прилог истраживању настанка и развоја парка Калемегдан“, *Наслеђе*, бр. II, 1999, 41-52.

испред Капетан-Мишиног здања, као и Топчидерски парк, који је представљао највећу уређену зелену површину у ширем градском језгру. Много је учињено и на садњи дрвореда у саобраћајним и стамбеним улицама у ширем градском центру, што је допринело побољшању микроклиматских услова у појединим деловима града. Углавном су сађене канадске тополе, платани и кестенови.⁵⁶ Од ослобођења до 1940. године у Београду је засађено 10 милиона садница.⁵⁷

Први светски рат је довео до тешког разарања градске економске инфраструктуре. Железничка станица као и железнички мост који је спајао Београд са Сремом су били потпуно разрушени, што довело до тога да је Београд био потпуно одсечен од већег дела земље и великих европских градова.⁵⁸ Разорени су били и телефонска централа, телеграфска радионица са станицом бежичне телеграфије и главна пошта. Ипак, у периоду окупације и приликом ослобођења најтеже су страдала индустријска постројења. Нека су била оштећена и порушена током борби а из неких су окупатори односили вредне машине. Разорени су и опљачкани Државна штампарија, Државна фабрика дувана и жигица, Управа монопола, Бајлонијева и Вајфертова пивара, текстилна фабрика Косте Илића, фабрика чоколаде *Шонда* и многе друге државне и приватне фабрике, занатске и трговачке радње.⁵⁹

Привредна ситуација у држави и граду је непосредно по окончању рата била веома тешка. Било је потребно обновити оно што је било порушено и уништено али и прилагодити градску привреду новонасталим политичко-друштвеним околностима. Београд је услед повољне коњуктуре политичких, економских и друштвених прилика имао могућност да развија своју привредну основицу у правцу јачања производње и промета, у циљу претварања града у индустријско-извозни, трговачко-посреднички и финансијски центар нове државе и целог региона. Комисија за привредну обнову Београда основана је 1919. године и њен приоритет је била обнова порушеног и оштећеног, посебно стамбеног фонда.⁶⁰ Велики зајмови које су градске власти биле приморане да узму како би

⁵⁶ Бранко Максимовић, „О зеленилу Београда“, *Годишњак града Београда*, књ. III, 1956, 325-366.

⁵⁷ Гавриловић, Пандуровић, Парезанин, *Београд*, 260.

⁵⁸ Вучо, „Привредни развој града...“, 196.

⁵⁹ *Исто*, 198.

⁶⁰ *Исто*, 199.

покрыле трошкове обнове, али и целокупна економска ситуација у земљи и Европи, довели су до велике инфлације и раста цена, што је посебно тешко погодило Београђане. Мере власти на стабилизацији валуте и смиривању цена су дале резултате тек у другој половини 20-их година. Са друге стране, инфлација је погодовала инвестицијама, тако да је управо период прве половине 20-их година представљао раздобље убрзане и грозничаве привредне делатности у граду.

Привредна грана која је у Београду у међуратном раздобљу можда и најбоље напредовала је била трговина. Трговачки послови су били рентабилни а зараде пристојне. Број трговачких радњи је растао, испрва спорије да би крајем 20-их тај раст био велики. Према подацима Трговачке коморе, у Београду је до 1929. године било издато 9.344 одобрења за вођење трговачких послова.⁶¹ Пораст броја трговачких обрта и укупног обима трговине у граду се могу пратити и кроз пораст прихода од трошарине. Највише се отварало нових кафана и механа (између 120 и 140 годишње), колонијално-бакалских радњи (између 140 и 220 радњи годишње), бифеа и радњи са ужичким производима (између 140 и 230 годишње), посредничко-агентурских радњи (између 70 и 100 годишње), помодно-галантеријских радњи, винарско-ракицијских радњи и апотека.⁶² Овај раст је био могућ само у условима у којима је било довољно капитала за инвестиције. Са друге стране, београдски трговци су тешко пропатили услед економске кризе, јер је пад вредности надница и пад цена свих врста робе смањио њихов промет и маржу. Чак је и период економског опоравка за трговце представљао тешко раздобље, јер су се у другој половини 30-их година у Београду почели отворати велики магацини и робне куће. У Кнез-Михаиловој улици је 1934. године отворена вишеспратна робна кућа компаније *Та-Та А. Д.*, која је београдским трговцима отела велики део колача, што је изазвало њихово незадовољство па чак и уличне протесте.⁶³ Банкарско-новчарски сектор је исто у међуратном периоду доживео велики раст. Три главне државне банкарске институције имале су седиште у Београду – Народна банка, Државна хипотекарна банка и Поштанска штедионица.⁶⁴ Поред њих, непосредно после ослобођења је на територији земље

⁶¹ Исто, 202.

⁶² Исто, 203.

⁶³ Исто, 259-260.

⁶⁴ Исто, 207.

деловало 45 приватних банака и новчаних завода са седиштем у Београду. У наредним годинама се њихов број повећавао, као и укупни капитал и инвестиције, оснивањем филијала иностраних банака и новчаних завода из других делова земље. Привредне прилике погодиле су и раду и развоју осигуравајућих друштава.

Околности у граду одмах по окончању рата погодиле су развоју занатства – владала је несташница готово свих могућих производа а индустрија није била на том нивоу да може да задовољи све потребе. Међутим, успон занатства није био дугог века, а разлога је било неколико. Прво, кредитирање занатске производње није било великог обима, занатлије су оклевалe да се задуже како би унапредили обим и квалитет производње а ни банке нису биле превише заинтересоване да кредите пласирају због великог ризика и мале потенцијалне зараде. Друго, временом су расли индустријска производња и спољна трговина, што је довело до тога да је избор робе на тржишту био много већи и да је она била јефтинија и бољег квалитета од производа београдских занатлија. По попису Занатске коморе из 1930. године, у Београду је радило: 41 абација, 75 ауто-механичара, 158 бравара, 362 бербера и фризера, 19 бојација, 46 бомбонција, 69 бозација и алвација, 23 воскара, 217 грађевинара-предузимача, 38 димњачара, 81 зидара-тесача, 93 електроинсталатера, 148 колара, ковача и поткивача, 436 кројача, 15 качара, 45 керамичара, 40 јорганција и памуклија, 23 књиговезаца, 14 каменорезаца, 20 куферција-ташнера, 43 сарача и седлара, 15 казанција и калајција, 117 лимара, 242 месара, 18 кобасичара, 6 цвећара, 8 сапунција, 63 опанчара, 451 обућар, 100 молера, фарбара и фирмописаца, 74 модисткиња, 31 папучара, 21 пеглера, 38 посластичара, 5 пушкара, 223 столара, 59 стаклорезаца, 15 стругара, 30 ћурчија, 44 фотографа, 428 хлебара-пекара, 11 ткача, 5 лончара, 31 штрикера, 3 ужара, 41 тапетара, 64 часовничара-златара, 13 четкара, 52 шеширција, 52 штампара и још 222 других занатлија.⁶⁵

Индустрија се у Југославији у међуратном периоду развијала неравномерно, пролазила је кроз циклусе раста и опадања, и њен напредак је у великој мери био зависан од међународних економских прилика. У периоду

⁶⁵ Исто, 215-216.

инфлаторне коњуктуре непосредно по окончању рата развијала се убрзано, у другој половини 20-их тај раст је успорен дефлационом државном политиком, за време економске кризе се налазила у застоју и опадању, а у периоду друге половине 30-их година и државне интервенције опет је била у успону. Индустрија Београда је делила судбину целокупне југословенске индустрије. Ипак, београдска индустрија је имала и одређене специфичности које су значајно утицале на њен развој, посебно у непосредним послератним годинама. Краљевина Србија је била слабо индустријализована земља, са свега 70 индустријских постројења у годинама пред почетак Првог светског рата, од којих се већина налазила у Београду.⁶⁶ Међутим, чак и та слаба основица била је девастирана током рата и окупације. После рата требало је извршити њену потпуну реконструкцију, обезбедити инвестициона средства, оспособити саобраћај, активирати раднике, обезбедити набавку сировина, ангажовати квалификовану радну снагу, обезбедити наплату ратне штете и, можда и најбитније, заштитити тржиште од конкуренције из хрватских, словеначких и пречанских крајева Југославије, где су индустријски капацитети остали скоро нетакнути. У првој половини 20-их година индустријска постројења су обновљена, зграде су оправљене и дозидане, машинске радионице уређене и допуњене, често средствима из немачких репарација. Ипак, у самом почетку је раст био спор, највише због тога што је недостајало обртног капитала. Када је новац за инвестиције постао доступнији, и београдска индустрија се брже развијала. По званичним статистичким подацима из 1939. године, у Београду је пословало 16 предузећа из области текстилне индустрије, 22 предузећа из области прехрамбене индустрије, 26 предузећа из области прераде метала, 11 предузећа дрвне индустрије, 10 предузећа хемијске индустрије и 21 предузеће из области графичке индустрије.⁶⁷

Најважније инвестиције у првим послератним годинама су биле обнова и повећање капацитета електричне централе као и проширење електроенергетске мреже. После Општине града Београда, која је струју трошила на јавно осветљење и трамвајски саобраћај, индустрија је представљала једног од највећих потрошача електричне енергије. Стога је било потребно повећати производне капацитете.

⁶⁶ Исто, 217.

⁶⁷ Исто, 232.

Године 1921. београдска електрична централа је произвела 4,08 милиона киловат-часова струје, док је 1932. године произвела чак 8 пута више, око 32,5 милиона киловат-часова.⁶⁸ Капацитет постојеће централе није био довољан да задовољи растуће потребе становништва и индустрије, па је тако 1929. године општина расписала међународни конкурс за изградњу нове. Концесију на изградњу централе и снабдевање Београда електричном енергијом добила је швајцарска компанија *Снага и светлост А. Д. (Force et Lumière)*. Нова централа на Дорћолу је играђена и пуштена у погон крајем 1932. године.⁶⁹ Поред електричне централе на Доћолу, постојала је у Београду још једна електрична централа у приватном власништву, Макишка централа у власништву Трговачко-индустријске банке. Првобитно је служила као погонска централа за индустријско постројење, али је од 1930. године почела са комерцијалном производњом и дистрибуцијом електричне енергије, снабдевајући струјом Београдски водовод у Макишу, индустријска предузећа на Чукарици, Кнежевцу и Жаркову, као и поједина насеља на београдској периферији, попут Чукарице и Раковице.⁷⁰

У најразвијеније гране београдске индустрије у периоду између два светска рата спадале су текстилна, пиварска, млинска, металска индустрија као и индустрија шећера. Текстилна индустрија је иначе била значајан фактор у југословенској привреди у међуратном периоду, остварујући током целог раздобља значајан раст производних капацитета, прихода и броја запослених.⁷¹ На подручју Београда најзначајнији је био текстилни концерн Косте Илића и синова, са бројним фабрикама и предузећима концентрисаним на подручју Карабурме. Главни акционар концерна је био Влада Илић, индустријалац и политичар, председник београдске Општине у периоду између 1935. и 1939. године.⁷² Поред концерна Косте Илића и синова, у значајна текстилна предузећа на територији Београда у међуратном периоду спадају и *Фабрика трикотаже Милана*

⁶⁸ Исто, 218.

⁶⁹ Неда Кнежевић, „Ревитализација термоелектране „Снага и светлост“ у Београду“, *Наслеђе*, бр. VIII, 2007, 209-222.

⁷⁰ Вучо, „Привредни развој града...“, 219.

⁷¹ Јелена Рафаиловић, „Обим и структура капитала у текстилној индустрији Краљевине СХС“, у: Владан Јовановић (ур.), *Традиција и трансформација: Политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку*, Београд, ИНИС, 2015, 197-198.

⁷² Миљивоје Костић, *Успон Београда 2: Послови и дани трговаца, привредника и банкара у Београду XIX и XX века*, Београд, Библиотека града Београда, 2000, 127-131.

Јечменице као и *Моравија*, фабрика плетених производа.⁷³ У Београду је постојала и развијала се и индустрија обуће, упркос великој конкуренцији коју су чинили произвођачи из Словеније и фабрика обуће *Бата* из Борова. Поред великог броја занатских радионица постојала је и велика фабрика обуће *Бостон А. Д.*, основана 1922. године, која се налазила у Улици краља Александра и која је запошљавала 160 радника, који су крајем 30-их година годишње производили око 200.000 пари грађанске и 300.000 пари војне обуће.⁷⁴

Две најзначајније београдске пиваре биле су Вајфертова и Бајлонијева пивара. *Парна пивара Ђорђа Вајферта* је до краја 20-их година постала акционарско друштво од изузетног значаја за београдску привреду, са 140 запослених радника, а осим пива (120.000 хектолитара годишње), пивара је производила и слад (140 вагона годишње) и лед (250.000 табли годишње).⁷⁵ *Парна пивара Игњат Бајлони и синови*, која се налазила на ћошку Цетињске и Скадарске улице, запошљавала је око 100 радника и производила између 80.000 и 100.000 хектолитара пива годишње.⁷⁶ Београдска млинска индустрија је у непосредним послератним годинама доживела велики процват, обзиром на велике потребе за исхрану становништва и могућности за извоз, посебно у Аустрију и Чехословачку, међутим, већ је у другој половини 20-их година њен значај почео да опада, највише због веома јаке конкуренције војвођанских и славонских млинова.⁷⁷ Индустрија шећера је у Југославији била развијена и домаће фабрике су подмиривале целокупну домаћу потрошњу, док су значајне количине шећера и извожене. *Београдска фабрика шећера* на Чукарици је представљала једну од највећих у земљи. У пуном капацитету годишња производња била је 15 милиона килограма шећера, 6,5 милиона килограма сувих резанаца и 6 милиона килограма меласе. У другој половини 30-их година фабрика је проширила асортиман и

⁷³ Вучо, „Привредни развој града...“, 219-223.

⁷⁴ Драган Петровић, *Историја индустрије Београда*, Београд, Српско географско друштво, 2006, 139-140.

⁷⁵ Ненад Лукић, „Прва српска парна пивара Ђорђа Вајферта „1873-1947“, *Годишњак града Београда*, књ. LIX, 2012, 119-121.

⁷⁶ Ненад Лукић, „Парна пивара „Игњат Бајлони и синови“ 1888–1946“, *Наслеђе*, бр. XVI, 2015, 123-138.

⁷⁷ Вучо, „Привредни развој града...“, 223-224.

отпочела је са производњом алкохола и квасца. У том периоду фабрика је запошљавала више од 1.000 радника.⁷⁸

Прехрамбена индустрија је представљала значајан фактор привредног развоја Београда, посебно индустрија прераде меса. Београдске фабрике су свеже месо и месне прерађевине извозиле у Аустрију, Чехословачку, Италију и Француску. Осим прераде меса, београдска прехрамбена индустрија је била оријентисана и на производњу квасца, пецива, кекса, чоколаде, бомбона и других сличних производа, мада су предузећа која су се бавила овом делатношћу често била мала и по обиму производње и броју запослених и заправо су представљала привредне субјекте који су били нешто између већих занатлија и индустријских предузећа. Од значајнијих треба поменути *Београдску фабрику квасца Илије Милишића*, *Прву београдску творницу хлеба и пецива*, парну пекару *Соко А. Д.* и *Фабрику чоколаде К. Шонде*.⁷⁹

Ужурбана грађевинска делатност је поговала развоју дрвне, столарске и металске индустрије. Две највеће стругаре у Београду су биле стругара Прометне банке на Дунаву и стругара Трговинско-индустријске банке на Макишу. Отварале су се и бројне ситне радионице грађевинске столарије, намештаја, разних дрвених предмета, као и ливнице метала и гвожђа, радионице гвоздених конструкција, металног намештаја, машинских делова и електричне механике. Занимљиво је то да су неке од ових мањих радионица, посебно оне које су се бавиле израдом машинских делова и електромехаником, веома брзо прилагођавале своју производњу најсавременијим потребама становништва. Тако је фабрика *Браће Р. Гођевица*, која је првобитно производила метални намештај, почела да 1935. године производи радио-пријемнике.⁸⁰ Хемијска индустрија је била слабо развијена – постојала су мања производна предузећа која су се бавила израдом боја, масти за обућу, средстава за дезинфекцију, асфалта, сапуна, катрана и сличних производа. Са друге стране, Београд је био један од југословенских центара производње хартије. Индустријалац Милан Вапа отпочео је 1921. године са изградњом фабричког погона на Сењаку, на простору између железничке пруге и десне обале

⁷⁸ Петровић, *Историја индустрије Београда...*, 123-124.

⁷⁹ Вучо, „Привредни развој града...“, 225-226.

⁸⁰ Исто, 227.

Саве. Фабрика је коначно завршена и почела са радом 1928. године. У сваком погледу је представљала један од најсавременијих привредних погона у земљи – имала је сопствено напајање електричном енергијом, пристаниште на Сави као и приступ железничкој прузи.⁸¹ Фабрика хартије је запошљавала око 300 радника и пуни годишњи производни капацитет износио је између 400 и 500 вагона fine хартије.⁸²

У Београду су се у међуратном периоду значајно развила и предузећа која су се бавила израдом различитих возила, саобраћајних објеката и мотора. Бродоградилште *Српског повлашћеног друштва* на Чукарици је модернизовало своје погоне током 20-их година и, искористивши велики пораст речног промета у земљи, обављало оправку свих врста пловних објеката као и производњу шлепова, танкера, корита за пловне објекте и различитих врста речних пловних објеката са сопственим погоном.⁸³ Бродоградилште је запошљавало око 730 радника. Београд је био и центар југословенске ваздухопловне индустрије – *Индустрија аеропланских мотора А. Д.* је основана 1927. године у Раковици, запошљавала је 120 радника а авионске моторе је испоручивала Министарству војном и приватним компанијама које су производиле авионске конструкције, попут *Икаруса* у Земуну.⁸⁴ Поред овог постојала су још два предузећа која су производила авионе и авионске делове – *Фабрика аеропланских мотора С. Влајковића*, основана 1928. године и *Прва српска фабрика авиона Живојина Рогожарског А. Д.*, основана 1934. године.

Упоредо са демографским растом, географским и грађевинским ширењем и интензивним привредним развојем, Београд је у међуратном периоду проширивао и своје образовне, културне, научне и уметничке хоризонте и капацитете. Опште, обавезно и бесплатно основно образовање у Југославији коначно је регулисано тек 1929. године, када је усвојен Закон о народним школама. Похађање основне школе требало је да траје 4 године (у 4 разреда), а више народне школе (исто 4 године) су морала да похађају деца која нису после основне школе уписала неку

⁸¹ Саша Михајлов, „Фабрика хартије Милана Вапе“, *Наслеђе*, бр. XI, 2010, 71-78.

⁸² Вучо, „Привредни развој града...“, 229-230.

⁸³ *Исто*, 227.

⁸⁴ Петровић, *Историја индустрије Београда...*, 142-144.

од грађанских, средњих или стручних школа.⁸⁵ Школске 1919/20. године у Београду је било укупно 12 основних школа са око 6.500 ученика и 130 учитеља и учитељица. Проширивање школског простора се током 20-их година вршило споро, старе школе су се адаптирале и проширивале како би биле у стању да приме већи број ђака. Ситуација се променила усвајањем Закона о народним школама – држава и град су почели да улажу већа средства у изградњу нових школских објеката, посебно у периферним и лошије покривеним деловима града. До почетка Другог светског рата у Београду је радило 29 основних школа које је похађало око 20.000 ђака. У погледу средњег образовања, највећа се промена могла видети у оснивању и раду грађанских школа. Грађанске школе су биле ниже средње школе углавном трговинског или занатско-индустријског смера. Потреба за њима се јавила током 20-их година, услед раста београдске индустрије. У међуратном периоду су у Београду отворене 4 нове грађанске школе.⁸⁶ Растао је и број гимназија, и мушких и женских – уочи Првог светског рата у Београду је било четири мушке и једна женска гимназија. Уочи Другог светског рата било је чак десет мушких и седам женских гимназија, са око 10.000 ученика и ученица и око 1.000 наставника.⁸⁷ Услови за рад нису били идеални, највише због скученог школског простора и недостатка учила и наставних средстава. Од средњих школа Београд је још имао и Трговачку академију, Средњу техничку школу са архитектонским, грађевинским, електротехничким и машинским одсеком, као и мушку и женску Учитељску школу. Крајем 30-их година основана је и Виша педагошка академија као и средње уметничке школе – Школа за примењену уметност и Средња музичка школа.⁸⁸ Пред сам почетак Другог светског рата Београд је, са Земуном и Панчевом, имао укупно 43.199 ученика и ученица основношколског и средњешколског узраста.⁸⁹ Степен

⁸⁵ Владета Тешић, „Школство у Београду (1918-1941)“, у: Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда, књига 3*, Београд, Просвета, 1974, 307.

⁸⁶ *Исто*, 308-309.

⁸⁷ *Исто*.

⁸⁸ *Исто*, 312.

⁸⁹ Миодраг Цуверовић, „Школство у Београду“, *Годишњак града Београда*, књ. I, 1954, 372.

писмености је у Београду био висок у односу на југословенски просек – 89% становника је био писмено, мада је тај проценат био мањи у женској популацији.⁹⁰

Током Првог светског рата и аустроугарске окупације Београда, Београдски Универзитет није радио. Прва послератна школска година је била 1919/20. а одлуком државних власти већ током наредне школске године са радом су почели и новоотворени Медицински, Пољопривредни (који је касније подељен на два одсека – пољопривредни и шумарски) и Богословски факултет.⁹¹ У међуратном периоду је Београдски Универзитет ширио своје деловање а наставни и научни рад су постајали богатији и разноврснији – свега неколико година пред почетак Другог светског рата отпочели су са радом и Ветеринарски факултет, Фармацеутски одсек при Медицинском факултету и Економско-комерцијална висока школа. Број студената је такође растао, мада не равномерно – неки факултети су током целог међуратног периода задржали приближно уједначен број студената по години, док је на другима тај број константно, чак драстично, растао. На пример, у летњем семестру школске 1934/35. године предавања на Филозофском факултету је слушало 1.145 студената, док је уочи рата 1941. на исти факултет било уписано 1.294 студената. Са друге стране, током школске 1924/25. године је било на Правном факултету укупно 1.527 редовних слушалаца, док је свега десет година касније тај број удвостручен – Правни факултет је у летњем семестру 1934/35. године уписало 3.426 студената.⁹² Медицински факултет је доживео сличну судбину, прве године његовог постојања предавања је слушало свега 286 студената, док је школске 1936/37. године тај број износио 792 студента. У првих 15 година постојања и рада, на Медицинском факултету у Београду дипломирао је 871 студент.⁹³ Пред почетак Другог светског рата (школске 1940/41. године), следећи број студената је био уписан на факултете Универзитета у Београду: Филозофски 1.294, Правни 4.056, Технички 2.397, Медицински 2.025, Пољопривредно-шумарски 581, Ветеринарски 496 и

⁹⁰ Dragomir Bondžić, „Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945-1950: nasleđe, ciljevi, tok, rezultati i nedostaci“, *Andragoške studije*, br. 1, 2010, 91-110; Karl Kazer, *Porodica i srodstvo na Balkanu: Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd, Udruženje za društvenu istoriju, 2002, 442.

⁹¹ Божидар Ђорђевић, „Универзитет у Београду 1863-1963“, *Годишњак града Београда*, књ. IX-X, 1962/63, 5-79.

⁹² Тешић, „Школство у Београду...“, 316.

⁹³ Ђорђевић, „Универзитет у Београду...“, 5-79.

Богословски 293.⁹⁴ Поједини факултети Београдског Универзитета, попут Техничког факултета, су доживели велике организационе промене – уредбама из 1935. године створени су на Техничком факултету следећи одсеци: архитектонски, грађевински, културно-технички и геодетски, машинско-електротехнички и хемијски. Истовремено, Технички факултет се преселио у нову пространу зграду изграђену у Улици краља Александра.⁹⁵ Београдски Универзитет је у међуратном периоду, са све већим бројем уписаних студената и све бројнијим и образованијим особљем, уз Српску краљевску академију, био предводник интелектуалног и научног напретка Београда и Југославије.⁹⁶ Све више студената је настављало даљу академску каријеру и стручно усавршавање – у међуратном периоду је на Филозофском факултету титулу доктора наука стекло 99 кандидата а на Правном факултету 80.⁹⁷ У оквиру Универзитета су деловала и бројна научна друштва и институти, попут Лингвистичког друштва, Друштва за српски језик и књижевност, Географског друштва, Историјског друштва, Геолошког друштва, Биолошког друштва, Хемијског друштва, Хируршког друштва, Удружења за међународно право и других.⁹⁸

Београдски књижевни живот у периоду између два светска рата је био необично богат и буран. Београд је и пре, и током 19. века и у годинама пред избијање Првог светског рата важио за веома динамичну књижевну средину, али је међуратни период донео праву експлозију књижевног стваралаштва у граду. Таквом развоју догађаја погодновало је неколико значајних чинилаца. Прво, Београд, као државна престоница и град европског значаја, је у међуратном периоду привлачио југословенске књижевнике и песнике, и талентоване и неталентоване. У Београд су долазили млади, талентовани и амбициозни људи из свих крајева земље, што је допринело стварању једне динамичне и узавреле интелектуалне и креативне атмосфере. Осим њих, у Београд су се преселили и

⁹⁴ *150 година Универзитета у Београду*, Београд, Савремена администрација, 1989, 34-39; Ђорђевић, „Универзитет у Београду...“, 5-79.

⁹⁵ Ибрајтер-Газибара, „Архитектура зграде Техничког факултета...“, 69-85.

⁹⁶ Непосредно пред почетак Другог светског рата (1940. године), на Универзитету је био запослен следећи број наставника: на Правном факултету 38, Техничком факултету 129, Филозофском факултету 113, Медицинском факултету 132, Пољопривредно-шумарском факултету 50, Богословском факултету 19 и Ветеринарском факултету 38. У периоду између 1920. и 1940. број наставника је порастао скоро 3,5 пута. Погледати: Ђорђевић, „Универзитет у Београду...“, 5-79.

⁹⁷ Ђорђевић, „Универзитет у Београду...“, 5-79.

⁹⁸ Тешић, „Школство у Београду...“, 319.

поједини афирмисани писци, попут Тина Ујевића и Густава Крклеца.⁹⁹ Друго, велик број српских младића и девојака су године Првог светског рата провели школујући се у великим европским метрополама – у Паризу, Лондону, Риму, Цириху и другим великим градовима савезничких и неутралних држава, што је утицало на то да прошире хоризонте и да се упознају са савременим светским књижевним трендовима и стремљењима. Треће, издавачка делатност је у међуратном Београду била веома жива, штампано је много квалитетних књижевних часописа, као што су били *Мисао* (почео са излажењем 1919. године), *Српски књижевни гласник* (који је поново почео да излази 1920. године) и *Венац* (обновио рад 1920. године).¹⁰⁰ Спој ових околности дозволио је бројним младим и талентованим ствараоцима да се изразе, а њихова дела су не само заувек изменила српску и југословенску књижевност, удаљујући је од традиционализма и пароксијализма и уводећи дух модерног, већ су литерарни Београд приближили светским литерарним метрополама тог времена. Између осталих, у Београду су у међуратном периоду живели и стварали Иво Андрић, Милош Црњански, Станислав Винавер, Растко Петровић, Божидар Ковачевић, Десанка Максимовић, Милан Дединац, Александар Вучо, Душан Матић, Раде Драинац, Оскар Давичо, Бошко Токин и многи други.

Великој живости литерарне сцене у међуратном Београду је допринело и то што је град у том раздобљу постао велики центар графичке, штампарске и издавачке делатности, не само у југословенским границама већ и на ширем географском подручју. У Београду је у годинама пред почетак Другог светског рата радило 75 приватних, 20 државних, 15 надлештвених и 9 непротоколираних штампарских предузећа.¹⁰¹ Истовремено је у Београду радило и много књижара и издавача. По окончању Првог светског рата свој рад су обновили угледне књижаре попут оних Томе Јовановића и Вујића, Геце Кона, Светислава Стефановића, Светислава Б. Цвијановића и других. Број књижара је временом растао и од 52, колико их је у граду постојало почетком 20-их година, њихов број

⁹⁹ Бошко Новаковић, „Књижевни живот у Београду од првог до другог светског рата (1914-1941)“, у: Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда, књига 3*, Београд, Просвета, 1974, 338.

¹⁰⁰ *Исто*, 339-341.

¹⁰¹ Јован Дубовац, „Штампарство у Београду од 1919. до 1941“, у: Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда, књига 3*, Београд, Просвета, 1974, 422.

је нарастао на чак 162, колико их је било у годинама пред избијање Другог светског рата.¹⁰² Број штампаних периодичних публикација, дневних и недељних листова, је био још импресивнији, као и њихова разноврсност и тираж. Према званичним подацима, 1922. године је у Београду излазило 97 листова и часописа (16 дневних и информативно-политичких, 28 стручних и сталешких, 11 привредних, 6 хумористичких, 5 службених, 4 књижевних, 4 омладинских, 3 дечјих и 20 осталих), док се до 1937. године тај број попео на чак 288 (4 дневне новине, 28 информативно-политичких листова, 59 стручних, 22 сталешких, 28 привредних, 18 листова и часописа на страним језицима, 17 омладинских и дечјих, 13 књижевних часописа и ревија, 12 спортских, 11 службених, 9 религијских, 7 забавних и хумористичних, 4 женских и модних и 52 осталих).¹⁰³ На информисање Београђана су највише утицали дневни листови. До почетка Другог светског рата у Београду је излазило чак 47 различитих дневних листова. Неки су на тржишту опстајали дуже, неки краће, неки су покушавали да Београђане објективно информишу, док су други имали више пропагандни карактер. Три најзначајнија београдска дневна листа су били *Политика*, *Време* и *Правда*. Почетком априла 1941. године је укупан тираж ова три листа износио 256.000 примерака (*Политика* – 146.000, *Време* – 65.000 и *Правда* – 45.000).¹⁰⁴

Поред дневне и недељне штампе, током међуратног периода је радио постао изузетно важно средство јавног информисања. Први покушај инсталирања емисионе радио станице у Београду је извршен 1924. године, модификацијом телеграфске станице у Раковици.¹⁰⁵ Ова импровизирана радио станица је функционисала око годину дана, а њен програм се састојао од тога да је три пута недељно по сат времена пуштана музика са плоча. Концесија за подизање праве емисионе радио станице у Београду је расписана 1928. године али је одзив домаћег капитала био слаб, тако да је концесија отишла у руке британској компанији *Макрони* из Лондона, која је и била власник београдског радија све до

¹⁰² Љубомир Дурковић-Јакшић, „Књижаре између два светска рата, 1918-1941. године“, у: Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 424.

¹⁰³ Михаило Бјелица, „Штампа у Београду 1919-1971.“, у: Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 438.

¹⁰⁴ Исто.

¹⁰⁵ Миљана Nikolić, *Radio u Srbiji (1924-1941)*, Beograd: Zadužbina Andrejević, 2006, 26-37.

1940. године, када су све радио станице у земљи национализоване.¹⁰⁶ Радио предајник је инсталиран на згради Академије наука и београдска радио станица је званично отпочела са радом у марту 1929. године. Централни предајник је остао на згради Академије све до 1934. године, када је исељен на Макиш. Централни пресбирио Председништва владе је 1936. отпочео са емитовањем радио емисија за иностранство, што је заправо представљало отварање друге београдске краткоталасне станице.¹⁰⁷ Број радио апарата и претплатника радија је у Београду драстично нарастао за непуних 15 година од увођења технологије. Године 1928. било је у Београду 7.071 радио претплатника, док је тај број крајем 1938. године износио чак 86.080.¹⁰⁸ Радио-апарати су били скупи, али је их је све већи број Београђана куповао. Најбоље су се продавали радио-апарати компанија *Филипс* и *Телефункен*.¹⁰⁹ Музички програм је чинио око 60% радијског програма, док је говорни садржај био сачињен од информативног програма (око 50%), поучног (око 20%) и забавног (око 20%).¹¹⁰

Позоришни живот је у међуратном периоду био веома жив. Зграда Народног позоришта на Позоришном тргу била је тешко оштећена током аустроугарске окупације града, тако да је за сврху позоришне продукције привремено оспособљена зграда Мањежа, иако није била репрезентативна, у којој су се позоришне представе играле све до 1922. године. Зграда Народног позоришта је поправљена и адаптирана 1923. године, капацитет гледалишта је повећан на 900 места а на име ратних репарација од Немачке је набављена и инсталирана и окретна позорница.¹¹¹ Пробе и поједине представе су наставиле да се одржавају у Мањежу, све док позорница није изгорела у пожару 1927. године. У овом периоду су на даске Народног позоришта ступили велики уметници, попут Десе Дугалић, Љубинке Бобић, Раше Плаовића, Даре Милошевић и Мате Милошевића. На позоришном репертоару су најзаступљенија била дела српских

¹⁰⁶ Радивоје Марковић, „Развитак радија и телевизије у Београду“, у: Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда, књига 3*, Београд, Просвета, 1974, 456.

¹⁰⁷ Исто.

¹⁰⁸ Исто, 457.

¹⁰⁹ Marković, *Beograd i Evropa...*, 78-79.

¹¹⁰ Радивоје Марковић, „Прве године“, у: Милан Булатовић, Радивоје Марковић, Милутин Миленковић, Слободан Џунић (ур.), *Овде Радио-Београд*, Београд, Радио-Београд, 1979, 17-18.

¹¹¹ Милан Ђоковић, „Народно позориште од 1918. до данас“, у: Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда, књига 3*, Београд, Просвета, 1974, 362.

драмских писаца, од којих је најизвођенији био Бранислав Нушић. Такође су извођена и дела која су спадала у класике позоришне уметности (Софокле, Шекспир, Молијер и Гете). Међутим, на репертоар су сврставана и дела иностраних аутора (Ибзен, Стриндберг, Чехов, Шо, Чапек и Пирандело), као и драмских писаца из Хрватске, Словеније и других делова Југославије. Милан Ђоковић бележи како је велики успех 1929. године постигла представа *Господа Глембајеви* Мирослава Крлеже, са Милорадом Гавриловићем у улози Титуса Андроникуса Фабриција Глембаја и Рашом Плаовићем у улози Леонеа Глембаја.¹¹² Поред Народног позоришта у међуратном периоду су била активна и приватна професионална позоришта, које су углавном оснивали глумци који су остајали без ангажмана у државним позориштима. Репертоар ових приватних позоришта, попут позоришта Бране Цветковића и Душана Животића, је углавном био комичног карактера. Најзначајније приватно позориште у Београду је било Уметничко позориште, које је представе давало у згради Коларчеве задужбине и на калемегданској летњој позорници.

Музички живот престонице је такође био веома узбудљив и жив. Одмах по окончању Првог светског рата и окупације обновљен је рад старих хорова и певачких друштава (*Прво београдско певачко друштво*, *Обилић* и *Станковић*) и организовани су први концерти.¹¹³ Није прошло много времена а у Београду су почели да долазе и да држе концерте хорови, зборови и оркестри из других крајева Краљевине СХС и из иностранства. Међутим, велики проблем за развој музичке уметности у Београду је представљао недостатак адекватног концертног простора. Прва права концертна дворана у Београду је отворена тек 1932. године, изградњом зграде Коларчеве задужбине.¹¹⁴ У првим послератним годинама једини прави музички ансамбл у Београду је био Оркестар Краљеве гарде под управом Станислава Биничког, међутим већ 1923. године основана је Београдска филхармонија, са шефом-диригентом Стеваном Христићем. Београдска филхармонија је одржала велики број концерата и кроз њене редове је продефиловало много младих и талентованих уметника, што је ову институцију

¹¹² Исто, 364.

¹¹³ Стана Ђурић-Клајн, „Музички живот у граду између два рата“, у: Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда, књига 3*, Београд, Просвета, 1974, 398.

¹¹⁴ Исто.

пре свега другог учинилио великом школом за београдске музичке таленте. У оквиру Народног позоришта је 1920. године основана Опера као посебна музичка институција. За првог управника је постављен Станислав Бинички. Током 20-их година је оперски репертоар био прилично стандардан (*Мадам Батерфлај*, *Евгеније Оњегин*, *Боеми*, *Севилски берберин*, *Риголето* и друга дела), али су на репертоар уврштена и дела домаћих аутора, попут опере *Женидба Милошева* Петра Коњовића.¹¹⁵

Велики значај за културни живот града у раздобљу између Првог и Другог светског рата имао је рад београдских библиотека и музеја. Народна библиотека и њен фонд су тешко пострадали током Првог светског рата а рад на њеној обнови је текао веома споро, углавном због тога што дуго није могло да се реши питање одговарајуће зграде. Народна библиотека је обновила рад тек 1925. године али ни тада њена активност није била на задовољавајућем нивоу.¹¹⁶ Буџет је био танак, број запослених мали а зграда библиотеке неодговарајућа за њену функцију. У исто време се радило на подизању Универзитетске библиотеке. Захваљујући деловању југословенског посланика у Вашингтону Славка Грујића, обезбеђена је финансијска помоћ од 100.000 долара од Карнегијевог фонда за изградњу Универзитетске библиотеке. Ова значајна културно-научна установа отворена је 1926. године. Током 20-их година развила се у Београду иницијатива да Општина града Београда подигне Народни дом, који би, између осталог, служио и као градска читаоница и библиотека. Размишљало се и о оснивању кварталских библиотека. Идеја о оснивању градске библиотеке је усвојена 1929. године и тада је отпочео рад на сређивању књига које су биле у поседу општине. Општинска библиотека и музеј су отворени 1931. године а коришћење библиотечке грађе је било бесплатно.¹¹⁷ Велику подршку Библиотеци Општине града Београда дали су београдски књижари и издавачи, који су јој поклонили велики број наслова. Већ у првој години рада градска библиотека је имала скоро 2.000 уписаних чланова, од

¹¹⁵ Исто, 401.

¹¹⁶ Љубомир Дурковић-Јакшић, „Библиотеке од 1918. до 1944. године“, у: Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда, књига 3*, Београд, Просвета, 1974, 429.

¹¹⁷ Исто, 431.

којих је више од 600 било деце. Током 1940. године на читање је библиотека издала 13.125 књига.¹¹⁸

Рад музеја у међуратном периоду обележиле су многе потешкоће, углавном материјалне природе. Народни музеј поделио је ратну судбину народа и државе – део експоната је био опљачкан а сама музејска зграда која се налазила на Студентском тргу је била тешко оштећена. Недостатак адекватног простора за Народни музеј је делимично решен средином 20-их година, изнајмљивањем једне приватне куће у Улици Милоша Великог.¹¹⁹ Народни музеј 1930. године мења име у Историјско-уметнички музеј и наставља да тавори све до средине 30-их година, када се јавила идеја да се споје збирке Музеја савремене уметности, који је отворен 1929. године и који је био под патронатом кнеза Павла Карађорђевића, и Историјско-уметничког музеја. Пошто је због лоше економске ситуације у земљи отпала могућност да се за нови музеј гради нова зграда, краљ Александар је 1933. године решио да за потребе музеја уступи зграду Новог двора.¹²⁰ Адаптација зграде Новог двора је трајала две године, тако да је музеј, који је понео име Музеј кнеза Павла, свечано отворен у јануару 1936. године. За управника музеја постављен је Милан Кашанин, истакнути историчар уметности, пријатељ кнеза Павла и претходни управник Музеја савремене уметности. Интересовање београдске јавности да види музејску поставку је било огромно – само током првог дана рада музеј је, према писању штампе, посетило око 20.000 људи, који су стрпљиво чекали у реду пред капијом Новог двора од раних јутарњих часова.¹²¹ Посета у првом месецу рада је износила око 50.000 људи, док је недељом, када је улаз у музеј био бесплатан, посета износила око 5.000 људи. У периоду између 1936. и 1941. године, у Музеју кнеза Павла било је организовано много изложби, и домаћих и истакнутих страних уметника, које су представљале велике догађаје у културном и друштвеном животу југословенске престонице. У Београду су у међуратном периоду радили и други музеји – Етнографски музеј, који је исто имао великих проблема са изложбеним простором, тако да је само мали део

¹¹⁸ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Библиотека града Београда 1928-1945*, Београд, Библиотека града Београда, 1995, 111.

¹¹⁹ Д. С. Ј., „Београдски музеји“, *Годишњак града Београда*, књ. I, 1954, 307-361.

¹²⁰ Radina Vučetić, „Музеј кнеза Павла – Излазак Београда на европску културну сцену“, *Токви историје*, бр. 1-2, 2004, 23-43.

¹²¹ Исто.

експоната био доступан широј јавности, Војни музеј на Калемегданској тврђави, који је за јавност отворен тек 1937. године, Школски музеј града Београда (Педагошки музеј), Општински музеј (Музеј града Београда), Музеј српске земље (Природњачки музеј), Шумарско-ловачки музеј и Музеј поште, телеграфа и телефона.¹²²

У међуратном периоду је учињено много на унапређењу јавног здравља у Београду. Три најважнија акта у спровођењу здравствене политике били су успостављање Министарства народног здравља 1919. године, оснивање Медицинског факултета при Универзитету у Београду 1920. године и оснивање Централног хигијенског завода 1924. године.¹²³ Београдска општина је уз помоћ Министарства социјалне политике и народног здравља установила бројне установе за социјалну и здравствену помоћ: 1921. године основан је Диспансер за мајку и дете при Општој државној болници, 1923. године је установљен Институт за социјалну медицину, 1930. године изграђено је и пуштено у рад Градско породилиште у Средачкој улици, 1935. године сазидан је Антитуберкулозни диспансер у горњем делу Улице краља Александра, исте године је општина уз помоћ приватних донација и фонда добротвора Николе Спасића подигла Градску болницу на Булбулдеру, у којој су се сиромашни грађани лечили бесплатно.¹²⁴ На годишњем нивоу је у Градској поликлиници указивана бесплатна лекарска помоћ у обиму од скоро 160.000 интервенција.¹²⁵ Мешовита и приватна иницијатива, као и донације разних добротвора, знатно су допринели побољшању здравствених услова у граду. Тако су отворени приватни *Санаторијум Врачар*, хируршка болница др Станоја Пантовића, *Друштво Београдских жена лекара* је подигло Болницу за женске и дечје болести, а захваљујући донацији фонда Николе и Евгеније Кики у Звечанској улици је подигнута *Болница Николе и Евгеније Кики за сиромашне и пострадале трговце*.¹²⁶

¹²² Марија Бирташевић, „Музеји Београда“, у: Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда, књига 3*, Београд, Просвета, 1974, 447-455.

¹²³ Владимир Станојевић, „Здравствена служба од 1918. до данас“, у: Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда, књига 3*, Београд, Просвета, 1974, 487-488.

¹²⁴ *Тридесет година Градске болнице*, Београд, Београдски графички завод, 1967, 45-57.

¹²⁵ Гавриловић, Пандуровић, Парезанин, *Београд*, 255.

¹²⁶ Станојевић, „Здравствена служба...“, 492-493.

Још један од доказа да је у раздобљу између два светска рата Београд постао модеран европски град је и убрзан развој спорта и физичке културе. У периоду пре 1914. године, Београђани су спорт сматрали углавном забавом малог броја ентузијаста и деце, а спортске приредбе су биле реткост.¹²⁷ Међутим, ширење западних културних утицаја и упознавање Београђана са животним приликама у другим градовима Европе и света су довели до тога да је спорт веома брзо постао једна од омиљених забава Београђана. Између осталих спортова, у Београду су били популарни фудбал, атлетика, бокс, бициклическе утрке, хазена и одбојка. Највише публике је привлачио фудбал – одмах по окончању Првог светског рата рад су обновили предратни фудбалски клубови *БСК*, *Југославија* (*Велика Србија*) и *Соко*, а основани су и многи нови.¹²⁸ Уређена су спортска игралишта, углавном на простору некадашњег Тркалишта и на Кошутњаку. Недељне утакмице београдских прволигаша посећивале су хиљаде људи, посебно мечеве између београдских „вечитих“ ривала *БСК*-а и *Југославије*, као и утакмице које су београдски клубови играли против ривала из Загреба, Сплита, Сарајева или Новог Сада. Када је београдска *Југославија* 1924. године постала први београдски клуб којем је пошло за руком да постане државни првак у фудбалу, победивши екипу *Грађанског* у Загребу, више од 10.000 Београђана се појавило на железничкој станици како би дочекало државне прваке.¹²⁹ Крајем 20-их и у првој половини 30-их година спорт се иселио из центра града, јер су оба београдска клуба изградила нове стадионе, на Топчидерском брду и недалеко од Аутокоманде.¹³⁰ Године 1941. је у Београду било регистровано чак 75 фудбалских клубова.¹³¹ Поред клупских утакмица, изузетно су биле популарне утакмице југословенске фудбалске репрезентације, које су најчешће игране у Београду, пред публиком која је понекад бројала и преко 30.000 посетилаца. Још један вид спортске рекреације и забаве за Београђане током летњих месеци било је купање

¹²⁷ Србислав Тодоровић, *Спорт у старом Београду*, Београд, Zepter Book World, 2009, 7.

¹²⁸ Dejan Zec, „The Origin of Soccer in Serbia“, *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies*, vol. 24, iss. 1-2, 2010, 137-159.

¹²⁹ Дејан Зеџ, „Кратак осврт на појаву фудбалских навијача у Краљевини СХС/Југославији“, *Гласник Етнографског института САНУ*, LXIV (2), 2016, 229.

¹³⁰ Dejan Zec, „Money, Politics and Sports: Stadium Architecture in Interwar Serbia“, у: Jelena Bogdanović, Lilien Filipovitch Robinson, Igor Marjanović (eds.), *On the Very Edge: Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918-1941)*, Leuven, Leuven University Press, 2014, 269-287.

¹³¹ Радивоје Марковић, „Спорт између два рата“, у: Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда, књига 3*, Београд, Просвета, 1974, 459.

на речним купалиштима на Сави, посебно на уређеном купалишту код Шест топола. У тим приликама су одржаване и пливачке утакмице, као и такмичења у веслању.¹³²

Упркос свом напретку, свему што је учињено и изграђено у међуратном периоду, Београд је остао најблаже речено град огромних контраста – град велелепних палата и најбеднијих учерица, град незамисливог богатства и неописиве беде, град високе културе и бедног примитивизма, град у којем се може „...видети сељак на београдској улици како иде поред електричног трамваја и луксузног аутомобила са својим малим сељачким колима или сам, равнодушно, слободно и неусиљено, без страха и зазора, као да корача сеоским путем или по својој њиви“.¹³³ Пред већину Београђана је живот постављао низ недаћа и проблема са којима су морали да се суочавају да дневном нивоу. У периоду велике економске кризе, чак 80% Београђана је живело на ивици егзистенције.¹³⁴ У сиромашним породицама се рађало 9 од 10 београдске деце.¹³⁵ Многочлане породице су живеље у скученим становима, без приступа електричној енергији, канализацији и текућој води, уз перманентан страх да ће их газда избацити на улицу и да ће по новембарском блату и зими морати да траже нови смештај. Велики прилив новог становништва, углавном из сеоских средина и пасивних крајева државе, попут Црне Горе, Босне и Херцеговине и Македоније, сиромашног и необразованог, очајног у потрази за послом и корицом хлеба, довео је до раста тензија између условно речено староседеоца и придошлица.¹³⁶ Иако су многи истицали како су управо ти дошљаци представљали истинску снагу Београда, обнављајући његову виталност и подижући његове привредне и друштвене капацитете, пренасељеност и прејака конкуренција су морали узети маха.¹³⁷ Тежак рад је био слабо плаћен, реалне наднице су током 30-их година опале за скоро 30%, посао је био несигуран а почетак Другог светског рата 1939. године је додатно погоршао економску ситуацију, јер су били повећани издаци за

¹³² Исто.

¹³³ Гавриловић, Пандуровић, Парезанин, *Београд*, 286.

¹³⁴ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Београд, Слио, 2004, 378.

¹³⁵ Томислав Богавац, *Становништво Београда 1918-1991*, Београд, БИГЗ-Српска књижевна задруга-Музеј града Београда, 1991, 83-112.

¹³⁶ Владимир Дворниковић, *Каракетологија Југословена*, Београд-Ниш, Просвета, 1990, 463.

¹³⁷ Владимир Велмар-Јанковић, *Поглед с Калемегдана. Оглед о београдском човеку*, Београд, Грегорић, 1938, 51-66.

војску а уз то је дошло и до прекида токова робе и новца са појединим државама, што је негативно утицало на привредне прилике у земљи и граду.¹³⁸ Живот у оскудици, у скученом и неадекватном простору, уз лошу исхрану и неповољне хигијенске прилике, условиле су да су стопе морбидитета и морталитета биле високе. У Београду су туберкулоза, сифилис и венерична обољења били готово ендемска појава, мада је напредак у области јавног здравства у међуратном периоду довео до тога да се Београд по стопи обољавања и смртности изједначи са великим европским градовима тог времена.¹³⁹ Уз све то, дух Београђана је био узбуркан и политичким приликама, како у земљи тако и у иностранству. Политичке борбе политичких странака, неадекватна заступљеност радничких представника у органима власти и заступничким телима као и њихов прогон од стране државе и национално питање на унутрашњем плану, као и раст фашизма и нацизма у Европи и могућност новог великог ратног сукоба на спољном плану, остављали су Београђане у стању тихог врења. Такве су биле прилике у којима су становници Београда дочекали агресију сила Осовине на Југославију и немачку окупацију.

Априлски рат и бомбардовање града

Веома компликована спољнополитичка позиција Југославије у међуратном периоду, у којем је она била принуђена да балансира између старих савезништава и пријатељстава која су била искована у Првом светском рату, и која су се рефлектовала у значајној улози коју су силе Антанте доделиле Југославији у очувању Версајског поретка током 20-их и прве половине 30-их година, и нових околности проузрокованих великом економском кризом, практичним повлачењем Велике Британије и Француске са Балкана и југоисточне Европе и растом немачког економског и политичког утицаја у региону, постала је још компликованија крајем деценије, када је дошло до максималног заоштравања како спољнополитичких прилика у Европи и свету, тако и унутрашњих прилика у виду

¹³⁸ Горан Милорадовић, Дубравка Стојановић, Милан Ристовић, Мирослав Јовановић, Мирослав Перишић, „Ход у месту: пола века ломова и дисконтинуитета“, у: Милан Ристовић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, Мирослав Перишић, Горан Милорадовић (ур.), *Живети у Београду 1890-1940: Докуманта Управе града Београда*, Београд, Историјски архив Београда, 2008, 20.

¹³⁹ Богавац, *Становништво Београда...*, 69-82. Општа стопа смртности је у Београду опала са 14,57 промила 1927. године на 10,87 промила 1934. године. Погледати: Marković, *Beograd i Evropa...*, 105.

потребе да се хрватско питање реши пре него што у потпуности доведе до рушења самих фундамената државе. Страхујући од могућности избијања новог великог европског рата, који би сасвим сигурно угрозио све оно што је Југославија успела да постигне у кратком периоду од двадесетак година свог постојања, и који би извесно довео до распламсавања унутрашњих сукоба у земљи, југословенске власти су током целог периода друге половине 30-их година покушавале да се држе неутралне линије. Свест о томе да је Немачка постала главни привредни партнер Југославије, да су старе савезнице показивале све мање воље да штите југословенске интересе у међународним односима, као и свест о томе да је највећа спољнополитичка опасност држави претила од стране Италије и ревизионистички настројених суседа, довела је до тога да се Југославија, полако али сигурно, приближавала Немачкој, али без прихватања формалних политичких и војних обавеза. Међутим, избијање Другог светског рата је учинило да ова позиција постане немогућа. Југославија је дуго успевала да у ратним околностима задржи неутралност, али су догађаји с краја 1940. и почетка 1941. године, посебно неуспела инвазија Италије на Грчку, принудиле Немачку да енергично делује и коначно присили Југославију да се изјасни на чијој је страни у сукобу. Делујући под великим притиском, свесне евентуалних последица одбијања да се сврстају уз Трећи Рајх, југословенске власти су коначно 25. марта 1941. године потписале приступање Тројном пакту.¹⁴⁰ Рекација на ову одлуку у Југославији је била драматична – отпор немачком притиску је дошао из редова војске али и из редова различитих сегмената југословенског и посебно српског друштва: појединих српских политичких партија, јавних и културних радника антифашистичке оријентације, студената и универзитетских професора, Српске православне цркве и бројних других.¹⁴¹ Војним пучем од 27. марта је збачена влада Драгише Цветковића и Влатка Мачека, уклоњено Намесништво на челу са кнезом Павлом

¹⁴⁰ За детаљну анализу југословенских спољнополитичких прилика у међуратном периоду погледати: Jacob Нoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka, Otokar Keršovani, 1972, 51-280; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza*, knjiga 1, Beograd-Ljubljana-Titograd, Narodna knjiga-Partizanska knjiga-Pobjeda, 1982, 219-456; Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*, Zagreb, Školska knjiga, 1975, 13-146; итд.

¹⁴¹ Radmila Radić, „Istorija i sećanje – primer 27. marta 1941.“, у: Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević (ur.), *Kultura sjećanja: 1941. Povjesni lomovi i savladavanje prošlosti*, Zagreb, Disput, 2008, 71.

Карађорђевићем, престолонаследник Петар II је проглашен пунолетним а нови Председник владе постао је армијски генерал Душан Симовић.¹⁴²

Рекација Немачке је била брза и сурова. Тумачећи пуч у Београду као акт вероломства и као одбацивање потписаног споразума о приступању Тројном пакту, односно као одлуку југословенске стране да се у актуелном европском ратном сукобу сврста уз Велику Британију, Немачка се одлучила на војну интервенцију.¹⁴³ Војни напад на Југославију отпочео је 6. априла 1941. године, рано ујутру, без формалне објаве рата. Према раније припремљеним плановима, немачке, италијанске, мађарске и бугарске трупе су из више праваца ушле на југословенску територију, са циљем да пресеку важне линије комуникација, онеспособе југословенске одбрамбене капацитете и обезглаве политичко и војно руководство. Југословенски одбрамбени планови, који су пред избијање рата били модификовани у извесној мери (план *P-41*), предвиђали су дефанзивну акцију на свим фронтovima, осим на фронту према Албанији, где је југословенска војска одлучном офанзивом требала да омогући спајање југословенских и грчких трупа, евентуалну даљу офанзивну акцију према Италијанима и, у случају лоше ситуације на главним линијама фронта, повлачење војске и управе у Грчку, одакле би се наставио евентуални отпор. Међутим, југословенски отпор је био слаб. Општа мобилизација је проглашена касно тако да су југословенске снаге у одбрану ушле са свега око 70% капацитета, односно око 700.000 војника, углавном лоше опремљених и неадекватно наоружаних. Већ првог дана рата Немци су успоставили потпуну надмоћ у ваздуху. Падом Скопља и напредовањем немачких трупа према Нишу онемогућена је евентуална евакуација према Грчкој. Влада и Врховна команда су се повлачили у унутрашњост, преко западне Србије и источне Босне на југ, према Никшићу. Загреб је пао 10. априла, када је и проглашена Независна држава Хрватска. Немачке претходнице су ушле у Београд већ у ноћи између 11. и 12. априла, а 12. априла поподне град се и формално предао. Млади краљ и влада су из Никшића авионима напустили земљу а нови начелник Главног генералштаба Врховне команде генерал Данило Калафатовић овластио је Александра Цинцар-Марковића и генерала Радивоја Јанковића да са

¹⁴² Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata II*, Zagreb, JAZU, 1961, 171-244.

¹⁴³ Bogdan Krizman, *Hitlerov „Plan 25“ protiv Jugoslavije*, Zagreb, NIP, 1953, 7.

Немцима поведу преговоре о примирју. Никаких преговора, међутим, није било. Безусловна капитулација потписана је у Београду 16. априла а ратне операције су престале наредног дана. Југославија је била поражена и уништена.¹⁴⁴

Сурове методе „тоталног рата“ практикованог од стране нациста учиниле су да се Београд нађе на првој линији фронта. Немачке ваздухопловне снаге су напале Београд, систематски и плански уништавајући не само војне објекте и одбрамбене капацитете југословенске војске, већ и бројне цивилне циљеве. Немачки бомбардери и ловци су се обрушили на Београд већ првог дана инвазије, упркос томе што је југословенска влада 3. априла прогласила Београд отвореним градом, о чему су благовремено обавештени немачки дипломатски представници.¹⁴⁵ Ваздушни напад 6. априла је отпочео нешто пре 7 часова ујутру, што је за становнике Београда представљало посебно несрећну околност јер је у то време много људи било на улицама, иако је била недеља – град је био пун сељака који су дотерали своју прехранбену робу на пијаце, према којима су кренуле многе београдске домаћице заједно са децом.¹⁴⁶ Први ваздушни напад на Београд је извршило 234 бомбардера и 120 ловачких авиона.¹⁴⁷ Ваздушни напад на Београд је пре свега осталог био терористички чин, који је поред војних циљева (напад на аеродроме је требао да уништи југословенско ваздухопловство пре него што би оно могло да се супротстави инвазији и евентуално успори или заустави немачко напредовање) требао да допринесе и ширењу панике и дефетизма, услед потенцијално великог броја страдалих цивила и уништених објеката. Циљани су цивилни објекти, као и установе културе и просвете, док су индустријска постројења и комуникације поштеђене, јер су по окупацији требали да послуже циљевима окупатора.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Најдетаљнији и најбољи преглед тока Априлског рата у стручној литератури, његових узрока и последица, јесте монографија: Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posedice poraza*, knjiga 2, Beograd-Ljubljana-Titograd, Narodna knjiga-Partizanska knjiga-Pobjeda, 1982.

¹⁴⁵ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1992, 91.

¹⁴⁶ Рели Алфандари Пардо, *То је био само пикник*, Београд, самиздат, 2005, 19.

¹⁴⁷ Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944*, Beograd, Istorijski arhiv Beograda, 1979, 37.

¹⁴⁸ Венцеслав Глишић, „Злочини нациста и квислинга у Београду 1941-1944“, *Годишњак града Београда*, књига XVI, 1969, 47-48.

Први налет немачких бомбардера током раних јутарњих часова 6. априла је трајао пуна два сата. Том приликом је на град бачено скоро 200 тона бомби.¹⁴⁹ У току истог дана су извршена још три напада на град – између 10 и 11 часова пре подне, око 14 часова поподне и у сумрак, мада су ти напади били слабијег интензитета. Током ноћи су изнад града прелетали немачки бомбардери-двотурци и, пративши траг пламена у граду, наставили да изручују бомбе. Највећу панику међу Београђанима изазвала је појава авиона *Јункерс Ју 87 (Штука)*, лаког ловца-бомбардера, који иначе није био превише ефикасан, али који је у ниским налетима ширио панику звуком сирене која је била инсталирана управо у ту сврху. Такође, у ниским прелетима немачки авиони су митраљирали градске улице, како би убили што више цивила и додатно прошили панику. Наредног дана, 7. априла, Београд је бомбардован у два наврата, преподне и поподне, мада су ти напади били слабијег интензитета од оних претходног дана. Током Априлског рата Београд је бомбардован у још два наврата, 11. и 12. априла. Укупно је у том периоду на град бачено око 440 тона авионских бомби, употребљено је 980 авиополета, од тога 620 бомбардерских.¹⁵⁰ Немачком ваздушном нападу на југословенску престоницу су се супротставили слаба противваздушна одбрана, као и авиони Југословенског краљевског ваздухопловства, тачније 6. ловачки пук, стациониран на аеродромима у Земуну и Крушедолу. Југословенске ваздухопловне снаге које су имале задатак да се супротставе Немцима су располагале малим бројем летелица, од којих су једино вредни били авиони модела *Месершмит Ме-109Е* и *Рогожарски ИК-3*. Југословенски пилоти су показали изузетно залагање и пожртвовање, успевши да агресору нанесу значајне губитке. Колики су тачно били немачки губици није познато. Мухарем Кресо наводи како је током прва два дана бомбардовања југословенско ваздухопловство успело да обори бар 10 немачких летелица, док је према другим изворима изнад Београда у априлу 1941. године оборено 18 ваздухоплова.¹⁵¹

¹⁴⁹ Кресо, *Нјемачка окупациона управа...*, 38.

¹⁵⁰ Анђелија Драгојловић, Ђедомир Јанић, Споменка Недић, *Бомбардовање Београда у Другом светском рату*, Београд, Историјски архив Београда, 1975, 14-15.

¹⁵¹ Кресо, *Нјемачка окупациона управа...*, 39. За детаљније информације о проценама немачких и југословенских губитака у ваздушним борбама у Априлском рату погледати: Predrag Miladinović, „Gubici osovinske avijacije u Aprilskom ratu 1941“, *Istorija 20. veka*, br. 1, 2011, 49-64; Bojan

Људски губици услед бомбардовања су били огромни а материјално разарање велико. Колики је био тачан број страдалих није могуће утврдити али се може претпоставити да је он био негде између 2.000 и 3.000 погинулих. Дуго су у оптицају биле преувеличане цифре које су наводиле да је током немачког бомбардовања града страдало између 15.000 и 20.000 људи и те су бројке биле последица вести агенције *Ројтерс*, која је навела да је у граду било 20.000 мртвих.¹⁵² Прецизни подаци које су бележили органи Општине града Београда су наводили да је страдалих било око 2.000. Шеф Одсека за гробља је у једном допису Управном одељењу општине навео како је у периоду између 6. априла и 10. октобра 1941. године укупно пронађено и сахрањено 1.969 тела погинулих у бомбардовању, иако су многа била неидентификована.¹⁵³ Највећи број страдалих лица је пронађен и из рушевина ископан још током априла и маја месеца. Страдали су сахрањивани на градским гробљима – на Новом гробљу, Бањичком, Топчидерском и Централном гробљу у Маринковој шуми, али и на другим локацијама, попут порте цркве Александра Невског на Дорћолу.¹⁵⁴ Јован Марјановић, Венцеслав Глишић и други историчари који су се бавили тематиком су закључили како је број погинулих отприлике одговарао извештајима градских власти из 1941. године (око 2.200 лица), али има и оних који тврде да је тај број ипак нешто већи – Мухарем Кресо наводи да приликом утврђивања броја страдалих није у обзир узето и то да тела једног броја погинулих никада нису пронађена и да су њихови лешеве били уништени у експлозијама, накнадним пожарима или приликом санације рушевина, те он наводи како је укупан број погинулих вероватно ближи цифри од 3.000.¹⁵⁵

Dimitrijević, Milan Micevski, Predrag Miladinović, *Kraljevsko vazduhoplovstvo 1918-1944*, Beograd, ISI, 2012, 443-483.

¹⁵² Глишић, „Злочини нациста...“, 47.

¹⁵³ Историјски архив Београда (ИАБ), Општина града Београда (ОГБ), Управно одељење, Административни одсек, К-214, Ф11-80/41, Допис Шефа Отсека за гробља Управном одељењу од 10. октобра 1941. године. Мухарем Кресо наводи како је мање од 1/3 сахрањених тела било идентификовано, и како је у документацији углавном стајала карактеристика „раскомадани Н. Н. леш“. Погледати: Кресо, *Нјемачка окупациона управа...*, 40.

¹⁵⁴ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-214, Ф11-459/41, Допис од 7. новембра 1941. године; ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-211, Ф6-381/41, Допис од 19. маја 1941. године.

¹⁵⁵ Глишић, „Злочини нациста...“, 47; Јован Марјановић, *Београд*, Београд, Нолит, 1964, 60; Кресо, *Нјемачка окупациона управа...*, 40.

Материјална разарања су такође била огромна.¹⁵⁶ У бомбардовању је оштећена скоро половина укупног стамбеног фонда у граду, односно 9.365 од 19.641 зграде, као и велики прој привредних, културних, административних и инфраструктурних објеката.¹⁵⁷ Потпуно су порушене 682 зграде, тешко је оштећена 1.601 зграда, док је скоро 7.000 објеката претрпело лакша оштећења и било их је могуће санирати.¹⁵⁸ Штета је процењена на око 6 милијарди динара. Поред бројних стамбених објеката у бомбардовању су погођени и железничка станица, електрична централа, зграда Министарства војске и морнарице, Главни генералштаб, Војна академија, Двор на Дедињу, гардијске касарне на Топчидеру, Команда жандармерије, аеродром у Земуну, Учитељски дом, бројне школе, гимназије и универзитетске зграде, болнице, библиотеке, музеји, галерије слика, Вазнесењска црква, зграда немачког посланства, бројни стамбени блокови на Дорћолу, око Славије, Теразија, Аутокоманде, на Дедињу и Бањици.¹⁵⁹ Посебно су страдали објекти у Душановој, Ломиној, Сарајевској, Љубичиној, Милошевој и Карађорђевој улици.¹⁶⁰ Потпуно је уништена зграда Народне библиотеке а у пожару који је уследио је страдало непроцењиво културно и историјско благо – 1.300 средњовековних рукописа и докумената на пергаменту и хартији, 300.000 штампаних књига (око 500.000 свезака), међу којима и књиге из првих српских штампарија, затим новине и часописи из 18, 19. и 20. века, као и око 2.000 писама књижевника и других знаменитих људи српске и југословенске историје.¹⁶¹ Водоводна, електрична и канализациона мрежа су биле или уништене или онеспособљене, што је скоро паралисало нормалан живот града у предстојећим месецима.

Осим великог материјалног разарања и бројних људских жртава, немачко бомбардовање је оставило велики утисак на душевно стање Београђана. Грађани југословенске престонице су могли препоставити какви су били ужаси модерног

¹⁵⁶ Архив Југославије (АЈ), Емигрантска влада Краљевине Југославије (103), Председништво министарског савета, Ф-5, Ј-51-56, Извештај др Милоша Секулића из Београда, 19. новембар 1941.

¹⁵⁷ Кресо, *Нјемачка окупациона управа...*, 42; ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-211, Ф7-13.

¹⁵⁸ Марјановић, *Београд*, 60.

¹⁵⁹ Кресо, *Нјемачка окупациона управа...*, 42.

¹⁶⁰ Глишић, „Злочини нациста...“, 47.

¹⁶¹ Чедомир Јанић, „Уништење Народне библиотеке Србије у априлу 1941. године“, *Годишњак града Београда*, књига LI, 2004, 65-82.

ратовања, читајући о страхотама јапанске инвазије на Кину током друге половине 30-их година или о ваздушним нападима немачког ваздухопловства на Велику Британију током 1940. године, али никада раније нису били изложени оваквом разарању, потпуно немоћни да било шта учине по том питању. Београд је током Првог светског рата био гранатиран и бомбардован али је тадашње разарање био неуопредиво са оним из априла 1941. године. Готово свако ко је имао ту несрећу да доживи бомбардовање и да касније о њему сведочи, писао је о томе какав се терор спустио са неба на Београд: „Само очевици страхота немачкога бомбардовања Београда могу имати јасну слику ужаса која су она оставила.“¹⁶² Описујући агонију оних који су се заједно са њим нашли на београдској железничкој станици приликом прелета немачких бомбардера, Драгутин Ранковић је забележио: „Једни су плакали, други молили Богу. Ја сам пушио цигарету за цигаретом“.¹⁶³ Други сведок пише: „Два часа је то трајало. И све су наново долазили тешки апарати са својим ужасним зујањем. Увек ново заурлавање бомби, које је кидало живце, и мукли ударци у нашој непосредној близини.“¹⁶⁴

Очекујући могући ваздушни напад, бројни Београђани су покушали да уреди склоништа, углавном у подрумима својих кућа. Међутим, нико није био заиста свестан колика је била разорна моћ немачких авионских бомби. О томе каква је била њихова сила и колико су та склоништа по подрумима била неадекватна говори и сведочење Милутина Миланковића, чувеног српског физичара. У *Професорској колонији* на Палилули, где је живео, професор Миланковић је помогао да се подрум у кући једног колеге професора Универзитета преуреди у склониште, јер су према његовом стручном мишљењу бетонска таваница и масивни потпорни стубови били довољни да их заштите од немачких бомби. Сачекавши да прође први талас бомбардовања у склоништу, Миланковић је изашао на улицу у жељи да оде до своје куће. „Пошто се зујање авиона изгубило у даљини, оставих своје склониште и изађох на улицу. Ту видех

¹⁶² Ђоко Слијепчевић, *Југославија - очи и за време Другог светског рата*, Минхен, Искра, 1978, 298.

¹⁶³ Драгутин Ранковић, *Свакодневни живот под окупацијом 1941-1944: Искуство једног Београђанина*, Београд, ИНИС, 2011, 192.

¹⁶⁴ Данило Грегорић, *Самоубиство Југославије*, Београд, Југоисток, 1942, 264.

њену чврсту макадамску калдрму уздигнуту у вис у облику шатора, разјапљеног горе по свој својој дужини. Ту је, као што су то обелоданила каснија ископавања, велика разорна бомба продрла дубоко у земљу, ту експлодирала, разорила на дужини од двадесет метара канализационе и водоводне цеви, уздигла калдрму у виду седла, претурила ограде зидова суседних вила и разлупала њихове прозоре.¹⁶⁵ Тада је Миланковић постао свестан чињенице да никакво склониште не би могло да га спасе да је та бомба пала само мало ближе. Многе Београђане је смрт сустигла управо у склоништима. У Карађорђевој парку и у порти Вазнесењске цркве су директно погођена склоништа и том приликом је погинуо велики број несрећника који су покушали да се склоне од немачких бомби (у склоништу у Карађорђевој парку је погинуло скоро 200 људи).¹⁶⁶ Забележени су стравични описи директних погодака: „Страх је изобличио људе [...] Још једанпут нас је протресло. Хистеричног смијеха није више било. Око нас је мирисало на чађ и земљу. У устима ми је било као да лижем рђу [...] Настаде тишина која ми је била тиша од иједне коју сам дотада запазио [...] Нијесмо имали снаге да загледамо у разбојиште. Онај први, летимични поглед открио је приказ пун разбацаних откинутих удова, просутих очију и угљенисаних лобања. Ослушкивали смо који тренутак. Јаук се није чуо. Схватили смо куда је нестао онај смијех“.¹⁶⁷

Последице бомбардовања су биле страшне: „А затим сам пошао полако, - било је око 10 часова пре подне и сунце је топло и ведро сјало са пролетњег неба, - пошао сам кроз разрушену варош. Била је слика страшна и упечатљива. Огромне многоспратне зграде биле су порушене. Трамвајски колосеци изривени, издигнути у небо. Бандере, претурене, лежале су преко улица. Неки трамваји су горели, полу разлупани. Тротоари прекривени здробљеним стаклом из излога који су прсли. И свуда дим, свуда пламен, свуда смрад. У целом том хаосу људи, избезумљени од страха, бледожутог лика, на брзу руку одевени, са малим свежњевима под

¹⁶⁵ Милутин Миланковић, *Успомене, доживљаји и сазнања*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1997, 708-710.

¹⁶⁶ Сретеније Зоркић, „Терор у Београду за време непријатељске окупације“, *Годишњак града Београда*, књига VI, 1959, 459-460.

¹⁶⁷ Вукашин Мићуновић, „Бомбардовање Београда 6. априла 1941. године“, *Годишњак Музеја града Београда*, књига IV, 1957, 560.

мишком, јуре улицама безглаво, готово бесвесно.¹⁶⁸ Већ после окончања првог таласа бомбардовања, и касније у поподневним часовима, наступила је велика бежанија из града, према селима у околини Београда и према унутрашњости: „Језовит изглед порушена Београда, након овог страшног бомбардмана од недеље поподне, имао је готово магично дејство. Као по команди, све је почело да напушта домове и куће, подруме и склоништа. Ван из Београда, што даље од њега! – било је опште стремљење.“¹⁶⁹ Егзодус из града је био огroman. Један сведок пише: „Чим је престао први напад, непрегледне колоне људи бежале су из града у околна села. Жене са малом децом и старији људи, који су у балама носили нешто постелине и одеће, сачињавали су ову поворку бежаније. Били су препуштени сами себи“.¹⁷⁰ Према проценама градских власти, до краја маја месеца 1941. године још се у Београд није било вратило око 100.000 његових становника.¹⁷¹ А сви они који су се постепено у град враћали, пошто је непосредна опасност из ваздуха прошла, имали су шта да виде: „...престоницу у рушевинама из којих се ширио смрад скоро угашене паљевине и затрпаних људских лешева, које су ћутке и под надзором немачких полицајаца рашчишћавали голим рукама београдски Јевреји“.¹⁷²

Успостављање немачких и колаборационистичких органа власти

Иако је до краја 1942. године немачки Рајх контролисао скоро трећину европског континента и владао половином њеног становништва, током целог периода Другог светског рата овом непрегледном империјом се није управљало на систематски начин, као јединственом административном целином.¹⁷³ Задаци, надлежности и овлашћења различитих органа управе – војних, цивилних, привредних, политичких, обавештајних и дипломатских, преплитали су се и укрштали, а веома често је права моћ неке окупационе институције зависила од личности која је њоме управљала и од тога на кога се та личност ослањала у Берлину. Слично је било и у Југославији, односно у оним деловима Србије који су

¹⁶⁸ Грегорић, *Самоубиство Југославије*, 264.

¹⁶⁹ Милан Банић, *Агонија Југославије: дани слома*, Београд, Штампарија Драг. Грегорића, 1941, 56.

¹⁷⁰ Благоје Мирјанић, „Белешке о Београду за време рата 1941. године“, *Годишњак града Београда*, књига III, 1956, 480.

¹⁷¹ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-211, Ф7-13.

¹⁷² Милан Ристовић, *Обични људи: Прилози за историју*, Београд, Геопоетика, 1999, 17.

¹⁷³ Mark Mazower, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, London, Allen Lane, 2008, 223.

после распарчавања југословенске државе остали под директном немачком окупационом управом. Југославија је, супротно међународном праву, после капитулације укинута као међународно признати правни ентитет а њена територија је раскомадана према раније утврђеним смерницама.¹⁷⁴ Нове односе на терену су креирале Италија и Немачка, које су и саме приграбиле велике делове југословенске територије – Немачка је окупирала и анектирала централни део Словеније са Марибором (Доњу Штајерску и Горењску) а Италија западну Словенију са Љубљаном, северне делове далматинске обале све до Сплита на југу и Боку Которску. Мађарска је окупирала и анектирала Прекомурје, Барању и Бачку, Бугарска велике делове источне и југоисточне Србије (пиротски и врањски округ) и скоро целу Македонију, делове Косова, Метохије и западне Македоније је запосела италијанска војска, прикључивши те територије Албанији, док су највећи делови Црне Горе и Санцака били такође под италијанском окупацијом, уз номинално обновљену црногорску државност. Још док је трајао Априлски рат, проглашена је у Загребу од стране усташа Независна држава Хрватска, која је била призната и заправо креирана од стране Италије и Немачке, као сателитска творевина која је имала задатак да буде главни експонент осовинске политике на територији бивше Југославије. Територија која је у највећој мери одговарала територији предкумановске Србије, уз додатак Баната и северног дела Косова, проглашена је територијом која је била под управом немачког војног заповедника у Србији.¹⁷⁵

Разграничење заинтересованих страна није било окончано током пролећа и лета 1941. године, већ су поједини територијални спорови били актуелни до краја исте године, а неки и током целог периода окупације. Значајно је било питање Баната, око којег су се спорили Румунија и Мађарска, и питање источног Срема и Земуна, који су требали да припадну Независној држави Хрватској, али су се том решењу противили поједини немачки кругови (највише од свих генерал Хелмут Ферстер (Helmuth Förster), војноуправни командант у Србији и Франц Нојхаузен (Franz Neuhausen), генерални опуномоћеник за привреду), из практичних разлога, највише због тога што су се београдски аеродром и поједини важни објекти за

¹⁷⁴ Čulinović, *Jugoslavija...*, 245-248.

¹⁷⁵ Dragan Aleksić, „Površina i broj stanovnika na području vojnoupravnog komandanta Srbije“, *Tokovi istorije*, br. 1-4, 1999, 144-150.

немачку окупациону управу налазили у Земуну. И јужни делови Баната са Панчевом и источни делови Срема са Земуном су пре рата у управном смислу били део Управе града Београда, тако да је свако ампутирање тих територија представљало потенцијално велики логистички, организациони и привредни ударац за становнике Београда. Разговори и консултације између представника НДХ и немачких власти око Земуна су трајали током целог лета и јесени 1941. и тек је 10. октобра исте године Земун припојен Независној држави Хрватској, али под условима који су пре свега осталог водили рачуна о немачким војним, безбедносним и привредним интересима.¹⁷⁶

Различите идеје о територијалној, политичкој и привредној реорганизацији југословенског простора су постојале у оквиру нацистичких планова за преуређење Европе, али никакве конкретне мере за спровођење ових идеја у дело нису биле унапред предвиђене јер сам рат са Југославијом није био предвиђен. Прве мере у циљу успостављања окупационог система донете су 3. априла 1941, када је Одељење ратне управе Команде позадине немачке Копнене војске издало наређење о формирању руководећег органа целокупне управе за немачко окупационо подручје у Југославији.¹⁷⁷ Док су ратне операције трајале нису били формиран привремени органи управе већ су на терену управу спроводили команданти II и XII немачке армије. На окупираним територијама је издато наређење да локална управна власт мора да настави са радом и да се државни чиновници обавезно врате на посао и наставе да обављају своју дужност: „Државне и општинске власти, полиција и школе, треба и даље да раде. Оне тиме служе сопственом становништву. Њихови шефови одговорни су за лојално држање према окупаторским властима. Они који су упуслени у јавној служби примају и даље досадашње припадности“.¹⁷⁸ На дан 20. априла 1941. године формиран је Штаб војноуправног команданта у Србији, који је представљао

¹⁷⁶ Детаљније о проблему контроле над Земуном погледати у: Емил Цигурски, „Решење „Земунског питања“ 1941. године“, *Годишњак града Београда*, књига XXXVIII, 1991, 189-200; Жарко Атанацковић, *Срем у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији*, Београд, БИГЗ, 1968, 83-114; Vjekoslav Vrančić, *Branili smo državu*, књига 2, Barcelona-München, Knjižnica Hrvatske revije, 1985, 157-171; Nikica Barić, „Politika Nezavisne države Hrvatske prema Srbiji“, *Istorija 20. veka*, br. 1, 2011, 115-126.

¹⁷⁷ Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, Београд, ИНИС, 2015, 100.

¹⁷⁸ „Проглас за заузету југословенску територију“, *Општинске новине*, бр. 12, 24. април 1941, 2.

највишу инстанцу окупационе управе, а дужност војног заповедника у Србији преузео је генерал Хелмут Ферстер.¹⁷⁹ Штаб војноуправног команданта у Србији, смештен у згради Народне скупштине, био је највиши орган немачке управе у Србији, који је вршио извршну, судску и законодавну власт. На његовом челу су се у периоду окупације налазила петорица немачких официра: генерал-потпуковник Хелмут Ферстер од 22. априла до почетка јуна 1941, генерал-мајор Лудвиг фон Шредер (Ludwig von Schröder) од 4. јуна до 18. јуна 1941. (погинуо у авионској несрећи), генерал-мајор Хајнрих Данкелман (Heinrich Dankelmann) од 18. јуна до октобра 1941, генерал Франц Беме (Franz Böhme) од 19. септембра до 4. децембра 1941, са специјалним задатком гушења устанка, и генерал артиљерије Паул Бадер (Paul Bader) од 4. децембра 1941. до краја септембра 1944. године.¹⁸⁰ Штаб војноуправног команданта у Србији био је подељен на две одвојене управе – Војни (Командни) штаб и Управни штаб. Управни штаб је представљао највишу инстанцу цивилне управе на територији окупиране Србије и заправо неку врсту владе (макар до формирања Недићеве владе). На челу Управног штаба налазио се др Харалд Турнер (Harald Turner), који је заправо представљао цивилног гувернера Србије.¹⁸¹ У административном погледу, територија Србије била је подељена на четири војно-управне области, односно *фелдкомандантуре* – 599 са седиштем у Београду, 816 са седиштем у Ужицу, 610 са седиштем у Нишу и 816 са седиштем у Смедереву.¹⁸² Систем се даље рачвао на *крајскокомандантуре*, којих је било десет, које су вршиле улогу окружних органа власти.

Иако је Штаб војноуправног команданта у Србији био највиша инстанца војне и цивилне власти, којем су по правилу били подређени други окупациони органи, бројне окупационе институције су биле прилично самосталне у обављању низа управних задатака, у највећој мери због тога што су стварно одговарале својим матичним институцијама у Немачкој, а не немачком војном заповеднику. На територији окупиране Србије самостално су деловале обавештајне службе, безбедносне структуре, опуномоћеник Министарства спољних послова при

¹⁷⁹ „Војни заповедник Србије преузео је власт“, *Општинске новине*, бр. 12, 24. април 1942, 1.

¹⁸⁰ Veljko Đurić, „Ko su bili nemački vojnoupravni komandanti Srbije 1941-1944. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, бр. 3, 1996, 161.

¹⁸¹ Стојановић, *Идеје...*, 101-102.

¹⁸² Petranović, *Srbija...*, 114; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд, Институт за историју радничког покрета Србије-Рад, 1970, 26-27.

војноуправном команданту Србије и његов апарат, на чијем челу се налазио Феликс Бенцлер (Felix Benzler), који је одговарао Јоакиму фон Рибентропу (Joachim von Ribbentrop), министру спољних послова Рајха, и установе за експлоатацију привреде, на челу са Францом Нојхаузенем, које су одговарале Херману Герингу (Hermann Göring), специјалном опуномоћенику за четворогодишњи план привреде.¹⁸³ Немачке власти су на територији Србије организовале обавештајну делатност, у којој је учествовао велики број институција и индивидуалних сарадника. Формиран је већи број служби са детаљно одређеним надлежностима, од којих су неке функционисале у оквиру окупационог управног система унутар Србије, док су друге биле директно подређене централама у Немачкој. Обавештајна служба састојала се из две основне јединице: *АБВЕР* (*Abwehr* – војна обавештајна служба) и *Главни безбедносни уред Рајха* (*Reichssicherheitshauptamt* или *RSHA*, цивилна служба државне безбедности). Као и у самом Рајху, у оквиру полиције *Сипо* (*Sicherheitspolizei*) деловала је тајна државна (партијска) полиција *Гестапо* (*Geheime Staatspolizei*), а у оквирима контраобавештајне команде *АСТ-а* (*Abwehrstelle*) деловала је тајна војна полиција *ГФП* (*Geheime Feldpolizei*), која је радила независно од других немачких органа.¹⁸⁴ На територији Југославије, односно окупиране Србије, деловала је и *Оперативна група полиције и службе безбедности* (*Einsatzgruppe Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst - EG Sipo und SD*), на чијем челу се налазио Вилхелм Фукс (Wilhelm Fuchs).¹⁸⁵ Ова установа имала је за циљ да гони политичке и идеолошке противнике нацизма. Током јануара 1942. године дошло је до промена у оквиру ове организације, односно целокупног немачког полицијског апарата у Србији. У Београд је упућен СС-генерал Аугуст Мајзнер (August Meyszner), који је отада вршио снажан утицај на формирање окупационе политике. Под његовом контролом су биле две службе – *Befehlshaber der Ordnungspolizei* (скраћено *BdO*) и служба *Полиције безбедности и Службе безбедности*, на челу са својим заповедником — *Befehlshaber der*

¹⁸³ Драган Алексић, „Франц Нојхаузен и привредна политика нацистичке Немачке у Србији“, *Токови историје*, бр. 1-2, 2008, 301-318.

¹⁸⁴ Детаљно у: *Немачка обавештајна служба*, књига IV, Београд, Државни секретаријат за унутрашње послове ФНРЈ, 1959, 129-655; Погледати још: Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, Београд, Завод за уџбенике, 2014, 21; Milan Koljanin, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941-1944“, *Istorija 20. veka*, br. 3, 2011, 143-156.

¹⁸⁵ Kreso, *Njemačka okupaciona uprava...*, 75-76.

Sicherheitspolizei und des SD (скраћено *BdS*).¹⁸⁶ На чело *Полиције безбедности и Службе безбедности* постављен је Емануел Шефер (Emanuel Schäfer), а целокупна организација је бројала око 700 људи, од којих је 300 било стационирано у Београду.

Домаћи органи управе су, пошто је прошло првобитно хаотично стање, наставили са радом, према наређењу немачких окупационих власти. Градска власт у Београду је обновила свој рад, на челу са Иваном Милићевићем, вршиоцем дужности председника општине града Београда. Немачки војноуправни органи су, паралелно са увођењем своје власти, преузимали мере да успоставе елементе локалне власти у намери да се ослободе послова који су се односили на бригу о становништву, локалне безбедносне прилике и остале сличне послове који нису били од војне важности, а који су окупирали њихове ограничене ресурсе. Крајем априла 1941. године на дужност изванредног комесара Београда постављен је Драгомир Драги Јовановић. Успостављена је полицијска власт под називом *Полиција-Београд (Polizei Belgrad)*, са Јовановићем на челу.¹⁸⁷ Недуго затим, 2. маја 1941. године, формирана је Комесарска управа на челу са бившим министром Миланом Аћимовићем, у чијој надлежности су били управни послови у окупираној Србији.¹⁸⁸ Чланови Савета комесара су, иако су им функције одговарале министарским, обављали само административне послове, све одлуке су морале бити одобрене од стране немачких власти а сами комесари су били потпуно лично и професионално подређени немачким окупационим представницима. Пошто се Комесарска управа показала несложном и неспособном да утиче на смиривање устанка у унутрашњости Србије, немачке окупационе власти су решиле да формирају „Владу народног спаса“, на чијем челу се налазио Милан Недић, генерал и бивши министар војске и морнарице. Немачке власти су, желећи да у већој мери ангажују домаће ресурсе у процесу гушења устанка, као и желећи да помогну формирање једне респектабилније колаборационистичке организације, која би уживала већу подршку у народу,

¹⁸⁶ *Nemačka obaveštajna služba IV*, 443-468.

¹⁸⁷ Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд, Институт за савремену историју, 1998, 66-67.

¹⁸⁸ Milan Koljanin, „Srbija u nemačkom 'novom poretku' 1941-1942“, *Istorija 20. veka*, br. 1, 2011, 70; Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava: 1941-1944*, knjiga 1, Београд, Слобода, 1979, 25-85; Стојановић, *Идеје...*, 126-137.

формално третирали Недића као председника владе (председника Министарског савета), иако та влада није имала никаквог легитимитета, осим подршке немачке оружане силе. Недићева влада је била стожер свих организација и појединаца који су осећали лојалност према немачком окупатору и кључни орган колаборационистичке управе. Како би постигла свој циљ у гушењу устанка и одржавању реда и мира, формирани су и оружани одреди лојални Милану Недићу. Од оружаних снага, колаборационистичка влада је у почетку располагала само нејаком и слабо опремљеном Жандармеријом и нелојалним и недисциплинованим четничким јединицама Косте Пећанца. Током септембра 1941. године формирана је *Српска добровољачка команда (СДК)*, добровољачка војска сачињена углавном од чланова и симпатизера *Збор-а* и заврбованих избеглица из НДХ. Ове снаге учествовале су у гушењу устанка и казним операцијама које је окупаторска војска спроводила на простору окупиране Србије у јесен и зиму 1941. године.¹⁸⁹ Такође, у септембру 1941. године су формиране прве јединице под називом *Српски оружани одреди*, као војска Недићеве владе, који ће касније прерасти у *Српску државну стражу*, укупног бројног стања од око 25.000 људи.¹⁹⁰

Један од најбитинијих колаборационистичких органа власти у периоду окупације била је Управа града Београда, која је била орган државне полицијске и опште управне власти. Градско поглаварство, извршни орган Општине града Београда (општина је имала статус самоуправне месне власти са сопственим изворима финансирања, за разлику од Управе града Београда, који је био орган државне власти), на челу са Иваном Милићевићем, наставило је са радом одмах по уласку Немаца у Београд 12. априла 1941. године, надлештво београдске полиције образовано је 23. априла, док је Управа града Београда почела с радом тек 8. маја.¹⁹¹ На чело Управе града Београда постављен је Драгомир Драги Јовановић, човек од поверења немачких окупационих власти, који је у својим

¹⁸⁹ Александар Стојановић, Маријана Мраовић, „Увод: Информисање у тоталитарним друштвима, ратна пропаганда и Србија под немачком окупацијом у Другом светском рату“, у: Александар Стојановић (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, Београд, Филип Вишњић, 2015, 47.

¹⁹⁰ Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије: оружане снаге српске владе 1941-1945*, Београд, Институт за савремену историју, 2011, 39-89.

¹⁹¹ Божовић, *Специјална полиција...*, 44.

рукама, услед ванредних околности, објединио овлашћења управника града и председника Општине града Београда.¹⁹² Управно подручје је смањено јер су из Управе града Београда изузети Панчево са околином као и Земун за околином. Образовано је 16 градских квартова, односно потврђени су предратни квартави изузев оних који су покривали Панчево и Земун, као и предратни полицијски комесаријати – железничке и паробродске полиције.¹⁹³ У управном погледу, Управа града Београда је била под контролом Комесаријата за унутрашње послове и комесара Милана Аћимовића, у истом рангу као и постојеће три банске управе – Дунавска са седиштем у Смедереву, Моравска са седиштем у Нишу и Дринска са седиштем у Ваљеву (касније Ужицу). Управа града Београда обављала је послове који су произлазили из претходо утврђених надлежности, али и послове који су произлазили из наредби и захтева окупационих власти. За обављање послова опште државне власти била су одговорна четири одељења Управе града Београда: 1) Техничко одељење, које је поред послова одржавања зграда и пројектовања и изградње мањих објеката, добило и задатак да направи попис ратне штете и изврши санацију и поправку уништених и оштећених објеката; 2) Одељење за социјалну политику и народно здравље, које је имало задатак да контролише и надзире здравствене, хигијенске, социјалне и дечје установе, да брине о народном здрављу, сузбијању болести и зараза, да води рачуна о сиромашнима и старима, као и да надзире лекарску и апотекарску професију; 3) Одељење за радње, које је имало задатак да издаје дозволе за отварање радњи, као и да контролише њихов рад и 4) Одељење за цене, које је формирано у августу 1941. године, које је имало задатак да се брине о снабдевању града и борби против несташнице у отежаним околностима и борби против шверца и „црне берзе“.¹⁹⁴

Веома значајну улогу у одржавању реда и мира у граду али и у пословима испомоћи немачким окупационим властима, посебно у погледу надзора и истраге политички сумњивих особа, имала је Специјална полиција. Полицијски органи су наставили са радом по успостављању привременог градског надлештва 23. априла 1941. године, под називом *Полиција Београд (Polizei – Belgrad)*. Овај орган је са

¹⁹² Непознати аутор, „Председник Београдске општине и управник града Београда о циљевима свог рада и дужности грађана“, *Ново време*, бр. 3, 18. мај 1941, 5.

¹⁹³ Божовић, *Специјална полиција...*, 47.

¹⁹⁴ *Исто*, 51-52.

одређеним изменама преузео делокруг рада и структуру предратне Управе града Београда. Састојао се од Административног одељења, Одељења специјалне полиције (Општа полиција), Одељења кривичне полиције, Одсека за чување морала, Централне пријавнице, Финансијског одсека, Одељења полицијских агената, полицијске страже и седам полицијских квартова (уместо предратних 17).¹⁹⁵ Током лета 1941. године, на инсистирање Драгомира Јовановића, одељење Опште полиције је добило нови назив – Специјална полиција, који је опстао током целог периода окупације и који је, између осталог, имао за циљ да застраши Београђане.¹⁹⁶ Специјална полиција је у организационом погледу подељена на седам одсека: 1) Административно-иследни одсек, 2) Одсек за унутрашњу политику и сузбијање саботаже, 3) Одсек за странце и пограничну службу, 4) Одсек за сузбијање комунистичке акције, 5) Одсек за удружења и штампу, 6) Централну пријавницу и 7) Одсек за Јевреје и Цигане.¹⁹⁷

Током окупације је седиште Специјалне полиције било у згради Управе града Београда на Обилићевом венцу број 4, где је одељење заузимало трећи и четврти спрат, као и мансарду, на којој се налазио затвор. Осим ове локације, за потребе притварања осумњичених, Специјална полиција се користила и простојима у Главњачи, старој згради Управе града на Студентском тргу, која је била делимично оштећена у немачком бомбардовању.¹⁹⁸ Током окупације су агенти Специјалне полиције (укупно су 402 агента током окупације радила у Специјалној полицији) углавном деловали као помоћни орган немачких власти, углавном *Гестапо*-а. Временом је делокруг рада Специјалне полиције у значајној мери проширен, па су агенти радили на ислеђивању окривљених и сумњивих лица, њиховом кажњавању, сузбијању саботажа, питању регистрације и надзора странаца, радили су у пограничним испоставама, били су ангажовани на

¹⁹⁵ „Наредба о устројству и делокругу полиције у Београду“, *Општинске новине*, бр. 13, 25. април 1941, 2.

¹⁹⁶ Радосав Туцовић, „Агенти Специјалне полиције у крупним злоупотребама током Другог светског рата у Србији (1941-1944): Три документа као потврда селективног кажњавања агената“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 2, 2016, 123-124.

¹⁹⁷ Радосав Туцовић, „Агенти Специјалне полиције и начини њиховог деловања у окупираној Србији (1941-1944)“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1, 2017, 28-30.

¹⁹⁸ Nenad Lajbenšperger, Olga Manojlović Pintar, Milovan Pisari, Milan Radanović, „Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44“, у: Rena Rädle, Milovan Pisari (ur.), *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44. Priručnik za čitanje grada*, Beograd, M. Radanović, 2013, 50-52.

сузбијању комунистичке делатности, контроли штампе, формирању картотека сумњивих лица и, у складу са немачким наредбама, учествовали су у прогону Јевреја и Рома. У својим методима рада су били прилично сурови, били су одани помоћници немачких власти, који су рад и активности Специјалне полиције изузетно ценили.¹⁹⁹ Посебно је ефикасан био IV одсек Специјалне полиције, односно одсек за сузбијање комунистичке делатности, у којем су радили искусни полицајци који су комунисте надзирали још у предратном периоду: Бошко Бећаревић, Радосав Грујичић, Бранислав Божић и Стеван Штерић.²⁰⁰ Током прве две године окупације је кроз истражни поступак IV одсека Одељења специјалне полиције прошло 8.440 лица, док је према сачуваним књигама евиденције концентрационог логора на Бањици, од почетка окупације до ослобођења, Управа града Београда у логор спровела 4.456 особа, њих највише IV одсек.²⁰¹

Отпор и репресија

Терористички акт бомбардовања Београда у Априлском рату представљао је јасан сигнал Србима како ће изгледати немачка окупациона управа у граду и у целој Србији – биће обележена бескрупулозним насиљем, терором и прогоном домаћег становништва. Иако су немачке окупационе власти у самом почетку покушале да се српској јавности представе у позитивном светлу, не као непријатељ српског народа, већ као сила која је морала да казни вероломно понашање властодржаца у Београду, одмах по успостављању окупационе управе донете су бројне репресивне уредбе и наредбе које су се односиле на права и обавезе домаћег становништва. На крају крајева, иако је постојала жеља код одређених немачких кругова да се окупациона управа у Србији базира на рационалним принципима, са фокусом на обезбеђивање онога што је за немачку војну силу било најбитиније – реда, мира и стабилног механизма експлоатације српских ресурса, није се могла избећи чињеница да су бројни немачки политички и војни дужносници Србију и Србе посматрали као варваре и дивљаке, који су починили најбезочнију издају немачког поверења, и који су били спремни да поново учине то исто, уколико окупациона стега не би била довољно јака. Када се

¹⁹⁹ Божовић, *Специјална полиција...*, 58-372.

²⁰⁰ Раде Ристановић, „Годишњи извештај Одељења специјалне полиције о сузбијању делатности комунистичког покрета отпора у Београду током 1941.“, *Токови историје*, бр. 1, 2014, 221-223.

²⁰¹ Исто.

томе додају и негативни сентименти из Првог светског рата, као и генерални однос Немаца према словенским народима, није изненађење да је однос окупатора према домаћем становништву био изузетно строг и често отворено непријатељски.²⁰² Већ у првим данима окупације издата су наређења која су ограничавала слободу кретања, окупљања и располагања приватном имовином, која су забрањивала сваку политичку активност и агитацију, као и слободно информисање, уз претњу да ће се за казну, уколико се одредбе прекрше, стрељати таоци.²⁰³ У циљу потпуне контроле над протоком информација уведена је строга цензура – контролисани су радио, штампа, свака јавна реч, комуникација домаће управе, културни и забавни садржај.²⁰⁴ Становништво је путем плаката и објава војног команданта у Србији обавештавано да се према окупаторској војсци и чиновништву морало опходити са највећим поштовањем, да се са њима морало у потпуности сарађивати и да су у противном биле предвиђене драконске казне.²⁰⁵ Ислеђивани су, испитивани и малтретирани познати противници нацизма и фашизма, истакнути левичари, англофили, слободни зидари и југословенски оријентисани појединци.²⁰⁶

Ионако јака репресија се знатно интензивирала током лета и јесени 1941. године, са почетком оружаног устанка против окупатора. У Београду је још пре рата постојала јака и организована група комуниста, који су почетком оружаних борби на територији централне и западне Србије појачали своје деловање и илегални рад, изазивајући бројне проблеме за окупаторски и колаборационистички окупациони апарат.²⁰⁷ Илегални рад и отпор комуниста се у

²⁰² Ben Shepherd, *Terror in the Balkans: German Armies and Partisan Warfare*, Cambridge-London, Harvard University Press, 2012, 71-82. Mazower, *Hitler's Empire...*, 133; Koljanin, „Srbija u nemačkom 'novom poretku'...“, 69.

²⁰³ Глишић, „Злочини нациста и квислинга...“, 48.

²⁰⁴ Стојановић, *Идеје...*, 105.

²⁰⁵ Погледати: Коста Николић, *Немачки ратни плакат у Србији 1941-1944*, Београд-Нова Пазова, Бонарт, 2000.

²⁰⁶ Примера ради, већ у априлу 1941. године отпочело се са хапшењем и саслушањем појединаца који су означени као непријатељи новог поретка, међу првима су приведени познати слободни зидари, међу којима и истакнути професор Универзитета у Београду Виктор Новак. Погледати: Zoran Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980)*, Beograd, Narodna knjiga, 1987, 472-473. Такође, немачке власти су, уз помоћ српских колаборациониста, спроводили и истрагу о догађајима од 27. марта, тако да је под том оптужбом 5. маја у Београду било ухапшено 77 лица, над којима је спроведена истрага. Погледати: Глишић, „Злочини нациста и квислинга...“, 49.

²⁰⁷ Погледати: Воја Лековић, „Београд – успомена на једно лето“, *Годишњак града Београда*, књ. VIII, 1961, 85-106; Мирјанић, „Белешке о Београду...“, 479-498; Коста Николић, „Ратни циљеви

Београду углавном исказивао у пропагандно-политичком деловању, штампању и растурању илегалне штампе и летака, исписивању парола, обавештајној и контраобавештајној делатности, слању помоћи затвореницима и притвореницима у затворима и логорима на територији града, прикупљању санитетског материјала, лекова, исправа, оружја и муниције за борце на слободној територији, као и у диврезантској делатности и саботажама – оштећивању машина, возила, телеграфских и телефонских стубова, изазивању пожара, саботажама на железници, упадима у магацине и крађи.²⁰⁸ Комунистички илегалци су били одговорни и за неколико оружаних акција, попут напада на Градску болницу ради ослобађања Александра Ранковића и Митре Митровић или успешног атентата на агенте Специјалне полиције Стевана Штерића, Ђорђа Космајца и Обрада Залада.²⁰⁹ Истовремено је у Београду деловала и илегална организација Равногорског покрета, која је, за разлику од комуниста, била тек у повоју, слабије организована и са мање искуства, али са одређеним успесима у обавештајном и пропагандном деловању, да би у каснијем периоду организовала и атентате на поједине припаднике колаборационистичког апарата. Поједини извештаји из Београда из тог периода говоре како је ситуација у граду била веома напета: „У Београду се иначе скоро сваке ноћи чула нека пуцњава“.²¹⁰ У сваком случају, ситуација у којој се током лета и јесени 1941. године интензивирала антиокупаторска делатност у Београду, док су се у исто време партизанске и четничке јединице налазиле на Космају и Колубари, довела је до драматичног поштравања репресије и терора.

Комунистичке партије Југославије у Другом светском рату“, у: Драган Алексић (ур.), *Срби и Други светски рат у Југославији*, Београд, ИНИС-Музеј жртва геноцида-Институт за славистику Руске академије наука, 2014, 477-498.

²⁰⁸ Постоје бројне књиге и чланци о илегалном комунистичком раду и отпору у Београду у периоду окупације, погледати: Slavko Vukčević, *Borbe i otpori u okupiranim gradovima Jugoslavije 1941-1945*, Београд, Vojnoistorijski institut, 1985; Радомир Богдановић (ур.), *Београд у рату и револуцији 1-2*, Београд, Историјски архив Београда, 1985; Јован Марјановић, *Београд*, Полит-Просвета, 1964; Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалаца у Београду 1941-1942*, Београд, Филип Вишњић, 2013; Драган Марковић, *Забрањени живот: (Београд 1941-1944)*, Београд, Полит, 1956.

²⁰⁹ Божовић, *Специјална полиција...*, 82-83, 202; „Извештај немачког војног заповедника на Балкану од 1. VIII 1941. год.“, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Београд, Vojno-istoriski institut, 1949, том I, књига 1, 356-357.

²¹⁰ АЈ, Посланство у Стокхолму (382), Ф-1, Ј-3, Извештај о стању у Југославији, специјално у Београду, 25. септембар 1941.

Одмах по нападу немачких снага на Совјетски Савез крајем јуна 1941. године, немачке власти и припадници Специјалне полиције извршили су велика хапшења у Београду, са намером да у потпуности обезглаве и елиминишу потенцијалну претњу од стране комуниста. У овој акцији која је изведена крајем јуна ухапшено је око 150 људи, међу њима и много комуниста, али је већина припадника партијске организације успела да избегне хапшење, обзиром на то да су били унапред обавештени од доушника из редова Специјалне полиције.²¹¹ Већина ухапшеника је стрељана током наредна два месеца. Прво веће стрељање талаца у Београду извршено је 5. јула 1941. године, када је, према обавештењу немачких власти, стрељано 10 комуниста и троје Јевреја, због наводног покушаја атентата експлозивном направом на припаднике немачке народне скупине, који су крајем јуна одржали дефиле у граду.²¹² Током јула и августа стрељано је више стотина људи – највећи појединачни злочин било је стрељање талаца у селу Скела, што је представљало одмазду због акција партизанског Посавског одреда. Село је спаљено а немачке власти су наредиле стрељање 50 талаца, од којих је 42 доведено у Скелу из Бањичког логора и тамо стрељано.²¹³ Желећи да оставе на Београђане драматичан ефекат, Немци су 17. августа у зору стрељали пет талаца - гимназијалца Милана Покрајца, сељаке Велимира и Радомира Јовановића, обућара Светислава Милина и кројача Јована Јанковића, и њихова тела обесили на канделабре на Теразијама, где су тела несретних жртава немачког терора висила цео дан.²¹⁴ Овакво зверско понашање је било у складу са раније успостављеним смерницама за опхођење са становништвом на окупираној територији Србије: „Појави ли се у једној области нека наоружана банда, треба стрељати мушкарце способне за оружје, који су ухваћени у близини банде, уколико се не може са сигурношћу утврдити да они нису били у вези са бандом. Сви стрељани има да се обесе, а њихове лешеве оставити да висе“.²¹⁵ Овакво поступање је имало веома јак

²¹¹ Глишић, „Злочини нациста и квислинга...“, 54.

²¹² „Саопштење“, *Ново време*, бр. 50, 6. јул 1941, 1.

²¹³ Глишић, „Злочини нациста и квислинга...“, 56.

²¹⁴ Нада Дорошки, *Отргнуто од заборав: сећање на људе и догађаје од 1922. до 1996. године*, Београд, С. Машић, 1997, 112-114; Глишић, „Злочини нациста и квислинга...“, 56.

²¹⁵ „Заповест команданта II немачке армије од 28. IV 1941. год.“, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Београд, Војно-историски институт, 1949, том I, књига 1, 329-330.

ефекат на Београђане, а вести о немачком терору су се прошириле и ван граница земље.²¹⁶

Драстичне репресалије наставиле су се током августа и септембра, када је у Београду стрељано више стотина лица. У том периоду је и фелдмаршал Вилхелм Кајтел (Wilhelm Keitel), начелник немачког Врховног штаба, донео одлуку о драконском обрачунавању немачке војске са устаницима на окупираној територији, по којој је за једног убијеног немачког војника требао стрелјати 100 а за једног рањеног немачког војника 50 талаца.²¹⁷ У складу са овим наређењем, врх немачког војног заповедништва сугерисао је и то да сваки немачки војни заповедник треба да располаже са одређеним бројем талаца разних политичких опредељења – националистичких, грађанско-демократских и комунистичких, како би по потреби, у складу са околностима, могао брзо и ефикасно да изврши одмазду.²¹⁸ Резултат ових одредби била су масовна хапшења, како по Београду, тако и по целој Србији, спровођење и задржавање талаца у затворима и логорима. Хапшени су левичари, знани и осумњичени симпатизери комуниста, симпатизери Драже Михаиловића, демократе, пројугословенски оријентисане особе, англофили и масони, као и они који су било којим својим јавним гестом одбили да дају подршку немачким и колаборационистичким органима, попут великог броја јавних личности који су одбили да потпишу „Апел српском народу“, изјаву лојалности окупационим и колаборационистичким властима и позив устаницима да положе оружје.²¹⁹ Генерално, чини се да је основна замисао немачког окупационог апарата била да се целокупна српска елита – интелектуална, политичка и привредна, држи у позицији талаца, тако да је током новембра 1941. у *Гестапо* и Управу града Београда приведено око 400 истакнутих Београђана, од којих је око 200 даље спроведено у логор на Бањици.²²⁰ Врхунац немачког терора

²¹⁶ АЈ, Посланство у Лисабону (380), Ф-1, Ј-5, Сведошење Отона Хиршта из Београда, 16. октобар 1941. године.

²¹⁷ Глишић, „Злочини нациста и квислинга...“, 58.

²¹⁸ „Naredba načelnika štaba nemačke Vrhovne komande od 16. IX 1941. god.“, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Београд, Војно-историски институт, том I, књига 1, 432.

²¹⁹ „Апел српском народу“, *Ново време*, бр. 86, 13. август 1941, 1.

²²⁰ Слободан Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, Ниш, Центар за балканске студије, 2009, 172; Evica Micković, Milena Radojčić (ur.), *Logor Banjica: Logoraši, I–II*, Београд, Историјски архив Београда, 2009. Сачувана су бројна занимљива сведочења талаца спроведених у Бањички логор, погледати: А. Д., „Таоци у логору на Бањици у новембру 1941“, *Годишњак града*

у Београду је био период друге половине 1941. и почетка 1942. године, али иако је број хапшења и стрељања опао у каснијем периоду, услед чињенице да је устанак у Србији био у највећој мери угушен, хапшења, испитивања, мучења и стрељања су се наставила све до краја окупације.²²¹ Тешко је проценити колики је био број Београђана који је страдао услед окупационих и колаборационистичких репресалија. Венцеслав Глишић процењује да је током Другог светског рата и окупације страдало око 50.000 грађана Београда, у немачком и савезничком бомбардовању града, у борбама, у геноциду над јеврејским и ромским становништвом престонице, као и у одмаздама и репресалијама окупатора.²²²

Репресивне мере над Београђанима и српским становништвом у склопу одмазди за деловање устаника у Србији јесу биле тешке, али су београдски Јевреји и Роми прошли најгоре од свих, јер је над њима спроведен геноцид, у склопу имплементације нацистичке расне политике и идеологије, која је поједине народе означила као инфериорне и стога их осудила на потпуно истребљење.²²³ Антисемитске и расистичке идеје су биле живе у Југославији у међуратном периоду, иако нису представљале доминантан наратив у политичком и идеолошком јавном дискурсу.²²⁴ Углавном ограничен на релативно узак круг

Београда, књ. VI, 1959, 499-518; Александар Дероко, *А ондак је летијо јероплан над Београдом*, Београд, Народна књига, 1987, 111-119; Александар Дероко, *Мангуплуци око Калимегдана*, Београд, М. Димић и М. Драмићанин, 1987, 145-176. Ристо Грђић, *Успомене*, Ваљево-Београд, Глас Цркве-Саборност, 2002, 271-293.

²²¹ Само је до краја октобра 1941. године у Београду стрељано скоро 5.000 лица. Kreso, *Нјемачка окупациона управа...*, 166.

²²² Глишић, „Злочини нациста и квислинга...“, 79-80. Од литературе која се детаљно бави репресалијама и терором окупатора и колаборациониста у Београду, треба погледати: Глишић, „Злочини нациста и квислинга...“, 47-84; Зоркић, „Терор у Београду...“, 459-498; Rädle, Pisarri, *Mesta stradanja...*; Андрија Раденић, „Методи немачке и квислиншке страховладе у Београду 1941. године“, *Годишњак града Београда*, књ. VIII, 1961, 327-370; Надежда Јовановић, „Однос окупатора и квислинга према масонерији у Србији“, *Годишњак града Београда*, књ. XVIII, 1971, 77-106.

²²³ О Холокаусту, који је представљао један од највећих злочина у историји човечанства, постоји велики број истраживања и научних радова: Dan Diner, *Beyond the Conceivable. Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust*, Berkeley, University of California Press, 2010; Jeffrey Herf, *The Jewish Enemy. Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*, Cambridge, Harvard University Press, 2008; Peter Longerich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford, Oxford University Press, 2010; Robert Ericksen, *Complicity in the Holocaust. Churches and Universities in Nazi Germany*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012; други.

²²⁴ Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд, Институт за савремену историју, 2008, 510; Александар Стојановић, Дејан Зец, „Јазбина из које су потекла сва зла и све несреће“: антисемитска и антимасонска пропаганда на страницама колаборационистичке штампе у Србији 1941-1944“, у: Александар Стојановић (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, Београд, Филип Вишњић, 2015, 255-287.

десно оријентисаних интелектуалаца и припадника средње класе, српски антисемитизам је био мешавина једног романтизованог погледа и идеализовања православно-патријархалне сељачке прошлости српског народа, на супрот које су стајали страни елементи – странци, Јевреји и Цинцари, са својим обичајима, иновацијама и различитим „измима“: капитализмом, либерализмом, социјализмом и комунизмом, и, са друге стране, расистичко-биолошких идеја које су у том периоду постале популарне у Европи и свету.²²⁵ Током 30-их година, како је свет све дубље тонуо у кризу и како је утицај нацистичке Немачке све више кренуо да се шири Европом, антисемитизам и расизам су постали уочљивији и у југословенском друштву, било је све више антисемитског садржаја у штампи, да би све кулминирало 1940. године, доношењем Уредбе о ограничавању права Јевреја у Краљевини Југославији.²²⁶ Укупан број Јевреја у Краљевини Југославији је износио нешто више од 68.000, односно мање од 0,5% становништва, што је представљало значајно мањи проценат у односу на већину европских земаља, посебно неких југословенских суседа, попут Мађарске или Румуније.²²⁷ Тај број је био релативно константан током међуратног периода, уз благи пораст крајем 30-их година и током 1940. године, због прилива јеврејских избеглица из других европских земаља. Процењује се да је на територији управе града Београда непосредно пред почетак Другог светског рата живело око 10.000 Јевреја.

Одмах по успостављању окупационе управе у Београду било је јасно да је један од приоритета нацистичких окупатора било решавање „Јеврејског питања“, по сличном принципу по којем је исто решавано у другим подручјима окупиране Европе – путем регистрације, обележавања, пљачке, изгона, сабирања у логоре и коначног уништења.²²⁸ При београдској испостави *Гестапо*-а установљен је

²²⁵ Пија Malović, „Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX veka“, *Sociologija*, V (1), 2008, 79-86; Laslo Sekelj, „Antisemitizam u Jugoslaviji (1918-1945)“, *Revija za socijalnu politiku*, XI (3-4), 1981, 179-189.

²²⁶ Жељко Лазић, *NUMERUS CLAUSUS 1940. - Уредбе о ограничавању права Јевреја у Краљевини Југославији*, необјављена докторска дисертација, Ниш, Правни факултет Универзитета у Нишу, 2015, 176-237.

²²⁷ Едо Гајић, *Југославија и "јеврејски проблем"*, Београд, Штампарија Драг. Грегорића, 1938, 60-61.

²²⁸ Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, Beograd, Službeni list SRJ, 2007, 42.

Реферат за јеврејска питања, на челу са Фрицом Штракеом (Fritz Stracke).²²⁹ Истовремено, приликом обнове рада београдске полиције, односно приликом реорганизације и стварања Специјалне полиције, формиран је и специјални одсек – VII Одсек за Јевреје и Цигане, који је функционисао као испомоћ немачким органима. Први кораци у процесу елиминације Јевреја из друштвене средине су предвиђали попис јеврејског становништва града, обележавање (обавезно ношење жутих трака са натписом *Jude*), уклањање из јавних служби, преузимање јеврејске имовине (постављање комесара на чело јеврејских фирми и физичка конфискација непокретне имовине), формирање радних чета које су требале бити ангажоване на пословима рашчишћавања рушевина проузрокованих бомбардовањем и другим тешким физичким пословима (имеђу 3.500 и 4.000 београдских Јевреја, мушкараца и жена, учесовало је у принудном раду), попис јеврејских организација, ограничавање приступа животним намирницама и ограничавање приступа градским јавним просторима – градском превозу, кафанама, биоскопима, позориштима и слично.²³⁰ До краја јуна 1941. године немачке власти су регистровале у Београду око 9.300 Јевреја и око 680 јеврејских радњи.²³¹ У истом периоду, код окупационих органа власти регистровано је и око 3.000 Рома.²³²

Са избијањем устанка на територији Србије решавање „Јеврејског питања“ је драстично убрзано. Шеф Управног штаба Војног заповедника у Србији Харалд Турнер у јулу 1941. године предлаже да се у процесу гушења устанка треба посветити масовним стрељањима, исељавању, ликвидирању интелигенције, Јевреја и Рома.²³³ Већ током јула 1941. године почињу масовна хапшења београдских Јевреја и њихово затварање у логоре на Бањици, на Топовским шупама а од јесени 1941. и у логор на Сајмишту.²³⁴ Јевреји су као таоци, у склопу одмазде против домаћег становништва, спровођени на масовна стрељања. Тако је

²²⁹ Лазар Ивановић, „Терор над Јеврејима у окупираном Београду“, *Годишњак града Београда*, књига XIII, 1966, 291.

²³⁰ Мапошек, *Holokaust...*, 42-47.

²³¹ Ивановић, „Терор над Јеврејима...“, 293.

²³² Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*, Beograd, Forum za primenjenu istoriju, 2014, 46-47. Писари наводи како је немогуће утврдити колики је био број Рома који је пре рата живео у Београду, али наводи и процену да је на територији окупиране Србије живело негде око 60.000 Рома.

²³³ Војни архив (ВА), фонд Немачка архива (НА), К-41В, Ф-1, Д-12/544-550.

²³⁴ Koljanin, „Srbija u nemačkom 'novom poretku'...“, 71-72.

само у периоду октобра 1941. године, када се немачки терор максимално интензивирао, у околини Београда, на стратишту у Јајинцима и недалеко од села Јабука код Панчева, стрељано око 2.000 Јевреја.²³⁵ Последња фаза у елиминацији београдских Јевреја је било њихово сабирање и транспортовање у концентрациони логор на Сајмишту, које је отпочело у децембру 1941. године. До средине месеца су на Сајмиште пребачени и сви Јевреји који су се још налазили на Бањици и Топовским шупама, тако да у Београду више није било јеврејског становништва, осим оних који су живели у илегалу, скривајући се од окупатора и њихових помагача. У логору на Сајмишту су услови били неподношљиви и велик број притвореника је тамо умро од глади, болести и зиме. Истовремено, немачке власти су убрзале процес убијања јеврејских и ромских затвореника, користећи се специјалним возилом који је имао назив „душегупка“, који је заправо био аутомобил прерађен у гасну комору, који је одједном могао да усмрти око 100 људи. Логораши су увођени у аутомобил, у њему су гушени, а затим су њихови лешеве одвожени до Јајинаца, где су бацани у масовне гробнице.²³⁶ До маја 1942. године је огромна већина српских и београдских Јевреја била убијена, укључујући жене и децу. Готово идентична судбина задесила је и београдске Роме.²³⁷

²³⁵ Ивановић, „Терор над Јеврејима...“, 303.

²³⁶ Ивановић, „Терор над Јеврејима...“, 304-309; Manošek, *Holokaust...*, 171-186.

²³⁷ Pisari, *Stradanje Roma...*, 150.

ЖИВОТ ГРАДА

Саобраћај и комуникације

Саобраћај се у Београду непосредно по немачкој окупацији одвијао уз велике потешкоће. Томе је највише допринела чињеница да су у немачком бомбардовању града тешко пострадали целокупни возни парк Дирекције за трамваје и осветљење (ДТО), као и депои, погони за оправку и алатнице. Како би се исправно разумело у којој се мери изменио саобраћајни режим у граду у односу на период пре 1941. године, потребно је стећи увид у то како је функционисао јавни саобраћај у Београду у предратном периоду. Пре рата ДТО је располагала са укупно 250 возних објеката, од тога са 103 моторна трамвајска кола (модела *Сименс*, *ЧКД*, *АЕГ* и *Шкода*), 60 прикључних трамвајских кола и 87 аутобуса (модела *Мерцедес Бенц*, *ФИАТ*, *МАН*, *Магирус* и *Саурер*).²³⁸ Просечно је у саобраћају недељно било активно 81 моторних кола и 37 приколица као и 36 аутобуса.²³⁹ Од свих возила и приколица које је београдска Дирекција трамваја и осветљења поседовала, у бомбардовању је уништено 39 моторних трамвајских кола, 36 прикључних кола и 10 аутобуса. Такође, 56 аутобуса је одузето београдској дирекцији за преоз, неки од стране југословенске војске пре избијања рата а неки од стране окупационих власти. На више места су уништени делови трамвајског колосека (укупно 1.451 метар) и пружних уређаја, као и више од четвртине електричне трамвајске мреже (22 од укупно 80 километара).²⁴⁰ Оба депоа у кругу дирекције претворена су у рушевине, уништене су и изгореле радионице за оправку, ливнице и алатнице. После рушења моста који је спајао Београд и Земун, у Земуну је остало 7 трамвајских моторних кола.²⁴¹ У предратном периоду, крајем 1940. године, у Београду је било успостављено девет редовних трамвајских линија, којима се недељно превозило више од 1,150.000 Београђана, као и осам редовних аутобуских линија, којима се недељно превозило

²³⁸ ИАБ, ОГБ, Дирекција трамваја и осветљења, Отсек за претплату, К-1545, VII Бр. 2/3 465 од 2. јуна 1941.

²³⁹ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-212, Ф8-89/41. У различитим извештајима Дирекције могу се наћи различити подаци о броју оперативних трамваја и аутобуса у предратном периоду, као и о просечној недељној оптерећености. Тако један извештај из јануара 1941. године наводи да се у редовном саобраћају налазе 42 аутобуса. ИАБ, ОГБ, Дирекција трамваја и осветљења, К-1545, Извештај од 21. јануара 1941. године.

²⁴⁰ Александар Зајц, Вукан Јовановић, *120 година јавног градског превоза у Београду: ГСП "Београд"*, Београд, ЈКП ГСП "Београд", 2012, 33.

²⁴¹ Исто.

више од 380.000 грађана.²⁴² Сви доступни подаци говоре како је градски јавни превоз у Београду у предратном периоду био веома развијен, да су централни делови града били добро повезани трамвајским линијама а центар са периферним деловима града аутобуским линијама, као и то да су се Београђани у великој мери ослањали на услуге јавног превоза, посебно они који су морали да прелазе релације између периферије и центра.

Немачко бомбардовање Београда у априлу 1941. године је у потпуности пореметило јавни градски саобраћај у граду и он се од девастације које су изазвале немачке бомбе није опоравио све до краја рата. Посебно је било тешко у периоду непосредно после бомбардовања, током друге половине априла и током маја 1941. године, када јавни саобраћај готово да није ни постојао. Београђани су приметили промену: „Мир је завладао београдским улицама а Београђанима је било необично што више није било трамваја да тандрчу точковима и раздражујуће шкрипе кочицама“.²⁴³ Један од приоритета немачких власти по заузимању Београда и успостављању окупационе управе била је реконструкција уништених и оштећених саобраћајница, као и поновно успостављање градског јавног саобраћаја, у обиму у којем је то било могуће. То је био један од неопходних услова за какво-такво нормализовање ситуације у граду. Рад на обнови трамвајских пруга обављан је и дању и ноћу, под стражом немачких војника.²⁴⁴ Поједине трамвајске пруге у граду су оспособљене до краја априла, и оно мало трамваја који су остали неоштећени су упућени да возе на некомплетној линији број 6, на потезу од Расинске улице до Дворске улице, која је обновљена 26.

²⁴² ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-212, Ф8-89/41. Редовне линије трамвајског саобраћаја у септембру 1940. године су биле следеће: линија 1 – Калемегдан – Савинац; линија 1А – Савинац – Приштинска улица; линија 2 – Кружна линија Душанова улица – Железничка станица – Славија – Душанова улица; линија 3 – Кнежев споменик – Топчидер; линија 6 – Кнежев споменик – Насеље краља Александра; линија 10 – Славија – Вождовац; линија 12 – Кнежев споменик – Дедиње; линија 13 – Господарска механа – Чукарица и линија 14 – Народна скупштина – Земун. Најпрометнија је била линија број 6, којом се недељно превозило скоро 350.000 Београђана. Редовне аутобуске линије су биле следеће: линија 22 – Славија – Душановац – Пашино брдо; линија 25 – Главна железничка станица – Станица Дунав; линија 26 – Теразије – Милешевска улица; линија 27 – Теразије – Ново гробље; линија 31 – Славија – Дедиње; линија 33 – Теразије – Баново брдо; линија 34 – Београд – Земун и линија 35 – Пошта (Земун) – Аеродром. Најпрометнија је била линија 27, којом се недељно возило више од 170.000 грађана Београда.

²⁴³ Војин Ђурашиновић Костја, „Мартовски и априлски дани 1941. у Београду“, *Годишњак града Београда*, бр. VIII, 1961, 432.

²⁴⁴ Зајц, Јовановић, *120 година...*, 33.

априла.²⁴⁵ Убрзо је обновљена и трамвајска пруга на линији 2. Почетком јула 1941. године оспособљена је и трамвајска пруга на линији 7, на потезу од кафане *Жагубица* до Новог гробља.²⁴⁶ До краја месеца су оспособљене за саобраћај и велике деонице на пругама линија 3 и 6.²⁴⁷ Ипак, надлежни у Дирекцији трамваја и осветљења су проценили да је током лета и јесени 1941. године обновљен саобраћај у граду био на нивоу од око свега 40% предратног капацитета, а да, пошто у том тренутку није било изгледно да ће се обнављати аутобуски саобраћај, тешко да ће обим саобраћаја моћи да достигне 45% предратних капацитета.²⁴⁸

Постепено се радило и на сређивању и поравци трамвајских депоа и радионица, који су били неопходни како би се трамваји и трамвајске приколице могле правилно одржавати и поправљати у случајевима квара.²⁴⁹ Пошто су депои и радионице тешко пострадали у немачком бомбардовању, један од приоритета градских власти је била њихова обнова. Већ је у лето 1941. најављено да ће отпочети радови на изградњи трамвајског депоа на углу улица Капетан Мишине и Високог Стевана.²⁵⁰ Међутим, од овог пројекта на крају није било ништа, посао није изведен упркос потписаним уговорима, зато што су немачке власти из *Фелдкомандантуре* 559 инсистирале да се уговор раскине.²⁵¹ Извесно је да су у овом послу поједини припадници немачког окупационог апарата имали личне материјалне интересе, јер је за извођење овог посла склопљен нови уговор, овога пута са немачком фирмом *АЕГ*, по којем су се градске власти обавезале да плате око 350.000 рајхсмарака немачкој компанији за набавку електротехничког материјала. Обзиром на то да су због стања у којем су се налазиле радионице ДТО тамо биле могуће само најосновније поправке, озбиљнији ремент и поправке су

²⁴⁵ Непознати аутор, „Досадашњи рад на уређењу осветљења, трамвајског саобраћаја и водовода“, *Општинске новине*, бр. 13, 25. април 1941, 3; Непознати аутор, „Прва трамвајска линија пуштена у саобраћај“, *Општинске новине*, бр. 14, 26. април 1941, 4.

²⁴⁶ М., „Пуштена у саобраћај пруга бр. 7 на линији Жагубица – Ново гробље“, *Ново време*, бр. 45, 1. јул 1941, 3.

²⁴⁷ Непознати аутор, „Трамваји број 3 и 6 иду до Калемегдана“, *Ново време*, бр. 48, 4. јул 1941, 3; Непознати аутор, „Трамваји број 3 и 6 саобраћају око споменика“, *Ново време*, бр. 50, 6. јул 1941, 8.

²⁴⁸ ИАБ, ОГБ, Дирекција трамваја и осветљења, Отсек за претплату, К-1545, VII Бр. 2/3 465 од 2. јуна 1941.

²⁴⁹ Зајц, Јовановић, *120 година...*, 33.

²⁵⁰ Раде Ристановић, „У служби грађана“: Комунално питање у Београду на страницама колаборационистичке штампе“, у: Александар Стојановић (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, књига II, Београд, Филип Вишњић, 2017, 166.

²⁵¹ ИАБ, ОГБ, Дирекција трамваја и осветљења, К-1542, допис од 17. фебруара 1942. године.

се морали радити на другим местима. Дирекција трамваја и осветљења је 1942. године склопила уговоре са фирмама *Крушевац А. Д.* и *Јасеница А. Д.*, да се тамо изврши комплетан ремонт трамваја оштећених у немачком бомбардовању, који су се још могли спасити.²⁵² Цена поправке је требала да износи око 350.000 динара по возилу и у ту сврху је београдска општина узела кредит од 50 милиона динара.²⁵³

Ипак, услед различитих околности, број исправних трамваја се током окупације стално смањивао, што је негативно утицало на обим и квалитет јавног превоза. У периоду непосредно пред ослобођење града 1944. године, трамвајски саобраћај се у граду обављао у врло ограниченом обиму, на само две линије (линијама 6 и 10), и са само 15 исправних возила и 8 приколица.²⁵⁴ Такође, због хроничне несташнице електричне енергије и потребних енергената за производњу исте, трамвајски саобраћај је често био у потпуном прекиду, често и вишедневном. Тако је, примера ради, већ у новембру 1941. године, Дирекција трамваја и осветљења била принуђена да „обустави целокупан трамвајски саобраћај на свима линијама“.²⁵⁵

За разлику од трамвајског саобраћаја у граду, који је током окупације обновљен и функционисао колико су то прилике дозвољавале, аутобуски саобраћај је био готово потпуно мртав. Слично као и са трамвајима и трамвајским приколицама, велик број градских аутобуса је приликом нацистичког бомбардовања у априлу 1941. године био потпуно уништен или тешко оштећен а њихов оправак и довођење у употребљиво стање је био изузетно тежак подухват, понајвише због недостатка резервних делова. Међутим, за разлику од трамваја и трамвајских приколица, градски аутобуси, макар они који су били у употребљивом стању, су одмах по успостављању окупационе управе, били конфисковани од стране немачких војних власти и коришћени за немачке ратне потребе. Тако је, упркос жељама и немачких окупационих и домаћих колаборационистичких власти да се саобраћај у Београду доведе у сношљиво

²⁵² ИАБ, ОГБ, Дирекција трамваја и осветљења, К-1542, допис од 11. јуна 1942. године.

²⁵³ Непознати аутор, „Београдска општина побољшава градски саобраћај“, *Српски народ*, бр. 21, 24. октобар 1942, 8.

²⁵⁴ Зајц, Јовановић, *120 година...*, 33.

²⁵⁵ ИАБ, ОГБ, Дирекција трамваја и осветљења, Отсек за претплату, К-1545, V Бр. 50374 од 24. новембра 1941. године.

стање што је пре било могуће, и упркос томе што су градске калдрмисане и асфалтиране саобраћајнице реконструисане и поправљене у релативно кратком року (дневни извештаји градских власти из лета и јесени 1941. године говоре како се дневно поправљало и у функцију стављало просечно између 300 и 500 квадратних метара асфалтних и калдрмисаних путева),²⁵⁶ редовни аутобуски саобраћај се није вратио на београдске улице. Због недостатка исправних аутобуса, шофери нису имали посла, седели су беспослени у просторијама ДТО.²⁵⁷

Укидање аутобуског саобраћаја је посебно тешко погодило житеље београдских предграђа, који су морали да сваког дана путују до градског центра послом. Обзиром на то да су аутобуси у Београду у предратном периоду дневно прелазили око 9.300 километара и превозили више од 50.000 путника, овај недостатак се морао осетити.²⁵⁸ Сам центар је још и био релативно покривен, али је периферија укидањем аутобуског саобраћаја остала скоро потпуно одсечена, што је доводило до тога да су многи Београђани морали дневно да пешаче и по десетак километара како би дошли на посао или се вратили кући.²⁵⁹ Ситуација се није много променила током окупације. Немачке власти су још у мају 1941. године одбиле да дозволе обнову јавног аутобуског саобраћаја, сматрајући да то није неопходно.²⁶⁰ Ипак, градске власти су с времена на време покушавале да поново успоставе аутобуски саобраћај. Крајем октобра 1941. године су надлежни у Општини града Београда разматрали захтев извесног Тихомира Радовића, који је поднео молбу да му се удели концесија за приватну аутобуску линију која је требала да саобраћа трасом Славија – Војводе Глигора – Господара Вучића – Славија. Надлежни су били вољни да усвоје овај предлог али су га немачке власти стопирале.²⁶¹ Ипак, у јуну 1942. године ДТО је успела да добије дозволу да

²⁵⁶ ИАБ, ОГБ, Опште одељење, Кабинет председништва, К-2, Дневни рапорт Председника општине Фелдкомандантури 559 од 6. јуна 1941. године; ИАБ, ОГБ, Опште одељење, Кабинет председништва, К-2, Дневни рапорт Председника општине Фелдкомандантури 559 од 10. октобра 1941. године.

²⁵⁷ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-212, Ф8-18/41, Извештај од 19. јуна 1941. године.

²⁵⁸ ИАБ, ОГБ, Дирекција трамваја и осветљења, К-1545, Аутобуске линије и број аутобуса ДТО на дан 1. јануара 1941. године.

²⁵⁹ Ристановић, „У служби грађана“..., 184.

²⁶⁰ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-211, Ф6-433/41.

²⁶¹ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-214, Ф11-233/41.

успостави једну аутобуску линију, на потезу од Кнежевог споменика до Војне академије. На овој линији је, међутим, саобраћао само један аутобус, који је дневно правио 42 туре.²⁶² Чак ни ова линија није била дугог века, укинута је у јануару 1943. због недостатка погонског горива.²⁶³

Вожња трамвајем је била неудобна и непријатна, гужве су биле велике, и није било лако у трамвај ући нити из њега изаћи.²⁶⁴ Зими је у возилима било хладно, због пропалих и полупаних прозора, а лети претопло. Гужве у трамвајима и на трамвајским стајалиштима су биле толике да ни режимски медији нису могли да остану неми на ту појаву. Пишући о томе каква се гужва прави на трамвајској станици у Поенкаревој улици, аутор чланка у *Српском народу* је навео како „је на том месту свет толико безобзирно дивљачан, да се често из гомиле чује јаук изгажене деце [...] Међутим, ни најјезивији врисак није у стању да смањи дивљаштво некоректних путника који, да би дошли до места, безобзирно газе и гурају све пред собом“.²⁶⁵ Често се дешавало и то да су жандарми морали одржавати ред на трамвајским станицама.²⁶⁶ Драгутин Ранковић је у свом дневнику забележио: „Трамваји су нам страшни. Мало кола има и зато су препуни. Пошто се не загревају, страховито су хладна. Кроз прозоре се ништа не може видети због леда на њима. За путнике постоје још две опасности: да буду угњављени или покрадени. И једно и друго се свакодневно дешава“.²⁶⁷ Осим чињенице да је исправних трамваја и трамвајских приколица било мало, на велике гужве у трамвајима је утицало и то што путници били одвојени наредбом немачких власти – на предњој платформи су се возили немачки војници и припадници окупационог апарата, а остали Београђани су се морали возити на задњој платформи.²⁶⁸

²⁶² ИАБ, ОГБ, Дирекција трамваја и осветљења, Отсек за претплату, К-1545, V Бр. 48862 од 9. јула 1942. године.

²⁶³ ИАБ, ОГБ, Дирекција трамваја и осветљења, Отсек за претплату, К-1545, Допис од 28. јануара 1943.

²⁶⁴ П. Ц., „У препуном трамвају“, *Ново време*, бр. 51, 7. јул 1941, 4.

²⁶⁵ Непознати аутор, „Дивљаштво“, *Српски народ*, бр. 21, 28. октобар 1942, 9.

²⁶⁶ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 279.

²⁶⁷ *Исто*, 111.

²⁶⁸ Непознати аутор, „Јеврејима је забрањена возња трамвајем“, *Опитинске новине*, бр. 18, 30. април 1941, 3.

Због лошег стања трамвајских шина, старих и неисправних трамваја, као и због великих гужви, често је долазило до саобраћајних несрећа и незгода, у којима је било много повређених и погинулих.²⁶⁹ Београђани су се несмотрено понашали, ускакали су у трамваје ван станице, чак и када су ови били у покрету, претрчавали су коловоз не водећи рачуна о саобраћају.²⁷⁰ Међутим, било је и других узрока саобраћајних несрећа и незгода у граду. У неколико наврата су несреће изазвали бахати немачки војници, припадници добровољачких одреда и Пећанчевих четника, који су често пијани малтертирали путнике и кочничаре. Сачувано је много сведочења о оваквим догађајима. Примера ради, у новембру 1941. године је један пијани немачки војник избацио кочничара из трамваја и сам потерао исти из депоа у правцу Теразија. Службеници Дирекције трамваја и осветљења су успели да спрече тежи инцидент тако што су искључили струју.²⁷¹ Исто у новембру 1941. године дошло је до теже саобраћајне несреће на линији 10 код Аутокоманде, у којој је било тешко повређених, коју је проузроковао пијани немачки војник, који је кочничару отео управљач, што је довело до тога да трамвај искочи из шина.²⁷²

Није се само јавни превоз у Београду у периоду окупације обављао у знатно смањеном обиму, већ је исто важило и за сав моторни саобраћај. Немачке власти су на самом почетку окупације обзаниле да су сва моторна возила на територији Србије подложна одузимању у сврху подршке немачком ратном напору.²⁷³ У складу са тим, могућност употребе моторних возила, било да су она била у приватном, јавном или државном власништву, била је драстично ограничена. Практично, моторна возила су могли користити само припадници немачких окупационих власти и домаће управе, градске и општинске службе, као и поједина предузећа, када би окупатори утврдили да је то било неопходно. Сва моторна возила у градском власништву, сви аутомобили, камиони и аутобуси, били су пописани од стране немачке војске и били су у сваком моменту на њиховом располагању, што је у великој мери угрозило рад појединих градских

²⁶⁹ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-214, Ф11-432/41.

²⁷⁰ Непознати аутор, „Саобраћајна несрећа због непажње пролазника“, *Ново време*, бр. 774, 5. новембар 1943, 4.

²⁷¹ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-214, Ф11-429/41.

²⁷² ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-214, Ф11-430/41.

²⁷³ Божовић, *Београд под комесарском управом...*, 49.

служби.²⁷⁴ Међутим, много више од реквизиција је на то да моторни саобраћај у Београду буде у периоду окупације практично мртав, утицала чињеница да се гориво није никако другачије могло набавити него преко Немаца. У самом почетку окупације се за сва возила издавало гориво искључиво по одлуци *Фелдкомандантуре* 559 и то је био период велике оксудице. Један извештај Општине града Београда из октобра 1941. године наводио је како градске службе нису имале „ни капи бензина“.²⁷⁵ Слично је било и са осталим нафтним прерађевинама, за несметан саобраћај фалило је и мазива, моторног и машинског уља.²⁷⁶ Током 1942. године је режим контроле мало попустио, па је немачки Главни опуномоћеник за привреду у Србији одобрио градским службама да саме набављају гориво, али опет искључиво преко немачких поредника. Тако је Дирекција за трамваје и осветљење морала да увози гориво за сопствене потребе преко земунске фирме *Петрол А. Д.*, али највише у вредности од 100.000 динара месечно.²⁷⁷ У јануару 1942. године је ДТО на овај начин купио 1.270 литара бензина и 5.500 килограма нафте, што је за потребе дирекције било недовољно.

Београђани су се најчешће по граду кретали пешице, често дневно прелазећи огромне удаљености како би обавили своје послове. Неретко су морали дневно да прелазе и по десетак и више километара. Целодневно пешачење не само да је Београђанима одузимало драгоцену време, умарало њихова ионако уморна и изгладнела тела, већ је доводило и до тога да се њихова обућа хаба и цепа, што је у окупационом раздобљу представљало велики проблем јер је несташица обуће на тржишту била огромна, а цене на црној берзи превисоке. Драгутин Ранковић пише: „Излазим из куће што мање да би ми ципеле што дуже трајале“.²⁷⁸ Чак је и обична поправка ципела или чизама била толико скупа да је мало ко могао себи да је приушти. За прелажење већих дистанци као и за потребе преноса робе и намирница, Београђани су се служили таљигама, односно коњским запрегама. Овај вид транспорта је у био распрострањен у Београду и у предратним годинама, посебно уколико је требало превозити намирнице из приградских села у центар

²⁷⁴ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-211, Ф7-59/41.

²⁷⁵ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-214, Ф11-176/41.

²⁷⁶ ИАБ, ОГБ, Дирекција трамваја и осветљења, К-1542, Комисијски извештај од 10. априла 1942. године.

²⁷⁷ ИАБ, ОГБ, Дирекција трамваја и осветљења, К-1542, Допис од 13. маја 1942. године.

²⁷⁸ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 124.

града. Међутим, услед смањења обима трамвајског и аутобуског саобраћаја и услед скоро потпуне обуставе моторног саобраћаја у граду, овај вид транспорта је добио на значају, док су истовремено превозници могли добро да зараде. Ипак, чак је и запрежни превоз био слабији него у предратном периоду. Број коња у Београду је био скоро дупло мањи у јуну 1941. године него што је био пре рата – 1.422 у односу на 2.310.²⁷⁹ Увиђајући значај запрежног превоза за живот града, али и безбедносне компликације везане за исти, запрежни саобраћај између центра града и периферије је пред крај окупације у потпуности прешао у руке *Фелдкомандантуре* 599 – возња запрежним колима од приградских села до центра обављала се сваког дана од 5:30 ујутро до 20 часова а цена возње је износила 40 динара.²⁸⁰ Недостатак бензина и горива, као и недостатак резервних делова, који су онемогућавали нормалан моторни саобраћај у граду, доводили су и до тога да се Београђани за превоз сналазе на најчудноватије могуће начине. Тако је дошло и до тога да су појединци своје аутомобиле претварали у таљиге – забележено је у штампи да је на улицама Београда виђен аутомобил којем је делимично преправљена каросерија, који је стављен на фијакерске точкове и којег су путем вукла два коња.²⁸¹

Још један од начина да се стигне од једне до друге тачке у граду који је током окупације постао популаран била је возња бициклом. У предратном периоду је коришћење бицикла углавном било везано за спорт и разоноду, али је у тешким окупационим приликама овај вид транспорта постао значајан. Пре рата је у Београду било регистровано 8.600 бицикала, док је тај број на самом почетку окупационог периода био нешто умањен – у јуну 1941. године је код Саобраћајне полиције било регистровао око 7.000 бицикала, јер су многи били или уништени током бомбардовања или конфисковани од стране немачких власти.²⁸² Упркос конфискацијама, предвиђало се да ће број бицикала и бициклиста у Београду расти и да ће број регистрованих бицикала прећи 10.000, те да ће се отприлике

²⁷⁹ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-211, Ф6-408/41, Допис од 12. јуна 1941. године.

²⁸⁰ Ристановић, „У служби грађана”..., 184.

²⁸¹ Непознати аутор, „За транспорт се употребљава све што има точкове“, *Српски народ*, бр. 26, 28. новембар 1942, 9.

²⁸² Непознати аутор, „Сваки двадесетпети Београђанин има велосипед“, *Ново време*, бр. 28, 14. јун 1941, 5; Непознати аутор, „Позив бициклистима“, *Ново време*, бр. 39, 25. јуна 1941, 4; *Kreso, Нјемачка окупациона управа...*, 59.

сваки двадестпети Београђанин редовно користи овим видом превозног средства. Ипак, возња бициклом у граду је представљала велики напор, посебно због тога што је коловоз углавном био сачињен од турске калдрме, која није била погодна за бициклисте, као и због тога што су улице у зимским месецима слабо биле чишћене од снега.

Велики проблем за нормално саобраћање градом, поред драстично смањених капацитета јавног градског превоза и строгог ограничења приватног моторног саобраћаја, било је и одржавање и чишћење саобраћајница и тротоара. Током летњих месеци београдске улице су биле изузетно прашњаве, тако да је свако моторно возило које би прошло улицом дизало огроман облак прашине, који је сметао и возачима и пешацима. Градске власти су имале обавезу да током летњих месеци редовно поливају и перу улице како се облаци прашине не би дизали за сваким аутомобилом и камионом, али су ову обавезу ретко испуњавале на адекватан начин. Поливане су углавном само централне градске улице и оне улице којим су пролазила немачка возила. „Удави нас прашина у Београду. Ван главних улица друге се не поливају. Француска улица сва је у толикој прашини да се не може дисати. У тој улици постоје хидранти, општина има црева за поливање, па ипак се оно не врши. Осуђени смо да се трујемо“.²⁸³ Олакшање Београђанима који су се током летњих месеци гушили у облацима прашине доносила је киша. Током зимских месеци улице и тротоари су били често затрпани снегом или оковани ледом. Простор испред зграда су били дужни да чисте власници, односно кућепазитељи, и они су то уз помоћ станара углавном и чинили. Казне за непоштовање одредби о чишћењу снега и посипању пепела, песка или струготине по тротоару су биле изузетно велике и власти су их ригорозно спроводиле.²⁸⁴ У фебруару 1942. године су градске власти, за пример другима, казнили 160 Београђана који нису очистили снег испред својих зграда или радњи. Кажњени су принудним радом, морали су да очисте од снега Улицу краља Александра, надзирани од стране десетак полицајаца и посматрани од стране стотина пролазника.²⁸⁵ Међутим, дуге и хладне зиме током окупације су

²⁸³ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 218.

²⁸⁴ Непознати аутор, „Упозорење грађанству“, *Понедељак*, бр. 28, 9. фебруар 1942, 3.

²⁸⁵ Ј. Об., „Они који нису очистили снег пред својом кућом послати одмах на принудни рад“, *Ново време*, бр. 243, 15. фебруар 1942, 5.

често узроковале да коловози и тротоари буду непроходни, тако да су власти увеле радну обавезу чишћења снега са градских улица. Сви Београђани су били подложни овом кулуку, према одлуци предсеника Општине града Београда, Драгомира Јовановића.²⁸⁶ Групе од по стотињак кулучара су имале задатак да од снега чисте главне градске саобраћајнице и тргове, попут Позоришног трга, Теразија и Улице краља Александра.

Градска чистоћа

Немачко бомбардовање Београда у априлу 1941. године и каснија окупациона управа су у великој мери негативно утицали на одржавање градске чистоће и на одношење смећа у Београду. Пред Други светски рат служба за одржавање јавне чистоће у Београду је располагала са 118 различитих возила – ауто-чистилица, прскалица, возила за изношење смећа, цистерни, булдожера, разних теретних возила, као и са 200 коња и 100 запрежних колица за изношење смећа.²⁸⁷ После бомбардовања је мало шта од тога остало читаво и у поседу градских власти. У јесен 1941. је због смањеног броја возила, од којих су нека страдала у бомбардовању а нека била конфискована од стране немачких војних власти, и због смањеног броја расположивог људства, изношење смећа било отежано и вршило се у већим временским размацама него раније.²⁸⁸ Дневни извештаји Општине града Београда *Фелдкомандантури* 599 врло детаљно наводе колики је био дневни обим посла градских служби задужених за чистоћу – тако се, на пример, наводи како је дана 5. јуна 1941. године из града изнето око 500 кубних метара смећа и око 60 метара кубних фекалија (очишћених септичких јама).²⁸⁹ Ове цифре нису у већој мери осцилирале на дневном нивоу, мада се може уочити да је током јесењих и зимских месеци било више посла на чишћењу септичких јама.²⁹⁰ У првим месецима окупације је смеће изношено искључиво

²⁸⁶ Непознати аутор, „Уклањање снега са београдских улица“, *Ново време*, бр. 478, 20. новембар 1942, 4.

²⁸⁷ Вучко Ивковић, „Комунална служба «Градске чистоће» у периоду по ослобођењу Београда 1944-1945. године“, *Годишњак града Београда*, књ. XVI, 1969, 157-158.

²⁸⁸ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-214, Ф11-23/41. Допис од 9. октобра 1941. године.

²⁸⁹ ИАБ, ОГБ, Опште одељење, Кабинет председништва, К-2, Дневни рапорт од 6. јуна 1941. године.

²⁹⁰ Тако је, примера ради, дана 9. октобра 1941. године очишћено 84 кубних метара фекалија, што представља пораст од око 40% у односу на летње месеце. ИАБ, ОГБ, Опште одељење, Кабинет председништва, К-2, Дневни рапорт од 10. октобра 1941. године.

дању, на инсистирање немачких окупационих власти. *Фелдкомандантура* 599 је ову политику променила средином јула 1941. године, дозвољавајући градским службама да поново износе смеће ноћу, како је чињено пре рата.²⁹¹ Власници зграда су били дужни да канте за смеће изнесу испред зграда пре 22 часа. Осим чишћења и изношења смећа и фекалија, градске службе биле су дужне и да дезинфикују и чисте канте за ђубре, клозете и писоаре карболном киселином, као и да врше хлорисање бунара. Ипак, одржавање чистоће је било нередовно и дешавало се да прође и по месец дана а да градски ђубретари не изнесу смеће.²⁹²

Хигијенску ситуацију у граду је отежавала и чињеница да су многи Београђани, посебно почевши од 1942. године, у својим становима, двориштима и подрумима, држали и прехрањивали ситну живину. Такође, ситуацију је погоршавало и то што је Београд током окупације, а посебно у првим месецима после немачког бомбардовања, био пун рушевина, шута, прашине и растуреног грађевинског материјала.²⁹³ Због чињенице да је у периоду окупације одношење смећа било нередовно, грађани су своје ђубре износили и бацали на погодним локацијама, углавном напуштеним плацевима и лединама, што је довело до тога да је на територији града, чак и у ширем градском центру, створено неколико дивљих депонија, које нису само представљале ругло, већ се са њих ширио несносан смрад, посебно током летњих месеци. На ове депоније смеће нису избацивали само грађани већ и градски ђубретари, обзиром на то да нису имали средства да односе смеће даље изван града. Такође, обзиром на то да се на градске комуналне службе није могло поуздати иако су Београђани издвајали 10% кирије на плаћање ових комуналних услуга, станари су сами ангажовали и плаћали људе који су односили смеће. Оно је најчешће завршавало на поменутих дивљим депонијама. Ове дивље депоније, попут сметлишта на Дорћолу недалеко од електричне централе или на углу Скендербегове и Француске улице, су представљале потенцијалан извор заразе за становнике града.²⁹⁴ „Смрад ужасан влада код нове електричне централе. Преко пута централе, испод железничке

²⁹¹ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-212, Ф9-18/41, Допис од 17. јула 1941. године.

²⁹² Ранковић, *Свакодневни живот...*, 91.

²⁹³ М. Вражалић, „Може ли Београд бити потпуно чиста варош?“, *Ново време*, бр. 29, 15. јун 1941, 4.

²⁹⁴ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 250; 336; 349.

пруге, на простору око неколико хектара, на коме су јаруге и жабокречине, лежи набацано ђубре из кога се развија страховит смрад. То је и легло милијарди милијарда мува и комараца. Сваког дана општински ђубретари ту истоварују сметлиште из београдских кућа. Никоме не пада на памет да спреми довољне количине земље или песка да се то ђубре затрпава“.²⁹⁵ Општина града Београда је покушавала да побољша квалитет ђубретарске службе, посебно запошљавајући нове раднике који су требали да надоместе недостатак радне снаге. Тако је у марту 1943. године у медијима оглашено како је потребан већи број лица за рад у градској чистоћи. Општина је нудила изузетно добре услове – дневницу од 120 динара за мушкарце и 80 за жене, као и обезбеђену исхрану у градским ресторанима и повећање следовања животних намирница.²⁹⁶ Ипак, девастација капацитета за одржавање градске чистоће у Београду је у периоду окупације била таква да је било потребно много времена и труда да се они обнове, чак и у послератном раздобљу. Недостатак возила и радне снаге у пословима градске чистоће у Београду осећао се и крајем 40-их година, неколико година по окончању рата и окупације.²⁹⁷

Водовод и канализација

У међуратном периоду су градске власти много учиниле на проширењу капацитета београдског водовода и канализације. Како би се изборили са хроничном несташицом воде која је владала у Београду у периоду пре Првог светског рата и у непосредним послератним годинама и како би водоснабдевање пратило убрзан развој града и пораст становништва, градске власти су градиле нове резервоаре, копале нове бунаре за пијаћу воду и инсталирале нове филтере и за подземну воду али и за воду из реке Саве која је служила за поливање улица. Стари београдски водовод је имао капацитет од свега 2.000 – 3.000 кубних метара воде на дан, а ти капацитети су средином 20-их година порасли на 24.000 кубних метара пијаће воде дневно и 2.500 кубних метара савске воде за поливање улица. Радови на проширивању водоводне мреже су током 30-их година обезбедили

²⁹⁵ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 250.

²⁹⁶ „Саопштење отсека за чистоћу града“, *Српски народ*, бр. 12, 27. март 1943, 16.

²⁹⁷ Momčilo Mitrović, „Beograd 1944-1950: Neki aspekti društvenog života“, *Istorija 20. veka*, br. 1, 2000, 91-99.

потрошњу од око 55.000 кубних метара воде на дан.²⁹⁸ Главна црпна станица за напајње града пијаћом водом налазила се на Белим Водама а црпна станица за прераду савске воде код Шест топола. Средња потрошња пијаће воде по становнику износила је 101,1 литара, а речне воде 25,5 литара.²⁹⁹ У међуратном периоду се много радило и на проширењу канализационе мреже, изградњи нових колектора, посебно у насељима на ободу центра, попут Булбулдера, Чубуре или Бањице. Међутим, упркос великим напорима градских власти, снабдевање водом у граду као и канализациона мрежа нису били адекватни за град величине Београда. Многи Београђани су се водом снабдевали на бројним градским чесмама, од којих су неке биле дивље а вода са њих неисправна. Велики део града, а посебно периферија и приградска насеља, нису били обухваћени канализационом мрежом.

Немачко бомбардовање града у априлу 1941. године је довело до великих оштећења на градској водоводној и канализационој мрежи. Градска водоводна мрежа је само током првог дана бомбардовања погођена на 360 места, док је канализациона мрежа погођена на 222 места. Погођена је и тешко оштећена и зграда Водовода, и том приликом је уништена целокупна техничка документација, што је у великој мери отежало каснију обнову и оправку.³⁰⁰ По заузећу града немачка војска је као један од приоритета поставила обнову водоводне и канализационе инфраструктуре. У међувремену су се Београђани водом снабдевали из бунара и са дивљих чесама, све док градске власти нису ангажовале возила Пожарне команде да развозе пијаћу воду у оне делове града који су били лоше снабдевени.³⁰¹ Главни извори снабдевања водом за Београђане у том периоду су били Топчидерска чесма, бунари ииза Цветкове механе и реке Сава и Дунав.³⁰² Бојећи се епидемија заразних болести, немачке власти су забраниле употребу клозета, убијале су животиње које су лутале улицама а

²⁹⁸ Бранко Максимовић, „Урбанистички развитак Београда између два рата“, у: Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда, књига 3*, Београд, Просвета, 1974, 170.

²⁹⁹ Вучо, „Привредни развој града...“, 234.

³⁰⁰ Владимир Буњац, *Један век Београдског водовода и канализације 1892-1992*, Београд, Београдски водовод и канализација, 1992, 46-52.

³⁰¹ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-211, Ф7-70/41. Допис Пожарне команде председнику ОГБ од 8. маја 1941. године.

³⁰² АЈ, Посланство у Турској (370), Ф-17, Ј-56, Стање у земљи.

истовремено су организовале вакцинацију домаћег становништва.³⁰³ Градске власти су наредиле да се у баштама и двориштима ископају нужничке јаме које би се после тродневне употребе закопавале и дезинфиковале.³⁰⁴ Поред огромног и несебичног ангажовања инжињера, техничара и радника београдског Водовода на оправци и обнови страдале градске водоводне мреже, којима су помагали и припадници немачке армије, дневни капацитет београдског Водовода је у непосредном периоду након бомбардовања смањен са неких 50.000 кубних метара воде дневно на свега нешто више од 15.000 кубних метара воде дневно.³⁰⁵ Радови на оправци водоводне и канализационе мреже су били интензивни – у априлу и мају су четири немачке специјализоване чете електричара и водоинсталатера, уз асистенцију око 1.000 домаћих радника, отклонили око 200 кварова на главним водоводним водовима и 102 квара на канализационој мрежи.³⁰⁶ Ситуација се поправила и стабилизовала током лета и јесени 1941. године – у октобру је дневно из црпне станице на Макишу потискивано око 45.000 кубних метара воде, што је било отприлике једнако дневној производњи средином 30-их година.³⁰⁷ Градске власти су путем *Општинских новина* крајем маја обавестиле грађане да се оправак водоводне и канализационе мреже полако приводио крају и да се укидао рад служби које су грађане који су живели у деловима града са разрушеном водоводном и канализационом инфраструктуром снабдевале водом за пиће.³⁰⁸

Снабдевање водом и рад београдске канализације су током целог периода окупације били проблематични. Иако су оштећења у највећој мери санирана и иако је успостављено дневно снабдевање од око 50.000 кубних метара воде, па се чак радило и на проширивању капацитета и изградњи нових резервоара на Дедињу и Миријеву, кварови и несташице су били чести.³⁰⁹ Посебно је велик проблем пресдавлјала бактериолошка неисправност воде за пиће, тровања су била честа, тако да су многи Београђани током целог периода окупације воду за личну

³⁰³ Стојановић, Мраовић, „Увод: информисање у тоталитарним друштвима...“, 49-50.

³⁰⁴ Rade Ristanović, „Svakodnevnica prvih meseci okupacije 1941. u člancima beogradskih *Opštinskih novina*“, *Istorija 20. veka*, br. 1, 2014, 99.

³⁰⁵ Буњац, *Један век...*, 50.

³⁰⁶ Кресо, *Нјемачка окупациона управа...*, 44.

³⁰⁷ ИАБ, ОГБ, Опште одељење, Кабинет председништва, К-2, Рапорт председника општине Фелдкомандантури 599 од 10. октобра 1941. године.

³⁰⁸ Непознати аутор, „Водовод је скоро свуда прорадио“, *Општинске новине*, бр. , 21. мај 1941, 4.

³⁰⁹ Вл. С., „Београдски водовод доведен је у исправно стање“, *Ново време*, бр. 54, 10. јул 1941, 5.

употребу пре коришћења прокувавали. Страх од заразе је био велики, посебно страх од тифуса, који је у периоду Првог светског рата однео десетине хиљада живота, управо у условима који су били веома слични тадашњим.³¹⁰

Снабдевање електричном енергијом

Још један велики проблем за Београђане у периоду окупације, проблем који им је у огромној мери загорчавао живот, била је хронична несташица електричне енергије. Као и сви остали објекти градске инфраструктуре, београдска електроенергетска мрежа је била тешко оштећена приликом немачког бомбардовања.³¹¹ Међутим, физичка и материјална оштећења су представљала само један од разлога великих несташица. Електрични водови су у релативно кратком року поправљени али оно што је узроковало несташице и рестрикције у снабдевању се није могло отклонити. Главни разлог рестрикција у потрошњи струје су представљале потребе немачких окупационих власти, посебно немачке војске, који су имали приоритет у снабдевању. Други, исто значајан разлог, је била несташица енергената коришћених у производњи електричне енергије.

Од 1924. године, када је београдска електрична централа прешла у власништво града, градске власти су иницирале веома амбициозан пројекат проширења капацитета саме централе и целокупне електроенергетске мреже, како би снабдевање електричном струјом могло да прати нагли пораст броја становника и убрзану грађевинску делатност у граду. У периоду између 1921. и 1932. године, производња електричне енергије у Београду је удвостручена.³¹² Грађени су и нови трансформатори, инсталирана је и електроенергетска мрежа, у центру града под земљом а на периферији и ван вароши ваздушним путем. Највећи потрошачи електричне енергије су били сама Општина, за потребе јавног осветљења и трамвајског саобраћаја, као и индустријска постројења, којих је током 20-их и 30-их година било све више у граду и чији су апетити за електричном енергијом стално расли. Са порастом потрошње, јавила се потреба за изградњом нове електричне централе и тај посао је предат у руке компанији *Снага и светлост А.*

³¹⁰ Милан Ђоковић, *Онај стари Београд*, Београд, Српска књижевна задруга, 1994, 571.

³¹¹ Процењено је да је у бомбардовању страдало око 35% електричне мреже у граду. Погледати: Кресо, *Нјемачка окупациона управа...*, 44.

³¹² Вучо, „Привредни развој града...“, 218.

Д., која је изградила нову електричну централу на Дорћолу, у продужетку Капетан Мишине улице. Нова електрична централа је пуштена у рад у новембру 1932. године. Поред централе на Дорћолу, делови Београда су се снабдевали електричном енергијом из електричне централе на Макишу, која је била у власништву Трговачко-индустријске банке. Ова централа је струјом снабдевала Макиш, Чукарицу, Кнежевац и Жарково, као и делове Срема, северно од Саве.³¹³ Просечан дневни утрошак струје у Београду током 1940. године је био између 160.000 и 165.000 киловат-часова.³¹⁴ Иако је потрошња константно расла (годишњи пораст потрошње струје у предратним годинама је износио око 10%), Београд је у предратном периоду ипак био слабо осветљен град, са малом генералном потрошњом електричне енергије по глави становника.

Упркос чињеници да је електроенергетска мрежа у Београду обновљена у веома кратком року од штете проузроковане немачким бомбардовањем, уз велики труд радника Дирекције трамваја и осветљења и помоћ немачких инжињерских трупa (до краја године укупна дужина исправне електричне мреже у Београду је износила 673 километара)³¹⁵, предратни ниво производње и потрошње струје није био могућ. Једна процена стручњака из Дирекције трамваја и осветљења из јуна 1941. године предвиђала је да, услед великог броја срушених зграда, оштећених предузећа, ограниченог времена кретања становништва и принудног замрачивања, потрошња неће прелазити 60% предратне а да ће се приходи Дирекције смањити за око 50% у односу на раздобље пред рат.³¹⁶ Ова процена се показала тачном. У допису Управника града Председнику владе (највероватније из септембра 1941. године), наведено је како је дневна потрошња електричне енергије у Београду износила око 84.615 киловат-часова, што је представљало отприлике половину предратне потрошње.³¹⁷ Чак и овако смањена потрошња

³¹³ Исто.

³¹⁴ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-212, Ф8-89/41, Недељни извештај ДТО од 16. до 22. септембра 1940. године.

³¹⁵ ИАБ, ОГБ, Дирекција трамваја и осветљења, Одсек за претплату, К-1542, Саобраћај и осветљење. Према проценама немачких стручњака, обновљено је око 80% градске електроенергетске мреже. Погледати: Кресо, *Нјемачка окупациона управа...*, 118,

³¹⁶ ИАБ, ОГБ, Дирекција трамваја и осветљења, Одсек за претплату, К-1545, Допис Привредно-финансијском одељењу од 2. јуна 1941. године.

³¹⁷ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-214, Ф11-244/41.

представљала је огромне потешкоће за градске власти.³¹⁸ Наводи се како се дневно за производњу струје трошило између 37 и 40 вагона угља и да ће, уколико се потрошња не буде смањила, све залихе угља бити потрошене у периоду од наредних 15 или 20 дана.³¹⁹ Теоретски, производња угља у Србији је требала да подмири домаће потребе, чак и у ратним условима. За потребе производње електричне енергије у Србији годишње је било потребно обезбедити око 280.000 тона угља, док је предвиђена годишња производња требала да у 1941. години износи око 1,6 милиона тона.³²⁰ Међутим, производња је подбацила, а потребе немачке војске и ратне привреде су биле веће него што се испрва очекивало. Такође, устанак у централној и западној Србији у лето и јесен 1941. године је отежао производњу и транспорт угља. Пресечене линије снабдевања и обустава производње у руднику *Јунковци* код Лазаревца довели су до тога да београдске електричне централе раде свега четири часа дневно, те су уведене рестрикције електричне енергије.³²¹

Градске власти су, у намери да предупреду потпуни колапс електроенергетског система, увеле одређене рестриктивне мере у потрошњи електричне енергије. Укинута је ноћно јавно осветљење, а убрзо потом су уведене и рестрикције у снабдевању приватних потрошача.³²² Сведоци епохе су описивали како је језиво изгледао кроз замрачени град. Струја је искључивана у 6 часова ујутру и поново укључивана у 17 часова. Драгутин Ранковић бележи како је због скупоће редуцирао месечну потрошњу струје у свом домаћинству, са 12 киловат-часова месечно, колико је домаћинство трошило пре рата, на 8 киловат-часова месечно.³²³ Због скупоће струје и због тога што су рестрикције биле честе па ноћу није било осветљења, људи су рано одлазили на спавање, немајући шта друго да раде. Већ у јулу 1941. године дошло је до повећања цена струје, у просеку за око

³¹⁸ „Очекује се да Београд ускоро неће имати осветљења“. АЈ, 103, Ф-5, Ј-51-56, Извештај Српске православне цркве из Београда, 19. новембар 1941.

³¹⁹ Исто.

³²⁰ Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, ИНИС, 2002, 181; 277-279.

³²¹ Исто.

³²² Ранковић, *Свакодневни живот...*, 136-137.

³²³ Исто, 111.

10%.³²⁴ Повећање цене није довело до смањења потрошње, па је Општина била приморана да уведе драстичне мере – крајем септембра је уведено ограничење потрошње, сва домаћинства су сврстана у потрошачке разреде и они који су трошили више струје него што је било предвиђено по разреду у који су били сврстани, били су кажњени новчано десетоструким износом рачуна за утрошену електричну енергију. Рестриктивне мере су предвиђале и забрану коришћења лифтова, осветљење излога, светлеће рекламе, ограничена је продаја сијалица од 40 вати и електричних штедњака.³²⁵ Рестрикциије су настављене током целе окупације, као и ограничење потрошње по домаћинству. У децембру 1943. године су немачке власти наредиле да се потрошња и термичке струје и струје за осветљење смањи за 50% у односу на септембар 1941. године.³²⁶

Просечна месечна потрошња струје током 1941. године, према подацима Дирекције трамваја и осветљења, износила је 3,42 милиона киловат-часова, а од тога је на потребе уличног осветљења трошено 157.376 киловат-часова, на потребе трамвајског саобраћаја 326.536 киловат-часова, док су приватни претплатници трошили око 1,91 милиона киловат-часова.³²⁷ Сачувани су и подаци за 1943. годину – просечна месечна потрошња електричне енергије у Београду износила је 4,81 милиона киловат-часова, за потребе уличног осветљења трошено је 194.345 киловат-часова, за потребе трамваја 208.455 киловат-часова а на потрошњу приватних претплатника 2,38 милиона киловат-часова.³²⁸ Укупан месечни утрошак електричне енергије немачке војске у Београду је током 1943. године износио 482.112 киловат-часова, што је представљало око 10% укупне потрошње. Може се уочити да је 1943. године потрошња електричне енергије била већа него 1941. године, што се може објаснити стабилизацијом у производњи и снабдевању енергентима (током 1942. године отпочело се са увозом угља из

³²⁴ ИАБ, ОГБ, Дирекција трамваја и осветљења, К-1542, Допис комесару за привреду од 19. јула 1941. године; Непознати аутор, „Измене у тарифи за обрачун електричне енергије у Београду“, *Ново време*, бр. 77, 2. август 1941, 5.

³²⁵ ИАБ, ОГБ, Опште одељење, Кабинет председништва, К-2, Допис од 30. септембра 1941. године.

³²⁶ „Наредба Фелдкомандантуре 599 за будућу потрошњу електричне енергије у Београду“, *Ново време*, бр. 799, 4. децембар 1943, 3.

³²⁷ ИАБ, ОГБ, Дирекција трамваја и осветљења, Одсек за претплату, К-1545, Табеларни преглед купљене и искоришћене електричне енергије са губитком за време од 1. априла 1941. до 31. децембра 1941.

³²⁸ ИАБ, ОГБ, Дирекција трамваја и осветљења, Одсек за претплату, К-1545, Табеларни преглед купљене и искоришћене електричне енергије са губитком за време од 1. јануара 1943. до 31. децембра 1943.

Бугарске), али и чињеницом да је крајем 1941. и током 1942. године у потпуности обновљена и поправљена електроенергетска мрежа, чиме је електрична енергија постала доступна већем броју Београђана.

Стамбене прилике

Питања становања и генералне стамбене прилике у Србији представљају можда и најтрауматичније искуство житеља српских градова кроз цео период 20. века. Индустријализацију, напуштање села и одлазак у градове у потрази за послом и надницом није пратила адекватна грађевинска делатност. Владала је константна стамбена оскудица, сами станови углавном нису били прилагођени личним и породичним потребама њихових корисника, постојала је велика неједнакост у стамбеном статусу припадника различитих друштвених слојева, као и њихова физичка сегрегација.³²⁹ Прве вишеспратнице су у Београду кренуле да се граде тек по завршетку Првог светског рата, пре тога су се углавном градиле двоспратне куће, често са дућаном у приземљу. Грађевинска делатност у Београду је у међуратном предиоду била изузетно жива, зато што постојећи стамбени капацитети нису ни изблиза задовољавали потребе становништва, посебно ако се у обзир узме колики је био прилив људи у град из других средина. Развила су се потпуно нова насеља и стамбене четврти, нарочито изнад Смедеревског ћерма и Каленића гувна.³³⁰ У периоду између 1919. и 1938. у Београду је изграђено укупно 7.368 нових зграда, надзидано 111 и дозидано 104 зграде. Укупна површина озиданог стамбеног простора избосила је 3,38 милиона квадратних метара.³³¹ Током 1938. године изграђена је 441 зграда, надзидано 27 а дозидано 34. Међутим, нове стамбене зграде, модерни и удобни станови, са опремљеним купатилом и уграђеним централним грејањем, били су приступачни малом броју Београђана. Већина их је живела у тешким условима, у неадекватним и премалим становима и собама, без грејања, без струје за осветљење и огрев, у веома лошим хигијенским условима.³³² Ситуација је посебно била тешка на ободу градског

³²⁹ Сретен Вујовић, „Градско становање и приватност у Србији током 20. века“, у: Милан Ристовић (ур.), *Приватни живот код Срба у 20. веку*, Београд, Слио, 2007, 272.

³³⁰ Богдан Несторовић, „Еволуција београдског стана“, *Годишњак града Београда*, књига II, 1955, 263-264.

³³¹ Вучо, „Привредни развој града...“, 258.

³³² Оливер Минић, „Развој Београда и његова архитектура између два рата“, *Годишњак града Београда*, књ. I, 1953, 181.

језгра и насељима на периферији. Карактеристична слика становања у Београду у предратном периоду је била „партаја“, уска парцела на којој су збијене једна до друге биле изграђене мале кућице, са само једном собом и кујном, смештене дуж тесног дворишта на чијем се дну налазио нужник.³³³ Цене некретнина су биле високе и мало ко је могао да приушти да купи кућу или стан, или да је сам изгради. Најамнине су такође биле веома високе. Уз то, најам је био неизвесан – чак 7% породица је мењало стан сваке године.³³⁴

Немачко бомбардовање је ионако тешку ситуацију учинило готово немогућом. Према подацима градских власти које су током маја 1941. године радиле попис и процену штете настале у бомбардовању, скоро 50% градског стамбеног фонда је било теже или лакше оштећено, односно 9.365 од укупно 19.641 зграде.³³⁵ Процене из августа 1941. су указивале на то да је од укупног београдског стамбеног фонда за живот било неподесно око 40%, док је више од 10% потпуно срушено или изгорело.³³⁶ Са друге стране, Јован Марјановић наводи нешто веће цифре, односно како је у немачком бомбардовању потпуно порушено 4.905 зграда са 11.500 станова (453.000 квадратних метара стамбеног простора), а тешко оштећено 2.162 зграде са 7.250 станова (341.000 квадратних метара стамбеног простора).³³⁷ Посао на рашчишћавању рушевина и оспособљавању станова за живот отпочео је одмах по уласку немачких трупа у град, успотављању немачке окупационе управе и обнови рада градских служби. Међутим, тај посао је био тежак и трајао је дуго. На рашчишћавању рушевина су радили припадници градских служби, заробљени припадници Југославенске војске, као и београдски Јевреји у старости од 15 до 60 година.³³⁸ Неке рушевине нису рашчишћене све до краја окупације а и посао на поправци и обнови лакше оштећених објеката је текао споро, највише због недостатка грађевинског материјала – фалило је стакла

³³³ Владимир Мацура, Ксенија Петовар, Сретен Вујовић, *Сиромашна подручја Београда*, Београд, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1997, 18.

³³⁴ Marković, *Beograd i Evropa...*, 96.

³³⁵ Kreso, *Njemačka okupaciona uprava...*, 42.

³³⁶ Архив Србије (АС), Комесаријат за цене и наднице (Г-6), Ф-2, Смањење закупних цена станова, 6. август 1941.

³³⁷ Марјановић, *Београд*, 344.

³³⁸ Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941-1944. године: Свакодневни живот под окупацијом*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2002, 102.

за прозоре, ексера и поцинкованог лима за оправку кровова.³³⁹ Они Београђани који су остали без крова над главом су морали некако да се снађу и пронађу где ће живети. Општина града Београда је спровела акцију смештања бескућника у постојеће празне стамбене јединице. Основан је Одбор за смештај становника без стана, који је имао задатак да попише празне станове и, колико је могуће, реши стамбени проблем оних који су изгубили све у бомбардовању.³⁴⁰ Према једном извештају, највероватније из маја 1941. године, Општина града Београда је сместила у друге станове 1.246 породица, односно 4.279 лица који су остали без крова над главом, док се код рођака и пријатеља сместило око 7.000 породица, односно око 25.000 лица.³⁴¹ Тадашња процена је указивала и на то да се још око 100.000 људи још увек није вратило у град из којег су избегли због страха од бомбардовања. Ова акција је трајала и наредних месеци, па се наводи како је у првој половини јула општина у празне станове сместила 820 породица са 2.952 члана.³⁴² Међутим, по свему судећи, ни представници градских власти нису имали прави увид у то колико је још било подесних а празних станова у граду, а притисак је био све већи. Стога су и немачке власти наредиле да се сви празни станови морају одмах пријавити, под претњом оштрих казни.³⁴³

Многи Београђани су изузетно дугу и хладну зиму 1941. на 1942. годину дочекали не решивши стамбено питање. Чак и они који су се могли сматрати срећнима јер су имали или успели да обезбеде кров над главом, углавном нису могли да изврше све неопходне поправке услед недостатка грађевинског материјала. Иначе драстично умањен стамбени фонд Београда додатно су оптеретили и припадници окупационе силе – немачки официри, припадници административног и чиновничког апарата и припадници организације *Tot* (*Organisation Todt*). Немачке окупационе власти су конфисковале јеврејску покретну и непокретну имовину и већина Немаца је била смештена у овом

³³⁹ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-214, Ф11-32/41.

³⁴⁰ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, К-210, Ф51-38/41.

³⁴¹ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-211, Ф7-13.

³⁴² ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-214, Ф11-253/41, Допис од 14. јула 1941.

³⁴³ „Наређење кућевласницима и управитељима кућа“, *Ново време*, бр. 77, 2. август 1941, 3.

аранжману.³⁴⁴ Међутим, у појединим приликама су били смештени и у приватним становима, уколико су власти процениле да је стан био довољно велик. Обично би немачки официр добио на коришћење собу у бољем и очуванијем стану, а уколико се радило о обичним војницима или припадницима организације *Тот*, спавали су по двојица у једној соби.³⁴⁵ Тако су у стану породице Милана Ђоковића, књижевног критичара и новинара, у једној соби била смештена двојица немачких војника, касније и двојица радника.³⁴⁶ Велики притисак на београдски стамбени фонд представљао је и велики прилив избеглица у град, посебно у другој половини 1941. године.

Они који су имали ту несрећу да су морали да током окупације траже себи стан или собу су се нашли у веома незавидном положају. Празних станова и соба је било мало на тржишту, углавном су били у лошем или очајном стању а били су и веома скупи. Чак ни релативна материјална ситуираност или политичка повезаност и утицај нису били од помоћи. Тако Дејан Медаковић, чија је богата породица успела да пређе из Загреба у Београд средином 1941. године, описује своје неприлике у потрази за собом, коју је једва успео да пронађе код неког Руса Виноградова у Крунској улици: „... у оваквим тренуцима не треба мислити на комфор, а сувишна је свака избирљивост“.³⁴⁷ Слично је прошао и Хрвоје Магазиновић, истакнути члан *Збор-а*, који је са супругом успео да пребегне из Босне у Београд. За себе и супругу једва је успео да пронађе станчић у оронулом поткровљу једне петоспратнице у Хартвиговој улици, а у стану осим војничког кревета и два гвоздена клина закуцана у зид, ничег није било.³⁴⁸ Лоши станови и собице у понуди, као и високе цене, често су доводили до тога да кућевласници буду јавно критиковани од стране колаборационистичких листова. Тако *Српски народ* пише како се за бедне, прљаве собице без купатила, тражи између 1.200 и 1.600 динара месечно, што је представљало отприлике половину чиновничке

³⁴⁴ Vesna Aleksić, „Sudbina jevrejskog kapitala tokom nemačke okupacije Srbije 1941-1944“, *Limes+*, br. 2, 2014, 109-121.

³⁴⁵ Zoran Obradinović, *Rasprodaja sna i zbilje*, Beograd, samizdat, 2001, 138-139.

³⁴⁶ Ђоковић, *Онај стари Београд*, 572-583.

³⁴⁷ Дејан Медаковић, *Ephemeris II: Хроника једне породице*, Београд, БИГЗ, 1995, 14.

³⁴⁸ Hrvoje Magazinović, *Kroz jedno tužno stoljeće*, Valjevo, Društvo Hilandar, 2009, 160.

плате.³⁴⁹ Кућевласници који су на овај начин искоришћавали неприлику својих суграђана су отворено назвиани црноберзијанцима.

Поједини кућевласници у Београду су покушали да искористе велику потражњу станова како би додатно зарадили. Истина јесте да су кућевласници имали велике материјалне губитке, јер су поправку штете настале током бомбардовања морали сами да изврше и плате, али су многи покушали да несавесно искористе несрећу оних који су остали без стана. Пошто су законске одредбе које су регулисале отказивање станова углавном ишле у прилог кућевласника а на штету кирајџија, у страху како не би остали без крова над главом, они су пристајали на повећавање цена. О хаосу на тржишту некретнина говори и чињеница да је у током маја и јуна 1941. године у Београду уручено чак 1.500 отказа кирајџијама, од којих је половина била оспорена пред судом.³⁵⁰ Власти су се у неколико наврата умешале у овај сукоб, покушавајући да спрече ескалацију сукоба и потпуни хаос на тржишту станова. Акције власти су ишле у правцу заштите закупаца, сматрајући да су они, посебно у тренутним условима, били слабија страна. Желећи да спречи пораст кирија, Комесаријат за цене и наднице је донео наредбу која је ступила на снагу 1. септембра 1941. године, према којој су кућевласници били дужни да смање кирије у односу на месец август, у распону од 10% до 25%, у зависности од старости зграде и висине самог закупа.³⁵¹ Међутим, ова уреба се односила само на ненамештене станове и није покривала издавање намештених станова и соба, па су цене ових јединица наставиле да расту.³⁵²

Здравствена и хигијенска ситуација

Рат и окупација довели су до значајног погоршања хигијенских и здравствених прилика у срској престоници. Београд је у међуратном периоду био град који се борио да великим проблемима у домену јавног здравства. Велик прилив становништва са села и општа пренасељеност, јако тешки услови живота и

³⁴⁹ Б. М-ић, „Шпекулација са становима“, *Српски народ*, бр. 4, 26. јун 1942, 11.

³⁵⁰ К. С., „У којим случајевима кућевласници могу да откажу станове кирајџијама“, *Ново време*, бр. 48, 4. јул 1941, 3.

³⁵¹ „Наредба бр. 14 о смањењу закупних цена станова у Београду“, *Службене новине*, бр. 100-А, 22. август 1941, 5.

³⁵² Непознати аутор, „Намештени станови“, *Српски народ*, бр. 23, 7. новембар 1942, 10.

недостатак адекватног стамбеног простора, неразвијеност водоводне и канализационе мреже, опште сиромаштво, глад и неухрањеност, неадекватна здравствена и социјална заштита, недовољан број лекара и недостатак амбулантних и болничких капацитета, као и неприступачност и скупоћа лекова, довели су до тога да су бројне акутне и хроничне болести биле саставни део живота велике већине Београђана.³⁵³

Стање које је и иначе било веома лоше драстично се погоршало на самом почетку рата, када је у немачком бомбардовању града убијено око 2.000 Београђана и уништено и тешко оштећено неколико хиљада стамбених објеката. У бомбардовању је тешко оштећена и канализациона и водоводна инфраструктура, а бројни лешеве који су остали затрпани испод рушевина могли су довести до избијања епидемије тифуса. Страх код грађана је био велик: “Консумирају се вино и ракија такођер због ширења тифусне епидемије. Без воде, без канализације, првих дана након бомбардовања, Београд је огрезао у нечистоћу, заударео смрадом нагомиланих изметина и лешева у распадању”.³⁵⁴ Немачке власти су увиђале опасност од опште епидемије и одмах по успостављању контроле су спровеле адекватне мере како би исту спречиле. Првенствено, забрањен је повратак у град свима онима који су избегли због бомбардовања, како се не би превише оптеретила оштећена инфраструктура.³⁵⁵ Вода за пиће се прокувавала, свака кућа морала је у дворишту имати ископану латрину, која је требала да замени кућне клозете, неупотребљиве због многих кварова на канализационој мрежи.³⁵⁶ Од опште забране кретања градом у ноћним часовима изузети су лекари, који су од немачке команде добили специјалне пропуснице како би могли да обављају свој посао.³⁵⁷ Грађани су путем штампе упозорени на то да је веома могуће да ће доћи до избијања епидемије тифуса, па су дата детаљна упутства која су требала да помогну грађанима да препознају симптоме болести, да адекватно збрину болеснике и да даље спрече ширење

³⁵³ Чалић, *Социјална историја Србије...*, 377-380.

³⁵⁴ Банић, *Агонија Југославије...*, 87.

³⁵⁵ „Становницима Београда“, *Општинске новине*, бр. 13, 25. април 1941, 2.

³⁵⁶ Банић, *Агонија Југославије...*, 87.

³⁵⁷ „Наредба команданта немачких трупа у Београду“, *Општинске новине*, бр. 12, 24. април 1941, 2.

заразе.³⁵⁸ Саветовано је да се добро перу руке, да се избегавају руковање и љубљење, као и да се користе средства за дезинфекцију, попут карбола, алкохола или хипермангана.³⁵⁹ Немачке власти, бојећи се да епидемија не покоси припаднике немачке војске, ангажовале су се у сузбијању тифуса, пре свега организујући и надзирући рашчишћавање рушевина, што су углавном морали да раде београдски Јевреји. Такође, немачка војска је наредила, организовала и спровела вакцинацију Београђана против трбушног тифуса.³⁶⁰ Акција је била веома успешна и епидемија је спречена, током маја месеца 1941. године на територији града су пријављена само 32 случаја трбушног тифуса.³⁶¹ Сергије Рамзин, директор Дирекције за социјално и здравствено старање Општине града Београда, је у једном веома детаљном извештају о морталитету и морбидитету на територији Београда у периоду маја 1941. године, који је објављен у дневној штампи, констатовао да спречавање епидемије заразних болести на територији града није било могуће без велике помоћи немачких санитетских власти које су обезбедиле 330.000 доза вакцине против тифуса и паратифуса и које су сарађивале са домаћим здравственим органима приликом вакцинације.³⁶²

Заразне болести су представљале највећу опасност по здравље грађана. Потенцијална епидемија тифуса у пролеће и лето 1941. године је успешно спречена правовременом и енергичном акцијом домаћих и немачких санитетских власти, али опасност од других заразних болести није умањена, све док је комунална инфраструктура била у хаосу, посебно градски водовод и канализација. У периоду априла и маја 1941. године забележени су у граду случајеви дифтерије и дизентерије, инфективних обољења која су најчешће последица лоше хигијене, као и маларије, иако је број оболелих од маларије био мањи него у истом периоду претходне године.³⁶³ Грађани су путем штампе обавештени о епидемији дизентерије, као и о томе како се болест преноси и шта треба са болесником чинити. Основне препоруке су биле да болесника треба

³⁵⁸ Др, „Шта треба знати о трбушном тифусу“, *Општинске новине*, бр. 12, 24. април 1941, 2; Адам Миљковић, „О пегавом тифусу“, *Гласник Српске државне страже*, бр. 1, јун 1942, 45-51.

³⁵⁹ Непознати аутор, „Перите руке и не рукујте се!“, *Општинске новине*, бр. 12, 24. април 1941, 4.

³⁶⁰ Николић, *Страх и нада...*, 102.

³⁶¹ Сергије Рамзин, „Здравствено-хигијенско стање у Београду после шестог априла“, *Ново време*, бр. 38, 24. јун 1941, 6.

³⁶² Исто.

³⁶³ Исто.

обавезно изоловати, а ако могућности дозволе, треба га довести у болницу, како се болест не би ширила треба често и темељно прати руке и храну пре јела, треба таманити клицоноше попут мува и других инсеката и спречити да се муве размножавају, тако што ће се редовно износити смеће а клозети и септичке јаме дезинфиковати хлорним кречом или лизолом.³⁶⁴ Као велика опасност препознат је и пегави тифус, који се веома лако и брзо ширио преко ваши. Морталитет од пегавог тифуса је у Србији износио између 20% и 30% и стога су здравствене власти ангажовале преко 200 лекара, болничара и хигијеничара да спроведу темељну акцију искорењивања ове болести.³⁶⁵ Током лета су се јављале и епидемије маларије, посебно је на ширење болести утицало нагло отопљавање, које је доносило ројеве комараца, преносника паразита који је изазивао болест.³⁶⁶ Ширењу ове болести погодновало је то што је велики број омладинаца из Београда учествовао на мелиорационим радовима на регулисању обале реке Саве, код Макиша и Остружнице, а речно приобаље је природно станиште комараца који су преносили заразу. Најугроженије области у Србији биле су територије оивичене рекама Дрином, Савом и Колубаром. Маларија је представљала толики проблем за јавно здравље, да је Министарство социјалне политике и народног здравља у лето 1942. године било принуђено да покрене велику и свеобухватну акцију против ширења болести.³⁶⁷ Осим лечења оболелих, акција је предвиђала велике радове на асанацији терена уз речне и језерске обале и мочваре, као и употребу хемијских средстава како би се уништиле ларве комараца. Акцијом је руководио Централни хигијенски завод из Београда. Упркос великом напору уложеном на искорењивању ове болести, што је довело да пада броја оболелих у односу на период пре Другог светског рата, још увек је број оболелих био релативно висок – током 1942. године је на територији Београда забележено 2.908 случајева заразе.³⁶⁸

³⁶⁴ Др. М. А., „Чувајмо се ових дана дизентерије“, *Ново време*, бр. 51, 7. јул 1941, 4.

³⁶⁵ Др. Јован Мијушковић, „Здрав национални дух у здравом телу“, *Српски народ*, бр. 13, 28. август 1942, 5; 21.

³⁶⁶ Др. М. А., „Маларија под плаштом стомачно-цревних и жучних обољења стварала је највише непријатности прошле недеље“, *Ново време*, бр. 58, 14. јул 1941, 4.

³⁶⁷ Ђ. И., „Велика акција на сузбијању маларије у земљи“, *Ново време*, бр. 342, 14. јун 1942, 3.

³⁶⁸ М. Мар., „Здравствене прилике у Београду“, *Ново време*, бр. 576, 17. март 1942, 4.

Вакцинација се показала као одлично средство у борби против заразних инфекција, тако да је у периоду окупације често долазило до спровођења масовне вакцинације, посебно деце. У јуну 1941. године спроведена је масовна вакцинација против дифтерије. Родитељи су били обавезни да доведу децу у Дечји диспансер у Средачкој улици, Дечји диспансер у Ломиној улици, Дечји диспансер у Звечанској улици или у Одељак за епидемиолошку службу ГПБ у улици Франше д'Епера као би примила вакцину.³⁶⁹ Невакцинисана деца нису могла добити дозволу за полазак у школу. Пелцовање се вршило и против великих богиња.³⁷⁰ Успех акција вакцинација приписан је не само помоћи немачких санитетских власти, већ и новом устројству санитетске службе у Београду. Почетком лета 1941. устројене су санитетско-хигијенске службе по реонима, чији су лекари и болничарке обавили највећи део вакцинисања на терену.³⁷¹

Недостатак болничких и амбулантних капацитета је током окупације представљао велики проблем у брзи за здравље грађана. Болнице, амбуланте, здравствене станице и реонски лекари, у сарадњи са Централним хигијенским заводом и организацијама попут *Црвеног крста*, нису успевали да покрију све потребе Београђана. Током 1942. године укупан број кревета у београдским болницама и санаторијумима који су били под контролом градских власти износио је 760, али је од тога било само 108 слободних кревета. У градским болницама је стално било запослено 125 лекара.³⁷² Болничке трошкове су плаћале или држава или општинска власт, у зависности од категорије болести и материјалног стања болесника.³⁷³ Заједно за капацитетима Опште државне болнице и универзитетских клиника, број кревета је прелазило 2.000, али су те болнице биле оптерећене како пацијентима из унутрашњости, тако и припадницима немачке војске и окупационог апарата.³⁷⁴ Све то је за потребе

³⁶⁹ „Пажња ђачким родитељима“, *Ново време*, бр. 28, 14. јун 1941, 10.

³⁷⁰ Непознати аутор, „Пелцовање у дечјим диспансерима београдске општине“, *Ново време*, бр. 37, 23. јун 1941, 5.

³⁷¹ М. Мар., „Општински санитет организује санитетско-хигијенску службу по рејонима“, *Ново време*, бр. 52, 8. јун 1941, 4.

³⁷² М. Мар., „Здравствене прилике у Београду“, *Ново време*, бр. 576, 17. март 1943, 4.

³⁷³ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, административни одсек, Дирекција за здравствено старање, К-214, Ф11-25/41, Допис од 8. октобра 1941. године.

³⁷⁴ Kreso, *Njemačka okupaciona uprava...*, 127.

Београђана било премало, а временом су се капацитети смањивали. Примера ради, Градска болница на Звездари, која је основана 1935. године, која је приликом оснивања имала капацитет од 170 кревета и која је 1941. године отворила и порођајно одељење са капацитетом од 50 кревета, је током окупације спала на свега 47 кревета на интерном одељењу, док је део болнице преуређен у хируршко одељење, за потребе рањеника, које је имало капацитет од 79 постеља.³⁷⁵ Такође, београдске болнице су тешко страдале од немачког бомбардовања на почетку рата, као и од савезничког бомбардовања 1944. године. Током 1941. године је због тога део интерног одељења Градске болнице био измештен у село Болеч, где је у две сеоске механе било распоређено 40 кревета. Гинеколошко-акушерско одељење је било измештено у зграду бившег *Санаторијума Живковић* у Крунској улици и оно је потпуно уништено у савезничком бомбардовању 1944. године, када је погинуло око 40 особа, лекара, болничарки, укључујући и мајке с децом.³⁷⁶

Градске здравствене власти су се прилагођавале стању на терену и покушавале да изврше реорганизацију санитетске службе како би изашле у сусрет потребама грађана. Одређени су дежурни лекари по реонима и јавно су оглашена њихова имена, адресе и телефони како би грађани знали коме могу да се директно обрате.³⁷⁷ Обновљен је и рад станице за брзу помоћ, у којој су стално дежурали лекар, болничар, телефониста и возач, спремни да изађу на терен и укажу хитну медицинску помоћ на лицу места или да дају медицински савет. Током фебруара 1943. године хитна служба обавила је 215 лекарских интервенција и обавила 731 пренос.³⁷⁸ Обновљен је и рад општинских амбуланти по квартовима, специјалних туберкулозних амбуланти и Антималаричне амбуланте на Чукарици, која се налазила у Зрмањској улици.

Током окупације је један велики део здравствене службе остао ван државне контроле. Наставили су да раде и приватни диспанзери, санаторијуми, болнице и лекарске ординације. Имућни грађани, као и појединци који су били здравствено осигурани преко различитих потпорних фондова и братинских организација су

³⁷⁵ *Тридесет година...*, 45-47.

³⁷⁶ *Исто*, 16.

³⁷⁷ М. Мар., „Општински санитет организује санитетско-хигијенску службу по реонима“, *Ново време*, бр. 52, 8. јун 1941, 4.

³⁷⁸ М. Мар., „Здравствене прилике у Београду“, *Ново време*, бр. 576, 17. март 1943, 4.

углавном наставили да се лече овим приватним здравственим установама.³⁷⁹ Међутим, пошто је притисак на јавно здравство био превелик, многи Београђани скромнијег материјалног стања су се за помоћ обраћали лекарима из приватне праксе, молећи их да им помогну иако нису имали да плате. Забележени су различити случајеви, и они хумане природе и људске великодушности, али и случајеви крајње окрутности.³⁸⁰ Лекарски преглед је у Београду у јесен 1942. године коштао између 80 и 200 динара, у зависности да ли се радило о лекару опште праксе или специјалисти.³⁸¹ Услед чињенице да велик број грађана није имао да плати лекарске услуге, а да градска здравствена служба није могла да покрије све случајеве, појавили су се гласови, чак и међу представницима власти, како је у ванредним околностима неопходна социјализација здравствене службе и како треба размишљати и то томе да се приватни сектор потенцијално потчини Министарству социјалне политике и народног здравља.³⁸²

У Београду се током окупације знатно осетио недостатак лекова.³⁸³ Домаћа производња је била мала и недовољна за домаће потребе, увоз из земаља антихитлеровске коалиције је био обустављен, док је увоз из Немачке истовремено био недовољан а и немачки лекови су били скупи.³⁸⁴ Трошиле су се залихе а када су залихе понестале, лекови су се набављали на црној берзи или преко *Црвеног крста*.³⁸⁵ Од недостатка лекова највише су патили хронични болесници. Посебно је тешко било дијабетичарима јер инсулина и сарахина по

³⁷⁹ Непознати аутор, „Рад болнице Б. Т. О.“, *Ново време*, бр. 28, 14, јун 1941, 4.

³⁸⁰ Окупациона штампа је забележила да је један познати београдски лекар, чије име није објављено, потпуно бесплатно оперисао све чиновнике у државној служби. Чак и када би понудили да плате, он им је одговарао да не жели да узме новац док траје рат. Погледати: Непознати аутор, „Пример за углед нашим лекарима“, *Српски народ*, бр. 12, 21. август 1942, 7. Било је и обрнутих примера, па су тако новине писале о другом београдском лекару који је наплатио третман 5.000 динара иако је знао да његова пацијенткиња болује од рака, који је био у терминалној фази. Погледати: Непознати аутор, „О неким београдским лекарима“, *Српски народ*, бр. 22, 31. октобар 1942, 8.

³⁸¹ М. С., „Лекару, излечи се сам!“, *Српски народ*, бр. 20, 17. октобар 1942, 9.

³⁸² Др. Никола Смодлака, „За социјализацију лекарске и апотекарске службе“, *Српски народ*, бр. 5, 3. јул 1942, 8.

³⁸³ АС, Министарство рада, социјалне политике и народног здравља (Г-10), Ф-2, Р-140/41, Молба Апотекарске коморе Министарству социјалне политике и народног здравља од 28. јула 1941. године.

³⁸⁴ Кресо, *Нјемачка окупациона управа...*, 127.

³⁸⁵ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, К-224, Ф1-465/41, Акт Српског друштва Црвеног крста – Општини града Београда, бр. 10.192, 30. октобар 1942.

апотекма уопште није било, већ само на црној берзи, али и тамо ретко.³⁸⁶ Многи Београђани који су боловали од дијабетеса нису преживели несташнице. Познат је случај супруге београдског књижевника и предратног дипломате Бранка Лазаревића, која је преминула услед немогућности набавке инсулина.³⁸⁷ Било је много притужби на рад апотека и апотекара. И режимски листови су доносили вести како београдски апотекари праве велике профите наплаћујући дефицитарне лекове и по душло већој цени од прописаних.³⁸⁸ „Има лека – нема лека: За неког има, за неког нема, већ према томе да ли тај неко има добру препоруку, да ли се не треба бојати тог неког да ће надлежнима пријавити случај, да ли тај неко може да плати и далеко више од одређене цене“.³⁸⁹

Због свега побројаног – лоших услова живота, неадекватне исхране, немогућности да се током зиме угреју, несташнице лекова на тржишту, недовољног броја лекара и болничких капацитета, немогућности да се плати за бољу негу, али и због стресних околности и опште анксиозности у друштву, неизвесности и страха, здравствено стање Београђана и општи морталитет су током окупације драстично порасли. Акутне болести су се погоршале а Београђани су им све теже одолевали. Примера ради, у периоду између 16. јануара и 15. фебруара 1942. године од природних узрока је у Београду умрло 386 људи, а од тог броја 108 људи је умрло од обољења циркуларног система (28%), 86 од туберкулозе (22,2%) а 64 од обољења респираторног система (16,6%).³⁹⁰ Повећао се број обољења срца и крвних судова, случајева туберкулозе, као и менталних болести. Према извештајима Гробљанског одсека Општине града Београда за период од априла 1941. године до августа 1942. године, током тог периода је на територији града умрло природном смрћу 6.360 људи, што је представало чак двогодишњу цифру према просечном броју умрлих у претходних десет година.³⁹¹ О томе колико је здравље грађана опало сведочи и то да је зими смртност била душло већа него лети – током летњих месеци се на београдским гробљима просечно сахрањивало

³⁸⁶ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 210.

³⁸⁷ Бранко Лазаревић, *Дневник једнога никога: Први део (1942-1946)*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2007, 31-32; Николић, *Страх и нада...*, 145.

³⁸⁸ Непознати аутор, „Лекови по апотекама“, *Наша борба*, бр. 4, 28. септембар 1941, 10.

³⁸⁹ Непознати аутор, „Има лекова – нема лекова“, *Српски народ*, бр. 23, 7. новембар 1942, 8.

³⁹⁰ М. Мар., „Здравствене прилике у Београду“, *Ново време*, бр. 576, 17. март 1943, 4.

³⁹¹ Томислав Богавац, „Демографске промене у Београду 1941-1971“, у: Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 649.

око десетак људи, док је у зимским месецима дневни број сахрана износио између 18 и 20.³⁹² Зими морталитет обично расте, али се у нормалним околностима не удвостручује. Услед недостатка адекватних извора немогуће је тачно утврдити колики је био стварни морталитет београдског становништва у годинама окупације, обзиром да не постоје тачне цифре ни о броју становника у непосредном предратном периоду нити тачне цифре о броју становника одмах по окончању рата. Постоје процене које кажу да је током Другог светског рата умрло око 50.000 Београђана (око 15% градског становништва).³⁹³ Иако индиције да се морталитет Београђана чак удвостручио у окупационом периоду вероватно не пружају праву слику ствари, са сигурношћу се може рећи да је смртност свакако драстично порасла, као и то да се јавно здравље драматично покварило.

³⁹² ИАБ, ОГБ, Опште одељење, Кабинет председништва, К-2, Рапорт Фелдкомандантури 599 бр. 142 од 11. новембра 1941. године.

³⁹³ Леко, *Београдске улице...*, 15.

ИСХРАНА И СНАБДЕВАЊЕ

Проблем исхране у ратном времену

Од свих невоља и недаћа које су задесиле Београђане током рата и окупације, у неку руку можда и неочекивано, испоставило се да је питање исхране и снабдевања животним намирницама било једно од најтежих проблема и свакако питање које је житељима српске престонице одузимало највише времена и задавало највише брига. Ако је појединац и могао да се изолује од догађаја у свету и својој непосредној околини, свесно бирајући да се не интересује за политичке и геостратешке прилике, избегавајући да прати вести о стању на фронтима или акцијама великих сила, ако је и решио да остане глув и слеп на агитацију окупатора и колаборациониста, као и на деловање устаника, ако је и успевао да остане безбедан колико је то било могуће, да не буде мета прогона, одмазде или присилне радне обавезе, он није могао да не осети сурову реалност живота у оскудици коју је рат са собом донео. Када се анализирају историјски извори, у првом реду успомене, сећања и мемоари оних који су окупацију преживели, као и када се чита окупациона штампа, јасно се увиђа значај и препознаје простор који је посвећен питањима која су се односила на исхрану становништва, на пољопривредну и сточарску производњу у унутрашњости и самој градској околини, на планове за повећање приноса, на расподелу оскудних намирница, као и на све проблеме, економске, друштвене, логистичке и моралне, који су пратили поменути проблематику, попут питања појаве „црне берзе“ или негативних и напетих односа између житеља села и града. Дневници и мемоари врло често иду у детаље објашњавајући или описујући поједине догађаје из окупационе свакодневице или размишљања аутора о актуелним приликама и догађајима, али ретко када су у тој мери детаљни као када се описује шта се изнело на сиромашну трпезу, у чему се све оскудева а на шта се било навикло, чега све нема на пијацама или када се чежњиво описује како се некада, пре окупације, добро јело. Исто важи и за штампу, која је, упркос томе што је била идеологизована и што је углавном служила за ширење окупационе и колаборационистичке пропаганде, често веома реално извештавала о проблемима снабдевања и неприликама Београђана да се опскрбе основним животним потрепштинама.

Снабдевање храном и осталим животним намирницама у ратним околностима је увек доводило до максималног напрезања друштвених и државних снага и институција, у циљу одржавања релативне нормалности и обезбеђивња макар елементарне, ако не оптималне друштвене функционалности. То није важило само за она друштва која су се нашла у ратном вихору и била изложена разарању, окупацији и терору, већ и за она која су била у објективно бољем положају, односно она која су била удаљенија од фронта и нису била изложена директном физичком уништавању. Други светски рат је представљао велику прекретницу у самој филозофији оружаног сукоба, јер је концепт „тоталног рата“, у којем је све представљало легитимни циљ војне интервенције, више него икада раније реметио производњу, и индустријску и пољопривредну, прекидао трговачке и комерцијалне везе и линије снабдевања, онемогућавао дистрибуцију и цепао велике економске целине и просторе на мање, одсечене и неповезане јединице, што је неминовно доводило до закључка да су оскудица, глад и немаштина схваћени као легитимно оруђе и средство за остваривање ратних циљева сукобљених страна.³⁹⁴

Искуства из Другог светског рата су била веома тешка за све, и за житеље окупираних територија и крајева који су били изложени тешким борбеним дејствима, али и за становнике оних области који су од борби били прилично удаљене. Процена је стручњака да је од глади, неухрањености и болести које су их пратле, током Другог светског рата у свету умрло више од 20 милиона људи.³⁹⁵ Посебно је велико страдање цивила од глади било у Совјетском Савезу, како на оним територијама које су биле окупиране од стране нациста, тако и на оним које су остале слободне, јер је целокупна совјетска економија била преоријентисана на ратну производњу и стављена у службу одбране земље, што је имало велики утицај на организацију привреде и даље расподеле животних намирница. Цифре о броју страдалих од глади и болести су стравичне – процењује се да је умрло више од 4 милиона совјетских цивила, а чак између 700.000 и милион у окруженом и

³⁹⁴ Tatjana Tönsmeier, „Hungerökonomien: Vom Umgang mit der Mangelversorgung im besetzten Europa des Zweiten Weltkrieges“, *Historische Zeitschrift*, vol. 301, 2015, 662-667.

³⁹⁵ John Ellis, *World War II Databook. The Essential Facts and Figures for All the Combatants*, London, Aurum Press, 1993, 253-254.

блокираном Лењинграду.³⁹⁶ Већ је на самом почетку рата било јасно да ће се све окупиране територије у Европи наћи у проблему са прехраном – немачка интервенција у Чехословачкој, Пољској, Белгији, Холандији, Француској, Норвешкој и Данској је условила да су се те земље већ 1940. године суочиле са несташицама прехранбених производа, што због немачких реквизиција, што због тога што је рат омео редовну сетву и жетву.³⁹⁷ У Великој Британији је напор да се обезбеди несметано снабдевање становништва основним животним потрепштинама представљао огроман организациони подухват али и велики политички изазов. Велика Британија је у годинама пред почетак рата зависила од увоза хране, јер је скоро 60% прехранбених производа обезбеђивано или из прекоморских колонија или из других земаља у којима су се месо и житарице јефтиније производили. У условима делимичне поморске блокаде и подморничких напада, који су знатно отежавали допремање хране, британски ратни кабинет је успео не само да створи и имплементира један изузетно ефикасан систем рационисања прехранбених и других дефицитарних намирница, који је био прихваћен од велике већине становништва без обзира на имовинско стање, класну припадност и политичку опредељеност, већ и да скоро потпуно трансформише британску пољопривредну производњу како би се прилагодила новим ратним околностима.³⁹⁸ Чак је и у Сједињеним Америчким Државама, које нису биле изложене непосредној ратној опасности изузев појединих пацифичких отока, уведено рационисање извесних намирница, како индустријских тако и прехранбених, попут шећера, кафе и кондензованог млека.³⁹⁹

У нацистичкој Немачкој је рационисање прехранбених производа уведено још пре почетка рата, у августу 1939. године. Заправо, Немачка је започела са

³⁹⁶ Wendy Goldman, Donald Filtzer (eds.), *Hunger and War: Food Provisioning in the Soviet Union During World War II*, Bloomington-Indianapolis, Indiana University Press, 2015, 17.

³⁹⁷ Anonymous, „The problem of food shortage in Europe“, *The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs*, 31:121, 1940, 70-91.

³⁹⁸ Lizzie Collingham, *The Taste of War: World War II and the Battle for Food*, New York, Penguin Press, 2012, 53-60. У сарадњи са британским *Отвореним универзитетом (Open University)*, британска државна телевизија *Би-би-си (BBC)* снимила је изванредан документарни серијал под називом *Ратна фарма (Wartime Farm)*, у којој је екипа историчара, археолога и антрополога покушала да реконструише како се одвијала пољопривредна производња на једној типичној британској фарми у периоду Другог светског рата и како се она прилагођавала ратним околностима, уредбама ратног кабинета и потребама британског становништва.

³⁹⁹ Carolyn Berdanier, „Food Shortages During World War II: Can We Learn From This Experience?“, *Nutrition Today*, vol. 41, no. 4, 2006, 160-163.

логистичким и дугорочним планирањем још средином 30-их година, а припреме је интензивирала када су се нацистички руководиоци дефинитивно определили за рат као средство за остваривање замисли о успостављању „новог светског поретка“. Разлози за опрез и озбиљно и дугорочно планирање и промишљање механизма снабдевања сировинама и прехранбеним производима произлазили су како из негативног историјског искуства, посебно искуства велике глади које је морило Немачку током Првог светског рата, али и из објективне околности да Немачка није могла сама да подмири своје прехранбене потребе ни у мирнодопским условима. Још пре почетка рата, Немачка је, уз све напоре да успостави аутархичан привредни систем, успевала да произведе свега око 80% потребне хране.⁴⁰⁰ Како би спречило негативне појаве у позадини, односно како би предупредило могући колапс услед потенцијалне глади у самој Немачкој, нацистичко руководство је поставило питање снабдевања животним намирницама у сам центар планирања ратних операција и окупационе политике која је уследила по заузећу туђих територија и њиховој инкорпорацији у немачки политичко-привредни систем.⁴⁰¹ Основа те политике је била што је могуће ефикаснија експлоатација ресурса окупираних територија, али и немачких савезница попут Мађарске или Румуније. Како је рат одмицао и како су немачке потребе бивале све веће, тако је и експлоатација бивала све већа и безобзирнија. Краљевина Југославија је у предратном периоду била важан привредни партнер Немачке, посебно у домену извоза пољопривредних производа и меса. Нападом на Југославију се немачке потребе нису промениле, напротив, постале су веће, а ранију привредну сарадњу заменило је сурово и безобзирно искоришћавање.⁴⁰²

Прехрамбене прилике у предратном Београду

Истраживања исхране становништва и прехранбених прилика у Краљевини Југославији у међуратном периоду, посебно у њеним урбаним срединама, указују на то да оне, гледано у просеку, нису биле на посебно високом нивоу. Југословени се нису хранили задовољавајуће, ни у квантитативном ни у

⁴⁰⁰ Götz Aly, *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, Frankfurt am Main, Fischer, 2005, 195.

⁴⁰¹ Adam Tooze, *The Wages of Destruction. The Making and Breaking of the Nazi Economy*, London, Penguin, 2007, 8-12.

⁴⁰² О значају југословенске привреде за Немачку погледати: Herman Nojbaheer, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd, Službeni list SCG, 2004, 125-135.

квалитативном смислу, и њихова исхрана није задовољавала оптималне физиолошке потребе организма, што је остављало велике последице на њихово здравље и опште психофизичко стање.⁴⁰³ Прилике су се наравно разликовале у зависности од географског и климатског поднебља, од општег материјалног стања као и од културолошких и образовних околности, тако да су постојали крајеви који су у погледу исхране били, у релативном смислу, упоредиви са оновременим европским приликама, али су постојали и крајеви у којима је владала готово константна глад и где су становници били хронично неухрањени, са свим негативним пратећим појавама, попут велике распрострањености појединих ендемских болести које су пратиле неухрањеност.⁴⁰⁴

Иако је Краљевина Југославија била изразито пољопривредна земља, односно земља у којој је навећи део становника живео на селу и бавио се пољопривредном производњом, доступност пољопривредних и сточарских производа становништву је била знатно мања него што се то може претпоставити на основу претходно изнетих података. Постоји много разлога зашто је тако било – од тога да је сама производња хране била веома неефикасна и да се одвијала на потпуно застарео начин, на малим и неекономичним земљишним парцелама, без употребе скупе и иначе слабо доступне пољопривредне механизације и без коришћења модерних агротехничких средстава, уз минимално и недовољно ђубрење, до тога да је вишак пољопривредних и сточарских производа углавном извожен, посебно у другој половини 30-их година, у државе као што је била Немачка, захваљујући државној економској политици подстицаја извоза и робне размене, која је, иако је имала одређене политичке последице, у великој мери оживела југословенску пољопривредну производњу у годинама пред почетак Другог светског рата.⁴⁰⁵ Такође, велика економска криза која је потресала цео свет

⁴⁰³ Јозо Томашевић наводи податак да је током 30-их година 20. века више од 80% калоријског уноса становништва Југославије зависило од житарица и кромпира, са кукурузом као основном прехранбеном намирницом. Погледати: Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: Okupacija i kolaboracija*, Zagreb, EPH Liber, 2010, 792.

⁴⁰⁴ Погледати: Љубодрог Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији I-III*, Београд, Стубови културе, 1997; Чалић, *Социјална историја Србије...*, 325-326.

⁴⁰⁵ Милан Лазић, *Пољопривредна производња у Краљевини Југославији*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1999, 9-14. Велика економска криза није довела до немира и револуција на Балкану, али је гурнула осиромашене и од светских тржишта одсечене државе у немачки загрљај, прво економски, а онда, у великој мери, и политички. Погледати: Vuk Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, Beograd, ISI, 1987, 288.

од 1929. године па све до почетка рата, дошавши са малим закашњењем на југословенске просторе почетком 30-их година, посебно је тешко погодила пољопривреднике и сточаре.⁴⁰⁶ Драматичан пад цена прехранбених производа на светским тржиштима озбиљно је погодио југословенске пољопривреднике и сточаре, који су због цена, које су иначе биле на ивици рентабилности, изгубили тржиште за своју робу. Колапс пољопривреде и материјална пропаст бројних газдинстава и домаћинстава убрзали су процес напуштања земље и селидбе сељака у градове, посебно у индустријске центре у којима је постојала потреба за неквалификованом радном снагом.⁴⁰⁷ Драстичан пораст броја становника југословенских урбаних центара током целог међуратног периода, а посебно током 30-их година, нарочито у Београду, који је у међуратном раздобљу нарастао са 90.000 становника из 1918. године до око 320.000 становника 1940. године, тешко је оптеретио логистичке капацитете и угрозио могућност адекватног и квалитетног снабдевања урбаних подручја прехранбеним производима, посебно тамо где урбанизација није на прави начин пратила пораст броја становника.⁴⁰⁸

Београђани су се у међуратном периоду храном снабдевали из два основна извора – ако не рачунамо колонијалну прехранбену робу попут јужног воћа, кафе или чаја, који су долазили из увоза – из широког београдског пољопривредног залеђа које се простирало ка северу, западу и југу, односно из Мачве, Срема, Баната, Шумадије и Поморавља, али и из сопственог сеоског залеђа, односно београдских села попут Жаркова, Гроцке, Рипња, Ресника, Остружнице или Макиша. Такође, значајан извор прехранбених намирница које су завршавале на београдским трпезама била је и сопствена производња, односно све оно што се производило по периферијским баштама, кокошињцима и свињцима, иако је овај вид производње углавном остао невидљив у ранијим статистичким и другим анализама.⁴⁰⁹ Систематски статистички преглед прехранбене робе која је стизала у град говори да се потрошња хране у Београду по глави становника постепено

⁴⁰⁶ Никола Вучо, *Аграрна криза у Југославији 1930-1934*, Београд, Просвета, 1968, 145. У периоду између 1925. и 1933. године приход од извоза пољопривредних производа се преполовио. Погледати: Чалић, *Социјална историја Србије...*, 332-338.

⁴⁰⁷ У међуратном периоду се готово милион људи преселио из села у градове. Погледати: Димић, *Културна политика I...*, 35.

⁴⁰⁸ Богавац, *Становништво Београда...*, 72-84.

⁴⁰⁹ Marković, *Beograd i Evropa...*, 102.

повећавала од окончања Првог светског рата али да је и даље у сваком смислу била недовољна и неадекватна. Главна прехранбена намирница за већину Београђана, посебно оних сиромашнијих, је био хлеб, који је углавном био лошег квалитета, недовољно храњив и у хигијенском смислу на граници исправности.⁴¹⁰ Веома детаљан приказ стања у пекарској производњи у Београду из прве половине 30-их година каже како од свих београдских пекара, четири индустријске и око 300 малих занатских, „какве данас не постоје ни у азијској Турској“, њих чак 96% није задовољавало основне хигијенске услове; хлеб се премазивао четкама сумњиве чистоће, покривао се нечистим саргијама и крпама, радници су спавали у одељењима где је стајало тесто, а саме пекаре су се налазиле у мрачним и загађеним просторијама, углавном под земљом.⁴¹¹

Снабдевање млеком је такође било веома лоше и незадовољавајуће. Накупци и млекације који су од сељака откупљивали млеко развозили су га даље и дистрибуирали по граду, од врата до врата. Сељаци који су млеко производили, најчешће из села у београдској околини која су била главни градски снабдевач, су то радили у најмању руку нестручно – млеко је углавном већ код њих било загађено услед нестручне муже, прљавих руку, нечистих штала или лоше опраних и недезинфикованих посуда у којима је млеко складиштено. Накупци и млекари су даље млеко разводњавали, како би преваром остварили што већу зараду, а вода која се мешала са млеком је потицала са периферијских чесама и бунара, и она је ретко била бактериолошки исправна за људску употребу.⁴¹² Анализа млека од стране ветеринарских и санитарних градских власти, иако обавезна, није била адекватна заштитна мера, јер она није обухватала највећи део млека и млечних производа који су се нашли у промету. Стога се може закључити да су и млеко и млечни производи којима су се Београђани хранили у годинама пред рат били и лошег квалитета и генерално опасни по здравље.

Осим тога што је прехранбена роба често била лоше каквоће, један од основних проблема у исхрани Београђана била је и цена хране. У случају меса и

⁴¹⁰ Vladimir Abramović, „Život na gradskoj margini: Zdravstveni, socijalni i prehrambeni aspekti življenja u Beogradu 1919-1941“, *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae*, vol. XXXIII, no. 1, 2014, 170.

⁴¹¹ Исто.

⁴¹² Abramović, „Život na gradskoj margini...“, 171.

месних производа, чија је производња била сасвим довољна да подмири потребе домаћег становништва, организација дистрибуције је била таква да су цене меса биле превисоке за већину грађана. Продајом и дистрибуцијом меса у Београду је руководио незванични картел трговаца и препродаваца, који је месо продавао по пет пута већој цени од набавне.⁴¹³ Све наведено довело је до тога да је исхрана Београђана била лоша, једнолична и неразноврсна, и да дневни унос хране није задовољавао енергетске и нутритивне потребе грађана. Просечни Београђанин је трошио чак упола мање меса него просечан Немац, а и потрошња млека по глави становника је била знатно мања од европског просека.⁴¹⁴ Анализе прехранбених навика Београђана, конзумираних животних намирница и оних потребних за нормално функционисање организма, казују да је годишње просечни Београђанин конзумирао 31 килограм меса, 163 килограма поврћа, 125 килограма млека и 12 килограма шећера мање него што му је било потребно.⁴¹⁵ Са друге стране, Београђани су се хранили боље него већина становника Југославије, посебно боље од житеља појединих крајева у унутрашњости Далмације или у Херцеговини, где је владала глад, али боље и од просечног српског сељака. Опет, исхрана становништва по мањим варошима у Србији је била боља од исхране у Београду.⁴¹⁶ У сваком случају, питање исхране није могло да не остави последице по здравље грађана, а чињеница да је исхрана била неадекватна и лоша још у предратно време је у великој утицала на то како се ситуација одвијала у периоду окупације.

Тешкоће везане за снабдевање храном су се појавиле већ на самом почетку Другог светског рата, иако Југославија није била захваћена ратним дејствима. Рат је довео до великих поремећаја на светским тржиштима и, последично, до наглог пораста цена. Већ 1940. године су се могле осетити несташнице брашна, масти и шећера.⁴¹⁷ У намери да обузда негативне ефекте ратног стања на пољопривредну производњу у земљи, као и у жељи да обезбеди неопходне резерве у случају још већих евентуалних потреса у будућности и других предвидивих или

⁴¹³ Исто.

⁴¹⁴ Marković, *Beograd i Evropa...*, 103.

⁴¹⁵ Слободан Видаковић, *Туберкулоза и сифилис са гледишта социјалне политике*, Београд, С. Б. Цвијановић, 1931.

⁴¹⁶ Marković, *Beograd i Evropa...*, 104.

⁴¹⁷ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, К-220, Ф4, Функционисање ДИРИС-а 1941/42. године.

непредвидивих околности, југословенске власти су покушале да интервенишу и ограниче промет одређених намирница, а такође и да регулишу цене појединих прехранбених артикала. Током 1939. и 1940. године донето је неколико важних уредби, попут Уредбе о резервама хране из јула 1939. године, којом је предвиђено стварање државних резерви у житарицама и другим прехранбеним артиклима, или низа уредби из 1940. године које су имале за циљ да формулишу оквир и успоставе праксу контроле залиха дефицитарних роба, посебно оних производа које у том тренутку није било лако увести из иностранства.⁴¹⁸ Посебно је за грађане била тешка Уредба о штедњи животних намирница из маја 1940. године, када је на предлог министра трговине и индустрије Ивана Андреса ограничен промет свежим говеђим, телећим и свињским месом, односно забрањено ресторанима и угоститељским објектима да служе месне оброке одређеним данима.⁴¹⁹ За безмесне дане одређени су уторак и петак. Међутим, пошто су и потрошачи и трговци изналазили начине да заобиђу владине одредбе, тако да је у пракси недељна потрошња меса остала иста, власти су већ у јулу исте године решиле да поостре рестриктивне мере, тако да је уведен још један безмесни дан у недељи (четвртак), а дани су одређени тако да буду груписани, што је требало да предупреди прављење залиха свежег меса.⁴²⁰ Такође, том приликом су најављене и интервенције у снабдевању житарицама, ради потреба обезбеђивања довољне количине пшеничног брашна за извоз. Најављено је да ће се на територији целе државе прописати искључива употреба једнообразног брашна, односно производња једног типа хлеба, док је могућност конзумирања белог хлеба предвиђена само за болнице и по лекарском рецепту. Даљим уредбама државне власти су покушале да максимизирају цене житарица као и да успоставе правни основ за принудни откуп.⁴²¹ Додатну бригу задавала је и чињеница да је жетва за 1940. годину подбацила и да је произведена мања количина хране него што је било предвиђено.

⁴¹⁸ Нагаша Милићевић, „О исхрани у окупираном Београду 1941-1944“, *Токови историје*, бр. 2, 2012, 77-78.

⁴¹⁹ Непознати аутор, „Наша влада прописала је јуче уредбу о штедњи животних намирница“, *Политика*, 11. мај 1940, 11.

⁴²⁰ Непознати аутор, „Влада је решила да се број дана без меса у недељи повећа на три“, *Политика*, 3. јул 1940, 8.

⁴²¹ Милићевић, „О исхрани...“, 78.

Како је рат одмицао и како је код људи растао страх од могућности да се и Југославија нађе у ратном сукобу, који је између осталог подстицан и државним мерама контроле, штедње и ограничења цена и могућности набавке прехранбених намирница, све је учесталија била појава да грађани праве своје залихе, иако су државне власти то строго забрањивале и кажњавале. Марко Анаф, београдски лекар, у својим успоменама из периода окупације пише како је велики број Београђана, упркос забранама и строгим казнама, сећајући се глади и велике оскудице из периода аустроугарске окупације Београда у периоду Првог светског рата, решио да направи залихе прехранбених производа, за сваки случај. Он сам је купио и ускладиштио већу количину хране која се могла дуже чувати – неколико цакова брашна, по четрдесет килограма пиринча, макарона и шећера, десетак килограма меда, по двадесет килограма пасуља и сланине и две канте са по 25 килограма масти.⁴²² Такође је помогао и другима, колегама и пријатељима, да се снабдеју животним намирницама и направе сопствене дугорочне залихе. Тешко је тачно утврдити колико се Београђана одлучило за ову меру, која им је свакако у надолазећим данима била веома корисна, али је по свему судећи тај број био прилично велик, а о томе сведоче и бројна документа из окупационог периода.⁴²³ Извесно је да превентивно складиштење и прављење залиха није била ретка и изолована појава, али је још извесније да већина људи није размишљала о томе и да их је окупација дочекала неспремне, а већ прва окупациона зима ставила на тешка искушења.

Узроци несташице прехранбених производа

Априлски рат, немачка агресија и разарање и уништење које је рат донео, као и деловање окупационих власти у непосредном периоду после окончања ратних дејстава, су врло брзо довели до тога да се иначе лоше стање око снабдевања Београђана прехранбеним намирницама још више погоршало, да би у зиму 1941/42. године достигло готово катастрофалне размере.⁴²⁴ Већ је поменуто

⁴²² Marko Anaf, *Tajna mansarde na Neimaru*, Beograd, Prosveta, 1985, 25.

⁴²³ ИАБ, ОГБ, Опште одељење, Кабинет председништва, К-2, Писмо Олге Крسمановић Председнику Министарског савета од 26. маја 1942. године.

⁴²⁴ Hein Klemann, Sergei Kudryashov, *Occupied Economies: An Economic History of Nazi-Occupied Europe, 1939–1945*, London, Berg, 2012, 67-68. Да се на Балкану оскудица претворила у праву глад, посебно у Грчкој и Србији, знали су и у Берлину, што је забележено и у личном дневнику Јозефа

да је жетва из 1940. године подбацила, да није испунила очекивања и да су одлукама југословенских државних власти грађани били онемогућавани да се припреме за евентуалност рата, окупације и несташнице стварајући сопствене залихе, иако је било и оних који су се о те нардебе оглушили. На лошу жетву надовезала се и кратковида и непромишљена одлука дружавних власти да се преко ПРИЗАД-а⁴²⁵ из земље извезе већа количина пшенице и прода на светским тржиштима, што је био потез који је имао здраве економске логике јер су цене на светским тржиштима управо због рата драстично скочиле, али је био катастрофалан из угла грађана који су остали без хране. Такође, због заостравања политичких и безбедносних прилика крајем 1940. и почетком 1941. године, и посебно због бурних догађаја из марта и априла 1941. године који су претходили агресији сила Осовине на Југославију, због којих су многи мушкарци, који су иначе били главна радна снага у пољопривредној производњи, као и због тога што су волови, коњи и остала запрежна стока били у највећој мери реквирирани за потребе војске, пролећна сетва је драматично подбацила и очекивања приноса пољопривредних производа за 1941. годину су била драстично смањена.⁴²⁶

Коњуктура несрећних околности је довела до тога да је зима између 1941. и 1942. године вероватно била најгора за Београђане у погледу снабдевања и исхране још од глади која се памтила из претходног светског рата, а вероватно гора и од тога. Већ је поменуто да су две узастопне жетве у Србији биле лоше, као и то да је југословенска држава врло непромишљено извозила вишкове житарица у годинама непосредно пред почетак рата, а да је велика већина залиха које је сама држава направила или пропала у Априлском рату или одмах конфискована од стране окупатора и лиферована у Немачку, мада су један мањи део успели да разграбе југословенски војници и сељаци. Међутим, лоша жетва је те године погодила и Немачку и следовања хране за немачке грађане су смањена, што је изазивало незадовољство обичних Немаца а самим тим и забринутост и страх

Губелса. Пренето из: Gustavo Corni, Horst Gies, *Brot, Butter, Kanonen: Die Ernährungswirtschaft in Deutschland unter der Diktatur Hitlers*, Berlin, Akademie Verlag, 1997, 561.

⁴²⁵ ПРИЗАД – Привилеговано извозно акционарско друштво, је била државна компанија која је установљена у априлу 1930. године и која је имала искључиви монопол у извозу житарица. Погледати: John Lampe, Marvin Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington, Indiana University Press, 1982, 449-450.

⁴²⁶ Милићевић, „О исхрани...“, 78.

нацистичких вођа.⁴²⁷ Планирана инвазија на Совјетски Савез и додатна мобилизација војске су стога довели до максималног привредног напрезања како Немачке, тако и њених савезница и окупираних држава и територија. У складу са раније формулисаном политиком и плановима, терет немачког ратног напора у смислу снабдевања имале су да сnose пре свега окупиране државе и територије, макар док овладавање непрегледним и плодним житницама Украјине једном за свагда не реше тај проблем, тако да су у лето 1941. године захтеви и обавезе за испорукама хране и других сировина неопходних за немачки ратни напор значајно повећани.⁴²⁸

Наредбама немачких окупационих власти становништво Србије, односно територије под управом немачког Војног заповедника у Србији, имало је обавезу да материјално издржава немачки окупациони апарат, његове официре, војнике и чиновнике. Та обавеза је представљала огомно оптерећење за Србију и њене становнике – процене су да је у ту сврху издвајано око 240 милиона динара месечно. Трошкови су стално расли, тако да је у периоду између успостављања окупационе управе и септембра 1942. године утрошено 4,5 милијарде динара, у току 1943. године 7 милијарди динара а током 1944. године чак дупло више.⁴²⁹ Поред финансијских средстава, на издржавање окупационог апарата одлазила је и огромна количина материјалних добара, највише прехранбених производа. На самом почетку окупације, у мају 1941. године, донета је наредба о заплени у заузетим областима, на основу које су немачке власти приступиле конфискацији људске и сточне хране, као и важнијих сировина.⁴³⁰ Готово у исто време, у мају месецу, донета је и наредба о забрани повишења цена, према којој је се нису смеле мењати цене робе било које врсте у односу на оне које су биле на снази на почетку рата.⁴³¹ Ова забрана није само имала за циљ да спречи хаос на тржишту и драстичан пораст цена, већ и да установи принцип по којем ће немачке власти робу и услуге у Србији плаћати по произвољним ценама, односно ценама које

⁴²⁷ Mazower, *Hitler's Empire...*, 147; Joachim Lund, „The Wages of Collaboration: the German food crisis 1939–1945 and the supplies from Denmark“, *Scandinavian Journal of History*, vol. 38, no. 4, 2013, 483-484.

⁴²⁸ Corni, Gies, *Brot, Butter, Kanonen...*, 499-554.

⁴²⁹ Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji I...*, 392.

⁴³⁰ *Службени лист за заузети југословенски териториј*, бр. 2, 1941.

⁴³¹ *Исто*.

саме одреде, што је заправо било ништа друго до легализација ратне пљачке. Ове две уредбе су остале основ немачке привредне експлоатације Србије у годинама окупације. Током целог периода немачке власти, њихови захтеви за извозом житарица и осталих прехранбених производа били су изузетно високи. Примера ради, према речима Франца Нојхаузена, генералног опуномоћеника за привреду на Територији војноуправног команданта Србије, само је током 1942. године требало у Немачку из Србије извести 320.000 тона пшенице, 600.000 тона кукуруза, 90.000 тона овса, 15.000 тона масти и 75.000 тона уљаних плодова.⁴³² Немачки генерални опуномоћеник за привреду у Србији је проценио да ове количине представљају свега око 15% српске производње.⁴³³ Међутим, немачки опуномоћеник није имао реалне представе о српској пољопривреди, јер ако се ови захтеви упореде са могућностима Србије у пољопривредној производњи, које је веома детаљно израчунао Драган Алексић, закључак је да су немачке окупационе власти за сопствене потребе и за потребе извоза у Немачку захтевале више од 40% српске производње пшенице и чак 60% производње кукуруза.⁴³⁴ Најважнија област у немачком плану привредне експлоатације Србије је био Банат, који је био и најмирнији и најбогатији, али и регион у којем је практично сва власт била у рукама југословенских Немаца, односно Фолксдојчера.⁴³⁵

Репресивне економске мере окупатора, реквизиција и конфискација прехранбених добара, лоша сетва и каснија жетва, одсеченост од природног градског пољопривредног залеђа која је настала услед цепања југословенске државне територије и успостављања границе на Сави и Дунаву, као и касније акције устаника и немачке одмазде, довеле су до тога да је већ у лето 1941. године дошло до несташица појединих прехранбених артикала, а са доласком зиме, која је била необично дуга и хладна, несташице и оскудице су се претвориле у праву

⁴³² Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji I...*, 391-392.

⁴³³ „Zapisnik s konferencije u Beogradu kod generalnog opunomoćenika za privреду Franca Nojhauzena od 24. avgusta 1942. s nemčkim vojnoуправним predstavnicima iz Srbije o eksploataciji rudnika i prikupljanju žita“, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XII, knjiga 2, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1976, 653-654.

⁴³⁴ Алексић, *Привреда Србије...*, 175-176.

⁴³⁵ Mirna Zakić, „The Price of Belonging to the Volk: Volksdeutsche, Land Redistribution and Aryanization in the Serbian Banat, 1941–4“, *Journal of Contemporary History*, vol. 49, no. 2, 2014, 328.

глад.⁴³⁶ Устанак који је букнуо у централној и западној Србији у лето 1941. године и који се до јесени проширио толико да је паралисао скоро целу територију немачке окупационе зоне, веома је неповољно утицао на вршење жетве али и на могућност да се већ прикупљене житарице даље транспортују до градова, односно до Београда. Још значајнија од прекинутих комуникација била је устаничка потреба да се обезбеде сопствене залихе хране. Бранко Петрановић наводи да се за потребе партизанске војске храна обезбеђивала добровољним прилозима и поклонима сељака, али и конфискацијом и реквизицијом од богатијих домаћина, уколико је за тим постојала потреба.⁴³⁷ Такође, партизани су оружаним акцијама спречавали принудни откуп и конфискацију прехранбених производа од стране немачких и колаборационистичких органа власти, покушавајући да тако ослабе окупационе структуре, ударајући на њихове економске и логистичке основе.⁴³⁸ Међутим, ова акција је имала и негативан ефекат на српско становништво, јер је један део намирница чије је прикупљање спречено био намењен за подмиривње прехранбених потреба градског становништва.

⁴³⁶ У једном од извештаја Војноуправног команданта Србије стоји: „У Београду нема ни хлеба, ни дрва, ни угља ни масти. Ситуација је веома лоша“. Наведено према: Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji I...*, 390. Зима 1941/42. године је била посебно дуга и тешка. Први снегови су већ у новембру 1941. пореметили комуникације између Београда и унутрашњости а како су се снегови и ниске температуре одужиле (примера ради, Драгутин Ранковић у свом дневнику бележи како је током скоро целог јануара 1942. температура била у минусу, достижући појединих дана чак -20 степени Целзијуса), потрошња хране и огрева је била знатно већа од просека за то доба године. На послетку, топљење великих снегова на пролеће је довело до поплава у којима су у великој мери страдале оранице, тако да је и пролећна сетва 1942. године значајно подбацила. Погледати: Ранковић, *Свакодневни живот...*, 118-128; Николић, *Страх и нада у Србији...*, 99; АЈ, 108, Ф-5, Ј-51-56, Извештај др Милоша Секулића из Београда, 19. новембар 1941.

⁴³⁷ Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, 323. „Требало је издржавати партизанске одреде, а на другој страни обезбедити исхрану и смештај избеглица, незапосленог становништва, деце и омладине, радника у производњи и народа у позадини фронтва [...] Од економски боље ситуираних грађана увек се захтевало да више допринесу борби у току. Борци партизанских одреда, за разлику од окупаторске војске и колаборациониста, снабдевених регуларним путем из немачких извора, издржавали су се из реквизиција, ратног плена, од добровољних прилога и прихода конфискованих добара (заплењене робе, шверца, плодова земље итд.) [...] Тек, војска се морала обезбедити, на првом месту. У апелима Народноослободилачких одбора тражило се да борци не смеју бити гладни, голи и боси“. Погледати: Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, 435.

⁴³⁸ „Преглед партизанских дејстава у Србији септембра 1941. године“, *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књига 21, Београд, Војноисторијски институт, 1965, 98; О бројности и учинковитости партизанских акција у погледу спречавања жетве и испоруке прехранбених производа немачким и окупационим властима сведоче и бројни припадници колаборационистичког апарата. Погледати: Боривоје Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941-1945*, Кливленд-Ваљево, Друштво Хиландар, 2010, 62-63.

Још један важан узрок великог поремећаја у исхрани је била и огромна промена демографске структуре становништва Београда и Србије. У априлском рату заробљен је огроман број југословенских војника и официра, негде између 200.000 и 300.000, а рачуна се да је Срба било између 100.000 и 150.000.⁴³⁹ Највећи број тих заробљеника је био сељачког порекла и активно се у миру бавио пољопривредном производњом. Њиховим пребацивањем у Немачку у заробљеничке логоре српска пољопривредна производња доживела је огроман ударац због губитка радне снаге. Са друге стране, током 1941. године и касније током окупације, јако велики број српских избеглица који су бежали од прогона у Независној држави Хрватској и другим крајевима распарчане Југославије, пристигао је у Србију, посебно у Београд.⁴⁴⁰ Ове избеглице, иако су касније равномерније распоређене по разним крајевима окупиране Србије и у одређеној мери укључене у пољопривредну и сточарску производњу, су испрва представљале велики терет за иначе до максимума оптерећен систем снабдевања. Избеглице које се нису снашле приватно код рођака или пријатеља, биле су смештене у прихватне центре који су у сваком смислу били ужасни, али је најгора била ситуација са храном - она је била врло лоша јер су следовања била срачуната тако да ни ручак ни вечера не пређу износ од 5 динара, а количина издате хране била је таква да је једва подмиривала потребе деце. Током неколико месеци боравка у прихватном центру током друге половине 1941. и првих пар месеци 1942. године, ниједан избеглички оброк није садржао месо, кували су се готово искључиво пасуљ и купус, док су на површини кључале воде пливали жижци.⁴⁴¹

Регулисање производње, промета и дистрибуције

Већ крајем априла 1941. године, готово одмах по окончању ратних дејстава и капитулацији Краљевине Југославије, немачке војне власти изразиле су намеру да у одређеној мери дозволе поновну успоставу ранијег управног

⁴³⁹ Стојановић, Мраовић, „Увод...“, 54-55; Алексић, *Привреда Србије...*, 312-313.

⁴⁴⁰ Стојановић, Мраовић, „Увод...“, 54-55. Званичне цифре којима је располагала Недићева влада су говориле да је на територију окупиране Србије избегло око 400.000 људи, од тога 86.000 деце. Погледати: Mile Вјелажас, „Nedićev memorandum generalu Ajzenhaueru маја 1945“, *Tokovi istorije*, br. 1-2, 2005, 211-235.

⁴⁴¹ Група аутора, „Како живе избеглице“: избегла и расељена лица у окупираној Србији на страницама колаборационистичке штампе“, у: Александар Стојановић, Маријана Мраовић (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, Београд, Филип Вишњић, 2015, 399; Ш., „Како живе избеглице“, *Обнова*, 20. јануар 1942, 6.

система, у циљу растерећења сопствених снага и њиховог непосредног ангажмана у пословима за који нису имали нити експертизе нити времена нити ресурса. Та се намера практично одразила и у наредби од 19. априла да се у Београд врате сви они који су могли да помогну да се у граду успоставе ред и мир, организује елементарна управа, поново покрене привредна производња и организује снабдевање основним животним намирницама, а који су град претходно напустили услед бомбардовања.⁴⁴² Такође крајем априла обзнањене су окупационе мере о заплени животних намирница, сировина и полуфабриката, у сврху „штедљиве употребе и правичне расподеле“.⁴⁴³ Иако је уредбом предвиђено да предузећа или појединци који су се бавили производњом, прерадом и прометом пољопривредних производа и прехранбених намирница могу наставити своје пословање у оној мери која је потребна за редовно задовољење потреба својих потрошача и муштерија, у пракси је уредба драстично ограничила производњу и промет и овластила немачке власти да по сопственом нахођењу конфискују робу и присилно откупљују по ценама далеко испод тржишних. Ова уредба се односила на жито и брашно, пиринач и пиринчани скроб, махунасте и уљане плодове, кромпир и кромпирни скроб, месо и меснату робу, млечне производе, уља и масти, шећер и пекмез, суво воће, зачине, какао, кафу и чај. Главкомандујући немачке армије је истовремено издао наредбу о забрани повишења цена.⁴⁴⁴ Наставак ове политике је био видљив и у акцијама Генеранлог опуномоћника за привреду у Србији Франца Нојхаузена, који је врло брзо ставио под пуну контролу компанију ПРИЗАД, која је имала комплетан монопол на откуп житарица у Србији. Крајем маја 1941. године окупационе власти утврдиле су откупне цене за житарице: 3,5 динара за килограм пшенице, ражи, јечма и зоби, 2,5 динара за килограм жутог и 2,65 динара за килограм белог кукуруза.⁴⁴⁵

У мају месецу су и градске власти, које су поново отпочеле са радом уз благослов окупатора, донеле низ одлука и уредби којима је регулисано питање снабдевања града. Управник града Београда Драгомир Јовановић је 21. маја донео Уредбу о отварању и затварању радњи, којом је предвиђено да радње са животним

⁴⁴² Kreso, *Нјемачка окупациона управа...*, 54.

⁴⁴³ „Наредба о заплени“, *Општинске новине*, 29. април 1941, 3.

⁴⁴⁴ *Службени лист за заузети југословенски териториј*, бр. 2, 1941.

⁴⁴⁵ „Саопштење Главног опуномоћника за привреду у Србији“, *Општинске новине*, 24. мај 1941, 3.

намирницама – пекаре, месаре, пиљарнице – могу бити отворене радним данима од 7 ујутро до 12 и од 15 до 19 часова поподне, а недељом и празником од 7 до 12.⁴⁴⁶ Веома брзо је дошло до измена овог режима, јер су немачке власти продужиле време у којем је било дозвољено слободно кретање, тако да су од 30. маја радње са животним намирницама могле радити од 5 до 13 часова и од 15 до 20 часова, а недељом и празником од 5 до 12. Кафански и угоститељски објекти су могли радити од 6 до 21 часова, а они који су имали специјално одобрење за рад са немачком војском су могли бити отворени до поноћи.⁴⁴⁷ Пошто је уочена пракса трговаца да несавесно повећавају цене услед нередовног стања на тржишту, уместо да се придржавају наредбе која је прописала да цене морају остати на нивоу од 6. априла 1941. године, градске власти су нашле за сходно да уведу контролу цена животних намирница и остале робе, односно да појачају надзор над трговачким радњама. У ту сврху су додатно ангажовани запослени у полицијским надлештвима (квартовима), али је установљена и добровољна контрола од стране самих грађана, који су морали пријављивати све оне који су робу продавали по већим ценама.⁴⁴⁸ Делујући по нардеби *Фелдкомандантуре* 599, Управник града Београда је прописао и то да ће у окупационим околностима наставити ранија политика о безмесним данима, мада у донекле ублаженој форми. Уместо три безмесна дана уведена су два – четвртак и петак.⁴⁴⁹ Круна регулаторне активности Управе града Београда у првим месецима окупације, у циљу стабилизације тржишта животних намирница, било је прописивање продајних цена. Наредбом о ценама животних намирница од 14. маја и изменама и допунама од 16. и 26. маја 1941. године, прописане су малопродајне цене прехрамбених производа и осталих животних намирница и та политика се неће мењати током целог периода окупације, што је ефективно значило да је слободно тржиште за највећи део прехрамбених производа укинута.⁴⁵⁰ Уведена је група од девет

⁴⁴⁶ „Наредбе о отварању и затварању радњи“, *Службена саопштења трговинске, индустријске и занатске коморе у Београду*, бр. 1, 1. јун 1941, 24-25.

⁴⁴⁷ „Допуна наредбе о отварању и затварању кафана и радња са животним намирницама“, *Службена саопштења трговинске, индустријске и занатске коморе у Београду*, бр. 1, 1. јун 1941, 25.

⁴⁴⁸ „Наредба комесара за унутрашње послове о ценама“, *Општинске новине*, 6. мај 1941, 3.; „Контрола цена животних намирница и остале робе“, *Општинске новине*, 12. мај 1941, 3.

⁴⁴⁹ „Наредба о безмесним данима“, *Општинске новине*, 15. мај 1941, 4.

⁴⁵⁰ „Наредба о ценама животних намирница“, *Службена саопштења трговинске, индустријске и занатске коморе у Београду*, бр. 1, 1. јун 1941, 29-30.

намирница које су постепено рационисане (брашно, хлеб, шећер, со, уље, маст, месо, гриз и мармелада), док остале намирнице у том моменту нису рационисане и могле су се куповати на слободном тржишту, углавном воће и поврће, мада се често, услед несташаца на тржишту, размишљало и о ограничавању његовог промета.⁴⁵¹

Успостављањем комесарске управе на челу са Миланом Аћимовићем крајем априла огроман део обавеза око организације исхране становништва, али и највећи део посла око прикупљања хране и осталих потрештина за немачке потребе, прелшло је у руке овог тела, конкретно у руке Комесаријата Министарства исхране, на чијем се челу налазио Јеремија Протић. Међутим, већ 11. јула исте године дошло је до реконструкције Савета комесара, па је Јеремију Протића на месту Комесара Министарства исхране заменио агилнији Будимир Цвијановић. Бранко Петрановић наводи како су кључне смене извршене на инсистирање Немаца и да је њихов главни захтев био да нови кадрови буду много енергичнији и предузимљивији у својим ресорима.⁴⁵² Савет комесара је већ у јуну покушао да спроведе одређене мере у циљу поштравања контроле промета роба и услуга и тада је формирано тело које је опстало до краја окупације и које је имало велики значај у привредном животу Србије и Београда – Комесаријат за цене и наднице. Ово тело које је организационо подпадало под Министарство народне привреде, имало је задатак да, у зависности од околности на тржишту, стања привреде, потреба становништва и захтева немачких окупационих власти, утврђује, прописује и контролише цене роба и услуга и висину надница и плата.⁴⁵³ При утврђивању цена за поједине производе, места у Србији су распоређивана у три групе, о чега је зависила и прописана цена артикала. Београд је чинио посебну групу и у њему су цене прехранбених производа биле највише, у другу групу су улазили други градови у Србији попут Ниша, Крагујевца, Краљева, Крушевца, Лесковца, Алексинца, Ваљева и других места, док су се сва остала места и вароши налазила у трећој групи. У просеку, прописане цене прехранбених артикала су

⁴⁵¹ Непознати аутор, „Цене основном поврћу неће се максимирати“, *Српски народ*, бр. 18, 15. мај 1943, 6.

⁴⁵² Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, 147.

⁴⁵³ „Уредба о организацији Комесаријата за цене и наднице“, *Службене новине*, бр. 83, 25. јун 1941, 2-3.

биле тек нешто мало веће у Београду него у другим већим градовима а за 5-10% веће него у мањим српским местима и варошима.⁴⁵⁴

Извесно је да је до персоналних промена у оквиру колаборационистичке управе и до организационих реформи дошло због великих потешкоћа у снабдевању које су се јавиле већ током лета 1941. године, које не само да су биле препознате од стране грађана, већ су, зачудо, биле критиковане чак и од стране појединих колаборационистичких листова. Управо је питање снабдевености градских продавница и пијаца у лето 1941. године довело до скандала у којем су једне новине критиковале писање других, што се, обзиром на чињеницу да су у Србији све новине биле под строгим контролом и немачких и колаборационистичких власти, иначе врло ретко дешавало. Наиме, *Општинске новине*, званично гласило градског поглаварства, су средином јуна месеца објавиле низ непотписаних чланака у рубрици *Београдска хроника* у којима су оштро критиковани шпекуланти и црноберзијанци који су покушавали да се обогате продајући намирнице по вишеструко вишим ценама од прописаних, али и надлежне власти, које, по мишљењу аутора чланака, нису чиниле довољно да шпекулантима стану у крај.⁴⁵⁵ Посебно је жучан био текст објављен 16. априла, који је представљао коментар на један чланак објављен у *Новом времену* дан раније. Текст у *Новом времену* је говорио о томе колика је била потрошња прехрамбених производа у Београду у претходној (1940.) години и како ће се Београђани морати прилагодити извесним променама и ограничењима услед новонасталих прилика.⁴⁵⁶ Текст је, међутим, писан тако да је представио

⁴⁵⁴ Примера ради, у јулу 1941. године Комесаријат за цене и наднице је прописао да цена једног килограма суве димљене сланине треба да буде 37 динара у Београду, 36 динара у осталим градовима и 34 динара у осталим местима и варошима. Погледати: „Наредба број 1 и број 2 Комесаријата за цене и наднице“, *Службене новине*, бр. 87, 9. јул 1941, 7-8.

⁴⁵⁵ Непознати аутор, „Пљачкање београдског становништва“, *Општинске новине*, 13. јун 1941, 7; Непознати аутор, „Криминал на београдским пијацама“, *Општинске новине*, 15. јун 1941, 5; Непознати аутор, „Априлска шала“, *Општинске новине*, 16. јун 1941, 3; Непознати аутор, „Неправда и злочин“, *Општинске новине*, 17. јун 1941, 3.

⁴⁵⁶ П. Ц., „Београђани су прошле године потрошили 130,000.000 кгр. намирница и 110,000.000 кгр. уља. Које ће количине бити потребне Београду ове године?“, *Ново време*, 15. јун 1941, 5. Текст обилује занимљивим статистичким подацима о потрошњи, мада је веродостојност података упитна. Према статистичким подацима, током 1940. године Београђани су потрошили: 49.000 тона брашна, 12.979 тона кромпира и купуса, 11.877 тона лука, 3.000 тона пасуља, грашка и сочива, 1.134 тона пиринча, 242 тоне макарона и шпагета; затим 16.900 тона меса (6.335 тона говеђега, 4.578 тона свињског и 2.020 тона овчијега и јагњећега, 1.874 тона пилећега, гушчијега и ћурећега, 1.374 тона телећега, 500 тона прасећега и 500 тона сувог меса), 4.600 тона масти, 1.250 тона уља и 1.960

Београђане као несавесне потрошаче, који су се у претходном периоду у прехранбеном смислу луксузирали и трошили много више него што им је било потребно. Штавише, у тексту су коришћене врло неумесне стилске фигуре, па је тако написано да изгледа „да српска кухиња не познаје много јела која не пливају у масти“.⁴⁵⁷ Реакција у *Општинским новинама* је била веома бурна и жучна. Аутор чланка је написао како заиста не зна на који се град односио чланак у *Новом времену*, у којем на пијацама има свега што срце пожели и где је све врло јефтино, где се прасићи весело окрећу на ражњу а јела пливају на масти, али на Београд сигурно није. Штавише, аутор завршава текст речима: „Изгледа да је писац хтео да у јуну месецу изведе априлску шалу или можда хоће да му београдски шпекуланти подигну споменик“.⁴⁵⁸ Резултат ове конфронтације је била забрана излажења *Општинских новина* од стране немачких власти.⁴⁵⁹

Од свих мера које су спроведене од стране немачких војних и привредних власти, Савета комесара и органа Управе града Београда и Општине града Београда током пролећа и лета 1941. године, за Београђане је вероватно најбитније било формирање Дирекције за снабдевање (ДИРИС), тела које је истовремено било и управно и привредно по природи, а које је имало задатак да обједини и централизује послове производње, откупа и дистрибуције прехранбених производа на територији града, преузимајући обавезе које су до тада падале на терет Одељења за снабдевање (Одељења за исхрану) при Општини града Београда.⁴⁶⁰ Правни оквир за оснивање ДИРИС-а била је Уредба о уређењу Министарства пољопривреде и исхране, којом је било предвиђено да сва места у Србији оснују градске, односно општинске установе и одборе за исхрану становништва.⁴⁶¹ Њихов циљ је био да организују правилну и несметану исхрану становништва свог подручја. Ови локални одбори су, поред саме организације дистрибуције прехранбених производа, имали и задатак да планирају потрошњу,

тона путера, кајмака и сира; затим између 16.000 и 20.000 тона млека, 6.874 тона шећера, 190 тона меда, 37 тона мармеладе; такође 3.500 тона соли и око 50 милиона јаја.

⁴⁵⁷ Исто.

⁴⁵⁸ Непознати аутор, „Априлска шала“, *Општинске новине*, 16. јун 1941, 3.

⁴⁵⁹ Ristanović, „Svakodnevnica prvih meseci okupacije...“, 95-110.

⁴⁶⁰ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, К-220, Ф4, Функционисање ДИРИС-а 1941/1942. године.

⁴⁶¹ „Правилник о оснивању и раду установа и одбора за исхрану становништва“, *Службена саопштења трговинске, индустријске, занатске и инжењерске коморе у Београду*, бр. 5, 1. септембар 1941, 134-135.

односно, морали су да до краја августа сваке године надлежним властима доставе процену потрошње житарица (односно хлеба) за наредну годину. Такође је прописано да одбори за исхрану морају продавати прехранбене производе по набавној цени, којој се може додати највише 2% за покриће режимских трошкова, и још 2% у изузетним околностима на име доприноса за резервни фонд.⁴⁶² ДИРИС, који је основан средином августа 1941. године, је у правном смислу дефинисан као „самостална пословна установа града Београда“, јер дужност дирекције није била само да обезбеди снабдевање, већ и да обједини све градске капацитете у производњи и дистрибуцији прехранбених производа.⁴⁶³ То је значило да је Општина града Београда ставила ДИРИС-у на располагање сва своја привредна предузећа и добра (пољопривредна добра, магацине, продавнице, итд.). У сваком случају, сваки промет прехранбеним намирницама на територији града Београда морао се одвијати уз дозволу и под контролом ДИРИС-а.⁴⁶⁴ На челу дирекције се налазио чиновник Општине града Београда, али су у пракси дирекцијом заједнички управљали Општина града Београда и Министарство пољопривреде и исхране.

У августу и септембру 1941. године ДИРИС је успоставио систем куповних књижица и купона, који су били подељени потрошачима у Београду, систем који је требао да допринесе бољој дистрибуцији уз мање злоупотреба.⁴⁶⁵ На потрошачким картама су биле приближене и рационисане количине намирница на које је сваки потрошач имао право, али су уписане и радње у којима се потрошач снабдевао тим намирницама, што је значило да је сваки потрошач морао да изабере свог пекара или месара и да то овери у својој књижици. Међутим, издавање књижица су пратиле велике тешкоће – осим тога што је за кратко време требало издати велики број књижица, појавиле су се и злоупотребе. Према попису становника Београда који је извршен одмах по окончању ратних дејстава, у граду је регистровано мање од 300.000 становника, међутим за потрошачке књижице се

⁴⁶² Исто.

⁴⁶³ „Уредба о Дирекцији за снабдевање становништва града Београда“, *Службене новине*, бр. 98, 15. август 1941, 2-3.

⁴⁶⁴ АС, Министарство народне привреде (Г-5), Ф-34, Преглед стања унутарње трговине, 30. мај 1942. године.

⁴⁶⁵ П. Ц., „Дирис намерава да уведи књижице и за хлеб да би се стало на пут извесним рђавим појавама“, *Ново време*, 3. август 1941, 4.

пријавило око 180.000 домаћинстава, односно око 380.000 људи.⁴⁶⁶ Касније је утврђено да је издат велики број књижица на фиктивна лица, односно лица која су пријављена да живе у Београду али су заправо живела негде другде, а такође је јако велики број књижица био лажно оглашен као изгубљен, како би се два пута покупила намењена следовања. Током 1942. године је извршена ревизија потрошачких књижица, те је број регистрованих потрошача смањен на око 330.000 (135.000 домаћинстава). До нерегуларности је дошло и у другим сферама пословања дирекције, посебно је контрола пријема и издавања робе била слаба, тако да су запослени на тај начин вршили бројне злоупотребе и проневере у оквиру дирекције.⁴⁶⁷ Одмах по увођењу потрошачких карти, уведена је рационисана потрошња – првобитно је предвиђено да се по потрошачу издаје 400 грама хлеба дневно, 200 грама меса недељно и 500 грама уља месечно, али су ове количине касније смањиване различитим уредбама и прописима.⁴⁶⁸ Чак и тај минимум најчешће није био доступан потрошачима.

ДИРИС у највећој мери није успео да испуни своју основну улогу. Немачке власти су то констатовале већ у лето 1942. године.⁴⁶⁹ Бројна су сведочења како се преко дирекције за снабдевање ретко кад могло нешто купити.⁴⁷⁰ О томе какав је углед ДИРИС имао код Београђана говори и податак да су се међу грађанима током окупације у чак неколико наврата прошириле гласине како ће омражена дирекција бити укинута, њени руководиоци кажњени због лошег управљања а целокупан посао снабдевања града прехрамбеним производима у своје руке преузети Немци.⁴⁷¹ Због лоших резултата у раду и због опште непопуларности, током 1942. године смењен је са функције први управник ДИРИС-а Војислав Марковић.⁴⁷² Један од сведока епохе, пензионер Драгутин Ранковић, у свом

⁴⁶⁶ Непознати аутор, „Београд још увек остаје релативно један од најмањих главних градова Европе“, *Српски народ*, бр. 7, 17. јул 1942, 8.

⁴⁶⁷ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, К-220, Ф-4, Функционисање ДИРИС-а 1941/1942. године.

⁴⁶⁸ Kreso, *Njemačka okupaciona uprava...*, 116-117; Милићевић, „О исхрани...“, 80.

⁴⁶⁹ „Zapisnik s konferencije u Beogradu kod generalnog opunomoćenika za privredu Franca Nojhausena od 24. avgusta 1942. s nemčkim vojnoupravnim predstavnicima iz Srbije o eksploataciji rudnika i prikupljanju žita“, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XII, књига 2, Београд, Војноисторијски институт, 1976, 653-654.

⁴⁷⁰ Аритон Михаиловић, *Успомене из окупације*, Београд, Народна књига-Алфа, 2004, 5.

⁴⁷¹ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 587.

⁴⁷² Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji I...*, 393.

дневнику пише како се чак по граду причало да је Илија Паранос⁴⁷³, управник ДИРИС-а који је наследио Марковића, стрељан због проневера и злоупотреба положаја, којима је оштетио не само Београђане већ и немачке окупационе власти.⁴⁷⁴ Ове гласине, међутим, нису биле истините. Утисак о ДИРИС-у, његовој ефикасности и могућностима, делили су готово сви Београђани, и они који су били противници окупационог и колаборационистичког режима, али и они који су га подржавали или чак били његов део. Драгомир Стојадиновић, брат Милана Стојадиновића и истакнути новинар и функционер разних колаборационистичких органа и институција, се после рата сећао како је ДИРИС радио врло лоше: „Дирекција за исхрану, она се старала о снабдевању Београда, углавном хлебом. Међутим то је било врло ретко и слабо је функционисало. Ретко кад се добијао хлеб, иначе ништа друго, понеки пут мало кромпира или неке репе. Уопште исхрана Београда путем ДИРИС-а била је очајна. Београд је гладовао, и не би никад уопште могао да издржи окупацију, да није било црне берзе“.⁴⁷⁵

Цене и доступност намирница

Сама потрага за прехранбеним намирницама је представљала тежак и заморан посао за Београђане, који им је одузимао огромно време и трошио велику енергију. Радње су биле лоше снабдевене, посебно оне радње које су дистрибуирале рационисану робу, и ретко се дешавало да су дневне испоруке биле такве да су могле задовољити потребе свих оних који су желели да се снабдеју, односно свих оних који су према потрошачким картама имали право да купују у тачно одређеним радњама. Управо из веома реалног страха да ће се намирнице брзо разграбити и да ће остати без својих дневних следовања, купци су од раних јутарњих часова правили редове испред продавница, пекара и месара. Чак су и представници немачких окупационих власти приметили како је најупечатљивија слика београдске свакодневице у јутарњим часовима призор „збијања бескрајних низова света пред пекарским и месарским радњама“.⁴⁷⁶ Оно што су представници немачких власти пропустили да примете у свом бескрајном

⁴⁷³ За време немачке окупације су у Београду била позната двојица високих чиновника под именом Илија Паранос, један који је био шеф Специјалне полиције и други који је био виши општински службеник и управник ДИРИС-а (прим. аут.).

⁴⁷⁴ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 777.

⁴⁷⁵ Srđan Cvetković, „Bekstvo od slobode“, *Hereticus*, br. 1, 2007, 340.

⁴⁷⁶ Вилхелм Шпаркуле, „Задачи употребе радне снаге у Србији“, *Ново време*, 10. август 1941, 3.

чуђењу је то да су се редови испред продавница стварали управо због безобзирне окупационе политике експлоатације српских ресурса. Није само систематска немачка пљачка утицала на то да робе нема већ и понашање обичних немачких војника и официра. Наиме, немачки војници и официри који су се налазили у Србији су располагали огромним количинама новца штампаног од немачких војних власти, који је важио само на окупираним подручјима.⁴⁷⁷ Пошто је тај новац у суштини био безвредан и војници га нису могли слати својим породицама у Немачку, они су се служили њиме да купују све што су могли по српским радњама, посебно робу која је имала дужи рок трајања, попут конзерви, кобасица или чоколада, те су такве пакете слали кући.⁴⁷⁸ Пошто су Немци имали право прече куповине и пошто за њих нису важиле рестрикције у количини, врло често се дешавало да потпуно испразне радње пред очима београдских купаца који су већ сатима стрпљиво чекали у реду.

Чекање у редовима је било мучно и напорно. Људи су веома често губили живце и стрпљење, посебно уколико су остали без намирница по које су дошли и због којих су провели сате чекајући. Гурање, гушање, свађе, па чак и туче, су биле редовна појава.⁴⁷⁹ Често се дешавало да су гужве биле толике да су и жандарми морали да реагују и растерају људе који су чекали у редовима. Међутим, чим би се жандарми удаљили, купци су се враћали и ред би опет био формиран.⁴⁸⁰ Понекад се дешавало да се у редовима окупи готово невероватна гомила света. На вест да ће преко ДИРИС-а моћи да се на Бајлонијевој пијаци купи чак пет килограма кромпира по максимираној цени, од раног јутра се формирао ред у којем је према неким проценама било више од 2.000 људи.⁴⁸¹ Допремљене количине нису биле довољне за све који су чекали. Наредни дан је продаја настављена и већ око 5 сати ујутро се на пијаци окупила маса од 5.000 људи. Око 11 часова је продаја обустављена јер је кромпира нестало а масу незадовољних који нису успели да се снабдеју су жандарми врло грубо растерали. И Аритон Михаиловић у свом дневнику пише о невиђеној радости када је у град приспео

⁴⁷⁷ Миодраг Угричић, *Новац у Југославији за време Другог светског рата: с нарочитим освртом на методе финансирања окупације*, Београд, Југословенски преглед, 2000, 120-122.

⁴⁷⁸ Николић, *Страх и нада у Србији...*, 98.

⁴⁷⁹ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 141.

⁴⁸⁰ *Исто*, 154.

⁴⁸¹ *Исто*, 313.

кромпир који се могао купити по максимираним ценама.⁴⁸² Посебан проблем приликом чекања у редовима је представљало то што се морало чекати посебно за различите намирнице. Сведок је записао у свом дневнику: „Пијаца је као и увек, сва у знаку реда: за парадајз, паприке, лубенице, црни лук и шљиве. Чекајући једно, изгуби се друго, па и то што се чека, није сигурно да ће се добити“.⁴⁸³

Пошто је највећи део промета рационисаних намирница (жита, меса, масти) вршен на црном тржишту или простом разменом између грађана и сељака, а најчешће тако што су или варошани путовали на село и тамо куповали дефицитарну робу или се трампали, или тако што су сељаци доносили намирнице у град али их нису званично износили на тржиште, где су морали да робу продају по максимираним ценама, већ су је разносили по кућама људима са којима су имали претходни договор или су робу испод руке нудили по већим ценама, власти су решиле да оштро реагују. Искуства из прве окупационе године су била таква да су сељаци избегавали обавезан откуп, јер им се није исплатио, па су и одбијали да пријављују вишкове жита и меса или су око истих лагали.⁴⁸⁴ То је условило да је откуп прехранбених производа од сељака био изузетно лош, што је опет довело до тога да се преко дирекција за снабдевање, односно преко ДИРИС-а у Београду, скоро ништа није могло купити и набавити, док је већина трговине скренута у илегалу, односно на црно тржиште. Власт је решила да овоме стане у крај тако што је потпуно забранила сваки промет рационисаних прехранбених производа из унутрашњости у Београд и овластила полицијске и трошаринске власти да спроводе ригорозну контролу на свим путевима и возовима који су саобраћали између Београда и унутрашњости.⁴⁸⁵ Ова мера је у одређеном обиму погодила црну берзу и шпекуланте, али је много више погодила обичне грађане који су преживљавали тако што су повремено путовали на село код рођака и пријатеља и тамо куповали месо и месне прерађевине, сланину и маст по нижим ценама од оних које су владале у Београду.

⁴⁸² Михаиловић, *Успомене...*, 10.

⁴⁸³ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 326-327.

⁴⁸⁴ „Sumarni izveštaj nemačkog glavnog opunomoćenika za privredu u Srbiji Franca Nojhauzena o eksploataciji prirodnih i privrednih bogatstava Jugoslavije za potrebe nemačkog Rajha od druge polovine 1942. do kraja 1943. godine“, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XII, knjiga 3, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1978, 747-758.

⁴⁸⁵ Непознати аутор, „Организација исхране становништва у Београду“, *Српски народ*, бр. 1, 6. јун 1942, 9.

Један од начина да се олакша тешки терет немаштине и недостатка прехранбених производа у граду је био повремено одлазак у унутрашњост, где је у одређеној мери било лакше доћи до појединих намирница а уз то су углавном биле јефтине, понекад и знатно. Такође, у провинцији, посебно по селима, било је лакше извршити трампу са сељацима, односно могло се добити више прехранбених намирница у размену за неки од производа који су сељацима били потребни, попут шибица, петролеја, одеће, обуће, шећера, уља и сличних ствари које се на селу нису могле направити ни набавити. Сељаци су посебно тражили одећу и обућу, обзиром да исту од стране надлежних органа за снабдевање готово да уопште нису могли добити.⁴⁸⁶ У почетку су ова путовања била ређа и углавном се ишло код рођака или пријатеља у мање вароши или на села, међутим већ од средине 1942. године је овај обим трговине узео маха, тако да су се викендима масе Београђана железницом или бродовима упућивале у унутрашњост како би се докопале било чега јестивог.⁴⁸⁷ Чести су били и случајеви када су запослени тражили слободне дане од својих послодаваца како би могли путовати у потрази за храном.⁴⁸⁸ И немачке и домаће власти су ово виделе као веома негативну појаву, која је подривала систем организованог снабдевања града, па су донеле низ прописа којим се овај вид прехранбеног туризма обесхрабривао. У првој мери, поштрени су услови за добијање објава за путовање ван града а и саме таксе за одобрење су знатно поскупеле.⁴⁸⁹ Друго, уведен је пропис којим су сви они који су у току једног месеца у више наврата путовали ван града остајали без следовања у самом Београду, односно у њиховим набавним књижицама је бележено да губе право на набавку рационасаних намирница.⁴⁹⁰ У крајњој линији, трошаринске власти су знатно поштриле контролу на прилазима граду и уз

⁴⁸⁶ АС, Министарство пољопривреде и исхране (Г-9), Ф-1, Извештај Комисије при Секретаријату за планску пољопривредну производњу Министарству пољопривреде и исхране од 1. јуна 1943. године.

⁴⁸⁷ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 214. Драгутин Ранковић је путовао код рођака у Смедеревску Паланку, одакле је донео 2 килограма брашна, 2 килограма кромпира, једну погачу од 2 килограма и 1,5 килограма масти, што је укупно платио 300 динара.

⁴⁸⁸ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-214, Ф11-50/41. Општина града Београда је одобрила одсуство од десет дана свом упосленику Славку Петровићу, како би отпутовао на село и код родбине се снабдео потребним животним намирницама.

⁴⁸⁹ Примера ради, супруга Драгутина Ранковића је хтела да путује за Обреновац како би набавила по повољнијим ценама нешто меса, брашна и пасуља, али јој је у кварту речено да ће на објаву морати да чека пуна три дана, тако да је од тог пута одустала. Ранковић, *Свакодневни живот...*, 135.

⁴⁹⁰ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 345.

органа финансијске контроле, у рацијама су учествовали и жандарми и припадници немачких снага, а све намирнице које су приликом претреса пронађене су биле конфисковане.⁴⁹¹

Грађани, одлучни и очајни у својој потрази за прехранбеним намирницама, су се на разне начине довијали пред окупационим властима, како би успели макар нешто да прошверцују за Београд. Најчешће се искакало из воза раније, пре него што би воз приспео у станицу, уколико је брзина композиције то дозвољавала. Такође, уколико би иза шверца стајала нека мало боља организација, путници су из возова избацивали пакете са храном на тачно одређеним локацијама па би те пакете неко други покупио и однео за Београд пешке, или би се сами путници касније враћали по исте.⁴⁹² Било је и креативнијих покушаја сакривања робе – неке жене су завежљаје са намирницама обмотавале око тела и намештале их тако да изгледа као да су трудне. Мушкарци су радили слично, или намештајући лажне стомаке или вештачке грбе.⁴⁹³ О страху и стресу који је овај посао изазивао остала су упечатљива сведочења: „Муке су то. Свуда, и успут и овде на станици, сталан страх. Премирем од њега, јер ми није лако. Толике паре сам дала. С толико муке сам успела да нађем мало масти и никад нисам сигурна да ћу је донети кући. Идем као кроз разбојничку државу...“.⁴⁹⁴

Веома популарна дестинација за Београђане који су путовали у унутрашњост у намери да по нижим ценама купе понешто од прехранбених намирница је био Шабац, јер се до њега могло брзо и јефтино стићи, а због свог богатог мачванског пољопривредног залеђа, хране је у Шапцу било више и била је приступачнија него у престоници. Међутим, често се дешавало да је интересовање Београђана да за викенд оду у Шабац по храну било толико да брод који је саобраћао Савом између два града није могао превести све који су од раног јутра чекали на укрцавање на пристаништу, тако да се већ у шест сати ујутро суботом

⁴⁹¹ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 149-150; 154; Ранковић бележи потресну причу о извесној госпођи Шапић, породичној пријатељици, која је покушала да са свога имања у Владимировцу у Банату донесе 16 килограма масти и 50 килограма кромпира, како би прехранила шесторо деце. На трошарини у Панчеву су јој све намирнице одузете и још је морала да плати новчану казну, због чега је госпођа доживела нервни слом. Ранковић, *Свакодневни живот...*, 225.

⁴⁹² Ранковић, *Свакодневни живот...*, 252.

⁴⁹³ Милићевић, „О исхрани...“, 84.

⁴⁹⁴ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 256.

могла видети група од стотињак разочараних Београђана како стоје на обали Саве.⁴⁹⁵ Аутор текста у *Српском народу* описује како викендом Шабац личи на некакву светску туристичку престоницу, у којој су сви хотели, пансиони и преноћишта заузети, по којем се врзмају гомиле странаца, само што са собом носе празне ранчеве, цакове, вреће и кофере и уместо да се распитију о знаменитостима града, они се радије интересују за то где се могу купити кромпир, пасуљ или сланина.

Посебан проблем у Београду је била производња и дистрибуција хлеба. Током јула 1941. године ДИРИС је спровео контролу београдских пекара, испитијући у којој су мери испуњавале хигијенске услове и техничке захтеве за адекватну производњу и дистрибуцију хлеба. Раније је речено да пекарске радње у Београду нису баш биле у најољем стању и контрола надлежних власти је дошла до сличног закључка – свега 160 београдских пекара од 380 колико их је било контролисано је добило дозволу за рад.⁴⁹⁶ У практичном смислу, обзиром на то да је хлеб био рационисана намирница, за већину пекара и није било посла. Плашећи се да скроз не пропадну и не остану без посла и прихода, многи пекари су се врло брзо и лако нашли у искушењу да краду и варају, помало смањујући количину утрошеног брашна и грамажу испеченог хлеба. Вишкове су продавали испод руке по знатно већим ценама. Уврежено је било мишљење, и код потрошача и код органа власти, да је већина пекара закидала од потрошача око 30-40 грама по хлебу.⁴⁹⁷ Следовање хлеба за Београђане је било утврђено још у септембру 1941. године на 400 грама хлеба по глави дневно, међутим, услед разних неповољних околности, дневно следовање је врло брзо смањено на свега 265 грама дневно.⁴⁹⁸ Касније је предвиђени дневни оброк смањиван на 230 па на 190 грама.⁴⁹⁹

⁴⁹⁵ М. С., „Кад се Шабац претвара у Београд“, *Српски народ*, бр. 21, 24. октобар 1942, 9.

⁴⁹⁶ П. Ц., „Какве треба да буду пекаре у Београду“, *Ново време*, 17. јун 1941, 4.

⁴⁹⁷ Непознати аутор, „Хлеб, пекари и потрошачи“, *Српски народ*, бр. 24, 14. новембар 1942, 10.

⁴⁹⁸ АС, Г-6, Ф-80, Преглед снабдевања Београда хлебом-брашном преко Дирекције за исхрану у години 1941/42.

⁴⁹⁹ Занимљиво је поменути да се недељна следовања нису много разликовала у Србији и Немачкој. Поређења ради, када је у Немачкој уведено рационисање хлеба, дневна порција за категорију потрошача који нису били запослени у индустрији је била око 340 грама, да би се временом смањивала све док у априлу 1945. није достигла 180 грама дневно. Погледати: Lund, “The Wages of Collaboration...”, 483.

На самом почетку рационисане дистрибуције јавио се и тај проблем да су појединци узимали више хлеба него што је било прописано дневним ограничењем. Наиме, уредба није била јасна око тога може ли се одједном узети хлеба за више дана и то забележити у потрошачки картон, како купац не би морао да долази до пекаре сваки дан и чека у реду. Са друге стране, то је проузроковало то да су многи који су дуго и стрпљиво чекали остајали без свог дневног следовања. Власти су врло брзо исправиле овај пропис, тако да је појединац могао купити само дневно следовање.⁵⁰⁰ Колико је од тога заиста и испоручено немогуће је тачно утврдити али је одржива претпоставка да Београђани нису добили више од половине предвиђеног следовања. Тешки зимски услови су отежали допремање жита у град, али су се јавили и проблеми са недостатком дрва, тако да је и само печење хлеба престављало велики проблем. Саме власти су у свом годишњем извештају признале да су грађанима током зиме 1941/42. године испоручиле чак дупло мање хлеба него што су биле обавезне према прописима о следовању од 400 грама по глави, међутим сведочења савременика говоре да је стање било и много горе.⁵⁰¹ Током зиме је страх од глади и несташница био толики да се и оно мало следовања што се добијало чувало, највише тако што се пекао двопек.⁵⁰² Такође, повремено се, када су залихе брашна бивале при крају, хлеб месио пола од брашна, пола од кромпира.⁵⁰³

И цене брашна и хлеба на црној берзи су драстично скакале, посебно током зимских месеци и нарочито када је свима постало јасно да ДИРИС неће моћи да испуни своју дужност. Драгутин Ранковић бележи да је цена хлебног брашна на црном тржишту у септембру 1941. године износила 12 динара за килограм, што је већ било скоро дупло више од званичне максимиране цене која је била 6,5 динара за килограм. Међутим, током зиме су цене драстично порасле, тако да се за један килограм хлебног брашна у јануару 1942. године морало издвојити 20 динара, у фебруару 30 динара, у марту 40 динара а у мају чак 90 динара, што значи да је у року од 6 месеци цена хлебног брашна порасла скоро 800%. Током највећег дела

⁵⁰⁰ П. Ц., „Београдски пекари добили су јуче и прекјуче довољне количине брашна“, *Ново време*, 1. август 1941, 3.

⁵⁰¹ Милићевић, „О исхрани...“, 80-81.

⁵⁰² Ранковић, *Свакодневни живот...*, 74.

⁵⁰³ *Исто*, 81.

окупације, хлеб је слабо издаван већ углавном само брашно, и то скоро искључиво кукурузно, јер је пшеничног било јако мало на располагању. Стога је кукурузна проја постала главна прехранбена намирница за огромну већину Београђана, и вероватно један од најупечатљивијих и најомраженијих симбола невоља и патњи кроз које су грађани током окупације пролазили.⁵⁰⁴

Ситуација са снабдевањем месом је исто била веома тешка. Месо и масноће су од самог старта били рационисани и првобитно је било предвиђено да се издаје 200 грама меса недељно, међутим ни ова мала количина није била изводива за београдску дирекцију за снабдевање. Анализирајући дневничке забелешке Драгутина Ранковића, Наташа Милићевић је утврдила да су Београђани током четири месеца 1941. године (период између августа и новембра) имали месо на трпези само пет дана.⁵⁰⁵ За све остале потребе за месом, месним прерађевинама и животињским масноћама, грађани су се морали сналазити на црном тржишту. Већ у рану јесен 1941. године шверц меса, месних прерађевина и масти је био веома развијен, посебно из Баната, иако су већ тада немачке страже вршиле претресе и одузимале робу.⁵⁰⁶ Сељанке су ишле по кућама и испод руке продавале пилиће и ћуреће месо, углавном муштеријама које су познавале од раније или са којима су имале ранији договор. Цена је у јесен 1941. године била 50-55 динара по килограму. Меса није било ни по кафанама.⁵⁰⁷ Једна од алтернатива која је грађанима била доступна неко време је било коњско месо. Сведоци тврде да га је било у продаји али да га људи углавном нису куповали, што од гађења, што од страха због сумњивог квалитета.⁵⁰⁸ Хрвоје Магазиновић у својим успоменама пише: „Месо се добијало само ако неки коњ на поледици сломије ногу“.⁵⁰⁹

Режимске новине су, покушавајући да оправдају смањене количине меса у дистрибуцији, објављивале чланке о штетности меса за организам уколико се уноси у већим количинама. *Ново време* тако пише како су „јела без меса исто тако

⁵⁰⁴ „Дођосмо, дакле, и на проју. Да је бар слатка, па да се једе, него кисела и горка“. Ранковић, *Свакодневни живот...*, 120.

⁵⁰⁵ Милићевић, „О исхрани...“, 81.

⁵⁰⁶ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 73.

⁵⁰⁷ „Мезетлука, као ћевапчића, ражњића итд. нигде више нема“. Ранковић, *Свакодневни живот...*, 87. Када их је у ретким приликама и било, једно ћевапче је коштало 1,5 динар, а ражњић 10 динара.

⁵⁰⁸ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 146.

⁵⁰⁹ Magazinović, *Kroz jedno тишно...*, 160.

храњива и здрава и како људски организам у много јачој мери тражи вариво него месо.⁵¹⁰ Заправо, текстова овог типа, од једноставних рецепата за укусна и храњива јела без меса, па све до научних трактата о штетности хране животињског порекла, штампано је у периоду окупације веома пуно. Једна таква анализа објављена је у *Српском народу* у лето 1943. године. Анонимни стручњак за нутриционизам, констатујући „како је познато како је наша кујна била и скупа и нездрава о чему има пуно доказа, а нарочито огроман број посетилаца на пример у Врњачкој Бањи показује колико су код нас биле раширене болести које су у вези са нехигијенском исхраном“ и како „се много меса, много масти употребљавало у нашој кухињи, а то је све утицало врло неповољно по здравље“, предлаже да се искористи сплет околности који је довео до тешкоћа у снабдевању одређеним артиклима, и да се, на општу народну корист, „реформише наша исхрана у погледу употребе меса и масти“.⁵¹¹ Не треба ни сумњати у то како су изгладнели Београђани реаговали на један овакав текст.

У нормалним условима живота пијаце и тржнице представљају срце сваког града. То нису била само места где су грађани пазарили неопходне животне намирнице, већ и места за шетњу и контемплацију, места за сусрете и разговоре, у крајњој линији и места која су и самим грађанима и странцима говорила како се у једном граду пословало, дружило и живело. Пијаце су такође била места где су се сусретала два света, село и град, који су и тада, мада вероватно мање него данас, били прилично удаљени један од другог. Наташа Милићевић исправно запажа да су у ванредним околностима, као што је био живот у Београду у време немачке окупације, пијаце постале још важније и значајније, јер је кретање било ограничено и контролисано, и за Београђане и за сељаке, тако да су ова места сусрета, разговора и информисања још више добила на значају.⁵¹²

У Београду је у време окупације постојало седам пијаца на које су сељаци могли да доносе своје производе и да их продају, наравно по прописаним односно максимираним ценама, осим уколико није важио режим слободне продаје, а то су биле пијаца у Господар Јовановој улици, пијаца *Зелени венац*, пијаца на

⁵¹⁰ Непознати аутор, „Јела без меса“, *Ново време*, 6. јул 1941, 7.

⁵¹¹ Непознати аутор, „Реформа наше кујне и наше исхране“, *Српски народ*, бр. 26, 10. јул 1943, 8.

⁵¹² Милићевић, „Свакодневни живот...“, 27.

Калнићевом гувну, на Цветном тргу, на Смедеревском ђерму, Палилулска пијаца у Битољској улици и Бајлонијева пијаца у Видинској улици. Осим ових сталних пијаца, градске власти су одредиле још осам места у граду за повремену пијачну продају – у Булевару Ослобођења, на Чукарици, на Сењаку, на Вождовцу, код *Цветкове механе* на Звездари, на Карабурми, код Спасићевог имања на Душановцу и на Пашином брду.⁵¹³ Постојале су још две пијаце, код градске кланице и на Крагујевачком ђерму, али су оне биле одређене само за продају стоке и сточне хране. Продавци на пијацама су се морали придржавати правила и прописа, и санитарских и оних који су се односили на цену. Могли су се продавати само прехранбени производи, прецизно побројани у градским правилницима. Осим хране, на пијацама су се могле продавати и ситне ствари кућне израде. Радно време свих пијаца је било исто и зависило је од годишњег доба, али у сваком случају пијаце нису биле отворене поподне. Цене су морале бити јасно истакнуте за сваки артикал, како би их и купци и надзорни органи могли видети.⁵¹⁴ Уколико цене нису биле јасно истакнуте, контролни органи су по аутоматизму претпостављали да су сељаци покушавали да продају по вишим ценама од дозвољених.

Шта се на београдским пијацама могло наћи и купити зависило је од разних околности, али највише од сезоне. Током зимских месеци су пијаце било готово мртве, тек је понеки сељак продавао лук или понешто од воћа. Ни пролеће није у том смислу било много боље. Опет, током лета и јесени понуда јесте била нешто већа, али опет недовољна за потрошњу града величине Београда. Главни разлози за то што је понуда на пијацама била неадекватна је била чињеница да су, према мишљењу самих сељака, цене биле прениске, тако да им се није исплатило да робу износе на тезге. Заправо, велики број сељака је на пијацама стајао испред полупразних тезги само како би могао да са заинтересованим купцима уговори тајну продају, по већим ценама, уз испоруку на кућну адресу. За све заинтересоване стране је овај вид трговине био најпогоднији, и за купце који нису морали губити време и енергију на одлазак на пијацу, уз ризик да се остане без

⁵¹³ „Правилник о реду на пијацама Општине града Београда“, *Службене новине*, бр. 107, 16. септембар 1941, 6-9.

⁵¹⁴ „Наредба бр. 23 о највишим ценама за воће и поврће у Београду и целој земљи“, *Службене новине*, бр. 107, 16. септембар 1941, 5.

намирница, и за сељаке, који су имали сигурност уговореног посла, уз већу зараду и већу безбедност од евентуалног прогона власти. Штавише, врло често сељаци нису ни успевали да дођу до пијаца по доласку у Београд јер су их потенцијални београдски купци одмах салетали чим би сишли са возова и одвлачили до својих станова где би вршили пазар. Понекад би се цела зграда или улаз договорили са неколицином сељака да их по уговореним ценама снабдевају свим дефицитарним производима – брашном, месом, машћу, сланином, јајима, млеком, сиром, воћем и поврћем. Процена је да је већ током лета 1942. године већина сељака из села из околине Београда, који су се бавили производњом и продајом воћа и поврћа, имало своје сталне београдске муштерије.⁵¹⁵ Представници квислиншких власти су оптуживали сељаке да таквим понашањем подстичу црну берзу и кривили их за то што терет оскудице није равномерно распоређен између богатијих и сналажљивијих и сиромашнијих и рањивијих. Захтевало се да власти приморају сељаке који су дошли у Београд са намирницама за продају при изласку из града покажу потврду да су робу изложили и продали на једној од градских пијаца. Поједине новине су чак писале „да београдско становништво највише страда од пиљара и сељака-пилићара“.⁵¹⁶

Пензионер Драгутин Ранковић је дао веома детаљан опис како је изгледала једна београдска пијаца у време окупације: „Пре подне сам обишао пијацу *Зелени венац*. Жалостан је њен изглед. Та пијаца, некад тако жива, на којој је било свега и свачега, сада је скоро сасвим пуста. Кроз њене уличице иде се као кроз гробље. Дућани затворени, тезге празне, рибарнице закључане. У оном делу, где се налази неколико месарница, само је једна отворена и она продаје коњско месо. Позадина пијаце, онај велики плато на западној страни, где је увек било пуно сељака са својим производима, сада је потпуно пуста. Цела пијаца пре личи на неко гробље но на ма шта друго. Само у предњем делу има неколико продаваца зелени и воћа“.⁵¹⁷

⁵¹⁵ Непознати аутор, „Зашто се Београђани тешко снабдевају воћем и поврћем“, *Српски народ*, бр. 6, 10. јул 1942, 11.

⁵¹⁶ Непознати аутор, „Црну берзу у Београду подржавају највише пиљари и сељаци“, *Српски народ*, бр. 24, 14. новембар 1942, 9.

⁵¹⁷ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 176.

Цене прехранбених намирница су током окупације драстично порасле, али тачно за колико и у којим временским интервалима је јако тешко утврдити. Посебно је отежавајућа околност разграничити колико су цене порасле због несташица на тржишту а колико због тога што је и динар као званично платежно средство драматично девалвирао. Коста Николић је у својој студији о свакодневном животу у Србији у периоду немачке окупације утврдио да је крајем 1943. године уследио драстичан скок цена, које су биле чак четири пута веће од прописаних на почетку окупације, док су реалне цене на црном тржишту биле 1.600% веће од нормираних.⁵¹⁸ Међутим, анализом цена на црној берзи које је у свом дневнику забележио Драгутин Ранковић, види се да је ситуација ипак била нешто повољнија, мада из перспективе обичних потрошача и даље веома црна. Рецимо, у зиму 1943/44. године, цене појединих намирница су биле следеће: килограм црног лука је био 50 динара (у јесен 1941. године се продавао за 10), килограм кромпира је стајао 100 динара (у јесен 1941. је коштао 10 динара), килограм пасуља је био 160 динара (у јесен 1941. је стајао 20 динара), килограм јабука око 100 динара (у јесен 1941. између 40-60 динара), килограм свињског меса 600 динара (у јесен 1941. 130 динара), килограм суве сланине око 1.200 динара (у јесен 1941. око 200 динара), једно јаје за 70 динара (у јесен 1941. око 6 динара), итд.⁵¹⁹ Груба рачуница показује да је велика већина прехранбених намирница крајем 1943. године била између пет и десет пута скупља него на почетку окупације. Одређени образци се могу уочити – воће и поврће су у просеку мање поскупели него месо, житарице или масноћа, док је друга законитост била та да су сезонске осцилације биле јако велике, цене су драматично расле током зиме и раног пролећа, док су се у касно пролеће и лето цене стабилизовале, да би током лета и касне јесени чак повремено и опадале.⁵²⁰

Немогућност становништва да се адекватно прехрани била је у великој мери повезана са драстичним повећањем трошкова основних животних потреба,

⁵¹⁸ Николић, *Страх и нада...*, 146.

⁵¹⁹ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 674-691.

⁵²⁰ Анализа цена на београдском црном тржишту је за потребе овог рада урађена из ценовних табела које је у својим дневницима оставио Драгутин Ранковић. Овај рад није имао за циљ да се овом проблематиком посебно детаљно бави, тако да нису остављене референце за сваки посебан артикал. Ранковићеве дневничке белешке представљају право благо за све оне који у будућности буду желели да се детаљније позабаве анализом тржишта и цена у окупираном Београду.

које постојеће плате и наднице никако нису могле да испрате. Иако су плате, наднице и остале принаделжности током окупације расле, оне нису могле да испрате стопу инфлације нити драстичан раст цена прехранбених производа.⁵²¹ Један документ из 1942. године врло сликовито говори о томе каква је била стварна куповна моћ Београђана – према анализи Комесаријата за цене и наднице, просечна чиновничка плата покривала је свега 40% прехранбених потреба четворочлане породице, и то уколико се све куповало по максимираним ценама. Уколико се пак набављало по реалним тржишним ценама, једна просечна плата није била довољна ни за 10% потребних намирница.⁵²² Било је оних који су били у нешто бољем положају, попут радника у производњи, чије су наднице скоро цео период окупације биле знатно веће од чиновничких, чак дупло веће, али и оних којима је било много лошије, попут пензионера, чије су принаделжности повећане само симболично. Пензионер Драгутин Ранковић израчунао је у свом дневнику колика му је пензија требала да подмири само основне месечне потребе свог малог домаћинства, које су чинили само он и супруга, у лето 1944. године – требало му је 23.850 динара, од тога за основну прехрану (3 килограма меса, 3 килограма масти, нешто поврћа и варива, један литар зејтина, 2 килограма шећера, мало воћа и 10 килограма брашна) чак 17.150 динара.⁵²³ Обзиром на то да је примао пензију од свега 3.000 динара, може се израчунати да целокупна његова пензија није покривала ни 20% трошкова за основне и минималне прехранбене потребе. Међутим, ако се од пензије одбију остали неизбежни трошкови, попут кирије, електричне енергије и огрева, за храну заправо није остајало ништа.

Сопствена производња хране

Један од видова снабдевања прехранбеним намирницама који је у Београду постојао још у предратном периоду је било гајење воћа и поврћа у сопственим баштама, као и узгој ситне живине, мада тај вид производње није био посебно интензиван и у ранијим статистичким анализама о потрошњи хране у Београду и

⁵²¹ Чиновничка плата у окупираној Србији је просечно износила између 2.000 и 3.000 динара, док су се наднице квалификованих радника кретале између 100 и 150 динара. Милица Миленковић, Тома Миленковић, *Запошљавање у Србији: Од зачетака до ослобођења земље 1944.*, Београд, Републички завод за тржиште рада, 2002, 278.

⁵²² АС, Г-6, Ф-62, Годишње коштање живота и куповна моћ чиновничке породице у Београду 1942. године. Детаљније о куповној моћи, примањима и ценама погледати у: Милићевић, „О исхрани...“, 86-89.

⁵²³ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 858.

његовој околини је остајао углавном невидљив. Ипак, може се претпоставити да овај вид производње није био занемарив, посебно у приградским насељима и селима на градској периферији, и због тога што су тамо посајале боље могућности, јер су баште и дворишта били већи, али и због тога што су у предграђима углавном живели становници који се нису у потпуности ослободили сеоских навика живота по доласку у Београд. У сваком случају, могућност да се на сопственом малом комаду земље узгоји понешто од воћа или поврћа, је у доба оскудице представљало огромну предност и потенцијални спас од гладовања. Сличан поглед на ствари су имале и градске власти, па је тако Драгомир Јовановић, приликом ступања на дужност председника Општине града Београда у септембру 1941. године, најавио је да ће „у првом реду настојати да Београду буду загарантовани мир, исхрана и огрев“.⁵²⁴ Ова најаву се није само односила на то да ће се боље надзирати и контролисати рад институција као што је био ДИРИС, већ и то да ће се градска управа више ангажовати у самом процесу производње прехранбених намирница и помоћи онима који сами буду показивали иницијативу у том правцу.

До првих покушаја да се у малим београдским баштама узгоји нешто што би се могло јести дошло је у јесен 1941. године, али је ова појава посебно узела замаха у пролеће и лето наредне године, пошто је на многе Београђане тешко зимско искуство гладовања деловало више него отрежњујуће. Евентуални осећај стида који је можда и постојао током прве окупационе године, сада је скроз нестао. Истовремено, у скаду са политиком о планској пољопривредној производњи, која је била једна од најзначајнијих мера Недићеве владе током целог периода окупације, било је предвиђено да се цела Србија фокусира на интензивирање пољопривредне производње, у циљу повећања приноса.⁵²⁵ У тим плановима су и градске средине имале своје место – слабо искоришћене јавне и приватне парцеле по градовима су се морале претворити у баште које би снабдевале грађане свежим поврћем и воћем.⁵²⁶ Градске власти су и формално наредиле сопственицима башти и већих дворишта на територији града да их узору

⁵²⁴ Непознати аутор, „Управник града Београда г. Драгомир Јовановић постављен за претседника Београдске општине“, *Ново време*, 12. септембар 1941, 1-3.

⁵²⁵ Алексић, *Привреда Србије...*, 246-252.

⁵²⁶ Ристановић, „У служби грађана...“, 173.

и на њима засаде поврће. Они који нису имали сопствене парцеле у поседу су могли да их добију на коришћење или од оних који су имали више него што им је било потребно или од самих градских власти, које су уступале на коришћење слободне земљишне парцеле.⁵²⁷ У фебруару 1942. године формиран је и Пољопривредни радни одбор при Општини града Београда који се бринуо за решавање питања закупа земљишних парцела, посредовао приликом евентуалних спорова и, можда и најважније, обезбеђивао семе са потребе узгоја. Сачувана је детаљна статистика за прву годину функционисања ове шеме – скоро 25.000 Београђана учествовало је у обради мањих градских парцела, највише средњошколаца и ђака, али и скоро 5.000 грађана; обрађено је око 1.370 хектара градског земљишта, и то је 775 хектара засејано поврћем, 328 хектара житарицама, 148 хектара сточном храном и 117 хектара воћем; највише су се садили кромпир, боранија, грашак, краставци, лубенице, пасуљ, спанаћ, цвекла, шаргарепа, кељ, купус, лук и келераба.⁵²⁸ Посебно су за овај посао били заинтересовани ђаци, не само због тога што су их школске власти на то приморавале, већ и због чињенице да је поврће узгојено ђачком руком било прослеђивано директно ђачким кухињама, које су онда за своје ђаке припремале један оброк дневно у самој школи, што је појединцима, посебно сиромашнијим ђацима, много значило.⁵²⁹ Производи који су добијени узгајањем у ђачким баштама били су предвиђени за употребу у ђачким кухињама, које су током 1942. године осниване по школама ради побољшања исхране ученика. Производи су конзервирани или продавани, па је и тако зарађени новац улаган у школску кухињу. Београдска општина уложила је средства и заједно са *Црвеним крстом* основала ђачку кухињу за исхрану 3.000 ђака.⁵³⁰ Рад ових кухиња су помагали и имућнији родитељи.

⁵²⁷ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, К-218, Ф2, Правилник за извођење планске пољопривредне производње у атару Општине града Београда, бр. 3352, 21. фебруар 1942.

⁵²⁸ Д. В., „Ове године београђани ће обрадити још веће површине земљишта“, *Ново време*, 11. фебруар 1943, 4.

⁵²⁹ Непознати аутор, „Београдска школска омладина претворила је 35.000 квадратних метара необрађене земље у лепе и плодне баштованлуке“, *Српски народ*, бр. 2, 12. јун 1943, 9.

⁵³⁰ Љубинка Шкодрић, Драгомир Бонцић, „Стварање идеалног типа српског младића и српске девојке“: просветна политика у колаборационистичкој штампи 1941-1944“, у: Александар Стојановић (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, Београд, Филип Вишњић, 2015, 230.

Пољопривредни радни одбор Општине града Београда није бринуо само око практичних ствари, око издвајања парцела и обезбеђивања семена, већ се бавио и едукацијом Београђана о томе како треба сејати и окопавати башту, како треба неговати, заливати, ђубрити и окопавати поврће и друге културе, и, исто веома значајно, како треба чувати и складиштити намирнице како би што дуже трајале и остале свеже, како треба припремати зимницу, како кувати цемове и слично.⁵³¹ У коликој мери је ова шема била успешна тешко је тачно утврдити. Сигурно да је овакав вид организације значио појединцима да обезбеде по повољнијим условима некакав додаток исхрани. Тачни подаци, међутим, о количини произведене хране, не постоје. Са друге стране, евидентно је да је овакав вид ангажовања имао веома позитивне психолошке ефекте за становнике града. Радом у баштама, колико год да су тиме доприносили својој трпези, грађани су стицали утисак да су макар у некој мери преузели ствар у своје руке око сопствене исхране, ублажавајући тако осећај беспомоћности који их је иначе углавном морио. Било како било, ова мера била је веома популарна код Београђана и одавала је утисак како су градске власти промишљено и ефикасно радиле на томе да побољшају исхрану у граду. У жељи да се овај програм настави и да се што више грађана придружи, градске власти су за 1943. годину обезбедиле још више земљишних парцела које су даване на коришћење – на Бањичком пољу, на Чукарици и земљиште које је добијено исушивањем Макишког поља (скоро 200 хектара).⁵³² Не само да су градске власти намеравале да наставе са деобом земљишних парцела појединцима и школама, што је првобитно био најчешћи случај, већ су желеле да и друге државне и градске институције добију своје парцеле, које би даље биле уступане сопственим запосленицима. Колико је све то било озбиљно схваћено, говори и чињеница да су запослени у градској управи имали радну обавезу да обрађују и брину о градским баштама и засадима, шест дана годишње.⁵³³

⁵³¹ Др. М. Стојадиновић, „Шта су урадили „теразиски земљорадници“, *Српски народ*, бр. 9, 31. јул 1942, 11.

⁵³² Непознати аутор, „Београђани као пољопривредници“, *Српски народ*, бр. 7, 20. фебруар 1943, 8.

⁵³³ ИАБ, ОГБ, К-226, Ф5-248/43, Наредба Председника Општине града Београда, 17. фебруар 1943; Непознати аутор, „Економски значај београдског баштованства“, *Српски народ*, бр. 14, 10. април 1943, 8.

Знатно ређа појава, мада не и незабележена, била је та да су појединци, ако су им услови то дозвољавали, гајили и животиње за потребе сопствене и породичне прехране. Није била ретка појава да се у двориштима гаје пилићи, кокошке и друга перната живина, углавном због јаја, али и због меса. Драгутин Ранковић је у свом дневнику забележио како у подруму држи три кокошке и једног петла и да сваки пут када кокошка снесе јаје у кући завлада права радост.⁵³⁴ За исхрану пернате живине је било могуће набавити храну, пошто су их Београђани углавном хранили мухаром, који је као коров растао у изобиљу. Пошто није имао двориште, те је био принуђен да их држи у подруму, Ранковић или његова супруга су свакога дана изводили кокошке напоље на ваздух, најчешће до травњака недалеко од црквене порте која се налазила преко пута њихове куће, где би их привезивали за дрво и пазили будним оком, јер је, према речима самог Ранковића, вредност његовог малог јата била око 1.000 динара.⁵³⁵ Међутим, чак и када су били гладни и када су гајили живину због сопствених прехранбених потреба, грађани су имали просто другачији однос према животињама од сељака. Ранковић у свом дневнику пише како никада не би могао да закоље и поједе свог певца и две кокоши, био је задовољан покојим јајетом. Са друге стране, било је и случајева да су појединци покушавали да узгајају и крупнију стоку: „Суседна кућа до моје, има једно лепо прасе, које поваздан шета по дворишту. Његов сопственик га спрема за маст. Сви завидимо том срећном човеку коме двориште допушта да чува прасе и да му се кокошке по дворишту башкаре. Нико не прави питање што се прасе држи усред вароши. Таква су дошла времена“.⁵³⁶ Како је време одмицало то је ова појава била све учесталија а градске власти испрва нису биле превише заинтересоване да је спрече. Ранковић, који је у почекту био пун разумевања за држање прасади и свиња у градским двориштима, касније је почео да се жали како су појединци у том послу превршили сваку меру. Смрад је постао неиздржив од четири свињчета које је његов комшија товио у дворишту, а све жалбе кварту и градским властима нису уродиле плодом.⁵³⁷ Међутим, у октобру 1942. године власти су одлучиле да ставе овај вид

⁵³⁴ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 173.

⁵³⁵ *Исто*, 230.

⁵³⁶ *Исто*, 200.

⁵³⁷ *Исто*, 294.

производње под контролу јер су се плашиле да месо и месне прерађевине из сопствене производње грађана не заврше на црном тржишту, тако да је Сточарска централа објавила да се поседовање свиња у граду Београду мора пријавити.⁵³⁸ Грађани су се уплашили ове наредбе јер је од њих захтевано да при пријави са собом понесу ДИРИС-ове књижице за снабдевање, што су они протумачили као најаву да ће остати без званичних следовања меса и масти.

Београђани су се у периоду окупације, у много већој мери него раније, почели користити даровима природе којима су били окружени а које у претходном периоду нису примећивали, односно о којима раније нису размишљали као о потенцијалним прехранбеним намирницама. Хрвоје Магазиновић веома занимљиво пише о томе како је једном приликом успео да на пијаци набави пужеве: „Једнога дана сам на тржници купио пужеве. То раније није нитко од нас јео, постојала је предрасуда да је то нешто гадљиво [...] Сервирани су с кукурузним брашном (палентом, пуром). Сви су гледали у мене и очекивали да први почнем јести. Узео сам једног већег и жвакао га енергично у почетку, а онда све спорије док нисам застао. Укус је био толико гадљив да га нисам могао прогутати“.⁵³⁹ Многе биљке које су по градским парковима, баштама и запуштеним парцелама и утринама расле као коров, сада су почеле да се користе у исхрани а Београђани да троше своје време и енергију у потрази и брању. Од тих биљака највише су се брали сремуш, дивље зеље и млада коприва.⁵⁴⁰ Веома је популарно било и сакупљање лековитог и ароматичног биља. Примера ради, *Ново време* у јулу 1941. године доноси вест како су дрвореди липа, иначе понос многих београдских улица које су красили својим цветом и опојним мирисом, претрпели праву пустош од „хорди“ Београђана који су липу брали како би направили залихе чаја за зиму. Аутор текста је још некако и могао да разуме то што су се грађани, уплашени хоће ли на зиму имати од чега да кувају уварак, бацили на брање липе, али му није било јасно зашто су у том послу морали да ломе грање и иза себе остављају праву пустош.⁵⁴¹ Други чланак говори како је тужно било проћи

⁵³⁸ „Наредба бр. 18 о обавезној пријави свиња за приплод као и свиња за товљење на подручју града Београда“, *Службене новине*, бр. 80, 6. октобар 1942, 3-4.

⁵³⁹ Magazinić, *Kroz jedno tično...*, 161.

⁵⁴⁰ Непознати аутор, „Берите младу коприву“, *Српски народ*, бр. 14, 10. април 1943, 9.

⁵⁴¹ Непознати аутор, „Одјеци“, *Ново време*, 3. јул 1941, 4.

Далматинском, Таковском или Улицом Џорџа Вашингтона и видети какву су штету проузроковали несавесни берачи липе. Аутор не мисли да би требало скроз забранити сиромашнијим Београђанима да беру липу, али да се то мора радити обазривије, а оне који прозуркују штету стаблима треба кажњавати.⁵⁴²

Доживљај глади и немаштине и социјалне импликације

Питање исхране је несумњиво доминирало свакодневним животима житеља српске престонице, утицало на њихово расположење и душевно стање и у великој мери доприносило осећају потиштености и забринутости који су карактерисали њихов поглед на свет и на ближу и даљу будућност. Брига о томе шта ће се сутра јести се временом претворила у бригу хоће ли уопште бити способни да преживе окупацију. Сведоци пишу о томе како се немаштина доживљавала и какве су све могле бити њене импликације: „Шта ће да раде они који су оптерећени децом? Они неће бити равнодушни кад им деца стану умирати од глади. Зар то неће бити повод за nerede и побуне? Кад човеку падне мрак на очи онда не види ништа и тешко тада и кривим и невиним! [...] Ми сада живимо од данас до сутра. Данас се једе а мисли да ли ће се сутра јести“.⁵⁴³ Представници окупационих и колаборационистичких власти су били свесни оваквих размишљања и расположења у јавности и бојали су се онога што су називали „психозом глади“, а посебно су се бојали њених могућих последица.⁵⁴⁴ Било је веома тешко живети само на куваном кромпиру, посном пасуљу и проји. Не само да је недостајало намирница за справљање нормалних obroка, већ се и приликом спремања хране максимално штедело – пасуљ је куван тако танко да се од једног килограма справљало три obroка.⁵⁴⁵ Ранковић пише како се у његовој кући пре рата трошило око 5 килограма масти месечно а током прве две године окупације потрошња се смањила на свега два килограма.⁵⁴⁶ А срећан је, каже, што и толико може да набави. У којој је мери лоша исхрана утицала на живот грађана, сведочи и то да је за годину дана Драгутин Ранковић изгубио чак десет килограма, тако да

⁵⁴² М. А., „Не кидајте цвеће и не брстите липе! Строге мере у интересу чувања београдских паркова“, *Ново време*, 19. јун 1941, 4.

⁵⁴³ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 220.

⁵⁴⁴ АС, Г-6, Ф-79, Мишљење Комесара за цене и наднице о увођењу казнене таксе за несоцијалну употребу новца, новембар 1942.

⁵⁴⁵ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 180.

⁵⁴⁶ *Исто*, 131.

је у јесен 1942. године тежио свега 65 килограма.⁵⁴⁷ Тужно, али и пророчански су звучале његове јадиковке, изворене самом себи и свом петлу у тренуцима очаја: „Е мој Кићо, помрећемо од глади и ја и ти“.⁵⁴⁸ Веома често су они који су живели у оскудици са завишћу, чак и мржњом, гледали на друге који су имали више и који су себи могли да приуште мала задовољства. Ранковић, рецимо, пише о томе како је једном приликом на пијаци посматрао носаче, који су били за ондашње услове добро плаћени, како се сладе комадима печене бундеве.⁵⁴⁹ Тај приказ је у њему изазивао бес и огорчење.

Ипак, упркос јако тешкој ситуацији са снабдевањем прехранбеним производима, која је константно претила да прерасте у праву глад, не може се рећи да су представници немачких власти креирали и спроводили експлоатациону политику која је за основни циљ имала да Србе казни гладовањем и тако доведе до њиховог уништења. Главни и основни циљ окупатора је била експлоатација природних, привредних и људских ресурса окупиране Србије у циљу подршке немачком ратном напору, а испуњење тог циља је морало имати значајних последица по српско становништво. Немачким окупаторима је то било сасвим јасно и ни у једном тренутку они нису имали дилеме око тога ко је требао да сноси главни терет – према речима Франца Нојхаузена, ако је неко требао да гладује, то су могли бити само Срби а не Немачка, и да би овдашње становништво морало да притегне каиш.⁵⁵⁰ Међутим, окупационе власти су итекако биле свесне да би стављање српског становништва у безизлазну ситуацију сигурно довело до интензивирања отпора и избијања устанка који не само да би потпуно онемогућио експлоатацију природних ресурса Србије, већ и довео до потребе да се на територији Србије ангажују додатне немачке војне трупе, за шта просто није било могућности. Уосталом, целокупно искуство модерне ратне привреде, како оно из Првог светског рата, тако и оно из рата који је у том тренутку већ трајао неколико година, указивало је на то да систем рационисања треба да омогући релативно прихватљив и одржив ниво конзумације у кризној ситуацији, уз смањене количине намирница и осталих потрепштина, уз најважнију бригу да се избегне да

⁵⁴⁷ Исто, 276.

⁵⁴⁸ Исто, 292.

⁵⁴⁹ Исто, 363.

⁵⁵⁰ Наведено према: Николић, *Страх и нада...*, 99.

несташице изазову социјалне нереди.⁵⁵¹ То је важило како за домаћу потрошњу (у овом случају Немачку) али и за потрошњу на окупираним територијама. Стога су немачке окупационе власти биле принуђене да се прилагођавају стању на терену и донекле смање своја очекивања, односно да оставе више намирница домаћем становништву. Искуства из 1941. и 1942. године, казивала су да су реалне могућности српске пољопривреде биле знатно мање него што се мислило пре напада на Југославију и да се оне не могу драстично повећати, упркос свим мерама које су спроводили како окупатори тако и представници Недићевог режима. Поред тога што је пољопривреда била примитивна, на принос су у много већој мери него у развијенијим деловима Европе утицале и временске и климатске прилике. Уз све то, српски сељак је окарактерисан као веома тврдоглав и некооперативан, који није пријављивао вишкове и који је одбијао да преда пољопривредне производе, а такав принудни откуп колаборационистичке и немачке власти често нису имале снаге да спроведу.⁵⁵² Сажимајући претходна искуства, немачке власти су средином 1943. године утврдиле да је у процесу пољопривредне производње и даље расподеле веома важно било да се, из политичких и других разлога, „економика исхране у јачој мери преоријентише на снабдевање цивилног становништва“.⁵⁵³

Штавише, и код одређених грађана постојало је размишљање како је ситуација могла бити и много гора и како одређеним покушајима и потезима власти треба одати признање на томе како покушавају да обезбеде минимум хране за преживљавање. Аритон Михаиловић пише: „Засада корист је у првом реду од ове Србије што се тренутно не гине и не умире од глади. И то је много и важно. Најзад, шта ће Србија без Срба. Победа ће бити само тако ако нас што више остане у животу. Шта ће после бити, видећемо“.⁵⁵⁴ Истраживања која се баве социјалном динамиком на подручју окупираних територија у Европи током

⁵⁵¹ Iselin Theien, „Food rationing during World War Two: a special case of sustainable consumption?“, *Anthropology of food* (online), S5, September 2009, <https://journals.openedition.org/aof/6383>, приступљено 12. априла 2018.

⁵⁵² „Sumarni izveštaj nemačkog glavnog opunomoćenika za privredu u Srbiji Franca Nojhauzena o eksploataciji prirodnih i privrednih bogatstava Jugoslavije za potrebe nemačkog Rajha od druge polovine 1942. do kraja 1943. godine“, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XII, knjiga 3, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1978, 743-747.

⁵⁵³ Исто, 757-758.

⁵⁵⁴ Михаиловић, *Успомене...*, 11.

Другог светског рата сугеришу да ова условна подршка систему рационисања нипошто није била карактеристична само за Србију – примера ради, у окупираној Холандији је такође јавна подршка систему рационисања исхране била веома велика.⁵⁵⁵

Комплексан однос који су Београђани имали према систему рационисања храном и институцијама и појединцима који су расподелу вршили и контролисали се пренео и на њихов однос према непосредним дистрибутерима, трговцима и сељацима. Мишљење Београђана о трговцима је било двоструко – хвалили су оне који су се придржавали правила и за потешкоће у снабдевању нису кривили њих већ окупаторску политику или институције од којих су и трговци зависили, попут ДИРИС-а. Међутим, врло брзо су готово сви трговци прехранбеним производима у очима Београђана сврстани у ред црноберзијанаца и, сходно томе, сматрани за неморалне људе који су се богатали на народној несрећи. Са друге стране, и однос према црноберзијанцима није био монолитан и он се мењао током окупације, од комплетне осуде до прихватања чињенице да без црне берзе преживљавање уопште не би било могуће. Феномен црна берзе у доба окупације је веома комплексна тема и њој свакако треба посветити нешто већу пажњу. Веома је комплексан био и однос који су Београђани имали према сељацима, својим сународницима и сапатницима у окупацији, а који је био условљен тиме што се однос моћи између села и града током рата променио. У предратном периоду је град био центар економске, политичке и сваке друге моћи а село, које је снабдевало грађане јефтином храном, било је у сваком смислу запостављено и експлоатисано. Током рата, несташица хране је довела до тога да су сељаци коначно могли да грађанима наплате оно што су им раније, по мишљењу многих сељака, испоручивали будзашто.⁵⁵⁶ Оваква промена у друштвеној динамици је довела до многих трвења и то велике огорчености, посебно код становника градова, који су сматрали како их сељаци својим одбијањем да изнесу робу на тржиште држе као таоце. Промену околности и промену у понашању сељака су

⁵⁵⁵ Gerard Trienekens, „The food supply in the Netherlands during the Second World War“, у: David Smith, Jim Phillips (eds.), *Food Science, Policy and Regulation in the Twentieth Century. International and comparative perspectives*, London, Routledge, 2000, 117-133.

⁵⁵⁶ Зоран Јањетовић, „На радним задацима“: рад на страницама колаборационистичке штампе“, у: Александар Стојановић (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, Београд, Филип Вишњић, 2015, 347.

приметили и колаборационистички представници и идеолози: „Немоћ зависности села од града појачава мржњу села, коју оно изживљава у многоме оправданом економском исцрпљивању града“.⁵⁵⁷ Многи од њих су давали сељацима за право, али су такође сматрали да у новој Србији, оној која ће се градити на темељима немачке победе у рату, мора доћи до измирења села и града и хармонизације односа између та два света, посебно јер је српска будућност била да постане задружна сељачка држава.⁵⁵⁸

Још на самом почетку окупације постало је јасно, и немачким и колаборационистичким властима, али и грађанима градова и вароши, да ће однос сељака према обавезама које су му наметнуте бити од пресудне важности за нормално функционисање снабдевања. Стога су и строге уредбе о промету прехранбених производа, које су уведене крајем лета и почетком јесени 1941. године, биле усмерене како према трговцима и посредницима, тако и према произвођачима, односно сељацима. Саветник у штабу Генералног опуномоћеника за привреду у Србији, др Лајтнер, је преко београдског радија објаснио немачки став о организацији производње и снабдевања: „Ако смо ми у Рајху још пре неколико година приступили тим мерама, учинили смо то у убеђењу да је такозвано слободно функционисање понуде и тражње прави злочин, нарочито кад се тиче свих добара од животне важности. Не може се оставити појединцу да одлучи да ли ће извесне животне намирнице да се продају или неће [...] Немогућа је ствар да сељак који производи добра, додуше у временима лоше жетве, може лако и по добру цену да прода своје производе, али да, чим му Бог да бољу летину [...] мора да буде срећан ако успе ма и по најслабију цену да прода своје производе, које је одгајио уз толико труда и рада“.⁵⁵⁹ Укратко, то је значило да ће сељаци морати да пријављују вишкове и да се од њих очекивало да те вишкове предају на откуп, односно да оно што преостане изнесу на тржиште.

Међутим, као што је већ речено, у пракси су се ствари одвијале другачије. Сељаци нису пријављивали вишкове, односно пријављивали су да су произвели

⁵⁵⁷ М. Јевтић, „Село и град“, *Наша борба*, бр. 5, 5. октобар 1941, 6.

⁵⁵⁸ О идејама и замислима српских колаборациониста о селу, његовој будућности и значају за српско друштво и државу детаљно је писао Александар Стојановић. Погледати: Стојановић, *Идеје...*, 287-329.

⁵⁵⁹ Непознати аутор, „Мере за сређивање пијаце животних намирница“, *Ново време*, 5. јул 1941, 3.

много мање него што заправо јесу, а то што јесу произвели су на тржиште износили алтернативним методама. Уз то, сељаци су врло често одбијали да за своје производе узму новац, обзиром на чињеницу да је он значајно девалвирао, већ су тражили да се њихови производи плате у натури, углавном робом која је њима самима била потребна и до које је било тешко доћи на селу.⁵⁶⁰ Драгутин Ранковић пише како је једном приликом хтео да купи јаја од сељака који их је носио по граду у корпи али није хтео да за њих узме новац, већ је тражио искључиво ексере, којих на селу уопште више није било.⁵⁶¹ Такође, сељаци су у размену тражили шећер, зејтин, петролеј, шибице или нешто од одевних предмета.⁵⁶² Како је време пролазило, сељаци су били све невољнији да уопште долазе у Београд са намирницама, плашећи се заплена од стране трошаринских власти и казни од стране ДИРИС-а. Да су их власти озбиљно прогониле сведочи и статистика – само су у септембру 1942. године у Београду сељацима изречене 43 казне, јер су по већим ценама од нормираних продавали млеко, сир, брашно, јаја, живину, пасуљ, ротквице, боранију, лук, шљиве, зоб, телетину, свињетину, сланину, кајмак, јабуке, вишње, краставце, тиквице и парадајз, као и због тога што су продају вршили тајно по кућама и капијама, ван пијачног реона.⁵⁶³ Реагујући на појачан надзор, сељаци су наставили да снабдевају своје редовне муштерије, а осталима су саветовали да дођу на село и тамо купе све што им је било потребно, желећи да тако пребаце потенцијални ризик од заплена и казне са себе на купце.⁵⁶⁴

Није само то што су сељаци врло нерадо износили робу на пијацу и то што су испод руке продавали намирнице по значајно већим ценама од нормираних изазивало велико незадовољство и огорчење Београђана. Забележено је много случајева да су сељаци подваљивали неисправну и покварену робу. Примера ради, Ранковић бележи како је много Београђана ишло у Миријево и друга села и тамо куповало млеко по цени од 30-35 динара по литру, али да је млеко било

⁵⁶⁰ Милићевић, „Свакодневни живот...“, 28-29.

⁵⁶¹ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 79.

⁵⁶² Исто, 92; 100. Супруга Драгутина Ранковића је у лето 1942. године успела да своју нову хаљину замени за 3 килограма масти. Погледати: Ранковић, *Свакодневни живот...*, 294.

⁵⁶³ Непознати аутор, „Београђани су жртве пиљара и сељака“, *Српски народ*, бр. 19, 10. октобар 1942, 10.

⁵⁶⁴ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 223; 261.

разблажено, односно да је у том млеку било пола воде.⁵⁶⁵ Такође, појавили су се и преваранти који су продавали мајкама са малом децом млеко које је наводно било козје, а заправо обично кравље млеко замашћено са пар капи обичног зејтина.⁵⁶⁶ Због свега тога, посебно због осећања немоћи, многи Београђани су за сељаке имали само речи прекора и грдње: „Па сељак, онај из околине Београда, гори од гангстера, сташнији од Бабајића⁵⁶⁷, неморалнији од проститутке“.⁵⁶⁸ Чак је и Драгутин Ранковић, који је иначе исказивао много веће разумевање и за црну берзу и за понашање српских сељака од већине суграђана, једном приликом забележио: „Наши сељаци су одиста бездушни“.⁵⁶⁹ Колаборационистичка штампа није могла да избегне да пише о томе какво је било преовлађујуће мишљење становника градова о српском селу и сељацима: „Наш сељак је бесан, наш сељак је искварен, наш сељак данас најбоље живи, пун је пара, уцењује варошанина, гули му кожу“.⁵⁷⁰ Овај анимозитет је трајао током целог периода окупације, чак се и додатно погоршао у пролеће и лето 1944. године, када су Београђани, бежећи од савезничких бомби на село, били принуђени да смештај и храну на селу папрено скупо плате.

Упркос свим потешкоћама, не може се рећи да су Београђани скроз запали у малодушност. По свему судећи, снабдевање прехранбеним производима је била веома популарна тема за збијање шала и прављење вицева, упркос томе што је проблем био веома озбиљан и што је угрожавао здравље и егзистенцију хиљада људи. У одређеној мери су и окупационе и колаборационистичке власти дозвољавале Београђанима овај вентил, док год шега није прелазила одређене границе и преиспитивала одговорност окупатора за очајно стање ствари. Посебно је било популарно поредити снабдевање града храном преко ДИРИС-а са исцелитељским методама извесног Алексеја Суворина, које су биле веома популарне у међуратном Београду, а који је тврдио да се све болести могу

⁵⁶⁵ Исто, 298.

⁵⁶⁶ Непознати аутор, „Под срамним жигом“, *Српски народ*, бр. 2, 12. јун 1942, 10.

⁵⁶⁷ Бабајић је био чувени хајдук чија је разбојничка дружина терорисала штановништво Хомоља и целе источне Србије у међуратном периоду (прим. аут.)

⁵⁶⁸ Михаиловић, *Успомене...*, 23.

⁵⁶⁹ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 318.

⁵⁷⁰ Непознати аутор, „Неоправдане критике“, *Наша борба*, бр. 51, 23. август 1942, 12.

излечити постом и гладовањем.⁵⁷¹ У једној хуморесци коју је објавио лист *Коло* у јануару 1942. године, професор Суворин са онога света пише писмо управи ДИРИС-а у којем хвали њихов рад, а ДИРИС сматра правим настављачем негових идеја и филозофије гладовања. Професор Суворин саветује ДИРИС да се грађанима нипошто не издају месо и маст, већ да за добро здравље и опште телесно благостање само треба пити чај од липе и камилице.⁵⁷² И Драгутин Ранковић је у свом дневнику поменуо Суворина – написао је како су сви Београђани, хтели не хтели, сада присталице његових метода.⁵⁷³ Према сведочењу истога, у граду је током окупације била популарна песмица чији су стихови гласили: „Тешко оном кога ДИРИС храни, тога ће *Конкордија* да сахрани“.⁵⁷⁴ Са друге стране, уколико би се у хумору претерало или уколико би се прст уперо на правог кривца, односно на немачку окупациону управу, санкције су биле брзе и тешке. За песмицу „Неће они да нас гоје, но да нам ребра броје“ се врло лако могла изгубити и глава.

Дрво за огрев и други енергенти

Већ на самом почетку окупационог периода било је јасно да ће набавка дрвета за огрев и других енергената попут угља представљати велики проблем за становнике српских градова, па тако и Београда. У случају прехрамбених намирница могуће је било прилагодити се ситуацији, односно могуће је било интензивирати и ускладити производњу, обрадити раније необрађене површине и очекивати да ће након наредне жетве ситуација бити подношљивија. Са огревом је ситуација била попуно дугачија – дрвета је или било или није и није га било могуће узгојити у догледном року. Југославија је била земља непрегледних шума и обиловала је дрвном грађом и дрветом за огрев, чак је спадала у веће европске извознике.⁵⁷⁵ Под шумом је било готово 30% целокупне државне територије, односно више од 7,2 милиона хектара површине, а извоз дрвета је 1929. године, која је по билансу за ову индустрију била најбоља међуратна година, износио око

⁵⁷¹ Marković, *Beograd i Evropa...*, 109; Алексије Суворин, *Метода Суворина: оздрављење помоћу глади и хране*, Београд, Ново здравље, 1928.

⁵⁷² Мића Димитријевић, „Суворин пише Дирису“, *Коло*, бр. 4, 24. јануар 1942, 13.

⁵⁷³ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 189.

⁵⁷⁴ Исто, 129.

⁵⁷⁵ Алексић, *Привреда Србије...*, 28-30.

2 милијарде динара, односно чак 6,5% националног дохотка.⁵⁷⁶ Међутим, неповољна околност за Србију била је та што су оне територије које су биле дрветом најбогатије, попут Босне, северног дела Црне Горе и крајњег југоистока Србије, нашле ван територије коју је контролисао немачки заповедник у Србији, што је чинило да су трговина и транспорт била веома отежани, чак и немогући.⁵⁷⁷ Уз то, немачке власти су на самом почетку окупације прогласиле преимућство сопственог економског интереса и обзнаниле да ће поједине сировине, међу које су спадали и дрво и дрвна грађа, конфисковати по нахођењу.⁵⁷⁸ Шумадија, Мачва и Поморавље, који су чинили територијалну базу окупиране Србије, су били сиромашни дрветом. Ако се на то дода и околност да је устанак у лето и јесен 1941. године готово потпуно прекинуо комуникације између Београда и унутрашњости, јасно је да су Београђани са великом стрепњом исчекивали зиму. Током целог периода окупације се ова прича понављала, чим би се лето примакло крају, и то не само у Београду као градској средини, већ и у селима у београдској околини.⁵⁷⁹ Са угљем је била нешто другачија ситуација али опет не много повољнија. У међуратном периоду су се Београђани навикли на квалитетни увозни шлески угаљ, међутим ратне околности су у великој мери отежале транспорт. У Србији је било налазишта угља, попут басена Колубаре или Тамнаве, али је тај угаљ био лошијег квалитета и мање калоријске вредности од шлеског. Такође, свега 3,68% чврстих горива које се трошило у домаћинствима у Србији је представљао угаљ, док је остало отпадало на дрво.⁵⁸⁰

Српске колаборационистичке власти су већ у лето 1941. године ограничиле промет дрвима и утврдиле максималне цене. Тако је у јулу месецу утврђена

⁵⁷⁶ Исто.

⁵⁷⁷ В. Р., „На Умку су после рата стигли први сплавови из црногорских шума“, *Ново време*, бр. 57, 13. јул 1941, 6.

⁵⁷⁸ „Naredba Vojnopravnog komandanta u Srbiji od aprila 1941. o zapleni poljoprivrednih proizvoda, sirovina i polufabrikata na teritoriji Srbije“, *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XII, књига 1, Београд, Војноиздавачки завод, 1973, 96-98.

⁵⁷⁹ Примера ради, Лујза Рајнер пише како је приликом бекства њене породице у Рушањ, село недалеко од Београда, где су се склонили од савезничког бомбардовања 1944. године, њен супруг, иначе дрварски трговац, бирао кућу у коју ће се сконити тако што је гледао која је испред имала наслагане цепанице за огрев, што је у оно време била велика реткост. Погледати: Лујза Рајнер, *Жене у селу*, Београд, В. Сајчић и В. и Б. Јаношевић, 1986, 22.

⁵⁸⁰ Алексић, *Привреда Србије...*, 178-179.

максимална цена од 150 динара за кубни метар буковине најбољег квалитета.⁵⁸¹ Ова мера требала је да спречи панику грађана и вртоглави раст цена док се не формира одговарајућа дистрибутивна централа, не поделе грађанима карте за огрев и не обезбеди само дрво. Такође је одређено да сваки Београђанин може да купи 1,5 кубних метара дрва, што је теоретски требало да буде довољно за једну просечну четворочлану породицу.⁵⁸² Велика забринутост је већ тада владала код Београђана јер дрва није било на продају. Савременик бележи да ће Београђани изгледа на зиму морати сећи улично дрвеће и дрвеће по парковима.⁵⁸³ До краја 1941. године је промет свих дефицитарних производа пребачен на новоосноване централе, односно специјалне управе при Министарству народне привреде, међу којима су биле и Централа за угаљ и Централа за огрев.⁵⁸⁴ Роба и намирнице које су биле под контролом централа се нису могли наћи у малопродаји без одобрења централа, нити се могла продавати по цени коју централа није одобрила.⁵⁸⁵ Ипак, то није спречило да се дрво за огрев нађе на црној берзи и то по вишеструко већим ценама од прописаних. У јануару 1942. године се кубни метар дрва за огрев плаћао 1.000 динара, а са преносом, стругањем, уношењем у подрум и цепањем чак 1.500 динара.⁵⁸⁶

Ипак, упркос свим напорима надлежних органа дрва није било довољно. Зима 1941/1942. године је била веома хладна и Београђани су били очајни. Посебно је околности отежавала чињеница да многе куће и станови још увек нису били скроз поправљени од оштећења која су била проузрокована немачким бомбардовањем 1941. године. Многи београдски домови нису имали адекватне прозоре и врата. То је чинило да ионако хладне просторије буду још хладније и неподесније за становање. Станови су били слабо загрејани и грејала се само једна просторија, најчешће кухиња, и то углавном само после подне, односно пред

⁵⁸¹ „Наредба број 4 о ценама огревном дрвету“, *Службена саопштења трговинске, индустријске и занатске коморе у Београду*, бр. 4, 10. август 1941, 114-115.

⁵⁸² Непознати аутор, „Сваки Београђанин моће да увезе четар и по дрва“, *Ново време*, бр. 57, 13. јул 1941, 3.

⁵⁸³ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 73.

⁵⁸⁴ Алексић, *Привреда Србије...*, 210-213; Непознати аутор, „Увођење економисања робом у Србији“, *Ново време*, бр. 38, 24. јун 1941, 4.

⁵⁸⁵ АС, Г-5, Ф-34, Преглед стања унутарње трговине, 30. мај 1942.

⁵⁸⁶ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 117.

спавање.⁵⁸⁷ Очај Београђана се испољавао с времена на време у потпуно непланској и нелегалној сечи дрвећа у оближњим шумама, па чак и парковима. Драгутин Ранковић пише да је гомила крајем октобра 1941. секирама потпуно растурила склониште пред црквом Александра Невског и равукла дрвну грађу, а само неколико дана касније посекала и дрвеће.⁵⁸⁸ О размерама несташнице говори и то да је цео III квартал добио свега 100 кубних метара дрва на поделу, те да се ред купаца формирао још у 4 сата ујутру.⁵⁸⁹ Постојала је и опција да се легално сече у Кошутњаку – за 5 динара свако је имао право да насече колико може и понесе са собом кући, за шта су се углавном користиле дечје саонице.⁵⁹⁰ Временом је ситуација бивала све гора. Тако је у новембру 1942. године објављено да ће Општина града Београда организовати снабдевање огревним дрвима искључиво сиромашније Београђане и то по максимираним ценама од 548 динара за кубни метар твдрих дрва и 422 динара за кубни метар меких дрва. Општина је свеукупно у том тренутку располагала са свега 8.500 кубних метара дрва, што није било ни изблиза довољно да се подмире потребе Београђана.⁵⁹¹ Дешавало се и то да су градски органи, попут Одељења за социјално и здравствено старање, понекад и бесплатно делили огревно дрво најсиромашнијим Београђанима. У децембру 1942. године је у оквиру акције зимске помоћи најсиромашнијим грађанима подељено 6.500 кубних метара дрва.⁵⁹² Истовремено су представници власти апеловали на грађане да, уколико је могуће, пређу на грејање лигнитом. Наводило се како се у земљама попут Немачке трошило на грејање чак 63% лигнита и свега 37% дрвета, док је ситуација у Србији била потпуно супротна – трошило се годишње 1,55 милиона тона дрвета и свега 70.000 тона лигнита.⁵⁹³ Истовремено су се молили грађани да што је више могуће штеде дрва и да их чувају за зимске месеце.⁵⁹⁴

⁵⁸⁷ Милићевић, „Свакодневни живот...“, 41.

⁵⁸⁸ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 80; 85.

⁵⁸⁹ *Исто*, 86.

⁵⁹⁰ *Исто*, 134.

⁵⁹¹ Непознати аутор, „Београдска општина снабдева грађане дрвима“, *Српски народ*, бр. 25, 21. новембар 1942, 6.

⁵⁹² ИАБ, ОГБ, К-328, Месни одбор за зимску помоћ бр. 889 од 8. децембра 1942.

⁵⁹³ Непознати аутор, „Неопходност економисања огревним дрветом“, *Српски народ*, бр. 24, 26. јун 1943, 10.

⁵⁹⁴ Непознати аутор, „Огрев се лети припрема и чува за зиму“, *Српски народ*, бр. 26, 17. јун 1944, 4.

Ситуација са угљем је била нешто боља. И угаљ је спадао у рационасану робу и његов промет је контролисала Централа за угаљ. Такође, Србија је била релативно богата лигнитом, тако да је упркос томе што су огромне количине одвожене за потребе немачке индустрије, угља било у продаји. Међутим, угаљ је био скуп – тона је стајала је и до 6.000 динара, без превоза.⁵⁹⁵ Такође, многи Београђани нису имали у чему да ложе угаљ, нису имали штедњаке већ обичне пећи за дрва, често веома примитивне. Куповина штедњака је за већину Београђана била потпуно немогућа. Постојале су идеје код представника власти да се грађанима помогне да своје пећи на дрва преправе у штедњаке, али је прелиминарна рачуница показала да би то било и скупо и компликовано за извести.⁵⁹⁶ Драгутин Ранковић је израчунао да је уз максималну штедњу могуће трошити само око 4 килограма угља дневно на загревање стана.⁵⁹⁷ Велика већина људи није могла да приушти ни толико. У том случају им је остало само да леже у кревету, покривени свим ћебадима и покривачима које су имали у кући. Није био редак случај да деца одлазе на савско пристаниште, где се истоварао шлески угаљ, и да онда рукама купе комаде угља који су се налазили просути на земљи и у малим џаковима носе кућама, уз сталну опасност да им стражари одузму џакове и успут их истуку.⁵⁹⁸ Недостатак горива и његова скупоба имали су огроман утицај на привредни и друштвени живот. Примера ради, због немогућности да се адекватно загреју просторије, школе током зимских месеци углавном нису радиле.⁵⁹⁹ Слично је важило и за многе канцеларије и надлештва, посебно оне који нису били од врхунске важности за функционисање окупационог апарата. У Окружном суду су чиновници седели и радили у зимским капутима.⁶⁰⁰ Зимом све успоравало, замирало, људи су се повлачили у своје домове, углавном хладне, и чекали да зима прође.

⁵⁹⁵ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 122.

⁵⁹⁶ АС, Централа за гвожђе и метале (Г-7), Ф-1, Извештај са конференције у Заводу за топлотну привреду, 8. мај 1943. године.

⁵⁹⁷ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 87.

⁵⁹⁸ Igor Mrkalj, „Zapisi o sudbini porodice Đukić“, *Prosvjeta*, br. 140, 2017, 47.

⁵⁹⁹ Погледати опширније у поглављу о раду школа.

⁶⁰⁰ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 94.

Одећа и обућа

Током немачке окупације су Београђани и Београђанке муку мучили са одевањем и обувањем, на њихову несрећу не због глобалних модних хирова који су брзо долазили и пролазили, већ због тога што су производња и промет текстилне робе и обуће, као и увоз истих, током рата били драстично ограничени. Тканине свих врста, кожа и гума су били производи од стратешке важности за немачку привреду и као такви су били стављени под пуну контролу представника немачких привредних власти у Србији, који су имали овлашћења да одузимају поменути робу или да је откупљују од произвођача по повлашћеним ценама. Наравно, у таквој ситуацији за грађане Србије и за Београђане једва да је шта преостајало. Београђани и Београђанке су у међуратном периоду били добро обучени и обувени, наравно свако у складу са сопственим платежним могућностима. Веома брзо по окончању Првог светског рата је Београд престао бити град абација а постао место у којем су се отварали салони и модни атељеи, галантеријске и крзнарске радње.⁶⁰¹ За добростојеће и њихове потребе и укус су постојали бројни кројачи и модисткиње, где су се шила одела и костими по „последњој париској моди“, где су се могли наћи најбољи енглески штофови и рубље од најфинијег египатског памука.⁶⁰² Поред производа високе моде, која је ипак за већину грађана била прескупа, Београђани су се снабдевали и у продавницама индустријске модне конфекције, углавном домаће производње и врло пристојног квалитета.

Треба поменути да је међуратном периоду у Југославији радила чак 491 текстилна фабрика, што је представљало више од 17% укупне индустријске производње у земљи.⁶⁰³ Од тога је непосредно пред рат у Београду било активно 16 текстилних фабрика, што је чинило више од 25% укупних индустријских

⁶⁰¹ Бојана Поповић, „Одевање и мода у Србији у првој половини 20. века“, у: Милан Ристовић (ур.), *Приватни живот код Срба у 20. веку*, Београд, Слио, 2007, 318-341.

⁶⁰² Сведоци епохе као веома добро снабдевене и скупе помињу следеће београдске радње: *АГБ (Art, gout, beauté)* у Кнез Михаиловој улици, *Енглески магацин* у Улици Вука Караџића, *Драгачевић и компанија*, *Гавриловић и компанија*, радње Ђуре Јаношевића, Марка Вулетиха, Вељка Петровића, Монтела Алмулија, Боранијашевића и других, као и чувене београдске модисткиње Ребеку Јаковљевић у Палмотићевој улици, Ружу Коен, која је имала атеље у згради Академије, Марусју Нинковић, Нату Монашевић и друге. Погледати: Дороски, *Отргнуто од заборава...*, 88-89.

⁶⁰³ Алексић, *Привреда Србије...*, 53.

капацитета на територији Управе града Београда и 10 фабрика коже и обуће.⁶⁰⁴ Квалитетна и јефтина домаћа трикотажа је била веома популарна. Примера ради, у Југославији и Београду, био изузетно популаран јефтин али квалитетан вунени зимски капут под именом *Хубертус*, којег је производила компанија *Тивар* (*Текстилна индустрија Вараждин*).⁶⁰⁵ Поред индустријске трикотаже и конфекције, код Београђана су биле веома популарне и мале радњице које су се налазиле код Јованове пијаце, које су углавном држали Јевреји, где су се повољно могли наћи квалитетни комади конфекције и модне галантерије. Слично је важило и за обућу – они који нису израђивали ципеле код својих мајстора-обућара, куповали су углавном ципеле југословенских произвођача, попут фирме *Бата* из Борова, али и београдских произвођача, попут компанија *Бостон* и *Мињон* из Београда или *Мира* из Земуна.⁶⁰⁶

Рат и окупација су потпуно пореметили тржиште текстилних производа и обуће. То се осетило и у првим годинама глобалног рата, док је Југославија још успевала да остане изван ратног сукоба. Вуна и лан потребни за несметан рад текстилне индустрије, као и кожа за обућу су у највећој мери били домаће производње али су каучук од којег се правила гума као и памук долазили из увоза.⁶⁰⁷ То је можда била донекле и срећна околност јер су поремећаји на тржишту натерали грађане да се боље снабдеју и да праве залихе текстила како би избегли потенцијалну неизвесност у будућности.⁶⁰⁸ Међутим, чак и они који су се, условно речено, припремили за потенцијалне неугодности, нису раунали на четворогодишњи период окупације и немаштине. Многи Београђани су изгубили све што су имали у бомбардовању града, па тако и сву одећу. Избеглице из Независне државе Хрватске су у Србију побегле са јако мало личних ствари и

⁶⁰⁴ Петровић, *Историја индустрије Београда...*, 234-242.

⁶⁰⁵ Непознати аутор, „Tivarov "hubertus" nosile su redovnice, muževi, žene, djeca i starci“, <https://evarazdin.hr/nasim-krajem/tivarov-hubertus-nosile-su-redovnice-muzevi-zene-djeca-i-starci-240492/>, приступљено 10. августа 2018; Дорошки, *Отргнуто од заборав...*, 89. *Тивар*-ова продавница у Београду, једна од највећих и најлепших у граду, налазила се на Терезијама, одмах поред хотела *Москва* и комплетно је уништена у немачком бомбардовању Београда у априлу 1941. године.

⁶⁰⁶ Дорошки, *Отргнуто од заборав...*, 92.

⁶⁰⁷ Алексић, *Привреда Србије...*, 51-55; 62-63.

⁶⁰⁸ Рајнер, *Жене у селу...*, 14.

углавном без зимске одеће.⁶⁰⁹ Како се приближавала зима, проблем са топлом зимском одећом био је све већи. Још током летњих месеци су новине доносиле текстове о томе како нипошто не треба бацати старе вунене капе, џемпере и шалове, већ да их треба опарати и од добијеног материјала иштрикати топлу и удобну одећу за децу.⁶¹⁰ Недуго затим су домаће власти и званично забраниле грађанима и фирмама да бацају старе крпе, текстилне отпатке, гуму и отпатке од гуме. Побројани материјал се имао сакупљати и предати на обавезан откуп.⁶¹¹ Предвиђало се да би се на овај начин могло прикупити око 850 тона крпа и текстилног отпада на годишњем нивоу.⁶¹² Власти нису криле од грађана да је ова мера уведена због великих потешкоћа у снабдевању сировинама за потребе индустрије одеће и обуће, али су и обећавале да ће се ситуација поправити, посебно уколико сви буду поштовали донете прописе и уколико се буду понашали штедљиво и рационално.⁶¹³ Истовремено, правили су се планови за комплетну преоријентацију српске текстилне индустрије, како би се смањила зависност од увозних сировина и потпуно окренуло домаћим капацитетима, посебно лану и вуни.⁶¹⁴

У исто време, почетком јула формиране су при Министарству за народну привреду Централа за кожу и Централа за текстил.⁶¹⁵ Ефективно, ове централе су биле надлежне да контролишу преузимање, чување, израду, прераду, куповину, продају, увоз, извоз и транспорт робе. Прва значајна уредба Централе за кожу је била потпуна забрана слободне продаје свих врста обуће, а као мотив за ту уредбу надлежни су навели бригу да се за становништво за зиму обезбеде потребне

⁶⁰⁹ Хрвоје Магазоновић, истакнути предратни припадник покрета *Збор*, који је из Босне пребегао у Србију, написао је у својим успоменама како је изнад кревета у соби коју је успео да изнајми окачио два клина, о један је он увече качио своје једино одело, а о други његова супруга њену једину хаљину. Погледати: Magazinović, *Kroz jedno tišno...*, 160.

⁶¹⁰ Непознати аутор, „За вашу децу“, *Ново време*, бр. 50, 6. јул 1941, 7.

⁶¹¹ „Уредба о старом материјалу и отпацима“, *Ново време*, бр. 51, 7. јул 1941, 4.

⁶¹² Непознати аутор, „Крпе за готову робу“, *Српски народ*, бр. 20, 29. мај 1943, 8.

⁶¹³ Непознати аутор, „Скупљање отпадака сировина представља допринос сваког појединца привредној обнови земље“, *Ново време*, бр. 53, 9. јул 1941, 4.

⁶¹⁴ Н. А., „Текстилна индустрија у Србији треба да се прилагоди домаћим изворима сировина“, *Ново време*, бр. 56, 12. јул 1941, 4.

⁶¹⁵ „Уредба о Централни за кожу“, *Службена саопштења трговинске, индустријске и занатске коморе у Београду*, бр. 4, 10. август 1941, 99-100; „Уредба о оснивању Централе за текстил“, *Службена саопштења трговинске, индустријске и занатске коморе у Београду*, бр. 4, 10. август 1941, 101-102.

количине зимске обуће.⁶¹⁶ Слично је поступила и Централа за текстил, која је објавила забрану промета различитих врста текстила, тканина и одеће: ланеног и памучног платна, вунених штофова, мушких и женских вунених одела, хаљина, мантила, капута, шалова, марама, џемпера, пуловера, прслука, подкошуља и гаћа, мушког и женског памучног рубља, чарапа, рукавица, ћебади, фланела, плиша, јуте, па чак и чупавих фротирских пешкира.⁶¹⁷ Забрана продаје одеће и обуће је важила све до краја новембра 1941, када су уведени бонови.⁶¹⁸ Међутим, зима је већ почела, а посебно зимских ципела и капута нигде није било, па су грађани почели да шире панику како ће се током зиме смрзнути.⁶¹⁹ Није био редак случај да очајници заустављају добро обучене пролазнике на улици, молећи их да им продају свој зимски капут, за који су били вољни да плате велики новац.⁶²⁰ Формално, рестрикције у промету одеће и обуће у временом ублажене, па су поједини артикли теоретски могли да се купе и без бонова. Примера ради, у јесен 1942. године одобрена је слободна продаја марама, шалова, шешира, капа, марамица, кравата, рукавица, крагни и чипки.⁶²¹ Али чак ни за бонове роба се по радњама није могла купити. Бесни Београђани су оптуживали власти, а власти су за несташицу оптуживали несавесне трговце, за које су тврдили да робу сакривају и касније продају на црном тржишту.⁶²²

Због свега наведеног, Београђани одећу, текстил и обућу углавном нису куповали. Носили су оно што су имали, пазили су и чували одећу и обућу од хабања, у нади да ће им потрајати до краја рата и окупације.⁶²³ Они који су морали да купе неки комад одеће или нове ципеле морали су да буду спремни да плате астрономске цене – зимски капут је на црној берзи у марту 1942. године

⁶¹⁶ „Наредба број 3 Централне за кожу о продаји и производњи обуће“, *Службена саопштења трговинске, индустријске и занатске коморе у Београду*, бр. 4, 10. август 1941, 100-101.

⁶¹⁷ „Наредба број 2 Централне за текстил“, *Службена саопштења трговинске, индустријске и занатске коморе у Београду*, бр. 4, 10. август 1941, 102-103.

⁶¹⁸ „Наредба бр. 8 Централне за кожу о продаји обуће“, *Службене новине*, бр. 127, 25. новембар 1941, 9. Ипак, надлежни су проценили да је током зиме 1941/1942. Београђанима издато свега 30.000 бонова за један пар обуће, што је представљало свега 10% стварних потреба. АС, Г-7, Ф-1, Индустрија Србије и прве мере индустријске политике, 1. јун 1942.

⁶¹⁹ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 74.

⁶²⁰ Медаковић, *Ephemeris II...*, 9.

⁶²¹ Непознати аутор, „Како ће се вршити набавка текстилне робе“, *Ново време*, бр. 458, 28. октобар 1942, 4.

⁶²² Непознати аутор, „Трговци текстилом и купци“, *Српски народ*, бр. 26, 28. новембар 1942, 8.

⁶²³ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 124.

износио чак 10.000 динара, а ципеле су крајем исте године могле да се купе за 4.500 динара, док им је цена у мају 1943. била чак између 12.000 и 15.000 динара.⁶²⁴ Људи су се довијали како су знали и умели. Домаћице су прекрајале столњаке и завесе у хаљине, старе капуте у сакое и костиме, од кошуља се шио доњи веш или одећа за децу, вунени прекривачи су парани и од тог материјала су се плели џемпери, капе и шалови.⁶²⁵ Довијало се и са обућом – у зимске месеце су се носиле лагане платнене ципеле, појавиле су се у продаји и некакве ципеле са дрвеним ђоном.⁶²⁶ Понеко је успевао да дође до којег комада половне одеће или ципела преко хуманитарних организација као што је био *Црвени крст* или *Коло српских сестара*, посебно сиромашна деца.⁶²⁷ Још један значајан узрок недостатку одеће и обуће у Београду је био и тај што су Београђани били принуђени да трампе одевне предмете за храну. Сељаци који су шверцовали прехранбене производе у Београд су често изричито тражили да се трампе за одећу или текстил.⁶²⁸ У сваком случају, било је и голим оком приметно да су грађани неадекватно обучени, офуцани и поцепани, и то се стање погоршавало како је окупација одмицала, али упркос општој свести и жељи да се ситуација поправи, власти нису могле да понуде адекватно решење.⁶²⁹

Дуван и цигарете

Дуван је представљао један од најважнијих артикала, који је на целокупној територији југословенских земаља пре почетка Другог светског рата био конзумиран у огромним количинама. Није могуће ни приближно утврдити колики је био број пушача у предратној Југославији али се може претпоставити да је био велик. Према неким подацима, број пушача на глобалном нивоу је у периоду од краја Првог светског рата до 1929. године порастао за 50%.⁶³⁰ Ритуали градског живота на Балкану током прве половине 20. века, попут окупљања по кафанама,

⁶²⁴ Милићевић, „Свакодневни живот...“, 31-32.

⁶²⁵ Мркаљ, „Зариси...“, 47.

⁶²⁶ Д. С. В., „Израда обуће са дрвеним ђоном“, *Ново време*, бр. 382, 31. јул 1941, 4.

⁶²⁷ Делфа Иванић, *Успомене*, Београд, ИСИ, 2012, 229.

⁶²⁸ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 294; Милићевић, „Свакодневни живот...“, 32.

⁶²⁹ АС, Г-6, Ф-119, Преглед извештаја окружних начелстава о стању надзора над ценама у месецу децембру 1942.

⁶³⁰ Stipica Grgić, „Od struka do dima: Duhan i duhanske preradevine u Jugoslaviji tridesetih godina 20. stoljeća“, у: Зоран Јањетовић (ур.), *Историјска трибина: Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије*, Београд, ИНИС, 2013, 68.

тешко да су се могли замислити без уживања у дуванском диму.⁶³¹ Разлози за такво стање су били бројни. Југославија је била велики произвођач и извозник дувана и дуванских производа, а тај је тренд започет још у Краљевини Србији крајем 19. века, где су узгој и продаја дувана били толико лукративни да је држава увела монопол на целокупну производњу, прераду и трговину.⁶³² Непосредно пред почетак Другог светског рата дуван је сађен на више од 16.000 хектара, са просечним приносом од око 13.600 тона.⁶³³ Тај дуван је прерађиван у осам фабрика које су постојале у земљи, док је годишњи приход државног монопола од продаје дувана износио око 1,5 милијарди динара.⁶³⁴ Вредност произведеног дувана износила је више од 5% целокупне југословенске индустријске производње.⁶³⁵ Са почетком ратних операција целокупна производња дуванских прерађевина је била угрожена, а посебан проблем је представљало то што су фабрике за прераду дувана које су се налазиле на територији Србије биле одсечене од произвођача дувана и добављача који су се после распарчавања државе нашли под контролом окупационих снага других земаља, попут делова Македоније који су се нашли под влашћу Бугара. Ако се у обзир узме и чињеница да је „за војску битније да не остане без дувана него без муниције“⁶³⁶, и да су стога приоритет у снабдевању цигаретама имали припадници немачке војне силе, несташнице и поскупљења су била више него извесна.

У непосредном периоду по окончању немачке агресије на Југославију, цигарете је у Београду било јако тешко наћи а и цена је на црном тржишту вишеструко порасла. Милан Банић пише како је почетком маја купио паклу *Драве* од 20 цигарета за чак 27 динара, иако је регуларна цена пакли била 5 динара.⁶³⁷ Председник Управе државних монопола је већ у априлу 1941. године известио Председника Општине града Београда како у Београду није остало нимало дувана, иако је непосредно пред рат на лагеру у складиштима широм Србије било чак 40

⁶³¹ Глиша Елезовић, „Кафа и кафана на Балканском полуострву“, у: Драгољуб Ђорђевић (ур.), *Кафанологија*, Београд, Службени гласник, 2012, 319-332.

⁶³² Бошко Мијатовић, *Дуван и српска држава у XIX веку*, Београд, Центар за либерално-демократске студије, 2006, 51-68.

⁶³³ Никола Вучо, *Пољопривреда Југославије 1918-1941*, Београд, Рад, 1958, 69.

⁶³⁴ Алексић, *Привреда Србије...*, 34-35.

⁶³⁵ Grgić, „Od struka do dima...“, 74.

⁶³⁶ Eric Burns, *The Smoke of the Gods – A Social History of Tobacco*, Philadelphia, Temple University Press, 2007, 200.

⁶³⁷ Банић, *Агонија Југославије...*, 89.

милиона килограма непрерађеног дувана. Према његовим речима, немачка војска је све конфисковала, као и 3 милиона књижица цигар-папира.⁶³⁸ Снабдевање Београда цигаретама је стабилизовано крајем маја, када је поново почела да ради фабрика дувана у Нишу и када је за Београд отеран један контигент од два вагона и 15 милиона комада цигарета.⁶³⁹ Такође су прописане максимирани цене дувана, дуванских производа и шибица.⁶⁴⁰ Упркос акцијама власти да обезбеде довољне количине дувана, на продајним местима су се од раног јутра стварали дуги редови, многи су покушавали и успевали да и по неколико пута дођу на ред и купе цигарете. Како би спречили стварање дугих редова и шпекулације, власти су у децембру 1941. године временски ограничиле продају дуванских производа на период од 12 и 30 до 13 часова сваког дана а биле су и утврђене продајне цене – 7 динара за паклу *Драве*, 8,50 динара за паклу *Ибра*, 10 динара за паклу *Зете* и 11 динара за паклу *Мораве*.⁶⁴¹ Могло се купити 20 цигарета. Ранковић пише како је за њега куповина цигарета била свакодневни ритуал – излазио је до продавнице неких пола сата пре почетка издавања и обично је био седми или осми у реду и чекао двадесетак или тридесетак минута како би дошао на ред.⁶⁴² И квантитет и квалитет издаваног дувана је временом опадао. У пролеће 1942. године Ранковић се жалио како је био принуђен да пуши неки *Савски дуван*, одвратног мириса, али да је онима које је гонила пушачка страст сваки дуван био добар.⁶⁴³ Истовремено је и смањена количина издатог дувана на 10 цигарета по особи. У лето 1942. године дуван је почео да се издаје без омота (пакле), ради уштеде папира.⁶⁴⁴ Такође, прописано је и то да мушкарци имају приоритет при куповини.

За многе су ово чекање у реду за дуван и каснија препродаја постали допунски извор прихода. Дејан Медаковић пише како је лични буџет попуњавао стајањем у реду за цигарете које је онда продавао по трострукој цени.⁶⁴⁵ Драгутин Ранковић пише како они који не желе или не могу да стоје у редовима дуван

⁶³⁸ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, Административни одсек, К-211, Ф6-445, Допис од 16. априла 1941. године.

⁶³⁹ Милићевић, “Свакодневни живот...”, 34.

⁶⁴⁰ „Привремени ценовник за продају дуванских прерађевина, цигар-папира и жижица“, *Службена саопштења трговинске, индустријске и занатске коморе у Београду*, бр. 1, 1. јун 1941, 27.

⁶⁴¹ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 91.

⁶⁴² *Исто*, 112.

⁶⁴³ *Исто*, 137.

⁶⁴⁴ *Исто*, 285.

⁶⁴⁵ Медаковић, *Ephemeris II...*, 182-183.

најлакше могу добити код келнера по београдским кафанама, али да се мора платити и много већа цена, пакла *Мораве* је стајала 20 динара а пакла лошијег *Ибра* за 15 динара.⁶⁴⁶ Појединци из власти су препознали проблеме који су се јављали приликом продаје дувана, посебно то да су цигарете постале средство трампе и да су међу најзаступљенијим артиклима на црној берзи. Један од предлога како да се овај проблем реши је био и тај да се уопште не издаје дуван непущачима, односно да се уместо карата за следовање, по којима је сваки Београђанин имао право да дневно купи десет цигарета, издаје нека врста пушачких картона.⁶⁴⁷ Шверцом и препродајом су се бавили и војници, и немачки и српски, али и домаћи жандарми. Они су имали право прече куповине па се тако често дешавало да покупују све што је било тај дан донето за продају, тако да су купци који су стрпљиво чекали у реду остајали без цигарета, што је изазивало велико незадовољство грађана.⁶⁴⁸ Немачки војници непущачи су трговали цигаретама које сами нису конзумирали а понекада су их и поклањали Београђанима.⁶⁴⁹ Забележени су и случајеви шверца цигарета са територије Независне државе Хрватске. У списима о дисциплинском поступку који се водио против једног запосленика конзулата НДХ у Београду, стоји да је оптужени набављао хрватске цигарете у Земуну, преносио их за Београд, где их је продавао по двострукој цени од оне по којој их је у Земуну купио.⁶⁵⁰

Остали дефицитарни артикли

Иако су грађанима Београда највише муке задавале несташнице прехранбених производа, огревног дрвета, одеће, текстила и обуће, и многе друге намирнице и артикле је било јако тешко наћи или су на црном тржишту били веома скупи. Списак таквих артикала је готово безграничан, а безграничне су биле и муке житеља српске престонице да обезбеде материјалну основу за колико-толико нормалан живот. Рецимо, и непосредно после бомбардовања града у априлу 1941. године али и током целе године владала је велика несташница грађевинског материјала – дрвне грађе, цигле, црепа, стакла и ексера, неопходних

⁶⁴⁶ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 88.

⁶⁴⁷ Непознати аутор, „Због чега се чека пред београдским трафикама“, *Српски народ*, бр. 22, 31. октобар 1942, 8.

⁶⁴⁸ *Исто*, 138.

⁶⁴⁹ Ђоковић, *Онај стари Београд*, 579-580.

⁶⁵⁰ Aleksandar Vojinović, *NDH u Beogradu*, Zagreb, Naklada Pavičić, 1995, 95.

да се изврше оправке и оштећени стамбени фонд доведе у стање погодно за живљење.⁶⁵¹ Стога се приликом рашчишћавања рушевина пазило да се цигле и препови не разбијају, како би се могли поново искористити. Ранковић је записао како је данима по граду тражио да купи ексере али их нигде није било. По њему, за то су били криви сељаци који су повољно мењали јаја за ексере.⁶⁵² Стакло је на тржишту било изузетно скупо, квадратни метар је у децембру 1941. коштао 160 динара.

У Београду је владала и оскудица кухињског посуђа и флаша. Ранковић пише како плеха и стакла нигде у граду није било.⁶⁵³ Фалило је и тегли за зимницу. Тешко је било наћи и добру бурад за кисељење купуса. У децембру 1941. једно буре од 200 литара коштало је чак 500 динара.⁶⁵⁴ Емајлирано посуђе је исто било реткост. Оно се могло купити само уз дозволу Централе за гвожђе и метале или на потрошачку књижицу ДИРИС-а, и то свега три комада емајлираног посуђа годишње.⁶⁵⁵ Када га је и било у радњама посуђе је било скупо, лонац од 20 литара плаћао се 100 динара.⁶⁵⁶ Фалило је и прибора за јело – кашика, виљушка и ножева. Остало је забележено у штампи да је у Београду било ресторана који уопште нису имали есцајга да дају гостима јер је сав био покраден, тако да су гости са собом морали да носе свој прибор за јело.⁶⁵⁷ Литарске стаклене боце су исто биле ретке и скупе – коштале су чак 20 динара по комаду, када би се уопште могле наћи.⁶⁵⁸

Рат и окупација довели су и до несташица, поскупљења и проблема у снабдевању алкохолним пићима, како кафана тако и приватних лица. Ракије, и меке и љуте, је на тржишту још и било – сељаци су је сами производили и доносили на продају у Београд. Цене су варирале, највише у зависности од доба године, била је јефтинија у јесен, непосредно после печења, а поскупљивала је

⁶⁵¹ Љ. С., „Поред оправке старих зграда у Београду се већ наставља и грађење нових кућа“, *Ново време*, бр. 30, 16. јун 1941, 4.

⁶⁵² Ранковић, *Свакодневни живот...*, 79.

⁶⁵³ *Исто*, 80.

⁶⁵⁴ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 93.

⁶⁵⁵ Непознати аутор, „Издавање емајлираног посуђа Београђанима“, *Ново време*, бр. 439, 29. октобар 1942, 4.

⁶⁵⁶ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 111.

⁶⁵⁷ Непознати аутор, „Од суботе до суботе“, *Српски народ*, бр. 26, 28. новембар 1942, 10.

⁶⁵⁸ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 321.

како су се приближавале велике славе и празници. Цена ракије није била превисока, макар када се пореди са тим какве су биле цене осталих артикала на црном тржишту, у зиму 1941/1942. године се литар ракије од 20 гради (50% алкохола) могао испод руке код сељака купити по цени од 80 до 160 динара, што је отприлике одговарало цени једног килограма сланине.⁶⁵⁹ Већи је проблем био са вином и винским дестилатима, као и са пивом. Вина је било у продаји, званична цена је почетком 1942. године била око 40 динара за литар. Међутим, повремено је долазило до несташица јер се дешавало да немачке власти заплене или принудно откупе веће количине вина, за потребе војске или ради слања у Немачку. Вински дестилати и вињаци су, са друге стране били јако лошег квалитета и иако их је било у понуди београдских кафана, људи су их избегавали. Тако један београдски лист пише: „По многим, ако не и свим, београдским кафанама и крчмама продаје се увелико под именом вињак некакво пиће врло сумњивог квалитета, укуса и јачине. То пиће има редовно различит укус, али ниуком случају укус вињака. Међутим, кад се испије пали грло и тако даје утисак велике јачине. У ствари ту јачину не даје алкохол већ неке сумњиве шпеције, које често налазе на разблажени раствор камене соде. Било би корисно кад би се извршила анализа овог пића, чија је штетност несумњива, а на којој несавесни произвођачи желе да зараде нелегално лепе паре“.⁶⁶⁰ Присуство сличних алкохолних пића на тржишту, мешаних са разним отровним хемикалијама, као и присуство неисправних ракија са високим процентом метил-алкохола, доводило је до тровања корисника и представљало је велику опасност за јавно здравље.

Вероватно је најтежа ситуација била са пивом, јер је пиво индустријски производ и за његово справљање потребне су велике количине угља. Драгутин Ранковић је записао средином децембра 1941. године како већ три пуна месеца у Београду уопште није било пива, јер пиваре нису радиле услед недостатка сировина а током лета су потрошене залихе направљене пре рата.⁶⁶¹ Уз то, велике количине пива лифероване су немачкој војсци.⁶⁶² Пред крај 1941. године

⁶⁵⁹ Исто, 132.

⁶⁶⁰ Непознати аутор, „Жигосани“, *Српски народ*, бр. 18, 2. октобар 1942, 9.

⁶⁶¹ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 92; 95.

⁶⁶² Примера ради, од целокупне производње *Јагодинске пиваре* током рата, која је током 1942. године износила 40.000 хектолитара, током 1943. 30.000 хектолитара и током 1944. године 25.000 хектолитара пива, половину је преузимала немачка војска. Погледати: Vladimir Orbović,

наставила је са радом *Вајфертова пивара*, која је успешно пословала све до пролећа 1944. године, када је тешко оштећена у савезничком бомбардовању.⁶⁶³ Такође, иако је претрпела значајна оштећења у бомбардовању у априлу 1941. године, са радом је наставила и *Бајлонијева пивара* и успешно пословала све до пролећа 1944. године, када је производња обустављена због савезничког бомбардовања и због недостатка угља.⁶⁶⁴ До лета 1942. године 40 београдских кафана је поново служило пиво и то су углавном биле кафане у које су залазили немачки војници. Ранковић пише да је пиво било рђаво.⁶⁶⁵ Чаша таквог лошег пива стајала је 6,5 динара.

„Jagodinska pivara tokom Drugog svetskog rata“, <https://vidovdan.org/istorija/jagodinska-pivara-tokom-drugog-svetskog-rata/?script=lat>, приступљено 12. августа 2018.

⁶⁶³ Лукић, „Прва српска парна пивара Ђорђа Вајферта...“, 119-121.

⁶⁶⁴ Лукић, „Парна пивара „Игњат Бајлони и синови“...“, 132.

⁶⁶⁵ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 270.

ОБРАЗОВАЊЕ И ПРОСВЕТА

Обнова школског живота

Обнова школског живота у Београду после априлског бомбардовања 1941. године била је повезана са бројним потешкоћама. Иако је комесар Министарства просвете још 10. маја позвао све директоре и наставнике средњих, грађанских и учитељских школа да морају бити на дужности у својим местима службовања и да морају предузети све како би школе почеле с радом, то се у већини школа није десило све до краја маја, а у многима ни тада.⁶⁶⁶ Мухарем Кресо пише да су у априлском бомбардовању Београда потпуно уништене зграде мушке Учитељске школе, Друге, Четврте, Шесте, Осме и Девете мушке гимназије, Четврте женске гимназије и седам основних школа, док су многе школске установе биле тешко оштећене.⁶⁶⁷ Миодраг Симић, који је детаљно проучавао школски живот Београда у периоду Другог светског рата, дао је следеће податке – 14 основних школа на територији Београда је претрпело већа или мања разарања, те стога нису могла наставити са радом у мају 1941. године (*Јанко Веселиновић* у Душановој 23, *Краљ Милутин* у Краљице Наталије 37, *Вук Караџић* у Таковској 23, *Војвода Мишић* у Прокупачкој 41, *Стеван Немања* у Миодрага Давидовића 2, *Краљ Петар II* у Марулићевој 8, *Филип Вишињић* у Јагићевој 5, *Бранко Радичевић* у Гледстоновој 2, *Доситеј Обрадовић* у Војводе Глигора 66, *Војислав Илић* у Војислава Илића 78, *Ђирило и Методије* у Живка Давидовића 64, *Цар Лазар* у Пауновој 2, *Бранислав Нушић* у Заплањској 45 и *Матија Бан* на Кнез Михаиловом венцу), док је школа *Јован Јовановић Змај* у Босанској 32 у Савамали потпуно саврњена са земљом.⁶⁶⁸ Истовремено, није радило 12 београдских гимназија – Мушка реална гимназија *Краљ Александар* у Миодрага Давидовића 83, Државна I мушка гимназија у Цара Душана 61, Државна II мушка реална гимназија у Поенкаревој 29, Државна III мушка реална гимназија у Његошевој 15, Државна IV мушка реална гимназија у Гарашаниновој 45, Државна VI мушка реална гимназија у Краља Александра 77, Државна VIII мушка реална гимназија у Булевару Ослобођења 10, Државна IX мушка реална гимназија у Поенкаревој 29, Државна реалка у Узун Мирковој 14,

⁶⁶⁶ Миодраг Симић, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, *Годишњак града Београда*, књига XXI, 1974, 107-108.

⁶⁶⁷ Кресо, *Нјемацка окупациона управа...*, 128.

⁶⁶⁸ Симић, „Школе у Београду...“, 78.

Женска гимназија *Краљица Марија* у Девојачкој улици, Државна I женска гимназија у Абердаревој улици и Државна III женска реална гимназија у Краљице Наталије 31.⁶⁶⁹ Јован Марјановић, истакнути српски историчар и ученик Друге мушке гимназије у периоду Другог светског рата, касније је о разарању своје школе писао: „Зграда Друге мушке гимназије у Поенкаревој (сада Македонској улици), уз стару зграду *Политике*, погођена је тешким бомбама и скроз разрушена. Са улице је остао зид до првог спрата на којем су зјапиле рупе у којима су се некад налазили прозори и велика улазна врата. Цео други спрат и дворишни део зграде потпуно су разнели експлозија и пожар. Ни лепо обојена црна гвоздена и жичана ограда испред зграде није се налазила на том месту, већ су њени делови лежали по улици. [...] У згради је погинуло 17 војних лица, послужитељ Малиша Шевковић и три ученика. Међутим, материјална штета била је такође изванредно велика. Не само што је зграда порушена и инвентар уништен, тако да Друга гимназија још дуго, чак и дуго после рата, неће имати своју зграду, већ су у рушевинама и пламену страдале школска архива, школска библиотека, кабинети за поједине предмете (физику, хемију, географију), многе уметничке слике и бројни ученички радови“.⁶⁷⁰

Осим тога што су бројне школске зграде биле уништене или оштећене у бомбардовању, многе су у априлу и мају 1941. године биле заузете од стране немачких војних јединица или других окупационих органа. Одмах по уласку трупа *Вермахта* у Београд, од зграде Прве мушке гимназије на Дорћолу, у коју су се ђаци уселили свега три године раније, начињена је немачка касарна, а настава је размештена на неколико локација по граду.⁶⁷¹ Слична је била судбина још неких школских објеката у Београду – немачке трупе су запоселе и зграде I државне трговачке академије која се налазила на углу Цетињске и Кнеза Павла, II државне трговачке академије која се налазила у улици Жоржа Клемансоа, Средње техничке школе која се налазила на ћошку Цара Душана и Маршала Пилсудског, Државне III мешовите грађанске школе која се налазила у Војводе Протића 23,

⁶⁶⁹ Исто.

⁶⁷⁰ Јован Марјановић, „Друга гимназија у периоду рата и ослободилачке борбе 1941-1944“, у: Миодраг Влајковић (ур.), *Сто година Друге београдске гимназије 1870-1970*, Београд, Друга београдска гимназија, 1970, 93.

⁶⁷¹ Lajbenšperger, Pintar, Pisari, Radanović, „Mesta stradanja...“, 91.

Државне IV мешовите грађанске школе која се налазила у Краљице Наталије 37 и Државне мешовите грађанске школе *Краљ Петар II* која се налазила у Ранкеовој број 4. Немачке окупационе и домаће колаборационистичке власти су такође за своје потребе заузеле зграде бројних основних школа. Поједини школски објекти су служили и као привремени смештај за бројне Београђане који су у бомбардовању остали без крова над главом.⁶⁷² Проблем школских просторија није решен током целог периода окупације. Настава се одржавала у напуштеним кафанама, биоскопима, чак и приватним становима, или је уређено тако да су градске власти уступиле неки објекат на коришћење школама, где је неколико различитих школа одржавало наставу у том једном објекту, у више смена. Поједине школе су током периода окупације и по 5 или 6 пута мењале локацију. Примера ради, основна школа *Краљ Петар II Карађорђевић* је првобитно на почетку окупације користила своје просторије у Марулићевој 8, затим је 1942. године била пресељена у просторије једног обданишта на Пашином брду, у улици Младе Босне, затим исте године у зграду основне школе *Филип Вишињић* на углу Јагићеве и Војвођанске, затим у лето 1943. измештена у просторије Државне V женске гимназије у улици Војводе Драгомира, да би после савезничког бомбардовања у априлу 1944. године ђацима сведочанства била подељена у једној згради у Шуматовачкој улици.⁶⁷³

Други велики проблем који је утицао на нормализацију школског живота у Београду по окончању немачке агресије био је недостатак наставног кадра. Током 1941. године око 1.000 просветних радника са територије Србије се налазило у заробљеничким логорима у Немачкој, а многи су и изгубили живот у нападу на Југославију. Слична ситуација је била и у Београду – око 20 професора београдских средњих школа се налазило у заробљеништву.⁶⁷⁴ Српске власти су у неколико наврата молиле представнике немачке окупационе управе да се заложу за пуштање кућама заробљених учитеља, наставника и професора.⁶⁷⁵ Иако им

⁶⁷² Ristanović, „Svakodnevnica prvih meseci okupacije...“, 101.

⁶⁷³ Љубодраг Поповић, „Како смо расли“, у: Владо Маријан (ур.), *70 година Основне школе „Краљ Петар II Карађорђевић“ у Београду*, Београд, Основна школа ”Краљ Петар II Карађорђевић”, 2003, 142-144.

⁶⁷⁴ Симић, „Школе у Београду...“, 79.

⁶⁷⁵ Dragica Koljanin, „U službi „Novog poretka“. Osnovno školstvo i udžbenici istorije u Srbiji (1941-1944)“, *Istraživanja*, br. 21, 2010, 399.

немачке власти нису изашле у сусрет, проблем недостатка наставног кадра је ипак убрзо решен, сплетом језивих околности – међу хиљадама избеглица који су дошли у Србију, бежећи од терора и уништења, било је много просветних радника. Министарство просвете је у августу 1941. године извршило привремени размештај око 3.000 избеглих наставника, учитеља и професора, тако да више није било упражњених места.⁶⁷⁶ Штавише, велики број просветних радника-избеглица, који су били на располагању и очајни да се било где запосле, знатно је олакшао колаборационистичким властима обрачун са неподобним наставним кадром. Тај обрачун је отпочео одмах по успостави колаборационистичке управе. Учитељима, наставницима и професорима Јеврејима је од самог старта окупације било забрањено да се врате на посао и да учествују у наставним активностима.⁶⁷⁷ Ипак, иако су празна места попуниле избеглице, многе школе су све до краја окупације имале проблема са наставним кадром. Примера ради, Мушка учитељска школа, која је пре рата запошљавала 48 професора, наставника и стручних учитеља, у школску 1941-42. годину је ушла са свега 21 наставником, а и тај је број у наредној години смањен на 16.⁶⁷⁸

Током маја месеца 1941. године су путем штампе обавештавани родитељи и ученици да су поједине школе наставиле с радом и да ће се настава у школској 1940/41. години привести крају. У почетку, остало је на снази правило да ученици четвртог разреда гимназије на крају године полажу малу матуру а ученици осмог разреда велику матуру.⁶⁷⁹ Према правилима, свршени ученици четвртог разреда основне школе који су хтели да упишу гимназије, били су у обавези да полажу пријемни испит. Обзиром на то да ученици још нису савладали сво градиво, комесар Министарства просвете је предвидео да ће током маја и јуна, када у којој школи то буде било могуће, бити организована настава, односно убрзани наставни курсеви, како би се градиво завршило, ученици добили сведочанства а ученици четвртог и осмог разреда припремили за полагање матуре. Полагање

⁶⁷⁶ АС, Министарство просвете (Г-3), Одељење за народне школе, III бр. 32775.

⁶⁷⁷ АС, Г-3, Одељење за средње школе, Ф-28, р. 173/41.

⁶⁷⁸ Момчило Исић, „Невољно време окупације (1941-1944)“, у: Стеван Игњић и др. (ур.), *130 година образовања учитеља у Србији*, Београд, Учитељски факултет, 2001, 340.

⁶⁷⁹ Непознати аутор, „Школске прилике у Београду – Шта се досад урадило и шта има још да се уради да ђаци београдских основних и средњих школа заврше школску годину – Питање полагања велике и мале матуре и пријемног испита за гимназију“, *Ново време*, бр. 4, 19. мај 1941, 5.

матурских испита у средњим школама било је предвиђено за крај јуна и почетак јула.⁶⁸⁰ Ипак, услови за одржавање наставе су били изузетно тешки, па је комесар Министарства просвете Ристо Јојић био принуђен да нареди да се школска година оконча без одржавања мале матуре за свршене ђаке IV разреда гимназија и завршног разреда грађанских школа, односно да ће се полагање матуре организовати само за оне ученике који су током школске 1939/40. године били одбијени на годину дана. Такође, укинута су и пријемни испити за упис у први разред гимназије. За ученике који су требали да сврше осми разред гимназије, организовани су убрзани течајеви из матурских предмета.⁶⁸¹ Нижи течајни испит, односно мала матура, одржана је 10, 13, 14. и 15. јуна, писмени део вишег течајног испита 16, 17. и 18. јуна а усмени део испита отпочео је 20. јуна 1941. године.⁶⁸² У многим случајевима било је изузетно тешко закључити оцене, јер су дневници били уништени. У таквим случајевима, наставници су оцене закључивали на основу сећања.⁶⁸³ У жеку привођења школске године крају, у јуну месецу, извршен је и попис школа које су радиле и ђака који су похађали наставу. Према том попису, у Београду је тада било 35 државних и 5 приватних народних школа, са 553 одељења, које је похађало 20.152 ђака. Што се средњих школа тиче, настава се изводила у 154 одељења а наставу је похађало 5.083 ђака.⁶⁸⁴

Просветне власти у периоду окупације – идеологија и реформе

Школовање је за јако велик број Београђана, како деце и студената, тако и њихових родитеља, али и учитеља, наставника и професора, представљало веома важан део свакодневног живота и стога су последице које су рат и окупација оставили на београдске школе у великој мери оставиле трага у њиховим животима и свакодневној рутини. Код ђака и студената су те последице биле још изразитије, јер су знања и вештине стицали и животне назоре изграђивали у турбулентним и изузетно драматичним околностима. Рат и окупација нису довели само до техничких и материјалних потешкоћа у функционисању школских

⁶⁸⁰ Симић, „Школе у Београду...“, 77.

⁶⁸¹ Непознати аутор, „Одлука Комесара Министарства просвете о свршетку школске године“, *Ново време*, бр. 14, 28. мај 1941, 5.

⁶⁸² Непознати аутор, „Ученицима београдских гимназија“, *Ново време*, бр. 20, 4. јун 1941, 4.

⁶⁸³ Марјановић, „Друга гимназија...“, 94.

⁶⁸⁴ Непознати аутор, „Београд има преко 20.000 ђака народних школа“, *Ново време*, бр. 24, 8, 9. и 10. јун 1941, 7.

установа, које су биле последица разарања и немаштине, већ и до фундаменталних промена у концепту образовања, наставним програмима и у пожељном односу између ученика и студената са једне и просветних и државних власти са друге стране, што је била последица идеологизације, инструментализације и, у крајњој линији, фашизације школства. Овај одељак има за циљ да представи у кратким цртама оба ова процеса – да у првом реду представи носиоце просветне политике у окупираној Србији, њихове политичке и идеолошке ставове, идеје којима су се водили у покушајима да школство прилагоде својим светоназорима, као и практичне резултате њиховог деловања, а затим да да преглед просветног живота српске престонице у периоду од 6. априла 1941. до 20. октобра 1944. године, из угла самих ученика и студената, њихових наставника и просветних администратора.

У периоду непосредно пред почетак Другог светског рата, од око 300.000 становника колико је живело у Београду, 64.000 су били ђаци а 9.000 студенти.⁶⁸⁵ У Београду и његовој непосредној околини било је 40 основних школа, 11 мушких гимназија, 8 женских гимназија, 5 грађанских школа и 9 осталих школа (руска, немачка и француска школа, учитељске школе, средња техничка школа и трговачке академије).⁶⁸⁶ Гимназије и остале средње школе је у школској 1940-1941. години похађало 22.457 ученика и ученица а предавало им је 1.122 наставника. Ове цифре, као и процена броја ђака основних школа, указују на то да је школство у предратном Београду представљало један огроман систем, у чије је одржавање, администрирање и финансирање било потребно уложити огроман труд и значајна финансијска средства. Према просветном законодавству из периода Краљевине Југославије, управљање, надзор и финансирање школских установа представљао је заједнички посао државних просветних власти и административно-територијалних јединица, односно Министарства просвете и, у случају Београда, Управе града Београда. Пошто је у периоду немачке окупације на територији Србије у највећој мери остао на снази административни систем из предратног периода, то је важило и за школство. Министарство просвете је, уз одређене системске и формацијске промене које су биле последица реалног стања

⁶⁸⁵ *Statistički godišnjak 1940*, 333-373.

⁶⁸⁶ Симић, „Школе у Београду...“, 107-108.

на терену, у највећој мери наставило да функционише по принципима по којима је функционисало Министарство просвете Краљевине Југославије, односно на основу Уредбе о уређењу Министарства просвете из 1937. године.⁶⁸⁷ До осетнијих промена у овом погледу је дошло тек 1943. године.

У јануару 1942. године, пошто је извршена административна реорганизација територије окупиране Србије и пошто су укинуте Бановине и уместо њих успостављени окрузи, Министарство просвете је у руке окружних власти пренело бројне послове из домена просветне политике, и том приликом су детаљно одређене надлежности окружних начелника у погледу рада школа.⁶⁸⁸ Окружни начелници су били задужени за надзор над радом и особљем свих државних, самоуправних и приватних народних, грађанских, средњих и учитељских школа, домаћинских школа и течајева и установа који су служили општем народном просвећивању; старали су се о уредном снабдевању и издржавању тих школа, надзирали су употребу школских уџбеника, водили су картотеку свих просветних лица у округу и доносили решења о редовним повишицама њихових примања, о њиховим одсуствима и годишњим одморима, расправљали настале спорове између просветних радника, одређивали замене одсутним и болесним просветним радницима, одобравали прекиде рада школа, одржавали састанке директора и управника школа и израђивали предлоге буџета школа, учествовали у одлучивању везаном за отварање појединих школа и одељења, вршили преглед школских зграда и одлучивали о подизању нових, водили су просветну статистику, вршили су оцењивање старешина школа, одлучивали о кажњавању ученика и радили на организацији и надзирању рада на народном просвећивању. За сав посао у домену школства окружни начелници су морали подносити извештаје Министарству просвете.⁶⁸⁹ У случају Београда, тај посао је падао на органе Управе града Београда. О београдским школама су бригу водили Месни школски одбор и Општи школски одбор, а у њихов састав су улазили: школски надзорник, директори учитељских школа, лекари и четири члана Градског поглаварства. На челу одбора се налазио председник Градског

⁶⁸⁷ Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944: Судбина институције под окупацијом*, Београд, Архив Србије, 2009, 69.

⁶⁸⁸ Исто, 100.

⁶⁸⁹ АС, Г-3, Ф-1017, I бр. 476.

поглаварства Драгомир Јовановић.⁶⁹⁰ Ради лакшег администрирања, у периоду окупације је подручје града Београда подељено на три школска среза, а поједини послови су пренети и на среске школске власти.⁶⁹¹

У сваком друштву школство испуњава бројне функције – гради националну и локалну приврженост, усађује верске или секуларне вредности и уобличује професионалну структуру и социјалну мобилност становништва. У школству се пресецају интереси бројних друштвених актера: државе и локалних заједница, цркве и верских организација и, у крајњој линији, породица и појединаца. Приликом процеса изградње државних институција јавља је јасна хијерархија приоритета – национално пре локалног, секуларно пре религијског, друштвено раслојавање пре друштвене покретљивости. У окупираној Европи су се тензије између супротстављених концепата и актера у школству интензивирали, јер су нацисти често користили школство на окупираним територијама као средство учвршћивања своје политичке доминације, расне супериорности и економске доминације.⁶⁹² Међутим, немачко мешање у школство је зависило и од многих других фактора, понајвише од тога какви су били њихови планови за одређену територију и њено становништво у новом германоцентричном европском поретку. Такође, у великој мери су зависили и од ситуације на терену. По свему судећи, на самом почетку окупације, немачке власти у Србији нису биле скроз начисто са тим какву културну и просветну политику да воде. Било је идеја да се уопште не дозволи обнова рада школа, универзитета и културних установа, а они немачки званичници који су то заговарали ослањали су се на искуства стечена у Пољској.⁶⁹³ Растрзана између жеље да потпуно потчини окупирану земљу и немогућности да то и учини услед недостатка оперативних капацитета, немачка окупациона власт је одлучила да се ослони на домаће актере који су према Немачкој били пријатељски настројени. Потреба за „нормализацијом“ стања и пацификацијом становништва истурила је у

⁶⁹⁰ Боривоје Јосимовић, „Претседник Општине и управник Града захтева највећу бригу и пажњу према школској деци“, *Ново време*, бр. 30, 16. јун 1941, 3.

⁶⁹¹ Владо Маријан (ур.), *70 година Основне школе „Краљ Петар II Карађорђевић“ у Београду*, Београд, Основна школа ”Краљ Петар II Карађорђевић”, 2003, 64-65.

⁶⁹² Pavla Vošahlíková, Bénédicte Rochet, Fabrice Weiss, „Schooling as a Cultural Interface“, у: Robert Gildea, Olivier Wieviorka, Anette Warring (eds.), *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe*, Oxford-New York, Berg, 2006, 129.

⁶⁹³ Kreso, *Njemačka okupaciona uprava...*, 128.

први план домаће личности којима је поверен задатак реформе школске политике у Србији, како би она била у складу са новим европским поретком. Свака даља анализа школских прилика у Србији и Београду за време окупације изискује упознавање тих личности и њихових светоназора.

Желећи да што пре доведу ствари у Србији у стање релативне нормалности и услед потребе да делегирају део извршне власти на окупираној територији у руке домаћих администратора, немачке власти су 30. априла 1941. године оформиле Савет комесара, који је требао да преузме у своје руке највећи део административног посла. У Савету комесара је позицију комесара за Министарство просвете преузео Ристо Јојић, бивши политичар и члан Демократске странке.⁶⁹⁴ Јојић је убрзо смењен, према једном извору због тога што је био „уморан и неспособан“, а према другом због тога што није знао немачки језик.⁶⁹⁵ Њега је заменио професор Милош Тривунац, германиста и дописни члан Немачке академије наука. Савет комесара се показао неспособним да на адекватан начин прати инструкције окупатора, посебно после избијања устанка у Србији у лето 1941. године и стога је ова институција у августу исте године замењена „Владом народног спаса“, на челу са Миланом Недићем. Милош Тривунац је остао на челу обновљеног Министарства просвете до октобра 1941. године, када је због недовољне енергичности и оклевања да спроведе радикалне реформе смењен.⁶⁹⁶ На негово место је тада постављен Велибор Јонић, који је дужност обављао све до ослобођења Србије 1944. године.

Иако је у међуратном периоду носио стигму политичког превртљивца, левитирајући од симпатија за земљораднички покрет и англофилије до отвореног фашизма, током 30-их година Јонић се дефинитивно сврстао на сам крај политичке деснице у Југославији, поставши један од најистакнутијих људи покрета *Збор* и веома близак сарадник Димитрија Љотића. Иако се још пре рата разишао са Љотићем, Јонић је остао на позицијама екстремне деснице – Драгољуб Јовановић га је сматрао националистом, милитаристом и клерикалцем.⁶⁹⁷ По

⁶⁹⁴ Стојановић, *Идеје...*, 129.

⁶⁹⁵ ИАБ, Заповедник полиције безбедности и службе безбедности (БдС), Ј-30; Војни архив (ВА), ЧА, 269–3–17, Саслушање Велибора Јонића, 11.

⁶⁹⁶ Шкодрић, *Министарство просвете и вера...*, 167.

⁶⁹⁷ Драгољуб Јовановић, *Људи, људи...*, Београд, Филип Вишњић, 2005, 220.

постављењу на место министра просвете, Јонић је показао изузетну енергичност у имплементацији својих идеолошких начела, обрачуна са неподобним наставницима и чиновницима и реформи српског школства у духу корпоративизма, органске филозофије и антимодернизма. У уводној речи обновљеног *Просветног гласника*, у јануару 1942. године, Јонић пише: „Морамо школу вратити народу. Она не сме бити расадник интернационалних схватања, која су далеко од наше српске стварности. Образовање и васпитање не смеју бити сами себи циљ. Њима се мора српска омладина оспособити за живот и рад на нашој српској груди. Она се мора оспособити да унапређује наш живот и решава горуће проблеме који се пред нама налазе. Да би наша школа могла одгајати овакву омладину, она се мора из основа реформисати. И та реформа има обухватити не само типове школа, већ и њихове програме, као и методiku појединих предмета“.⁶⁹⁸ Ову негацију образовања као универзалног цивилизацијског достигнућа и претварање истог у утилитаристичко оруђе конзервативизма, национализма и сталешке непокретљивости, Јонић је промовисао у многобројним приликама. У септембру 1942. године, он је одржао предавање на Коларчевом народном универзитету под називом *Проблем наше духовне оријентације*, где је пред београдским наставницима и професорима који су морали да присуствују антикомунистичком течају, детаљно образложио своје политичке и социјалне ставове. Кризу човечанства, која је настала услед материјализма и запостављања вере, морала и духовног живота, могли су зауставити повратак патријархалној култури и „народној животној филозофији“, као и потпуно одбацивање материјализма и капитализма. Комунизму, који је по њему последњи стадијум материјализма, морао се супротставити идеализам. Тај идеализам би се изградио тако што би се школство прилагодило и реформисало тако да буде засновано на хришћанским духовним основама, заједништву, поковавању општим интересима, васпитавању у смислу поштовања дужности и одговорности, реда и дисциплине.⁶⁹⁹

Велибор Јонић није био усамљен у оваквим виђењима улога и задатака школства у Србији. Око себе је у Министарству просвете окупио групу сарадника

⁶⁹⁸ Велибор Јонић, „Уводна реч“, *Просветни гласник*, бр. 1-2, 1942, 1.

⁶⁹⁹ Шкодрић, *Министарство просвете и вера...*, 171-172.

који су му у свему били истомишљеници. У ту групу су спадали и Владимир Велмар-Јанковић, књижевник, и др Бранимир Малеш, лекар и антрополог.⁷⁰⁰ Енергичан и предузимљив по природи, окружен сарадницима који су му у великој мери помагали у раду и осокољен подршком немачких окупационих власти и самог Милана Недића, Велибор Јонић је био један од најактивнијих домаћих администратора у периоду окупације. Министарство просвете је спровело бројне реформе, пре свега у домену наставних планова и програма, прилагођавајући их актуелном политичком тренутку и политичким идејама српских колаборациониста. Такође, Министарство је било иницијатор бројних прогона и отпуштања с посла неподобних наставника и професора. Само је у априлу 1942. године отпуштено из службе 2.435 особа запослених у основним (народним) школама, на основу њихове политичке или националне неподобности, утврђене или само претпостављене.⁷⁰¹ Стотине наставника и професора су током окупације били хапшени, интернирани и убијени, често уз благослов Министарства просвете.

Носиоци просветне власти у окупираној Србији су тврдили како постоји превише академски образоване омладине и како је стога дошло до стварања неке врсте интелектуалног пролетаријата, који не само да није користан свом народу, већ је представљао и извор многобројних невоља и проблема. У жељи да смањи број деце која су уписивала гимназије и ограничи проходност и отежа упис на факултете, а да омладину преусмери на школовање за потребе привреде (посебно пољопривреде), Министарство просвете је смањило број гимназија а повећало број грађанских и виших народних школа.⁷⁰² У овим вишим школама је трајање наставе смањено са четири на две године, што је требало да одврати ученике од гимназија и усмери их ка грађанским вишим и народним школама. Међутим, до опадања интересовања за гимназије није дошло.

⁷⁰⁰ Детаљније је о Јонићевим сарадницима у Министарству просвете писала Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера...*, 165-182. Такође, овој теми је велики допринос дао и Александар Стојановић, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, Београд, ИНИС, 2012, 54-68.

⁷⁰¹ Колјанин, „У служби „Новог поретка“...“, 399.

⁷⁰² Љубинка Шкодрић, „Идеолошка начела просветне политике владе Милана Недића“, у: Драган Алексић (ур.), *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Београд-Москва, ИНИС-Музеј жртва геноцида-Институт за славистику Руске академије наука, 2013, 508.

Осим промена у организационој структури Министарства просвете и реформи гимназија и грађанских школа, највеће промене у српском школству у периоду окупације извршене су у наставним плановима и програмима, као и у модификацији уџбеника за поједине предмете. Наставни предмети природно-математичког смера углавном нису дирани, али су зато свеобухватне промене извршене у оквиру предмета друштвено-језичког смера, посебно у настави историје, српског језика и књижевности, географије и веронауке. Желећи да се васпитање омладине одвија у националистичком, ауторитарном духу и беспоговорној послушности, из наставе је елиминисан сав садржај који је означен као западњачки, југословенски, анационалан, који је по природи окарактерисан као либералистички или марксистички, као и материјал који је могао да изазове негативне сентименте према немачком окупатору. Прва мера која је спроведена у оквиру измене наставних програма је увођење немачког језика као обавезног предмета. Наставници немачког језика поштеђени су отпуштања а недостајући број наставника припремао се на убрзаним курсевима у организацији Немачког научног института у Београду.⁷⁰³ Такође, из историјских читанки и уџбеника су изостављене лекције о уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца, лекције о Николи Шубићу Зрињском и Јосипу Јурају Штросмајеру, о сукобима између Србије и Аустроуграске у другој половини 19. и почетком 20. века, као и биографија краља Петра II.⁷⁰⁴ Штавише, Просветни савет, који је још у јуну 1941. године отпочео рад на ревизији наставног програма из историје и анализу садржаја уџбеника из истог предмета, донео је препоруку да се сви постојећи уџбеници повуку из употребе и да се отпочне рад на писању нових. У основним школама је историја у почетку окупације била изостављена као посебан предмет, да би се током 1942. године усталила пракса да се теме из историје и географије обрађују у оквиру једног предмета који се звао *Отаџбина и њена прошлост*.⁷⁰⁵ Слично је учињено и у наставним јединицама из српског језика – уклоњена су сва дела хрватских и словеначких аутора, као и дела многих српских писаца и песника који су сматрани непријатељима новог поретка. Још једна карактеристика реформи

⁷⁰³ Kreso, *Njemačka okupaciona uprava...*, 129.

⁷⁰⁴ Koljanin, „U službi „Novog poretka“...“, 402-403.

⁷⁰⁵ Љубинка Шкодрић, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941-1944“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1, 2009, 174-175.

школства у периоду немачке окупације односила се на много веће инсистирање на телесном васпитању. Већ у лето 1941. године у штампи је писано о потреби да се разбију старе предрасуде о томе како школа и спорт не иду заједно и како је потребно телесном васпитању посветити много више пажње, јер је оно заправо предуслов за нормално психофизичко развијање омладине.⁷⁰⁶

Током окупације не само да је извршена значајна промена наставних програма и уџбеника како би деца „напредовала у духовно-моралном погледу“, већ је и сам ритам школског живота прилагођен како би одисао једном готово патетично декларативном религиозношћу. Ова клерикализација школског живота манифестовала се на многе начине – примера ради, на почетку сваког школског часа и на крају истог, ученици су били обавезни да се прекрсте. У појединим учионицама се чак ишло и корак даље, јер су на почетку и крају сваког часа наставници изговарали кратку молитву или би неко од ученика изговорио *Оченаш*. Поред светог Саве, који се празновао још у предратном периоду, уведен је обичај јавне прославе других значајних верских празника, на пример светих Ћилрила и Методија, као заштитника писмености, или Видовдана, као великог националног празника. Ученици су били ослобођени наставе када су биле задушнице или када су градом ишле литије. Школска деца су била обавезна да учествују на Крстовданском и Богојављањском водоосвећењу као и приликом других верских манифестација у организацији школе, Министарства просвете или градских власти.⁷⁰⁷

Рад београдских школа током окупације

Иако је током лета 1941. године много урађено на обнови школских објеката који су били оштећени у немачком бомбардовању и проналажењу алтернативних локација где би се настава могла одржавати и иако је управник града Драгомир Јовановић обећао да ће до септембра зграде бити оправљене, дезинфиковане, огрев обезбеђен и исхрана за сиромашне ђаке осигурана, школска 1941/42. година је у Београду отпочела са много потешкоћа. Те потешкоће нису

⁷⁰⁶ Душан Касапиновић, „Телесно васпитање школске омладине“, *Ново време*, бр. 34, 20. јун 1941, 5; Дејан Зец, „Спортска политика у окупираној Србији – државна контрола и покушаји идеологизације“, у: Драган Алексић (ур.), *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Београд-Москва, ИНИС-Музеј жртава геноцида-Институт за славистику Руске академије наука, 2013, 513-531.

⁷⁰⁷ Маријан, *70 година...*, 68.

биле само последица ратних разарања, већ се јавио и један потпуно нови проблем – услед чињенице да је претходна школска година окончана под веома тешким условима, велик број ђака је школовање завршио са успехом, јер је у таквим условима било много лакше положити матурски испит. То је значило да је много већи број ђака од уобијачног стекао услов уписа у средње школе и гимназије. Додатни притисак на школске капацитете у Београду вршио је и константан прилив избеглица, а избегличка деца су такође остваривала право на школовање у престоници.⁷⁰⁸ Услед великог притиска ђака и захтева ђачких родитеља да им се обезбеди даље школовање, Министарство просвете је отворило Државну непотпуну мешовиту реалну гимназију у просторијама основне школе *Матија Бан* на Бановом брду.⁷⁰⁹ Овим потезом из октобра 1941. године није у потпуности решен проблем претрпаности већ постојећих средњих школа. Стога је на Дедињу, у просторијама основне школе *Кнез намесник Павле*, отворена Државна Х мушка реална гимназија, која је требала да растерети остале школе, пре свих Државну VI мушку реалну гимназију, у којој се, у том тренутку, настава одвијала у чак 48 одељења.⁷¹⁰ У појединим школама је број ученика био толики да настава и није могла да се одржава нормално. Пред почетак школске 1941/42. године, на пример, просветне власти су донеле одлуку да основна школа *Јован Јовановић Змај*, која је приликом бомбардовања остала без своје зграде, буде спојена са основном школом *Краљ Петар I*.⁷¹¹ Ово спајање је довело до тога да је број ученика и ученица у одељењима био неразумно висок (једно одељење првог разреда бројало је 76 ђака, једно одељење другог разреда 64 а једно одељење трећег разреда чак 107 ђака), што је скоро потпуно ометало и онемогућавало било какав сврсисходан рад.

Београдске школе су у школску 1941/42. ушле са закашњењем у односу на предвиђени план и програм и са великим организационим и логистичким проблемима. Иако је у штампи објављено да школе почињу са радом 8. и 10.

⁷⁰⁸ Непознати аутор, „Пажња ученицима средњих школа – избеглицама“, *Ново време*, бр. 23, 7. јун 1941, 3.

⁷⁰⁹ Симић, „Школе у Београду...“, 82.

⁷¹⁰ АС, Г-3, Одељење за средње школе, Ф-51, р. 262/41.

⁷¹¹ Коста Спасеновић, „Школа у периоду 1918-1944“, у: Градимир Стојаковић, Милутин Поповић (ур.), *Двадесет шест деценија прве школе у Србији*, Београд-Зајечар, Основна школа „Браћа Рибар“ - Графичко предузеће „Зајечар“, 1978, 114.

октобра 1941. године, до краја месеца су радиле само II, IV, VII и VIII мушка и IV, V и VI женска гимназија. Остале су у том периоду још увек мучиле муку са уписом ученика и ученица и са просторијама. У школској 1941/42. години у Београду је укупно 23.047 ученика и ученица похађало наставу у средњим школама. Та цифра је представљала повећање у односу на претходну годину и то се повећање углавном може објаснити приливом избегличке деце у град. Занимљиво је осврнути се на рад школа немачке и руске заједнице у Београду. Руско-српска гимназија, која је основана још 1920. године, наставила је несметани рад све до окончања окупације.⁷¹² Током 1941. и 1942. године у овој гимназији се школовало 156 ученика и 232 ученице.⁷¹³ У истом периоду, у Београду је радила једна чисто немачка и једна немачко-српска основна школа, са укупно око 850 ученика, једна немачка грађанска школа, коју је похађало око 80 ученика и немачка гимназија, коју је похађало око 120 ученика и ученица.⁷¹⁴ Ове школе су у принципу имале потпуну аутономију у односу на српске просветне власти, иако је у оквиру Министарства просвете у августу 1941. године формирано Одељење за немачку наставу.⁷¹⁵

Услед чињенице да власти нису успеле да обезбеде услове за нормално одвијање наставе, посебно у зимском периоду, када су се ученици гурали у претрпанам просторијама, радили у сменама, када су часови били скраћени на 35 минута и када је, због недостатка огрева, кварних инсталација у школским зградама и због саобраћајних потешкоћа у граду, настава била обустављана и на по неколико дана, продужено је трајање првог полугодишта. Како би се надокнадило пропуштено градиво, школе су прибегавале необичним решењима – ученици би се припремали у групама у домовима имућнијих родитеља, где су им били обезбеђени макар елементарни услови за рад. Наставници су овим групама ученика дали инструкције и обележили које делове градива из уџбеника требају да пређу. Повремено би наставници обилазили ове групе ђака, од куће до куће, да се увере да ли заиста раде оно што би требало. Из немачког и француског језика ђачке групе су добијале списак са обавезном лектиром. Њихово знање се касније

⁷¹² Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд, ИНИС, 2010, 38.

⁷¹³ Симић, „Школе у Београду...“, 111.

⁷¹⁴ Кресо, *Нјемацка окупациона управа...*, 129.

⁷¹⁵ Шкодрић, *Министарство просвете и вера...*, 70.

проверавало у школи путем колоквијума.⁷¹⁶ Може се рећи да је нужда од многих београдских ђака начинила праве академске грађане. Ученици, ненавикнути на овај начин рада, показали су осредње резултате на семестралним испититима који су одржани у марту 1942. године. Штавише, велик број ђака на семестралне испите није ни изашао. Друго полугође школске године почело је у априлу 1942. године и трајало је до Петровдана (29. јун). Негативне тенденције које су уочене током првог полугодишта су се наставиле и чак интензивирале у другом. Највећи проблем је био тај што су ученици, из различитих разлога, нердовно похађали наставу. Занимљив је и један феномен везан за избегавање наставе – у градовима углавном старији ђаци (завршни разреди средњих школа) беже са часова, како би на овај или онај начин, углавном физичким радом или подучавањем, допринели породичном буџету. На селу је ситуација била потпуно обрнута, јер сељаци нису желели да млађу децу шаљу у школе, пошто им је потребна њихова помоћ у пољским радовима и при чувању стоке.

Иако су представници просветних власти у медијским иступима, говорима и на седницама наставних одбора истицали како је током школске 1941/42. године стање у просвети Београда коначно стабилизовано и како је школска година успешно приведена крају, то заправо није одговарало истини. Стање је после завршених испита било врло хаотично. Прво, испити нису били верна представа знања ученика јер они сами уз минималну помоћ наставника нису били у стању да много постигну. Такође, имајући разумевања за њихову ситуацију, наставници су на испитима били веома попустљиви према ученицима. Може се уочити још један тренд – велики број ученика уопште није изашао на завршне испите. Од 13.009 ученика и ученица београдских гимназија, чак 1.190 се није појавило на полагању.⁷¹⁷ Реагујући на овај забрињавајући развој ситуације, Министарство просвете је забранило ученицима да се исписују из школа и наложило онима који су пропустили испите да се појаве на поновљеним испитима у априлу. Нередовно присуство на настави и последично лош рад са ученицима показали су последице приликом полагања завршних испита, нарочито у 1943. години. Пример пролазности код ученика Мушке учитељске школе је више него индикативан –

⁷¹⁶ Симић, „Школе у Београду...“, 83-84.

⁷¹⁷ АС, Г-3, Одељење за средње школе, Ф-7, р. 404/42.

коначна пролазност свих разреда у школској 1941/42. години је био изнад 96%. Међутим, већ у наредној школској 1942/43. години овај се проценат суновратио на свега 62%. Уз то, значајно је порастао проценат ученика који нису ни изашли на завршни испит а и просечна оцена на завршном испиту је смањена.⁷¹⁸

Пошто је материјално стање већине ученика било врло лоше и пошто су многи оскудевали у одећи, обући и били ускраћени за редовне оброке код куће, школске власти су покушале да им организују макар неки вид материјалне помоћи. На иницијативу самих школа, уз повремену помоћ Министарства просвете и градских власти, али углавном уз помоћ имућнијих родитеља, у новцу и натури, отворене су у многим школама кујне, које су најсиромашнијим ђацима и избеглицама омогућавале да поједу један топли оброк дневно. Овим школским кухињама су помагале и међународне хуманитарне организације попут *Црвеног крста*. Један београдски основац сведочи како не би имао ниједан топли оброк да поједе у току дана током целог периода окупације да није било ових кујни. И он је био само један од многих. Ове школске кујне, снабдеване од *Црвеног крста*, понекад су деци давале и рибље уље, а знало је да се деси да деци буду подељене и неке намирнице које су за Београд биле изузетно егзотичне, попут сувих маслинки или паштете од смокава.⁷¹⁹ Такође, у циљу подршке најсиромашнијим а добрим ученицима, Министарство просвете је у школској 1941/42. години оформило фонд за помоћ у висини од 250.000 динара. Ученици који су се квалификовали за помоћ су добијали једнократно 1.470 динара. Такође, Министарство просвете је у неколико наврата организовало поделу одеће, обуће и ћебади сиромашним ђацима.⁷²⁰

Школска година 1942/43. отпочела је 15. августа за ђаке основних а 1. септембра за ученике и ученице средњих школа. Настава је вршена у 11 потпуних мушких гимназија, седам женских гимназија, реалци, пет грађанских школа, три трговачке академије, потпуним руско-српским гимназијама (мушкој и женској), 11 занатских мушких школа, две занатске женске школе, две учитељске школе

⁷¹⁸ ИАБ, Мушка учитељска школа у Београду (236), Уписнице за школске године: 1941/42, 1942/43. и 1943/44. Инв. бр. 15, 16 и 17.

⁷¹⁹ Слободан Симовић, „Боси у школу“, у: Владо Маријан (ур.), *70 година Основне школе „Краљ Петар II Карађорђевић“ у Београду*, Београд, Основна школа ”Краљ Петар II Карађорђевић”, 2003, 151.

⁷²⁰ Симић, „Школе у Београду...“, 93.

(мушкој и женској) и Средњо-техничкој школи. Број уписаних ученика је износио око 12.000, од тога око 5.000 ученика и 7.000 ученица.⁷²¹ Истовремено се повећао и број ђака у основним, односно народним школама. Ипак, обзиром да ниједан од проблема који су се јављали у прошлој години није био решен, настава је прекинута 20. октобра 1942. године, а у раду и припреми ученика настављена је пракса из школске 1941/42. – они су радили у групама у приватним домовима, а наставници су их повремено обилазили. Када су услови то дозвољавали, углавном једном недељно, ученици и наставници су се састајали у школама, где су ученици обавештавали наставнике о напретку у градиву и где су наставници покушавали да поједине нејасноће или теже делове градива ученицима објасне. Министарство просвете се водило мишљу да за гимназијалце током зимских месеци организује групна предавања из историје, географије и књижевности у згради Коларчевог универзитета, али од те идеје на крају није било ништа. Иако је прво полугође продужено до фебруара 1943. године, резултати рада су били лоши. Директор Државне V мушке реалне гимназије известио је Министарство просвете да је у првом полугодишту било свега 51 радних дана и да су се наставници и ђаци срели укупно 17 пута.⁷²² Друго полугодиште школске године почело је 1. марта а окончано касније него иначе – у зависности од школе, између 15. и 24. јуна 1943. године. Распуст је званично трајао од 15. јула до 15. августа.⁷²³

Школска 1943/44. година почела је 1. септембра 1943. године и она се по мало чему разликовала од претходних. Са наступањем зимских дана школе су распуштене и наставило се са учењем у групама по приватним кућама. За разлику од претходне године, реализована је замисао да се на Коларчевом универзитету одржавају предавања из српске националне културе која су ученици морали похађати. Међутим, то није било довољно да се градиво адекватно обради. Друго полугодиште је почело у марту 1944. године али је школска година прекинута савезничким бомбардовањем Београда у априлу. Као и у априлу 1941. године, бројни школски објекти су били уништени и оштећени, свакако онеспособљени за даљи рад. Иако је Министарство просвете покушало да

⁷²¹ Исто, 96.

⁷²² АС, Г-3, Одељење за средње школе, Ф-38, р. 264/43.

⁷²³ Симић, „Школе у Београду...“, 98.

организује обнову рада, то ефективно више није било могуће. До ослобођења у октобру 1944. године београдске школе више нису радиле.⁷²⁴

Осим државних школа, у Београду су током окупације радиле и приватне школе, и основне и средње. Већ у мају 1941. године, путем штампе, приватне школе су обавестиле своје ђаке и њихове родитеље да ће наставити с радом. У том периоду су рад обновили приватна школа *Хајдуковић*, *Видовићева школа* у Хартвиговој улици и приватна гимназија *Његош* у Зориној улици код Славије.⁷²⁵ Ове приватне школе, и основне и средње, морале су, исто као и државне, да се придржавају правила и прописа који су им наметнути од стране Министарства просвете. Приватне школе су се користиле чињеницом да је настава у државним школама била нередовна, па су се рекламирале у штампи, нудећи богатијим родитељима редовну и квалитетну наставу за њихову децу, у топлим и чистим просторијама. Осим приватних школа, у Београду су током окупације биле веома популарне вечерње школе и различити образовни курсеви, који су имали за циљ да помогну професионалну преквалификацију људи који су услед нових околности остали без посла. Веома су популарни били курсеви немачког језика у организацији Немачког научног института у Београду. Већ је у јуну 1941. године Одељење за наставу немачког језика у оквиру Немачког научног института организовало шест курсева немачког језика – два почетничка, три средња и један напредан.⁷²⁶ Такође, веома су били популарни курсеви из дактилографије, стенографије и кореспонденције. Највећи број ових школа никао је у околини Славије и оне су нудиле једномесечне курсеве по цени од око 500 динара.⁷²⁷ О популарности ових курсева сведоче бројни афирмативни текстови и огласи који су били објављени у штампи.

⁷²⁴ Исто, 104-107.

⁷²⁵ „Видовићева школа“, *Ново време*, бр. 23, 7. јун 1941, 7; „Приватна гимназија «Његош» - Зорина 9 (Славија)“, *Ново време*, бр. 24, 8, 9. и 10. јун 1941, 14.

⁷²⁶ М. М. „Немачки научни институт поред шест објављених курсева, отвара још два“, *Ново време*, бр. 24, 8, 9. и 10. јун 1941, 5.

⁷²⁷ Д. А. „Све више ничу школе које великом брзином науче ђаке језицима, стенографији и дактилографији“, *Ново време*, бр. 34, 20. јун 1941, 5.

Идеолошки притисак на ученике и наставнике

Немачке окупационе власти и српски колаборационисти били су готово јединствени у ставу да српска средњошколска омладина представља веома непоуздан елемент, непријатељски расположен према новим друштвено-политичким приликама.⁷²⁸ Догађаји који су уследили су им свакако дали за право.⁷²⁹ Руководећи се овим ставом, већина активности просветних власти, посебно Министарства просвете, била је усмерена на контролу, преваспитавање и индоктринирање школараца, посебно средњошколаца. Систематске реформе наставних планова, програма и уџбеника, као и елиминисање непоузданог наставног кадра, већ су поменути. Са друге стране, сврсисходно је детаљније се осврнути на директне и свакодневне притиске којима су ученици у периоду окупације били изложени.

Међу првим акцијама власти које су имале за циљ да каналишу потенцијално незадовољство омладине било је формирање средњошколских радних чета. Оне су биле образоване од школске омладине у раздобљу од 14 до 18 година старости. Четом је командовао ђак који је сматран најспособнијим у групи, али и идеолошки најподобнијим. Ове средњошколске радне чете су делимично издржавали родитељи, делимично локалне власти. У периоду летњег распуста 1941. године, средњошколске радне чете су у Београду биле ангажоване на расклањању рушевина и обнови школских просторија.⁷³⁰ У зимском периоду, средњошколске радне чете морале су чистити снег са београдских улица, посебно испред управних зграда, надлештава и немачких касарни. Док су ђаци чистили

⁷²⁸ Милан Недић, у једном радијском обраћању омладини, рекао је: „Уставите се. Стојте. Не у провалију, не у бездан у који гурате и себе и народ свој. Није српски народ то заслужио од вас. Ма како да су паклени туђински утицаји који су вам душу разорили, који су вам срце отровали, који су вам ум помутили, ипак сте ви синови народа српскога, покривени старом славом српском. И у данашњем сумраку блиста она јаче него што је то светлост пожара, којим, гурнути туђином, ви палите своју сопствену кућу, којим, заблудели и избезумљени, желите да спалите свој сопствени народ“. Милан Недић, *Моја реч Србима: говори Милана Ђ. Недића одржани у 1941-1944 год.*, Београд, Луча, 1944, 9.

⁷²⁹ О учешћу омладине у устанку и борбама против окупатора написано је много веома детаљних и квалитетних научних радова, стога овај текст неће ићи у детаље. Детаљније о акцијама средњошколске и студентске омладине у окупираном Београду консултовати раније поменуте радове Јована Марјановића, Драгана Марковића, Бранислава Божовића, Радомира Богдановића, Славка Вукчевића, Милана Радановића и Радета Ристановића.

⁷³⁰ Симић, „Школе у Београду...“, 80.

снег, надзирали су их њихови професори.⁷³¹ Временом је идеја о омладинским радним четам еволуирала и развила се у институцију Националне службе за обнову Србије, организације која је била први степен у процесу легализације обавезног рада у Србији. Обвезници службе су били сви способни мушкарци у доби између 17 и 45 година, али су ју у пракси чинили углавном млађи мушкарци, врло често средњошколци.⁷³²

Убрзо после радних чета на ред су дошле и праве оружане чете. На београдске средњошколце и ђаке вршен је огроман притисак да се прикључе активностима колаборационистичких организација, посебно организацији *Збор*, која је и у предратном периоду вршила веома јаку пропагандну делатност међу омладином. По распламсавању антифашистичког оружаног устанка у Србији у лето 1941. године, немачке власти су дозволиле формирање оружаних формација у оквиру покрета *Збор*, и те оружане јединице, под називом *Српска добровољачка команда (СДК)*, учествовале су у борбама против устаника у западној и централној Србији. У јесен 1941. године притисак на средњошколску и студнетску омладину да се прикључи јединицама *СДК* постао је готово неподношљив. У сколпу мера подстицаја младима да се придруже добровољцима, *СДК* је од Министарства просвете тражила да се оним студентима и ђацима који су учествовали у борби против комуниста одобре привилегије приликом даљег школовања.⁷³³ Сви студенти и ђаци који су се налазили у добровољачким јединицама сматрали су се редовним ученицима и за њих је у лето 1942. године организован посебан течај, који им је признат као део редовног школовања. Течај је завршило укупно 264 ученика.

Појачан је и притисак на просветне раднике, на школске управнике и наставнике, како би вршили сталан надзор над својим ђацима и властима пријављивали све оне који су им били сумњиви или који су испољавали антинемачке или антиколаборационистичке ставове. Наставници су заплашени претњама, отпуштањима, пензионисањима и различитим одлукама и уредбама којима се ограничавало њихово кретање. Примера ради, у лето 1941. године из

⁷³¹ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 123.

⁷³² Zoran Janjetović, *U skladu sa nastalom potrebom... Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941-1944*, Beograd, INIS, 2012, 187.

⁷³³ Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji I...*, 172-173.

службе је отпуштен Спасеније Прица, директор Државне I мушке реалне гимназије, иако је био један од потписника *Апела српском народу*. Врло вероватно је отпуштен јер се за њега знало да је англофил и што су кружиле приче да је помогао неколицини ученика Јевереја да побегну из окупраног Београда.⁷³⁴ Отпуштањем и суровим кажњавањем постигнут је циљ – многи директори и наставници су уходили своје ученике и достављали њихове карактеристике Министарству просвете. У циљу изолације, контроле и индоктринације, деца средњошколског узраста су од стране власти категоризована и дељена у различите групе.⁷³⁵ У децембру 1941. године Министарство просвете је донело одлуку да сва деца средњошколског узраста у Србији морају бити класификована по следећим категоријама: а) национално поуздани; б) национално непоуздани – комунисти; в) они који лако подлежу утицају околине и над којима се мора водити надзор.⁷³⁶ Уколико би неки ученик био класификован као национално непоуздан, то је углавном значило њихово хапшење и саслушавање, избацивање из школе а од 1942. године и упућивање у Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци.⁷³⁷ Током школске 1941-42. године укупно је 20 ученика окарактерисано као национално непоуздано у београдским гимназијама (18 дечака и две девојчице) а за још 182 ученика (149 дечака и 33 девојчице) је препоручен појачани надзор.⁷³⁸ Није била реткост да су припадници Специјалне полиције упадали у школе и одводили ученике и ученице директно из учионица

⁷³⁴ Биљана Крстић, Александар Крстић, Александар Андрејић, *Прва београдска гимназија (1839-2009): Историја школе од оснивања до наших дана*, Београд, Прва београдска гимназија, 2012, 53-56; Симић, „Школе у Београду...“, 87; Боривој Ердељан, „Одличје праведника Спасенију Прици“, *El Mundo Sefarad*, <http://elmundosefarad.wikidot.com/pomen-u-jerusalimskom-jad-vasemu>, приступљено 25. марта 2017.

⁷³⁵ Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina: Kolaboracija u Srbiji 1941-1944*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, 37.

⁷³⁶ Симић, „Школе у Београду...“, 89-90.

⁷³⁷ Детаљније о Заводу за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци видети: Александар Стојановић, „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци“, у: Вељко Ђурић (ур.), *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941-1944. године: научни погледи*, Београд, Музеј жртава геноцида, 2017, 85-122; Маја Николова, *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци*, Београд, Педагошки музеј, 2010.

⁷³⁸ Симић, „Школе у Београду...“, 90.

на саслушање, због стварних или наводних политичких престапа.⁷³⁹ Није била реткост ни то да су заједно са ученицима одвођени и њихови професори.⁷⁴⁰

Једна од основних карактеристика школског живота Београда у периоду окупације била је иницијатива просветних власти да ученике, наставнике и родитеље што више ангажују у ваннаставним активностима, углавном у циљу ширења пропаганде и усађивању сопствених идеолошких представа. Организоване су бројне манифестације, приредбе, предавања, изложбе и други облици пропагандно-идеолошког рада, којима су ученици морали присуствовати. Штавише, многи су били и укључени у организацију таквих манифестација, најчешће против своје воље. Већ су у децембру 1941. године почела антикомунистичка предавања по београдским школама, и за ученике и за родитеље. Присуство овим предавањима било је обавезно а она су оглашавана и рекламирана чак и у штампи.⁷⁴¹ У циљу јачања „националног става“ просветног кадра, Министарство просвете је у јануару 1942. године организовало курс за националну пропаганду а учешће је било обавезно за све наставнике средњих, учитељских и грађанских школа у Београду.⁷⁴²

Наставници и професори били су обавезни да воде ученике да посете *Антимасонску изложбу* у Београду, која је одржана у октобру 1941. године у просторијама масонске ложе *Југославија* у Гарашаниновој 8. Ова изложба, организована у сарадњи немачких и српских колаборационистичких пропагандних власти, била је круна јавне сатанизације Јевреја у Београду у периоду окупације. Изложбу је обишло више од 80.000 посетилаца, а међу њима били су готово сви београдски средњошколци.⁷⁴³ Иако је већина изложбу посетила под принудом, неки су ишли и добровољно – просторије у којима је изложба одржавана су грејане а јубиларни посетиоци су добијали и примамљиве поклоне (ћебе, килограм масти, пакет шећера или метар дрва за огрев).⁷⁴⁴ У

⁷³⁹ Илија Живковић (ур.), *50 година Геодетске техничке школе у Београду*, Београд, Геодетска техничка школа, 1974, 33-35.

⁷⁴⁰ Danilo Kilibarda, *Prosvetno-kulturna politika u Srbiji za vreme II svetskog rata*, необјављена докторска дисертација, Београд, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 1984, 150-154.

⁷⁴¹ Симић, „Школе у Београду...“, 89.

⁷⁴² АС, Г-3, Одељење за средње школе, Ф-2, р. 402/42.

⁷⁴³ Стојановић, Зец, „Јазбина из које су потекла сва зла...“, 273-276.

⁷⁴⁴ Lajbenšperger, Pintar, Pisari, Radanović, „Mesta stradanja...“, 76.

тешким условима немаштине, посебно за време оштре зиме, ови поклони су за многе могли бити ваљани мотиви да посете изложбу.

Најважније манифестације везане за школство у окупираном Београду биле су прославе празника светог Саве, свеца-заштитника школа и просвете. Због ограничених могућности прослављања националних празника услед подозривости немачког окупационог апарата, прослава светог Саве је претворена у свенародну манифестацију. У јануару 1942. године свети Сава је прослављен свечано у свим београдским школама, а Министар просвете Велибор Јонић је обишао Државну III мушку реалну гимназију, Државну IV женску гимназију и основну школу *Војислав Илић*. У свим школама које су биле „почаствоване“ присуством министра, прослава је изгледала слично – пресецањем је славски колач, министар се упознао са наставницима и истакнутим ученицима, одржан је краћи културно-уметнички програм, уз понеку рецитацију или отпевану родољубну песму (*Ој Србијо, мила мати*), окупљенима се обратио са пар пригодних речи а затим наставио даље.⁷⁴⁵ Централна прослава светог Саве је обично одржавана у просторијама Коларчевог народног универзитета, уз присуство немачких и српских великодостојника, представника клера, универзитетских професора и значајних имена српске културе и науке.⁷⁴⁶ Поред њих, манифестацији би обично присуствовали и најбољи ученици и ђаци београдских школа. Културно-уметнички програм као и говори и беседе нису много одступали од матрице карактеристичне за све друге јавне манифестације у периоду окупације – прилика је коришћена да се српски средњовековни светац повеже са напорима тренутне власти у обнови и уздицању српског народа, као и одбрани традиционализма, конзервативизма и национализма. Ове прославе су одржаване сваке године и по свом садржају и карактеру су углавном биле исте.

Ђаци београдских школа су врло невољно учествовали у пропагандним приредбама које су, исто тако невољно, морали да организују њихови професори. Драгутин Ранковић даје детаљан опис једне такве представе која је одржана у лето 1942. године, поводом свршетка школске године, недалеко од његовог дома:

⁷⁴⁵ Непознати аутор, „Министар просвете г. Велибор Јонић на светосавским прославама у београдским гимназијама“, *Обнова*, бр. 173, 27. јануар 1942, 4.

⁷⁴⁶ Непознати аутор, „Свечана прослава на Коларчевом народном универзитету“, *Обнова*, бр. 173, 27. јануар 1942, 4.

„Ђаци су певали без воље и слабо. На лицима им се читало незадовољство. Никакво чудо. Деца су одрасла у демократској средини и не могу се, па ма шта се предузимало, прилагодити средњовековним методама и у духу средњег века. Професори су терали ђаке да певају а они су одговарали да не могу. Професори, исто онако мрачног расположења као и ђаци, просто су их молили говорећи: „Певајте како знате и можете“. Слушао сам ђаке како говоре, пошто су их распустили: „Хвала богу те се и та гњаважа сврши“.⁷⁴⁷ Очекивано, колаборационистичка штампа је исти догађај пренела у потпуно другачијем светлу. Лист *Понедељак* пише како је око 7.000 београдских омладинаца и омладинки са нестрпљењем и усхићењем ишчекивало да се појави председник владе Милан Недић, како би са њима заједно обележио крај школске године. У свечаним белим кошуљама, са тракама у бојама српске заставе завезаним око руке, и са високо подигнутим транспарентима на којима су писале пароле попут: *Бог чува Србију!*, *Све за српски народ!* и *Само слога Србина спасава!*, београдски су ђаци одушевљено дочекали ђенерала Недића, који им се очински обратио речима: „Помоз’ Бог, српска омладино“, на шта је омладина громким гласом одговорила: „Бог ти помогао“!⁷⁴⁸ У веома патетичном тону лист пише о церемонији која је заправо била типична – уз присуство високих функционера Министарства просвете, Управе града Београда и чланова владе, ђаци и професори су били принуђени да слушају говоре истакнутих функционера колаборационистичког апарата, који су углавном били фокусирани на пар најбитнијих ствари – борбу против комунизма, ред, рад и дисциплину, солидарност, сталешко устројство друштва, као и улогу и значај омладине у свим тим процесима. Пар пригодних песмица би било отпевано и званице би почеле да се разилазе. Односно, како су то новине преносиле: „На растанку генерал Недић се још једном обратио омладини са покликом: „Живео српски народ“! Омладина на врхунцу узбуђења и радости, светлих очију, високог чела, одговорила му је громко и једнодушно: „Живео српски народ! Живео генерал Недић“!⁷⁴⁹

⁷⁴⁷ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 280-281.

⁷⁴⁸ Непознати аутор, „Речи претседника владе Недића средњошколској омладини“, *Понедељак*, бр. 47, 6. јул 1942, 1-2.

⁷⁴⁹ Исто.

Београдски Универзитет

Од свих националних институција које су биле смештене у Београду, немачка окупација у Другом светском рату је можда најтеже погодила Београдски универзитет. Бројни универзитетски објекти су у априлском бомбрадовању града били уништени или оштећени, као и библиотеке, читаонице и лабораторије. Професори су били прогањани, убођени, затварани и мучени. Вољом колаборационистичких просветних власти је аутономија универзитета укинута. Студенти, на које се гледало као на посебно сумњив фактор, су прогањани и шиканирани. Као последица свега тога, Универзитет у Београду током окупације скоро да није радио, предавања није било, научни рад је замро, студенти су разјурени а професори и остали сарадници натерани да се баве идеолошко-политичким фантазмагоријама носилаца колаборационистичке просветне политике.

Уочи Другог светског рата Универзитет у Београду је сачињавало седам факултета: Филозофски, Правни, Технички, Медицински (са фармацеутским одсеком), Пољопривредно-шумарски, Православни богословски и Ветеринарски. Школске 1940/41. године на факултетима Универзитета у Београду студирало је укупно 11.844 студената (8.796 мушких и 3.048 женских). У истом периоду Универзитет је запошљавао 327 наставника и 239 асистента.⁷⁵⁰ Захваљујући раду и залагању наставног кадра и студената, као и подршци бројних имућних добротвора, Универзитет у Београду је у међуратном периоду постао значајан наставно-научни центар, са огромним истраживачким потенцијалом и великим угледом широм Европе.

У немачком бомбардовању југословенске престонице у априлу 1941. године страдали су многи објекти Београдског Универзитета. Првог дана агресије запаљиве бомбе су погодиле зграду Капетан-Мишиног здања, експлодиравши и уништивши Јагићеву библиотеку, која је била део Српског семинара. Уништени су и Ботаничка башта и завод, Метеоролошка обсерваторија, Физиолошко-хистолошки институт Медицинског факултета, неколико института на Ветеринарском факултету и зграда Дечје клинике. Тешко су оштећене обе зграде

⁷⁵⁰ Борђевић, „Универзитет у Београду...“, 52-53.

Техничког факултета и нова зграда Правног факултета.⁷⁵¹ Оно што није било уништено и оштећено у бомбардовању, за време окупације је било подвргнуто систематској пљачки и уништавању од стране окупатора. Сви факултети, њихови семинари, институти, лабораторије, библиотеке и збирке су претрпели огромну материјалну штету.

Универзитет у Београду се на почетку окупације нашао у изузетно тешком положају, не само због материјалних разарања током бомбардовања града, већ и због тога што су немачке власти и српски колаборационисти према Универзитету гајили велико неповерење. Универзитет је сматран можда и главним леглом антифашистичког деловања у граду а и шире. У тој својој процени окупатори и њихови помагачи нису много грешили – током 1941. године на Београдском Универзитету је деловало око 20 ћелија Комунистичке партије Југославије са око 80-85 чланова и око 40 ћелија *СКОЈ*-а са око 180-200 чланова. У периоду између 1929. и 1941. године близу 340 студената Београдског Универзитета је било хапшено због политичких кривица а њих 90 осуђено.⁷⁵² Ако овој цифри додамо и студенте који су били англофили или франкофили, односно симпатизери западних либералних демократија, лако је закључити зашто је Универзитет био трн у оку властима. Немачка окупациона власт и српски квислинзи су се у приступу решавању проблема Београдског Универзитета у великој мери размимоилазили. Немци, стављајући питање безбедности у први план, нису журили са обновом његовог рада, а врло вероватно би им одговарало да до обнове никад није ни дошло. Са друге стране, представници Недићевог режима, посебно Министарство просвете, било је веома заинтересовано да Универзитет што пре почне да ради, а посебно је било заинтересовано за његову реформу у духу идеологије коју су заступали људи као што су били Јонић, Велмар-Јанковић, Малеш и други креатори просветне политике у периоду окупације.⁷⁵³

Током касног пролећа и лета 1941. године услови за обнову рада универзитета нису постојали. Прво се морало решити питање разрушених,

⁷⁵¹ Исто, 54.

⁷⁵² Ђорђе Станковић, *Студенти и Универзитет 1914-1954: огледи из друштвене историје*, Београд, Центар за савремену историју југоисточне Европе, 2000, 58-67.

⁷⁵³ Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду 1941-1945*, књига 3, Београд-Суботица, Завод за уџбенике и наставна средства-Минерва, 2005), 80-81.

оштећених и заузетих објеката, као и проблеми везани за наставно-научни кадар, као што је била замена погинулих и заробљених професора и асистената. Органи универзитета су били у сталном контакту са просветним властима у овом периоду и до јесени су се стекли елементарни услови за рад. Сенат Универзитета је почетком септембра 1941. године послао допис Министарству просвете да се заузме код немачких власти да Универзитет добије дозволу за рад, а да би у том случају настава на појединим факултетима могла да почне већ крајем истог месеца.⁷⁵⁴ Међутим, по том питању органи Универзитета нису добили никакав одговор.

Истовремено, журећи се да што пре почну са реформом високог школства, просветне власти су још у лето 1941. године обавестили ректора Универзитета Петра Мицића да се ради на дефинисању нових приоритета у раду Универзитета. Универзитетски органи су овом најавом били веома незадовољни и на протест професора реаговао је лично председник Савета комесара Милан Аћимовић, са уверавањем да реформи неће бити без сагласности универзитетских органа. Ипак, испоставило се да је Аћимовић или лагао професоре или није био скроз упознат са радом појединаца из редова просветних власти, јер је већ у августу 1941. године пројекат реформе Универзитета био спреман а Министарство просвете било веома нестрпљиво да га спроведе. Као реакцију на овај пројекат састао се Сенат Универзитета у Београду и саставио један веома оштар меморандум, у којем се предложеним реформама снажно успротивио.⁷⁵⁵ Сенат је истакао да према одредбама међународног права окупаторске власти нису имале право да мењају законске уредбе о школама и образовању, већ да су могле, уколико је за тим постојала потреба, да одређене практичне проблеме реше уредбама и наредбама. Сенат је такође истакао да опште околности у земљи нису биле такве да су се могле спроводити реформе тог типа, јер се у атмосфери неизвесности, бриге и страха нису могли изводити послови који су претпостављали морални мир.⁷⁵⁶ У закључку Сената стајало је и то да би оваквом реформом била укинута аутономија

⁷⁵⁴ Исто, 82.

⁷⁵⁵ Пун текст меморандума Сената Универзитета може се прочитати у: Ђорђевић, „Универзитет у Београду...“, 56-57.

⁷⁵⁶ Снежана Бојовић, *200 година Београдског универзитета: 1808-2008*, Београд, Принцип, 2008, 189-190.

Универзитета, који би престао да постоји као једна целина, да би компетенције универзитетских органа биле драстично смањене, да би Универзитету било онемогућено да располаже сопственом имовином (легатима, задужбинама и поклонима) и да је, у крајњој линији, овакав предлог увреда за Универзитет и његове представнике, јер их третира као људе недостојне њиховог дотадашњег рада и положаја. Упркос јаком отпору органа Универзитета, пројекат реформи је остао на снази. Основна уредба о Универзитету донета је октобра 1941. а Општа уредба, која је допунила и детаљније разрадила поједине чланове Основне уредбе, усвојена је почетком 1942. године.⁷⁵⁷

Чак ни усвајање веома репресивних уредби о реформи Универзитета није довело до почетка његовог рада. Упркос великој жељи Министарства просвете да на Универзитету крену предавања и вежбе, немачке војне власти за то нису дале одобрење. У периоду окупације није било уписа нових студената, а полагање испита је било веома ограничено и омогућено само студентима који су студије уписали пре почетка рата.⁷⁵⁸ Током 1941. године пријављено је 357 испита а положен 321, у октобру 1942. пријављена су 1.533 испита а положен 1.071, док је у истом периоду пријављено 728 завршних испита од чега је дипломирало 265 кандидата и одбрањене три докторске тезе.⁷⁵⁹ Повремено су одржавани специјални курсеви и различити облици скраћене наставе. Неодржавање наставе је у одређеној мери ублажено иницијативом појединих институција културе и просвете, које су на своју руку организовале предавања и специјалистичке курсеве. Примера ради, *Музеј кнеза Павла* је у априлу 1942. године отворио курс за музејски подмладак, у оквиру којег су волонтери могли слушати предавања из археологије, истоије ликовне и примењене уметности, науке о стиливима и музеологије.⁷⁶⁰ Ипак, до одређеног помака у универзитетском животу је дошло, али тек крајем 1943. године. Желећи да одобровоље колаборационистичке власти,

⁷⁵⁷ „Основна уредба о Универзитету“, *Службене новине*, бр. 117, 21. октобар 1941, 1-5.; „Општа уредба о Универзитету“, *Службене новине*, бр. 17, 27. фебруар 1942, 2-21.

⁷⁵⁸ Ђорђевић, „Универзитет у Београду...“, 57.

⁷⁵⁹ Никола Живковић, „Београдски универзитет у рату 1941-1945“, у: *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас*, књига 2, Београд, Центар за марксизам Универзитета, 1989, 219.

⁷⁶⁰ Vučetić, „Музеј кнеза Павла...“, 42. О овом курсу и предавањима која су организована у *Музеју кнеза Павла*, упркос противљењу управника Милана Кашанина, детаљно у својим успоменама пише академик Дејан Медаковић. Погледати: Медаковић, *Ephemeris II...*, 113-114.

којима је до обнове рада Београдског Универзитета било веома стало, немачки окупатори су коначно дозволили да Универзитет у Београду отпочне с радом у јесен 1944. године. Тадашњи ректор Универзитета Никола Поповић обавештен је о овој одлуци у децембру 1943. године, како би на време могао да обавести све органе Универзитета и спроведе све потребне припремне радње.⁷⁶¹ Иако нису били испуњени захтеви Универзитета о ослобађању појединих зграда и о ангажовању појединаца на местима професора и асистената, Универзитет је свечано отворен 10. јануара 1944. године. Овај догађај је од стране колаборационистичке штампе окарактерисан као „најзначајнији датум у послератном просветном животу српског народа“.⁷⁶² На свечаном отварању Универзитета, којем су присуствовали сви значајни великодостојници режима и окупационог апарата, укључујући и председника Министарског савета Милана Недића и викарног епископа моравичког Арсенија, министар просвете Велибор Јонић је веома жестоко вербално напао раније руководство Универзитета, посебно због њиховог схватања концепта универзитетске аутономије, за коју је рекао да није била ништа друго до средство помоћу којег су поједини студенти, односно поједини политички кругови који су иза тих студената стајали, контролисали рад најзначајније институције српске просвете и науке.⁷⁶³ Такође, у свом говору, министар се захвалио немачким окупаторима, без чије помоћи, како је рекао, Универзитет никада не би прорадио.

По свему судећи, намера за покретање рада Универзитета била је озбиљна и током 1944. године Сенат Универзитета донео је одређене одлуке и спровео радње без којих почетак рада не би био могућ. Утврђен је *numerus clausus* за упис студената по факултетима по положеним пријемним испитима, а према расположивим просторијама за извођење наставе те броју наставног особља и осталим могућностима за рад. За Филозофски факултет одобрено је 600 слушалаца, Технички 350, Медицински 350, Пољопривредно-шумарски 350, Правни 1.000 и Православно-богословски 100 студената.⁷⁶⁴ Упис старих

⁷⁶¹ Кандић, *Историја Правног факултета...*, 83.

⁷⁶² Непознати аутор, „Значај отварања Београдског универзитета“, *Ново време*, бр. 828, 11. јануар 1944, 1.

⁷⁶³ „Говор министра просвете и вера приликом отварања Београдског универзитета“, *Просветни гласник*, бр. 2, 1944, 65-68.

⁷⁶⁴ Кандић, *Историја Правног факултета...*, 85.

слушалаца (оних који су уписали студије пре избијања рата) извршен је у другој половини јануара а пријемни испит за свршене средњошколце одржан је од 1. до 15. марта 1944. године. Број старих и новопријављених студената је у великој мери премашивао квоте које су одређене за упис – за Правни факултет се пријавило 1.408 старих и 1.347 нових (укупно 2.755), за Филозофски 424 старих и 501 нових (укупно 925), за Православно-богословски 83 старих и 42 нових (укупно 125), за Медицински 463 старих и 1.978 нових (укупно 2.441), за Технички 421 старих и 1.415 нових (укупно 1.836) и за Пољопривредни 65 старих и 614 нових (укупно 679). Укупно се за студије на Београдском универзитету у школској 1944/45. години пријавило 8.761 студената, од тога 2.864 старих и 5.897 нових.⁷⁶⁵ Наравно, услови да се свим пријављенима омогући студирање нипошто нису постојали и просветне власти су сматрале да ће око решавања овог проблема имати значајних потешкоћа. Ипак, прво због савезничког бомбардовања а онда и због приближавања ослободилачке војске, пројекат обнове рада Универзитета је обустављен. Београдски Универзитет није отпочео са радом ни одмах по ослобођењу. У периоду између децембра 1944. и маја 1945. године, деловао је на Универзитету посебан Суд части, који је утврђаво како се ко од професора и наставника држао током окупације. Универзитет је са радом отпочео тек у новембру 1945. године.⁷⁶⁶

Од наставног и осталог особља Београдског Универзитета, током окупације је отпуштено и пензионисано 206 људи, 82 их је било у заробљеништву, 34 их је било хапшено и прогањано, шест их је било у интернацији или концентрационим логорима, 14 је погинуло у току рата, два професора су стрељана (професори Правног факултета Ђорђе Тасић и Михајло Илић) и још осам је током окупације умрло.⁷⁶⁷ Само су у новембру 1941. године, у склопу акције хапшења интелектуалаца који су били означени као масони и комунисти, слободе лишени и за таоце одређени многи угледни професори Универзитета, попут Александра Белића, Виктора Новака, Александра Дерока,

⁷⁶⁵ Исто.

⁷⁶⁶ Момчило Митровић, „Београдски Универзитет 1945-1952“, у: Радослав Петковић, Петар Крестић, Тибор Живковић (ур.), *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства-Друштво историчара Србије-Историјски институт, 2003, 275-287.

⁷⁶⁷ Ђорђевић, „Универзитет у Београду...“, 57.

Михајла Ибровца, Бранка Поповића, као и многи други.⁷⁶⁸ У партизанским редовима је у рату учествовало 884 студената Београдског универзитета, од тога их је 34 проглашено народним херојима. Укупан број студената Универзитета у Београду који су страдали у рату, било као борци јединица *НОВ* и *ПОЈ*, било као борци *ЈВуО* или припадници *СДК* и других колаборационистичких формација, било као жртве репресалија, одмазди или бомбардовања, није још са прецизношћу утврђен.

⁷⁶⁸ Комплетан списак се може наћи у: Сима Беговић, „Професори и академици у логору на Бањици“, у: Душан Татић (ур.), *Универзитет у Београду: 1838-1988*, Београд, Универзитет у Београду, 1988, 241-261.

ИНФОРМИСАЊЕ И ПРОПАГАНДА

Концепт пропаганде и искуства нацистичке Немачке и предратне Југославије

Једна од првих ствари коју су Београђани и остали житељи Србије и Југославије изгубили пошто су били окупирани од стране нациста и њихових савезника, била је могућност да се непристрасно и објективно информишу о ситуацији у земљи и у свету, па чак и о стварима које су се догађале у њиховим локалним срединама. Краљевина Југославија свакако није била бастион слободног новинарства, посебно како се држави све више приближавала непосредна ратна опасност крајем 30-их година, која је претила да Југославију прогута и потпуно растргне, тако да су југословенски државни органи задужени за контролу информисања у све већој мери стезали обруч контроле око средстава јавног информисања. Ипак, упркос контроли, цензури и ограничењима које су наметали државни органи, власници новина и веома сурови услови на тржишту, југословенски грађанин је могао, уколико је то и желео, да се релативно објективно информише о већини ствари које су га могле занимати, и на основу ваљаних и тачних информација, вести и анализа које су му биле доступне, доносити сопствене закључке.

За међуратни период је карактеристична појава великог уплива државе у све сфере информисања и знатног убрзања, развоја и ширења утицаја државне пропаганде, не само у тоталитарним друштвима попут нацистичке Немачке или комунистичког Совјетског Савеза, већ и у ауторитарним државама централне Европе, па чак, у одређеној мери, и у западним демократијама.⁷⁶⁹ У веома напетом политичком озрачју 20-их и 30-их година, у ситуацији у којој су победници и губитници Версајског система стајали међусобно супротстављени, политички, дипломатски, културно и економски, са великим изгледом да нека ситна варница запали огроман ратни пламен, пропаганда, која је схваћена као могућност да се ширењем или ускраћивањем одређених информација или дезинформација утиче на формирање ставова људи и друштвених група и да се на тај начин утиче на њихове емоције, њихова размишљања и, консеквентно, на њихове поступке и

⁷⁶⁹ Dovani Gocini, *Istorija novinarstva*, Beograd, Clio, 2001, 315-337.

њихово деловање, схваћена је као велико потенцијално оружје у рукама државних власти.⁷⁷⁰ Теоретичари се размимоилазе у мишљењима када треба дати тачну дефиницију пропаганде, и споре се око тога да ли пропаганда има нужно негативну конотацију. Примера ради, постоје многи облици пропаганде који имају позитивне опште последице, попут пропагандног деловања у борби против дувана или алкохолизма. Ипак, већина се слаже да се она највише заснива на ирационалним елементима људске свести, чији главни део представљају емоције. Пропаганда се види као намера да се путем посебних видова комуникације утиче на ставове лица или група, у циљу остваривања одређених идеја или планова.⁷⁷¹ Стога пропаганда не може бити вредносно неутралан вид комуникације, већ управо супротно, она је увек „акт са предумишљајем“. Методи пропагандног деловања су бројни и разноврсни али за максимални учинак потребно је на прави начин комбиновати платформу којом ће се порука преносити (употреба масовних средстава комуникације и масовних медија) и пропагандно средство које ће изазвати најјачу емотивну реакцију.⁷⁷²

Ради бољег разумевања пропагандног система који је успостављен у окупираној Србији, треба се подробније упознати са пропагандним активностима нацистичке Немачке и са организацијом и деловањем пропаганде у Краљевини Југославији, јер су ова два пропагандна система послужила као модел за успостављање контроле информисања на територији Србије. У нацистичкој Немачкој, која се може сматрати екстремним примером тоталитарне државе, пропаганда је подразумевала апсолутну контролу над писаном и изговореном речју, ради остваривања политичких и идеолошких замисли власти. Масовни медији, сами по себи, имају велику моћ да утичу на емотивно и когнитивно стање

⁷⁷⁰ Bojan Simić, *In the Spirit of National Ideology: Organization of State Propaganda in Eastern and Southern Europe in the 1930s, Comparative Perspectives on Poland, Yugoslavia and Bulgaria*, Beograd, 2013, INIS, 28-98.

⁷⁷¹ Никола Рот, *Основи социјалне психологије*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1994, 363.

⁷⁷² Објављени су бројни радови који се баве теоретском анализом пропагандне делатности, погледати: Jacques Ellul, *Propaganda - Formation of Mens Attitudes*, New York, Vintage Books, 1973; John L. Martin, *International Propaganda: Its Legal and Diplomatic Control*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1958; Jowell Garth, Victoria O' Donnell, *Propaganda and Persuasion*, London-New Delhi, Sage Publications, 1992; Harold Laswell, Daniel Lerner, Hans Speier, *Propaganda and Communication in World History*, vol. I-III, Honolulu, University Press of Hawaii, 1979; Вуко Михаиловић, *Пропаганда и рат*, Београд, Војноиздавачки завод, 1984; Златко Исаковић, *Увод у пропаганду*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1991. и многи други.

публике.⁷⁷³ Успостављање потпуне контроле над свим аспектима друштвеног, политичког, привредног и културног живота у земљи и сурови обрачун са свима који су могли да се таквој политици супротставе, као и са онима које је нацистичка идеологија означила као инфериорне и мање вредне делове друштва, подразумевали су активирање свих снага и употребу свих средстава која су нацистима били доступни.⁷⁷⁴ Пропаганда је схваћена као веома важно оруђе у том процесу и за њену организацију задужен је био др Јозеф Гебелс (Joseph Goebbels), један од Хитлерових најоданијих и најстаријих сарадника. Министарство народног просвећивања и пропаганде (Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda), којим је од 1933. године руководио Гебелс, успело је да у веома кратком року у потпуности потисне опозициона стремљења у немачкој штампи – политичким притиском на новинаре, уреднике и власнике медија, постепеним преузимањем новина од стране нацистичког издавачког предузећа *Eher-Verlag*, као и ригорозном контролом од стране Министарства пропаганде и Државне новинске агенције (Deutsches Nachrichtenbüro).⁷⁷⁵ Истовремено, удружење немачких издавача и врховно сталешко новинарско удружење су се под притиском потпуно потчинили Националсоцијалистичкој партији, за председника Новинарске коморе је изабран Макс Аман (Max Amann), шеф *Eher-Verlag*-а а веома брзо је као основни услов за обављање новинарског посла (осим расне подобности), постало чланство у новинарском удружењу које су контролисали нацисти.⁷⁷⁶ Успех насилничких мера нациста је био очигледан – до 1942. године се под директном контролом Националсоцијалистичке партије налазило више од 80% немачких штампаних медија, док су остали, попут некад угледних грађанских листова или раније веома бројне и утицајне католичке штампе, били

⁷⁷³ Christopher Barlett, Douglas Gentile, „Affective and emotional consequences of the mass media“, у: Katrin Döveling, Christian von Scheve, Elly Konijn (eds.), *The Routledge Handbook of Emotions and Mass Media*, London-New York, Routledge, 2011, 62.

⁷⁷⁴ Pamela E. Swett, Corey Ross, Fabrice d’Almeida, „Pleasure and Power in Nazi Germany: An Introduction“, у: Pamela E. Swett, Corey Ross, Fabrice d’Almeida (eds.), *Pleasure and Power in Nazi Germany*, London, Palgrave Macmillan, 2011, 1-18.

⁷⁷⁵ David Welch, *The Third Reich: Politics and Propaganda*, New York, Routledge, 1993, 43-48.

⁷⁷⁶ Исто.

доведени на званичну линију, било чизмом, било политичким или економским притиском.⁷⁷⁷

Посебну пажњу у пропагандној делатности нацисти су посветили експлоатацији нових технологија, које су омогућавале да се информацијама или дезинформацијама, према потреби, изложи огроман број људи. Радио, филм (филмске новости), чак и телевизија (која је ипак била реткост 30-их и 40-их година, иако је нацистичка Немачка била прва држава у свету која је добила своју државну телевизијску станицу 1935. године), били су предмет великог нацистичког интересовања и политичко-пропагандног инжењеринга.⁷⁷⁸ Успостављена је јединствена Агенција за радио-емитовање Рајха (Reichsrundfunk Gesellschaft), која не само да је целокупан етар ставила под тоталну контролу, већ је интензивно радила и на томе да се пропагандни радио програм чује у што већем броју немачких домаћинстава.⁷⁷⁹ Схватајући да је радио програм најефикаснији и најдиректнији начин психолошког и пропагандног притиска на јавност, нацисти су инвестирали у производњу јефтених радио апарата, како би свако домаћинство поседовало један.⁷⁸⁰ Велики пропагандни ефекат имали су и немачки филмови и филмске новости, чији је највећи произвођач била компанија УФА (*Universum Film AG*).⁷⁸¹ Они су немачкој али и иностраној публици наметали немачке (тачније нацистичке) погледе на свет, политику, културу и уметност. Филмске новости, пуштане за време матинеа или пре вечерњих филмских представа, постале су веома важно средство пропагандног деловања, пошто је у њима на најбруталнији али и најефектнији начин експлоатисана снага виузелне представе догађаја.⁷⁸²

Почетком Другог светског рата, пропаганда добија нову димензију – она више није само део нацистичког индоктринарног арсенала, већ постаје и

⁷⁷⁷ Richard Grunberger, *The 12-Year Reich: A Social History of Nazi Germany 1933-1945*, Boston, Da Capo Press, 1995, 392.

⁷⁷⁸ Matthew Seligmann, John Davison, John McDonald, *In the Shadow of the Swastika. Life in Germany under the Nazis 1933-1945*, Staplehurst, Gardners Books, 2003, 53.

⁷⁷⁹ Dragić Rabrenović, „Radio propaganda u Drugom svjetskom ratu“, *Communication Management Quarterly*, vol. 25, 2012, 91-94.

⁷⁸⁰ Grunberger, *The 12-Year Reich...*, 401.

⁷⁸¹ David Welch, *Propaganda and the German Cinema 1933-1945*, London-New York, I. B. Tauris, 2001, 27.

⁷⁸² „Film (Newsreels)“, у: Nicholas Cull, David Culbert, David Welch (eds.), *Propaganda and Mass Persuasion*, Santa Barbara-Denver-Oxford, ABC-Clío, 2003, 133.

право оружје у борби за покорвање човечанства. Методе и средства постају бруталнији а војне, паравојне, полицијске и обавештајне нацистичке организације се свом снагом укључују у пропагандни рат, који је у војној доктрини Трећег Рајха заузимао значајно место. Значај пропаганде за војне успехе Немаца и за одржавање покорности на освојеним и окупираним територијама Европе био је огroman.

У Краљевини СХС/Југославији се државна пропагандна делатност мењала с временом и прилагођавала се околностима и потребама државе и власти у појединим историјским тренуцима. Прва права велика трансформација југословенске пропагандне машинерије десила се у периоду *Шестојануарске диктатуре* Краља Александра, када је државна пропаганда усмерена ка промовисању идеологије интегралног југословенства.⁷⁸³ Тада су и створене институције које су биле носиоци југословенске пропаганде у наредној деценији и које су, уз прилагођавање новим унутрашњим и спољашњим политичким приликама у држави за време владе Милана Стојадиновића, дочекале национални слом у априлу 1941. године и које су биле основа за изградњу окупационог и колаборационистичког пропагандног апарата.

Главна институција југословенске пропаганде у међуратном периоду био је *Централни пресбиоро*. *Централни пресбиоро* (ЦПБ) била је организација пропагандног и обавештајног карактера, створена у априлу 1929. године, иако је у организационом смислу имала континуитет са организацијама које су у Србији послојале још од средине 19. века.⁷⁸⁴ У организационом смислу ЦПБ је представљао одељење Председништва Министарског савета Краљевине Југославије, а све обавештајне послове у земљи и иностранству водио је самостално шеф одељења, којег је постављала влада. Од оснивања ЦПБ до почетка Априлског рата његови шефови били су Милан Марјановић, Милан Николић, Теофило Ђуровић, Коста Луковић, Бошко Богдановић, Предраг Милојевић и Милорад Радовановић.⁷⁸⁵ *Централни пресбиоро* је био подељен на административни, публицистички и информативни одсек, а сваки одсек даље на

⁷⁸³ Simić, *In the Spirit of National Ideology...*, 58-80.

⁷⁸⁴ „Закон о Централном пресбиороу“, *Службене новине КСХС*, бр. 280, СХШ, 29. новембар 1929, 2039.

⁷⁸⁵ Бојан Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд, ИНИС, 2007, 82.

неколико одељака. У оквиру Публицистичког одсека деловали су одељци који су били задужени за обавештајно-пропагандни рад. Одељак за публицистички рад са страном штампом је информисао стране новинаре у Југославији и страну јавност преко дописника *ЦПБ* у иностранству о актуелним друштено-политичким и другим приликама у земљи, и преносио информације о догађајима у иностранству југословенским медијима. Одељак за пропаганду је прикупљао различите податке, израђивао је студије које су коришћене за продукцију различитих публикација и одржавао контакте са различитим политичким, културним и просветним друштвима у земљи. Одељење за израду прегледа стране штампе је прикупљао све иностране текстове који су се бавили Краљевином Југославијом, израђивао билтене који су подношени представницима власти и координисао рад југословенских аташеа за штампу при југословенским дипломатским представништвима. Значајна је била и улога Секретаријата публицистичког одсека, који је пратио рад свих страних новинара у Југославији и водио њихова досијеа, у координацији са Министарством унутрашњих послова и Министарством иностраних послова.⁷⁸⁶

За време владе Милана Стојадиновића дошло је до значајних персоналних и организационих промена у *Централном пресбиру*. Коста Луковић, који је био на челу *ЦПБ* у време Стојадиновића, буквално је претворио институцију у пропагандно оруђе владе, *Југословенске радикалне заједнице* и Милана Стојадиновића лично. Почетком 1936. године у оквиру Информативног одсека, основан је Одељак за национално-политичку пропаганду, са циљем да утиче на листове да прилагоде своје писање политици Стојадиновићеве владе. На тај начин је власт остваривала директан притисак на медије и покушавала да директно утиче на расположење и ставове народа.⁷⁸⁷

Централни пресбиро је имао још једну важну функцију, а то је да уз сарадњу са другим државним органима (посебно Министарством унутрашњих послова), користећи се цензуром и контрапропагандом, ради на спречавању ширења „антидржавне пропаганде“ у Југославији, како сецесионистичке и националистичке, тако и комунистичке. Посебно је *ЦПБ* био ефикасан у борби

⁷⁸⁶ Симић, *Пропаганда...*, 83-86.

⁷⁸⁷ Исто.

против комунизма, не само у количини цензурисаног материјала и броју забрањених листова и новина, већ и у организацији различитих антикомунистичких пропагандних манифестација, изложби, предавања и продукцији и дистрибуцији разног антикомунистичког материјала.⁷⁸⁸

Централни пресбиро, државна новинска агенција *Авала*, као и бројни владини листови (попут *Времена* или *Самоуправе*), били су оруђе државне пропаганде и извор притисака на јавност и представљали су опструктивне силе које су ограничавале слободу писане и изговорене речи у међуратној Југославији. У деловима ових институција треба тражити и фундаменте на којима је, уз инструкцију и асистенцију немачких окупатора, створена окупациона и колаборационистичка пропагандна машинерија.

Организација пропаганде у окупираној Србији

Један од најважнијих задатака немачких окупационих власти, који је спроведен непосредно по успостављању окупационе управе на територији Србије, било је успостављање властитог пропагандног система и помоћ при формирању колаборационистичког система јавног информисања. При Штабу војног заповедника Србије формирано је *Пропагандно одељење „С“ (Југоисток – Südoost)*, које је било надређено свим осталим окупационим информативним установама и које је вршило главну цензуру штампе. Ликвидиране су југословенске пропагандне и информативне организације, новинске агенције, дневни и недељни листови, новинарска и издавачка струковна удружења и сва остала правна лица која су имала било какве везе са информативном делатношћу. На основу наредбе Војног заповедника у Србији од 11. маја 1941. године, ликвидирана је југословенска новинска агенција *Авала*, а за ликвидаторе су одређени др Јулијус Липерт (Julius Lippert) и др Валтер Грубер (Walter Gruber).⁷⁸⁹ Уместо *Авале*, формирана је нова новинска агенција *Рудник*, која је заправо била представништво немачке *Државне новинске агенције (Deutsches Nachrichtenbüro –*

⁷⁸⁸ Маријана Мраовић, *Пропаганда Владе Милана Недића (1941–1944)*, необјављена докторска дисертација, Београд, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2015, 42-48.

⁷⁸⁹ „Оглас“, *Општинске новине*, бр. 55, 6. јун 1941, 4.

DNB) за Србију, у којој су радили припадници *Пропагандног одељења „С“*, на челу са Липертом и Грубером, и неколицина српских новинара – преводаца.⁷⁹⁰

Организовање српске колаборационистичке пропаганде у пуном капацитету је постало могуће када тек када је формирана „Влада народног спаса“ на челу са Миланом Недићем. Пре тога, за време Комесарске управе на челу са Миланом Аћимовићем, немачко *Пропагандно одељење „С“* је, поред укидања свих листова и агенције *Авала*, иницирало обнављање неколико јавних гласила – београдских *Општинских новина* и дневног листа *Ново време*, као и обнову рада београдске радио станице. Такође, немачком уредбом о штампи од 20. маја 1941, утврђено је да ће се спровести реорганизација новинарских удружења – укинута је *Југословенско новинарско удружење* и покренут је рад на формирању *Српског новинарског удружења (СНУ)*, које је требало да буде под стриктном контролом *Пропагандног одељења „С“* и њеног шефа др Валтера Грубера.⁷⁹¹ *Српско новинарско удружење* је коначно формирано средином септембра 1941. године и за председника удружења постављен је Раденко Томић, а у значајне функционере убрајали су се још и Иван Нађвински, Јован Тановић, Ратко Парезанин и Вукашин Анђелковић.

СНУ је било сталешко удружење, устројено по моделу фашистичких и нацистичких новинарских удружења, према моделу који је подразумевао да у једном тоталитарном друштву новинарска професија има политичку и идеолошку функцију.⁷⁹² Чланови удружења су били подељени у пет категорија: 1) Новинари који су имали неограничено право рада; 2) Уметнички критичари; 3) Новинари почетници на обуци; 4) Новинари којима је било ограничено право рада; 5) Фоторепортери и цртачи.⁷⁹³ Новинарским послом су се у окупираној Србији могли бавити само чланови *СНУ* и нико други осим њих. Ипак, према подацима које износи Бјелица и Јевтовић, само је око 22% предратних чланова београдске секције *Југословенског новинарског удружења* током рата приступило

⁷⁹⁰ Михаило Бјелица, Зоран Јевтовић, *Историја новинарства*, Београд, Мегатренд, 2006, 355.

⁷⁹¹ Бјелица, Јевтовић, *Историја новинарства*, 355-356.

⁷⁹² Т., „Новинар у служби нације“, *Обнова*, бр. 39, 19. август 1941, 3.

⁷⁹³ Бјелица, Јевтовић, *Историја новинарства*, 357.

колаборационистичком *Српском новинарском удружењу*.⁷⁹⁴ Остали се током окупације нису бавили новинарским послом.

При Председништву Министарског савета владе формирано је у јесен 1941. године *Одељење државне пропаганде*, које је у одређеној мери, имало континуитет са предратним *Централним пресбиroom*, што се највише манифестовало у преузимању метода рада, организације и једног дела кадрова *ЦПБ-а*.⁷⁹⁵ Запосленици *ЦПБ* који после априлског бомбардовања Београда остали у граду и изразили жељу да наставе да раде посао који су радили до тада, организовани су у мају 1941. године у једну привремену пропагандну групу која је била подређена Савету комесара.⁷⁹⁶ Та група је била спона између *ЦПБ* и Недићевог *Одељења државне пропаганде*. *Одељење државне пропаганде* је било веома важна институција у колаборационистичком управном систему и било је директно подређено Председнику владе Милану Недићу и немачким окупационим органима задуженим за пропаганду.⁷⁹⁷ На њеном челу се налазио Ђорђе Перић, истакнути симпатизер нациста и човек од Недићевог великог поверења. *Одељење државне пропаганде* је било подељено на следеће одсеке: Генерални секретаријат, Административни одсек, Одсек за општу (теренску) пропаганду, Одсек за штампу, радио и филм и Одсек за позоришта и приредбе. Током окупације је долазило до извесних измена али је основна структура опстала све до октобра 1944. године.⁷⁹⁸ Два најзначајнија и најактивнија одсека *Одељења државне пропаганде* су били они за општу пропаганду и за штампу, радио и филм.

Одсек за општу пропаганду *Одељења за државну пропаганду* био је задужен за усмену пропаганду у земљи, пропагандно деловање путем јавних предавања, трибина и изложби, контраобавештајну делатност, односно сузбијање стране, четничке и партизанске пропаганде и многе друге послове. На челу одсека се током 1941. и 1942. године налазио др Лазар Прокић, који је био један од најактивнијих и најентузијастичнијих Недићевих пропагандиста, човек који је

⁷⁹⁴ Исто.

⁷⁹⁵ Мраовић, *Пропаганда Владе...*, 169-170.

⁷⁹⁶ ВА, Фонд Српска влада Милана Недића (НДА), К-3, бр. рег. 1/3-1.

⁷⁹⁷ ВА, ЧА, К-269, бр. рег. 3-17, Записник о саслушању Велибора Јонића.

⁷⁹⁸ ВА, НДА, К-72, бр. рег. 1/2-1, 2,3,4, Реферат др Лазара Прокића Изванредном комесару за чиновничка питања о проблематици у раду Одељења за пропаганду од 1. јануара 1942. године.

написао десетине антикомунистичких, антијеврејских и антимаџонских новинских чланака и који је заједно са Ђорђевићем, Стевом Клујићем и немачким пропагандистима организовао антимаџонску изложбу у Београду у октобру 1944. године.⁷⁹⁹

Одсек за штампу *Одељења државне пропаганде* био је вероватно најбитнији шраф у пропагандној машинерији колаборационистичког режима. Он је, пре свега, надзирао, контролисао и усмеравао српску штампу према инструкцијама и задацима добијеним од немачких пропагандних власти. С обзиром на чињеницу да је штампа представљала најзначајнији извор информисања српског становништва, постојала је евидентна потреба да се посвети посебна пажња организовању штампе у Србији, формирању нових листова, избору њихових сарадника и успостављању контаката на линији штампа – *Пропагандно одељење „С“ – Одељење државне пропаганде*. Сав овај посао био је поверен Одсеку за штампу. Први шеф Одсека за штампу био је Милош Младеновић, који је убрзо напустио функцију јер је постављен за уредника листа *Ново време*. Заменио га је др Велимир Димић, који је на функцији остао до јесени 1942. године, када је унапређен за начелника Правног одељења Председништва владе. Велимира Димића је заменио Милош Милошевић, који је на месту шефа Одсека за штампу остао до краја окупације.⁸⁰⁰

Београдска штампа у периоду окупације

Прва штампана издања у окупираној Србији биле су публикације које су објављивали немачки окупатори: *Лист уредаба Војног заповедника у Србији* и *Обзнане и објаве немачких власти у Србији*.⁸⁰¹ У тим публикацијама, које су припремали немачки пропагандисти, преношене су грађанима Србије директиве, упутства, наредбе и казне прописане од стране окупационих власти. У циљу регулисања информативне и пропагандне делатности, убрзо су донете и Уредба Војног заповедника о штампи у Србији и Уредба о штампању књига и списа, којима је детаљно утврђен процес штампања и публиковања свих информативних

⁷⁹⁹ Лазар Прокић, „Антимаџонска изложба као васпитно национално средство“, *Понедељак*, бр. 15, 10. новембар 1941, 4.

⁸⁰⁰ Мраовић, *Пропаганда Владе...*, 170.

⁸⁰¹ Стојановић, Мраовић, „Увод...“, 69.

садржаја и књига. За сваку издавачку делатност била је потребна дозвола Војног заповедника у Србији, односно *Пропагандног одељења „С“*, издаваштвом и новинарством су се могли бавити само чланови *Српског новинарског удружења* и особама јеврејске и ромске националности била је изричито забрањена свака издавачка делатност.⁸⁰² Поред листова који су објављивали немачке окупационе уредбе, неопходно је било обновити и рад домаћих службених листова, како би колаборационистички органи били у могућности да службено објављују сопствене одлуке и уредбе. *Службене новине* су поново почеле да излазе у јуну 1941. године, тек месец дана пошто је успостављен Савет комесара.⁸⁰³

Градско поглаварство града Београда издавало је сопствени службени лист, *Општинске новине*, које су имале углед и и полувековну традицију. *Општинске новине* су излазиле, уз одобрење окупационих власти, и у априлу 1941. и у једном кратком периоду су биле једина штампана публикација која је излазила у Београду. Уредник *Општинских новина* био је Александар Стојковић, у предратном периоду секретар листа *Време*. Током пролећа и лета 1941. године *Општинске новине* су поред службених обавештења и огласа градске управе објављивале и немачке агенцијске вести али и чланке о београдским комуналним темама и свакодневном животу у граду. Управо је због једног чланка који се бавио лошом снабдевеношћу београдских пијаца и немогућношћу власти да се изборе са црном берзом, и у којем је анонимни аутор напао извештавање листа *Ново време* о тим проблемима, лист од стране немачких власти забрањен 19. јуна 1941. године.⁸⁰⁴ У октобру 1941. године Драгомир Јовановић је донео одлуку да се обнови рад *Општинских новина* али да убудуће објављују само службени материјал Београдске општине.⁸⁰⁵

Најзначајнији корак у процесу стварања нових дневних листова на територији окупиране Србије и њихово уклапање у идеолошко-пропагандни образац наметнут од стране немачке окупационе управе, било је формирање једног издавачког предузећа, које је требало да под једним кровом окупи људе из сфере новинарства и издаваштва, који су били лојални окупатору и

⁸⁰² „Уредба о штампању књига и списа“, *Ново време*, бр. 67, 23. јул 1941, 3.

⁸⁰³ Ђ. И., „Година дана излажења „Службених новина“, *Ново време*, бр. 339, 11. јун 1942, 3.

⁸⁰⁴ Непознати аутор, „Априлска шала“, *Општинске новине*, бр. 63, 16. 06. 1941, 3.

⁸⁰⁵ *Општинске новине*, бр. 14-19, 25. децембар 1941, 1.

колаборационистичкој управи а који су имали искуства у вођењу штампаних медија из предратног периода и који су, у крајњој линији, били способни да од оних предратних новинара, који су пристали да раде у наметнутим понижавајућим условима, створе неколико успешних и ефикасних редакција, дневних и недељних листова. Систем који је примењен у овом процесу је веома личио на нацистички модел контроле преко *Eher-Verlaga*. Драгомиру Стојадиновићу, предратном директору и акционару режимског листа *Време* и брату Милана Стојадиновића, бившег Председника владе, човеку који је био веома упућен у организацију државне и политичке пропаганде и особи која је одиграла веома важну улогу у формирању Савета комесара, поверено је да створи тако замишљено предузеће које би контролисало издавање скоро свих дневних и недељних листова у земљи.⁸⁰⁶ Предузеће је добило име *Српско издавачко предузеће А. Д.* и било је састављено од предратних представника свих београдских медија, али је највише било ангажованих припадника угашеног листа *Време*. Чак је и фирма била регистрована на адреси на којој се раније налазило *Време* (Улица Дечанска 31).⁸⁰⁷ Није баш најјасније ко су заправо били акционари овог акционарског друштва али се знало да му је директор био Драгомир „Драги“ Стојадиновић и знало се какву улогу *Српско издавачко предузеће А. Д.* треба да одигра – да буде извођач „практичних радова“ у успостављању и контроли штампаних медија у окупираној Србији за рачун *Пропагандног одељења „С“*, односно да активно спроводи, сарађујући са Саветом комесара (касније Владом народног спаса), немачким органима управе и *Српским новинарским удружењем*, окупациону пропагандну политику.

Српско издавачко предузеће А. Д. је покренуло два најзначајнија и најчитанија дневна листа у окупираној Србији – *Ново време* и *Обнову*. Због њихове улоге у информисању и дезинформисању Београђана и осталих грађана Србије у периоду окупације, али и због тога што су ова два листа, упркос свему што су представљала, у том периоду постала неизбрисив део свакодневице

⁸⁰⁶ Занимљива су сећања Драгомира Стојадиновића о Другом светском рату, која је у Лондону 70-их забележио Борислав Пекић. Погледати: Srđan Cvetković, „Окупација и šest slika – ispovest Dragomira-Dragog Stojadinovića – neobjavljen intervju dat Borislavu Pečiću, London, avgust, 1974.“, *Istorija 20. veka*, br. 2, 2007, 139-152.

⁸⁰⁷ Стојановић, Мраовић, „Увод...“, 73.

грађана који су навикли да читају новине и да се из дневне и периодичне штампе информишу, треба их детаљније анализирати.

Ново време и Обнова

Први број листа *Ново време*, јутарњег дневника, штампан је 16. маја 1941. године, са „задатком да попуни празнину која је настала у штама престанком излажења београдских листова *Политике*, *Правде* и *Времена*“.⁸⁰⁸ У чланку у којем је јавност била обавештена о циљевима и задацима новог листа, уредници су били брутално искрени: „Свест о корисности, у истини нужности, да српска јавност у садашњим приликама добије свој лист који ће јој верно тумачити све потребе нове стварности и уједно бити одани тумач њених потреба у тој стварности, била је одлучујућа по покретање листа и биће олучујућа и у његовом вођењу.“⁸⁰⁹ *Ново време* је лист који је био створен да буде „путоказ у садашњим приликама“, односно да грађанима окупиране Србије преноси наређења и указе немачких окупатора и домаћих колаборациониста, објашњава њихову политику и идеологију, шири њихову пропаганду и држи домаће становништво у незнању, страху и покорности.

У редакцији *Новог времена* је по именима и минулом раду под истим кровом била окупљена веома озбиљна новинарска екипа, састављена од новинара који су пре рата писали за сва три најзначајнија београдска листа, а за уреднике су постављени људи са дугогодишњим искуством, верзирани у информативно-пропагандним пословима. Први главни и одговорни уредник листа био је Предраг Милојевић, бивши новинар *Политике* и једно време шеф *Централног пресбироа*.⁸¹⁰ Уредник политичке рубрике био је Никола Капетановић, домаће хронике Живојин Вукадиновић, привредне рубрике Душан Лопандић и спортске секције Бора Кесић.⁸¹¹ Милојевић је уредничку дужност обављао до августа 1941. године када је напустио лист, а на месту уредника заменио га је заменик уредника др Милош Младеновић, иначе шеф Одсека за штампу *Одељења државне пропаганде*. Том приликом су уреднички колегијум листа појачали и Раденко

⁸⁰⁸ Непознати аутор, „Ново време“, *Ново време*, бр. 1, 16. мај 1941, 4.

⁸⁰⁹ Исто.

⁸¹⁰ Milan Matić, *Štampa u Srbiji u Drugom svetskom ratu 1941–1944*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 1990, 14.

⁸¹¹ Исто.

Томић, председник *СНУ*, као и неколицина познатих предратних новинара: Никола Алексић, Драган Алексић и Војин Ђорђевић.⁸¹² Уреднички колегијум је доста дуго функционисао у наведеном саставу, све до марта 1943. године, када је за новог главног и одговорног уредника доведен Станислав Краков, један од главних Недићевих идеолога.

Ново време је имало веома разгранату дописничку мрежу, јер су према наређењу *СНУ* дописници предратних листова из градова централне Србије и Баната своје извештаје наставили да шаљу овом листу. Штавише, *Ново време* се могло похвалити и иностраним дописницима, Миланом Микашиновићем из Берлина и Љубомиром Малешом из Рима. Обзиром на то да су се многи сарадници листа потписивали само иницијалима или користили псеудониме, није лако утврдити која је личност стајала иза којег текста. Истраживач српске штампе из периода окупације др Милан Матић, покушао је да преброји и идентификује све сараднике листа и успео је да састави списак од 85 сигурних сарадника, а међу њима су се налазили и највиши, најзначајнији и најистакнутији представници колаборационистичког режима.⁸¹³

Током окупације укупно је штампано 1.066 бројева *Новог времена*. Лист је, одлуком колаборационистичке управе из августа 1941. године, излазио шест пута недељно, сваким даном осим понедељка. Како би у јавности лист био присутан сваког дана, пронађен је начин да се ова уредба заобиђе – створен је недељник под називом *Понедељак*, који је излазио понедељком и који је у сваком смислу био скоро идентичан *Новом времену*.⁸¹⁴ *Ново време* је штампано је у великом новинском формату (55x38 центиметара), у црно-белој техници, са веома квалитетним фотографијама и илустрацијама.⁸¹⁵ Током првих месеци окупације обим новина је био укупно 8 листова (16 страна), али је временом обим опадао, због хроничне несташице папира на територији окупиране Србије, али и због све већег осипања новинара и сарадника како се приближавао час ослобођења. Лист

⁸¹² Исто.

⁸¹³ Исто, 15-16.

⁸¹⁴ Стојановић, Мраовић, „Увод...“, 78.

⁸¹⁵ *Ново време* је карактерисале изванредне фотографије, за које су били задужени велики мајстори фотографске уметности – Светозар Грдијан и Марко Цигановић. Светозар Грдијан је био дугогодишњи сарадник режимског *Времена* и, наводно, омиљени и лични фотограф Милана Стојадиновића.

је штампан у већем обиму у специјалним приликама, о празницима (Божићу и Ускрсу) или када је један број штампан да покрије неколико дана. Колики је тачно био дневни тираж *Новог времена* тешко је утврдити, мада се већина истраживача слаже да је износио око 200.000 примерака.⁸¹⁶

Први број листа коштао је у продаји 2 динара и та цена се није мењала готово годину дана. Током 1942. године лист је поскупео на 3 динара, а у децембру 1943. године на 4, што је и била цена последњем броју. Лист је дистрибуиран каналима који су били уобичајни у предратно време – новине су се могле купити на трафикама и киосцима (мада је контрола дистрибуције штампе овим путем била веома ригорозна, немачке војне власти су захтевале да оне имају последњу реч приликом одлучивања о додели закупа на кисоке)⁸¹⁷, код колпортера, а читаоци су се могли и претплатити код Генералног заступства за продају новина и часописа (Улица Влајковићева 8), па су у том случају подизали свој примерак на поменутој адреси, све док у августу 1941. године није организована достава на кућну адресу поштанском службом. Месечна претплатна за *Ново време* је износила у почетку 50 динара, што је за потенцијалне претплатнике представљало малу уштеду.

Када се детаљно анализира садржај *Новог времена*, може се утврдити да је он требао да грађанима окупиране Србије преноси сервисне информације, објаве немачких окупационих власти као и да буде главни канал колаборационистичке пропаганде у народу. Прве две стране листа су биле посвећене стању на светским фронтима и тај садржај је био преношен било из немачких новина или су само превођене немачке агенцијске вести. Тај садржај је био строго контролисан од стране немачких цензора. Осим ратних вести, могло се читати и о политичким, друштвеним и економским приликама у Немачкој, у државама које су биле немачке савезнице као и на окупираним територијама, и те вести су увек представљале Немачку у позитивном светлу.⁸¹⁸ Такође, на првим странама се

⁸¹⁶ Матић, *Štampa u Srbiji...*, 14. Милан Матић, међутим, не наводи одакле му тај податак.

⁸¹⁷ ИАБ, ОГБ, Опште одељење, Кабинет председништва, К-2, Обавештење Фелдкомандантуре 599 о раскиду уговора о закупу од 25. августа 1941. године.

⁸¹⁸ Поред текстова који су хвалили немачки народ, културу, привреду и војску, објављивани су чак и текстови који су немачке окупаторе представљали као пријатеље српског народа. После сахране Лудвига фон Шредера, немачког војног команданта у Србији, који је погинуо у авионској несрећи у августу 1941. године, лист *Ново време* је штампало некролог у којем је овај злочинац

могло читати и о лошем развоју ситуације у Великој Британији, Совјетском Савезу и САД, и стварним или измишљеним недаћама са којима су се те државе сусретале.⁸¹⁹

Други веома значајан сегмент листа представљале су стране које су биле посвећене домаћој пропаганди. *Ново време* је, представљајући главни пропагандни сервис колаборационистичких власти, о раду владе увек писало у позитивном светлу, наглашавајући њене напоре у прихватању избеглица, стабилизацији политичких и привредних прилика у земљи, борби против устаника и комунизма, борби против несташаца и црне берзе, покушајима да се код немачког окупатора избори бољи положај за српски народ у „Новој Европи“, раду на обнови српске културе, напорима да се „очува биолошка супстанца српског народа“ и слично.⁸²⁰ У сврху промовисања рада колаборационистичке управе ангажовани су бројни новинари и други јавни делатници, међу њима и највиши колаборационистички функционери: Лазар Прокић, Светислав Стефановић, Стеван Иванић, Милосав Васиљевић и многи други.⁸²¹

Ново време је веома активно, поготово током 1941. и 1942. године, ширило и оштру антикомунистичку, антисемитску, расистичку и антимаџонску пропаганду, као и бројне пропагандне текстове који су као мету имали Велику Британију и српске англофиле, предратне убеђене антифашисте и демократе и људе искреног југословенског усмерења. Буржоаска декаденција, демократија, плутократија, јеврејски бољшевизам, ционизам, југословенство, англофилија и многе друге појаве, стварне и нестварне, анализирани су и сецирани у *Новом времену*, и из пера еминентних српских „стручњака“ за та питања, али и из пера

представљен као човек „којем је добробит Срба била на првом месту“. Погледати: Мраовић, *Пропаганда Владе...*, 183.

⁸¹⁹ Примера ради, пренећемо само наслове из једног броја *Новог времена*, за 1. август 1941. године: Непознати аутор, „Тежак пораз енглеског ваздухопловства над Северним Леденим морем“, *Ново време*, бр. 76, 1. август 1941, 1; Непознати аутор, „Већина америчког народа је против рата“, *Ново време*, бр. 76, 1. август 1941, 2; Непознати аутор, „Радници су робови у Совјетској унији“, *Ново време*, бр. 76, 1. август 1941, 3; Непознати аутор, „Неуспех Енглеске да смањи немачки притисак на источни фронт“, *Ново време*, бр. 76, 1. август 1941, 4; итд.

⁸²⁰ Стојановић, Мраовић, „Увод...“, 76-78.

⁸²¹ Matic, *Štampa u Srbiji...*, 15-16.

водећих немачких нацистичких идеолога, па чак и највиших функционера Рајха.⁸²²

Пропагандно деловање колаборационистичког *Новог времена* се није много разликовало од генералних нацистичких пропагандних образаца, осим што се у одабиру тема водило рачуна о томе да се у први план истакне оно што је, према мишљењу окупатора и њихових помагача, било од изузетне важности за окупирано српско становништво, а то су у почетку окупације били: 1) однос према Великој Британији, као старој српској савезници, која је још увек пркосила немачкој војној сили; 2) однос српског становништва према Југославији и 3) однос према Русији, односно Совјетском Савезу. Антибританска пропаганда је била изузетно интензивна и њен циљ је била деморализација становништва, слична оној која се јавила после пораза Француске 1940. године. Пошто у пролеће 1941. године САД и СССР још увек нису биле у рату, Велика Британија је остала једина велика сила која се и даље супротстављала Немачкој. Стога је она представљала узор за антифашистички расположене грађане. Пропагандно деловање против Велике Британије је било двоструко – са једне стране, објављивани су текстови који су говорили о унутрашњим проблемима британске државе, о глади, о политичким трвењима, о штрајковима, о незадовољству колонија и сличним проблемима. Ти текстови, са истинитим или измишљеним подацима, били су стандардни део антибританског пропагандног репертоара широм окупиране Европе.⁸²³ Са друге стране, објављивани су и текстови који су се специфично бавили британском „завером“ против српског народа, било кроз британско подржавање масонских елемената у земљи, било кроз наводно подржавање сепаратистичких тежњи у Хрватској у међуратном периоду, било кроз директну акцију на штету српског народа током самог рата. Текстови са

⁸²² Врло често су из немачке штампе преношени говори најистакнутијих нацистичких руководилаца: Алфреда Розенберга, Јозефа Гебелса, Хермана Геринга и других. Од свих је најзаступљенији био немачки вођа Адолф Хитлер.

⁸²³ Таквих текстова је на страницама *Новог времена* било веома пуно, преносимо само неке: Непознати аутор, „Привредно ропство британских доминиона“, *Ново време*, бр. 2, 17. мај 1941, 2; Непознати аутор, „Штрајкови и немири у британским поседима на Далеком Истоку“, *Ново време*, бр. 5, 20. мај 1941, 2; Непознати аутор, „Оскудица течног горива у Енглеској“, *Ново време*, бр. 7, 22. мај 1941, 2; Непознати аутор, „Јужна Америка не верује у победу Енглеске“, *Ново време*, бр. 8, 23. мај 1941, 3; Непознати аутор, „Нови нереди у Индији“, *Ново време*, бр. 12, 27. мај 1941, 1; Непознати аутор, „На Континенту више нема ниједне државе која би се жртвовала за Енглеску“, *Ново време*, бр. 13, 28. мај 1941, 2. Ово је само врло сужен избор чланака штампаних у мају 1941. године.

потоњом тематиком су посебно постали бројни крајем 1943. и током 1944. године, са интензивирањем савезничке кампање ваздушних напада на циљеве у Србији.⁸²⁴

У листу *Ново време* скоро да не постоји садржај који није био до крајње мере идеологизован – привреда, култура, образовање, наука, свакодневна хроника, спорт – све је било посматрано кроз призму идеологије и политике. Пропагандни уплив у новински садржај је био такав да су новине у својој основној информативној функцији постале скоро неупотребљиве – писано је да у Београду трамваји саобраћају редовно иако се нису могли видети на улицама, објављивани су спискови артикала и продавница у којима су се они могли наћи, а тих артикала у радњама није било и слично.⁸²⁵

За Београђане је било значајно да је *Ново време* преносило градске сервисне информације, најаве културних и друштвених дешавања, предавања, трибина, програме београдских биоскопа, позоришта и позоришних трупа као и садржај радио програма. У највећем броју издања постојали су и мали огласи, личне и породичне вести (информације о веридбама, венчањима, сахранама, прославама крсних слава и слично), те читуље и помени. Често су објављивани и додатни културно-образовни садржаји, попут лекција немачког језика, или популарних романа у наставцима.⁸²⁶

⁸²⁴ У вођењу антибританске кампање на страницама *Новог времена* се посебно истакао Станислав Краков, књижевник, новинар и рођак Милана Недића. Он је у овом листу, чији је једно време био и уредник, објавио много чланака који су нападали Велику Британију и њен однос према Србији и српском народу. Најзначајнији су: Станислав Краков, „Мој први одговор радио Лондону“, *Ново време*, бр. 795, 30. новембар 1943, 3; Станислав Краков, „Мој други одговор радио Лондону“, *Ново време*, бр. 803, 9. децембар 1943, 3; Станислав Краков, „Крик јаднога, искрвављеног Београда“, *Ново време*, бр. 938, 7. и 8. мај 1944, 2; Станислав Краков, „Јављам се као сведок“, *Ново време*, бр. 953, 25. мај 1944, 2. У овим чланцима, а и многим другим које је написао и објавио, оптуживао је британске власти и Југословенску владу у избеглиштву у Лондону да активно раде на уништењу Срба помажући партизане и четнике, оспоравао је пропагандно деловање Радио-Лондона и нападао Велику Британију као одговорну за бројне пострадале цивиле у савезничком бомбардовању српских градова током 1944. године. Више у: Маријана Мраовић, „Драга браћо и сестре, говори вам ваш брат армијски генерал Милан Недић...“: Пропаганда владе Милана Недића“, у: Александар Стојановић (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, Београд, Филип Вишњић, 2015, 114-115.

⁸²⁵ Разлику између онога што је објављивано у новинама и онога што се заправо дешавало у граду је веома студиозно бележио београдски пензионер Драгутин Ранковић. Погледати: Ранковић, *Свакодневни живот...*

⁸²⁶ Стојановић, Мраовић, „Увод...“, 77.

Други значајан дневни лист који је излазио у Београду у периоду окупације је био лист *Обнова*, који је почео са излажењем 6. јула 1941. године.⁸²⁷ За разлику од *Новог времена*, *Обнова* је била вечерњи лист, који је у продају пуштан у 16 часова и 30 минута, и то по цени од 1 динара, што је за лист представљало одређену „тржишну“ предност – људи су га куповали како би имали чиме да се занимају у вечерњим часовима, током трајања полицијског часа.⁸²⁸ Као и *Ново време*, лист је издавало *Српско издавачко предузеће А. Д.*, а уредници и сарадници листа су били бирани из редова предратних београдских новинара. Обим и формат листа су варирали и опадали с протоком времена - првобитни формат је био 44x30 центиметара, и он је касније смањен на 37x27 центиметара, док је обим на почетку износио између 8 и 12 страница, да би врменом спао на свега 4 странице, у последњим месецима пред ослобођење.⁸²⁹ У периоду од јула до октобра 1941. године, главни и одговорни уредник *Обнове* био је Милан Јовановић Стојимировић, новинар *Самоуправе* и других гласила Југословенске радикалне заједнице, сарадник *ЦПБ* и једно време директор новинске агенције *Авала*. Јовановић Стојимировић је био прекаљени пропагандиста и његово огромно искуство је значајно допринело томе да *Обнова* стане на ноге.⁸³⁰ Њега је у октобру 1941. на месту главног и одговорног уредника заменио Станислав Краков, који је имао више духа и смисла за идеолошка питања. Кракова који је у марту 1943. прешао у *Ново време*, заменио је на уредничком месту Ратко Живадиновић, претходно уредник политичке рубрике листа. Од свих сарадника листа посебно треба поменути Евгенија Меснера, који се у листу потписивао псеудонимом *Vegetius*, чије су анализе спољнополитичких прилика и стања на бојиштима биле изузетно читане и популарне.

Обнова је у одређеној мери била слична *Новом времену* али се у једном важном сегменту и разликовала – *Обнова* је много мање простора посвећивала сервисним информацијама, а много више идеологији и политици, посебно конструисању и промовисању идеологије српских колаборациониста.⁸³¹ То је у

⁸²⁷ Матић, *Štampa u Srbiji...*, 18.

⁸²⁸ Непонати аутор, „Читаоцима“, *Ново време*, бр. 46, 2. јул 1941, 4.

⁸²⁹ Стојановић, Мраовић, „Увод...“, 78.

⁸³⁰ Мраовић, *Пропаганда Владе...*, 373.

⁸³¹ Стојановић, *Идеје...*, 9-24.

одређеној мери била и поседица саме природе листа. Пошто је излазио поподне, куповали су га људи који су вечери проводили детаљно га ишчитавајући. Сматрајући ову публику образованојим и утицајнијом, пропагандисти су њима прилагодили сам садржај листа. У једном чланку који је у *Обнови* штампан, дат је сажет и ефектан приказ мисије тог гласила: „*Обнова* ипак није ни чисто идеолошки лист, јер она неће да се бави само идеологијом, него и идеолошким питањима и информацијом, пошто је информација саставни део идеологије и њено моћно оружје“.⁸³² *Обнова* је највише простора посвећивала похвалама Недићевој влади и раду његових министара, али и промовисању идеолошких постулата на којима је била базирана Недићева политичка мисао – задружној сељачкој држави, сталешком политичком систему, критици југословенства, јеврејства, масонерије, интернационализма, социјализма и демократије, национализму и извитопереном „светосављу“. Идеје о српској сеоској задружној држави, коју би градили идеализовани „домаћини“, и која би имала своје место у новом светском поретку, биле су чест мотив на страницама листа.⁸³³ Поред рада на стварању и одржавању култа вође генерала Милана Недића, којим је руководио Станислав Краков, уредник листа и Недићев близак рођак, лист је водио веома агресивну антикомунистичку, антисавезничку и антимасонску кампању. О промоцији култа вође који је лист неговао, веома добро говоре следеће речи, које су Недића поредиле са светим Савом, Стефаном Првовенчаном, Душаном, Карађорђем и Милошем: „У нашем народном животу ауторитет је нешто без чега се ниједан добар дом у селу није могао ни замислити: он се кретао у схеми концентричних кругова: Домаћин, родитељ, владар, Бог. И био је симбол уобличавања, принцип вишег поретка: Моћ која спаја све творачке снаге у један замах, инстанца од које долазе све директиве и произилазе све смернице. Ауторитети су били најсигурнији компас у моментима општих забуна и пометњи. Стожер око кога су се скупљале најбоље снаге народне“.⁸³⁴ Такође, лист *Обнова* је, уз зборашко гласило *Наша Борба*, предњачио у броју и у жестини

⁸³² С., „Српска штампа“, *Обнова*, бр. 9, 15. јул 1941, 3.

⁸³³ Милан Недић, „Ја хоћу да препородим наше село, јер кад је село здраво, поштено и радно, срећан је народ, срећна је држава“, *Обнова*, бр. 347, 17. април 1943, 3.

⁸³⁴ Др. Ђока Слијепчевић, „Неопходност ауторитета“, *Обнова*, бр. 48, 29. август 1941, 3. Овај и слични мотиви су били окосница реакционарне идеологије српских колаборациониста. Погледати: Милосав Васиљевић, *Човек и заједница: Основи савремене социологије*, Београд, Југоисток, 1944, 351-378.

антисемитских текстова и чланака.⁸³⁵ Један од најжешћих напада на српске Јевреје објављен је управо у листу *Обнова*, а иза њега је стајао нациста др Лазар Прокић. У чланку под називом *Ми и Јевреји*, Прокић је образлагао све слабости парламентарне демократије, наводећи да су парламентаризам и демократију у Југославији финансирали и одржавали управо Јевреји. Такође, Прокић је оптужио Јевреје да су страном телом у Србији, да су стекли привилегован положај користећи се међународним притиском и српском добродушношћу и похвалио је Хитлера на начину на који је приступио решавању јеврејског питања у Европи, питајући се зашто Срби чекају да им Хитлер реши јеврејско питање уместо да сами делују. Текст чије речи данас језиво одзвањају, у светлу свега онога што се десило српским и европским Јеврејима у периоду рата и окупације, не представља само врхунац антијеврејске пропаганде, већ и примитивизма и вулгарности. Промовишући своје погледе на утицај Јевреја на југословенско друштво 30-их година, Прокић је записао: „Све су нам били узели, отели и смејали се. Раднике су нам експлоатисали. Терке су нам дефлорисали. Жене су нам разводили. Политичаре и јавне раднике су нам корумпирани. Просвету су нам преко Геце Кона упропастили [...] и кад све то није било довољно, спремили су 27. март“.⁸³⁶

Идеолошка и забавна периодика

У знатно већој мери од дневне штампе, јасну идеолошку сврстаност и политичко-пропагандну мисију показивали су недељник *Наша борба*, који је покренут у јесен 1941. године и који је у потпуности био контролисан од стране покрета *Збор* Димитрија Љотића, као и двонедељник *Српски народ*, покренут у јуну 1942. године, који је заправо био идеолошки гласник „Владе народног спаса“ Милана Недића. *Нашу борбу*, која је излазила тачно годину дана, између септембра 1941. и 1942. године, уређивали су истакнути припадници *Збор*-а Ратко Парезанин, Димитрије Најдановић и Ратко Обрадовић.⁸³⁷ *Наша борба* је заправо била партијски гласник, једини који је легално излазио за време окупације. Лист није имао сталних рубрика, већ су у његовим садржајем доминирале различите

⁸³⁵ Непознати аутор, „Комунизам и јеврејштина у Србији“, *Обнова*, 07. април 1943, 4; Непознати аутор, „Јевреји у Енглеској“, *Обнова*, 06. април 1943, 4; Непознати аутор, „Катински злочин – дело јевреја“, *Обнова*, 17. април 1943, 3; Непознати аутор, „Распућин и јевреји“, *Обнова*, 21. април 1943, 3.

⁸³⁶ Лазар Прокић, „Ми и Јевреји“, *Обнова*, бр. 20, 28. јул 1941, 3.

⁸³⁷ Стојановић, Мраовић, „Увод...“, 80-81.

форме идеолошких текстова и зборашке пропаганде, похвални текстови о *Српској добровољачкој команди (СДК)*, Љотићеве политичке поруке из међуратног и ратног периода и бројни и веома екстензивни фељтони антисемитског, антикомунистичког и антимасонског карактера. Занимљиво је да је *Наша борба* у одређеној мери политички нападала и поједине представнике колаборационистичког режима, што је представљало изузетно ретку јавну манифестацију политичких трвења у редовима колаборациониста.⁸³⁸ Вероватно је (мада не и потпуно доказано) да је управо због писаних окршаја између колаборационистичких фракција на страницама *Наше борбе*, лист током 1942. године престао да излази.

Са друге стране, *Српски народ*, лист који је покренут у лето 1942. године, био је гласило колаборационистичке групе блиске Милану Недићу. Као власник листа водио се извесни Михаило Станковић, али се блискост „Влади народог спаса“ јасно огледала у садржају, који је у највећој мери био мешавина похвалних текстова о напорима и успесима владе, идеолошко-социолошких разматрања о „задружној сељачкој држави“ (идеолошком конструкту Милана Недића и његових блиских сарадника) и натписима о прекој потреби духовног и културног преображаја српског народа у условима „новог европског поретка“. Значајна карактеристика овог листа је била и та што је велик простор у њему дат анализи културних, научних и просветних прилика у земљи, што је *Српски народ* учинило једним од главних промотера новог система вредности у српској култури.⁸³⁹ Уредник листа био је Велибор Јонић, министар просвете и вера, а поред њега значајну улогу у уређивању листа имао је и Милош Милошевић, секретар у *Одељењу државне пропаганде*.⁸⁴⁰ Поред Јонића и Милошевића, за лист су писали и бројни колаборационистички политичари, као и многе јавне личности и интелектуалци који су се сврстали уз окупаторску политику (Владимир Велмар-Јанковић, Светислав Стефановић, Мирослав Спалајковић, Милосав Васиљевић и други). У периоду између јуна 1942. године и септембра 1944. године, из штампе је изашао укупно 121 број *Српског народа*.

⁸³⁸ Исто, 82.

⁸³⁹ Стојановић, *Идеје...*, 9-24.

⁸⁴⁰ Matić, *Štampa u Srbiji...*, 211-212.

Два главна идеолошка листа која су излазила у окупираној Србији, *Наша борба* и *Српски народ*, су умногоме били слични али су се у појединим карактеристикама и разликовали. Главна разлика између два листа је била у томе што представљали гласила две различите струје међу колаборационистичким идеолозима и политичарима. Поједини српски историчари су изнели тезу како се међу српским колаборационистима могу идентификовати три одвојене струје – људи блиски Милану Недићу, људи блиски Димитрију Љотићу и покрету *Збор* и људи који су пре рата били у власти а који су пришли нацистима због изразитог личног антикомунизма и властољубивости (људи попут Драгомира Јовановића или Милана Аћимовића).⁸⁴¹ Ако се прихвати ова теорија, а постоји доста доказа који говоре њој у прилог, таква подела се рефлектовала и у садржају и карактеристикама пропагандних листова. *Српски народ* је био гласило владе, док је *Наша борба* била гласило *Збора*. У оној мери у којој нису увек биле компатибилне идеолошке поруке владе и *Збора* (попут разлика у идејама задружне сељачке државе, коју је промовисао Недић, и сталешког уређења које је било драго Љотићу), није увек било компатибилно ни писање ова два листа. Постојали су, уз то, и лични сукоби – Велибор Јонић и Владимир Велмар-Јанковић, људи изузетно блиски Недићу, који су били главни носиоци листа *Српски народ*, још су пре рата дошли у сукоб са Љотићем и иступили из покрета *Збор*.

Осим идеолошке периодичне штампе, Београђанима и осталим становницима Србије била су доступна и два илустрована листа: *Дом и свет* и *Коло*.⁸⁴² Оба листа су била углавном културно-забавног карактера, иако је и код њих постојала информативна компонента а и сам забавни садржај је био неизоставно обојен колаборационистичком идеологијом. Први број часописа *Дом и свет* изашао је у јуну 1941. године и он је излазио непуних годину дана (укупно 28 бројева), када је часопис фузионисан са листом *Коло*.⁸⁴³ Концептуализован као забаван породични магазин, лист *Дом и свет* је нудио садржај за све чланове

⁸⁴¹ Branko Petranović, „Vodstva građanskih stranaka i njihova politika za vreme rata i revolucije naroda Jugoslavije“, у: Aleksandar Asković (ur.), *Politički život Jugoslavije: 1914-1945*, Београд, Трећи програм Радио-Београда, 1973, 493-530.

⁸⁴² Стојановић, Мраовић, „Увод...“, 83.

⁸⁴³ Matić, *Štampa u Srbiji...*, 218.

домаћинства – постојала је дечја рубрика, спортска, културна, презентован је уметнички садржај популарног карактера, савети из области практичног занатства и одржавања и уређивања домаћинства. У јануару 1942. године штампан је први број часописа *Коло*, који је представљао усавршену верзију листа *Дом и свет*. Главни уредник *Коло* био је Мирослав Стевановић, а у марту 1943. године његову функцију преузео је Милутин Димитријевић.⁸⁴⁴ Фузионисањем два листа створен је часопис за који се може рећи да је био главни лист забавно-информативног карактера у окупираној Србији и да је концептуално и визуелно веома личио на немачки часопис *Сигнал*. Поред већ поменутих одељака, *Коло* је доносило спортске вести, хумористички садржај и детаљни недељни програм Радиостанице Београд. У листу су редовно објављивани и романи у наставцима, као и различити прилози из области моде и одржавања домаћинства, намењени преваходно женској публици. Иако су ови листови углавном били забавног карактера, кроз њих је у одређеној мери провејавала пропаганда. Она није била жестока као у идеолошким листовима и углавном није била усмерена на Јевреје, комунисте и англофиле, већ на ствари које су биле ближе свакодневном животу – критици црне берзе, несташицама, животним стиловима који нису били у сагласју са прокламованом патријархалношћу итд.

Осим побројаних периодичних часописа, у Србији је излазило још пуно листова који су били уско специјализовани: *Српско село*, *Ново време – спорт*, *Бодљикаво прасе*, *Српска сцена*, *Филмске новости* и други.⁸⁴⁵ Карактеристично за све њих је било то што су без обзира на то чиме су се бавили, били под директном и строгом контролом окупационих и колаборационистичких пропагандних органа.⁸⁴⁶

⁸⁴⁴ Исто.

⁸⁴⁵ Исто, 35-44; За више информација о спортој штампи у Србији у периоду окупације погледати: Дејан Зеџ, „Нормалан живот у Србији улази у своју последњу фазу: обнова спортог живота, на жељу немачких власти и на жељу целог нашег народа”: Спортска штампа у окупираној Србији 1941–1944 године“, у: Александар Стојановић (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији: 1941-1944*, Београд, Филип Вишњић, 2015, 313-336.

⁸⁴⁶ Штампа у окупираној Србији је изузетно добро обрађена тема у српској историографији, посебно треба обратити пажњу на: Александар Стојановић (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији: 1941-1944*, Београд, Филип Вишњић, 2015. и Александар Стојановић (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, књига 2, Београд, Филип Вишњић, 2017.

Српски Сигнал

Посебно место међу штампаним пропагандним публикацијама које су биле доступне грађанима Србије и Београда, заузима српско издање немачког магазина *Сигнал*. Веома амбициозан и иновативан пројекат, магазин *Сигнал* је покренут 1940. године и био је намењен читаоцима из свих делова света, са циљем да промовише немачки начин живота, немачке војне успехе и нацистичку идеологију. Оно што га је издвајало од већине пропагандних пројеката тог доба је било то што је по формату и стилу био веома модеран – дизајниран је по угледу на амерички часопис *Лајф (Life)*.⁸⁴⁷ Веома вешто посложена комбинација текстова и фотографија, као и тематски варијетет, створио је од *Сигнала* први нацистички часопис о животном стилу. За разлику од већине немачких пропагандних публикација које су издаване од стране државне и партијске пропагандне машинерије под контролом Јозефа Гебелса, часопис *Сигнал* је био пројекат *Вермахта*, тачније *Пропагандне групе Вермахта (Amtsgruppe für Wehrmachtpropaganda – WPr)*, која је за потребе припреме и издавања часописа оформила специјалну издавачку кућу – *Deutschen Verlag*.⁸⁴⁸ *Сигнал* је излазио једном у две недеље, штампан је у 2,5 милиона примерака на више од 25 светских језика и дистрибуиран је широм Европе и света, чак и у Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама.⁸⁴⁹

Први број српског *Сигнала* штампан је у августу 1942. године, мада је појединцима у Србији овај лист већ од раније био познат, посебно симпатизерима и сарадницима нациста – У Хрватској је издавање почело већ у мају 1941. године, па су и српском престоницом су кружили поједини хрватски бројеви већ током 1941. и 1942. године.⁸⁵⁰ Цена у продаји, која је обављана уобичајним путем, била је 4 динара. *Сигнал* је комплетно припреман у Немачкој, одабрани текстови су, са мањим изузецима, били штампани у свим светским издањима, а на припреми

⁸⁴⁷ „About Signal“, <http://www.signalmagazine.com/signal.htm>, приступљено 18. маја 2016.

⁸⁴⁸ Rainer Rutz, „Signal“. *Eine deutsche Auslandsillustrierte als Propagandainstrument im Zweiten Weltkrieg*, Essen, Volker Pecher, 2007, 44-73.

⁸⁴⁹ „About Signal“, <http://www.signalmagazine.com/signal.htm>, приступљено 18. маја 2016.

⁸⁵⁰ „List of Issues & Editions“, <http://www.signalmagazine.com/files/editions.gif>, приступљено 18. маја 2016.

српског издања, на пословима превода, лектуре и коректуре, били су ангажовани српски сарадници.⁸⁵¹

Тематски гледано, *Сигнал* је доносио веома разноврсне чланке из свих делова Европе и света, покривајући политику, науку, технику, медицину, уметност, културу, путописе и спорт. Ипак, најзначајнији тематски сегмент су били војни подвизи Немачке и њених савезница. Објављивани су веома детаљни и прецизни извештаји о биткама, који су укључивали и мапе, графиконе и бројне фотографије, али су ти извештаји били у потпуности једнодимензионални и представљали су искључиво поглед на ствари из немачке перспективе. Од политичких тема, *Сигнал* је форсирао чланке о „непринципијелној“ коалицији Вашингтона, Лондона и Москве, о јеврејској и масонској завери против Европе, о ужасима бољшевизма, као и о оружаном и политичком борби „подјармљених“ народа Европе против комунизма, демократије, плутократије и сличних „антицивизацијских“ појава. Такође, у циљу доказивања немачке политичке, друштвене, привредне и моралне супериорности, објављивани су бројни текстови који су се бавили немачком привредом у рату, немачким научним и истраживачким достигнућима, немачким културним и уметничким успесима, као и цртицама из живота бројних обичних и необичних Немаца. Поједини текстови, упркос свом очигледно пропагандом циљу, заиста су имали велики одјек у јавности, посебно текстови који су се бавили културом и науком (теме из историје уметности, опере, медицине, фармакологије и технике).

У циљу придобијања појединих народа за немачке ратне циљеве, часопис *Сигнал* је пуно пажње посвећивао оређеним националним и етничким групама које су сматране „угроженима“ од стране Савезника, а афирмативним чланицима о историји, обичајима и народној култури, покушавали су да за своје циљеве придобију елите тих народа. То се посебно односило на народе и етничке заједнице који су живели у СССР-у и Британској империји.⁸⁵² Посебна пажња је придавана и трупам немачких савезница које су се бориле на источном и другим

⁸⁵¹ С. Јанковић, „Две пропаганде“, *Ново време*, бр. 672, 9. јул 1943, 3.

⁸⁵² „Татарска свадба“, *Сигнал*, бр. 16, август 1942, 36-37; „Победоносни Махатма“, *Сигнал*, бр. 8, април 1943, 2-3; „Никад више, кажу они... Извештај о украјинској добровољачкој служби реда“, *Сигнал*, бр. 8, април 1943, 7; „Један зид је пао“, *Сигнал*, бр. 9, мај 1943, 21-24; „Добровољци из Русије“, *Сигнал*, бр. 10, мај 1943, 6;

фронтовима – Мађарској, Румунији, Словачкој, Независној Држави Хрватској, као и другим добровољцима из свих делова Европе.⁸⁵³ О томе колико немачки пропагандисти нису водили рачуна о осећајима својих потенцијалних српских читалаца, говори и чланак из мајског броја *Сигнала* за 1943. годину, под називом *Хрватска – земља која је дала сељака граничара*.⁸⁵⁴ На чак четири стране, богато илустрован различитим фотографијама, између осталих и фотографијом усташких добровољаца који полажу заклетву оданости поглавнику др Анти Павелићу, штампан је текст који представља један сажетак усташке идеолошке мисли, фокусиран на пар значајних тачака: теорију о готском пореклу Хрвата, историјском доприносу хрватског народа очувању западне цивилизације, припадности средњеевропско-хабсбуршком културном кругу, као и Југославији као неприродној творевини српске репресије над Хрватима.⁸⁵⁵ Сам по себи овај чланак није представљао ништа необично, поготово ако се узме у обзир да је писан од стране немачког аутора и да је био намењен ширем аудиторијуму, али измиче логика по којој је овај текст, са свим бизарним флоскулама, попут тога да „су Хрвати један диван народ“ и да „Хрвати нису само храбри, већ да имају изричито истакнуто осећање части“, нашао место у српском издању *Сигнала*.

Сигнал је имао још једну веома значајну карактеристику. Он је, осим пропагандне делатности, служио и као веома драгоцен огласни и промотивни медиј за бројне немачке компаније које су желеле да повећају продају и разгранају дистрибутивне мреже за своје производе. У *Сигналу* су се рекламирали разни производи еминентних немачких компанија, попут компанија *Junghans*, *Zeiss Ikon*, *Hanomag*, *Pelikan*, *Bayer*, *Mauser*, *Agfa*, *Olympia*, *Siemens*, *Telefunken*, *Mercedes-Benz*, *BMW*, *Auto Union* и других. Занимљиво је и то да су поједине од тих фирми рекламирале своја локална представништва али и остављале могућност да се роба наручује директно, поштанским путем. Рекламирање је, такође, била и врста пропаганде, јер су немачки производи представљани као најбољи на свету,

⁸⁵³ „Синови Татре на Кавказу“, *Сигнал*, бр. 20, октобар 1942, 6-7; „Фински официри“, *Сигнал*, бр. 20, октобар 1942, 8-9; „Јапанско војништво“, *Сигнал*, бр. 2, јануар 1943, 8-11; „Французи у SS одредима“, *Сигнал*, бр. 1, јануар 1944, 6-7.

⁸⁵⁴ „Хрватска – земља која је дала сељака граничара“, *Сигнал*, бр. 10, мај 1943, 11-15.

⁸⁵⁵ *Исто*.

подстичући јачање већ постојеће предрасуде коју су Срби имали о немачкој техничкој и пословној генијалности.

Прилике у Србији и Југославији су у *Сигналу* ретко обрађиване. Поред већ поменутог чланка о Хрватима као савезницима у успостављању и одбрани „Нове Европе“, на ситуацију у бившој Југославији лист се осврнуо у свега неколико наврата: у броју 18 за 1943. годину, на последњој страни, штампана је преко целе стране фотографија на којој се види српски Митрополит Јосиф који у београдској Саборној цркви држи службу која је посвећена свим борцима палим у борби против болшевизма, уз присуство официра Српске државне страже, док је у броју 21 за 1943. годину објављена фотографија Милана Недића како се рукује са Адолфом Хитлером, уз краћи пропратни коментар.⁸⁵⁶ Највише простора Југославији дато је у броју 6 за 1944. годину, који је штампан у марту месецу, у којем је у једном веома опширном тексту дато немачко виђење ситуације на Балкану у огледалу Савезничке конференције у Техерану из децембра 1943.⁸⁵⁷ Чланак није писан искључиво за јужнословенску читалачку публику већ је Југославија изабрана као пример који је народима Европе требао да покаже како су Британци у Техерану препустили Стаљину контролу над Европом. Аутор цинично пише како су због политичких одлука из Техерана „...почели сада да се боре Пољаци против Пољака, Грци против Грка, Срби против Хрвата и уз то још и Хрвати против Хрвата и Срби против Срба“.⁸⁵⁸ Као подстрекачи на братоубилачки рат означени су комунисти. Текст доноси и романсирану биографију Јосипа Броза Тита, која почиње 1937. године, када је, према писању *Сигнала*, превео преко 11.000 југословенских добровољаца у Шпанију.⁸⁵⁹ Пре тог подухвата, Тито је био обичан бравар, огрезао у криминалним активностима.⁸⁶⁰ Даље, текст доноси веома детаљан преглед политичких догађаја пре и за време

⁸⁵⁶ „Служба божија“, *Сигнал*, бр. 18, септембар 1943, 40; „Недић код Вође Рајха“, *Сигнал*, бр. 21, новембар 1943, 7.

⁸⁵⁷ „Романтика босанских шума“, *Сигнал*, бр. 6, март 1944, 4-7; 34-35.

⁸⁵⁸ *Исто*.

⁸⁵⁹ *Исто*. Југословенских добровољаца у Шпанији је било много мање од 11.000, према подацима др Августа Лешника, мање од 2.000. Погледати: Август Лешник, „Крв и живот за слободу“ – Југословени интербригадисти (1936–1939)“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1-2, 2007, 23.

⁸⁶⁰ Чланак наводи да је према подацима југословенске полиције Јосип Броз пре 1937. године хапшен због провала, фалсификовања и разбојништава, а да је приликом једног разбојништва у селу Кајзерица (?) код Загреба, убио човека. (Вероватно се мисли на загребачко приградско насеље Кајзерица).

приступања Југославије Тројном пакту, као и самог чина пуча од 27. марта, из немачке перспективе. Следи кратак преглед активности избегличке владе у Лондону као и активности Драже Михаиловића и његовог покрета (којег писац назива Дража Михајловић, а његов покрет карактерише као „безначајног противника“).⁸⁶¹ Наставља се описом устанка у Србији 1941. године, као и описом крвавих сукоба између снага Михаиловића и Тита. Највећи део текста посвећен је немачкој интерпретацији закулисних политичких игара између Москве, Лондона и Вашингтона, који су резултовали Техеранском конференцијом и ефективном елиминацијом националистичких снага, што је значило да је Југославија „предата“ у руке болшевизму. Сасвим је извесно да је текст писао неко ко је познавао прилике у Југославији, како пре рата, тако и за време окупације, јер се кроз чланак провлаче фрагменти и флоскуле које су се препричавале по Београду још на почетку окупације и устанка (попут приче да је надимак Јосипа Броза заправо акроним за некакву *Тајну интернационалну терористичку организацију – ТИТО*, омиљене посланице југословенских конспиролога до дана данашњег; затим приче о „крвавом шпанском Јеврејину“ по имену Моша Пијаде, који је крив за смрт 50.000 људи у Црној Гори, итд.), или макар неко ко је темељно припремио материјал. Ипак, бројне грешке које се у тексту могу наћи указују на то да текст ипак није писао Југословен, јер заиста је тешко веровати да би домаћи аутор пуковника Божића Симића назвао Богдан Симић или Дражу Михаиловића - Дража Михајловић.

Колико је *Сигнал* био читан и колики је његов утицај на српско јавно мњење заправо био јак, тешко је утврдити. Није могуће ни у потпуности утврдити ко су били српски сарадници *Сигнала*, с обзиром да у импресуму не стоје имена преводиоца, уредника, дистрибутера и других сарадника, а у ретким приликама када се о њима говори, имена су изостављена. Веома је извесно да су међу српским сарадницима *Сигнала* били др Лазар Прокић и група немачких обавештајаца окупљена око њега.⁸⁶² Сасвим је извесно да су часопис читали истакнути појединци из колаборационистичког апарата и, вољно или невољно, бројни државни чиновници, службеници и намештеници. Колаборационистичка

⁸⁶¹ „Романтика босанских шума“, *Сигнал*, бр. 6, март 1944, 7.

⁸⁶² *Немачка обавештајна служба IV...*, 243.

штампа је често преносила поједине чланке у целости или се служила подацима из истих. Колаборационистички пропагандисти су *Сигнал* оцењивали као „садржајан и леп часопис, веома информативног карактера“.⁸⁶³ Са друге стране, може се претпоставити да већина обичног народа није часопису придавала већи значај, исто као што је избегавала и друге облике немачке пропаганде. Мемоарски записи и дневничке белешке из периода окупације, који су данас сачувани, не спомињу да је у српским домаћинствима *Сигнал* био читан.⁸⁶⁴

Илегална штампа и партизанска и четничка пропагандна акција

Окупирани Београд је током 1941. године постао жариште живе пропагандистичке делатности илегалних покрета – комунистичког и четничког, која није јењавала током дугих година окупације, упркос прогону и терору од стране окупатора и колаборациониста. Навикнути на илегални рад, у којем су провели највећи део међуратног периода, активисти Комунистичке партије Југославије (КПЈ) су рат и окупацију дочекали спремни. У Београду су 1941. године постојале две илегалне штампарије, које је крајем 30-их година организовао Светозар Вукмановић Темпо – једна која се налазила на Неимару и која је касније пребачена изван града и друга која се прво налазила на Црвеном крсту, а у фебруару 1941. године је пребачена у крај код Цветкове механе а нешто касније у Шумадијску улицу.⁸⁶⁵ Штампарија Покрајинског комитета КПЈ за Србију, која се налазила у Шумадијској улици, је већ у мају 1941. оспособљена за рад и пребачена на нову адресу из конспиративних разлога. На новој локацији у Улици краља Звонимира (данас улица Огњена Прице, односно Вајфертова), под надзором Владете Поповића, др Радомира Герића и Цирила Жужека, штампани су разни партијски материјали, попут летака, прогласа и плаката, али и часопис *Пролетер*, главно гласило КПЈ.⁸⁶⁶ Међутим, у јуну је тајна локација штампарије била компромитована а Покрајински комитет за Србију је у септембру 1941. одлучио да штампарија престане са радом. У исто време, на Бањици је деловала

⁸⁶³ С. Јанковић, „Две пропаганде“, *Ново време*, бр. 672, 9. јул 1943, 3.

⁸⁶⁴ У дневницима, мемоарима и успоменама људи који су живели у Београду за време окупације није забележено да је неко *Сигнал* куповао или читао. То, наравно, није поуздан доказ, али може указати на тенденцију да се избегава немачка пропаганда, макар она која није најдиректније наметнута.

⁸⁶⁵ Milan Vesović, *Пегална штампа КПЈ 1929–1941*, Београд, ISI, 1989, 85-86.

⁸⁶⁶ Милан Матић, *Партизанска штампа у Србији 1941–1944*, Београд, ИСИ, 1993, 165-168.

веома добро опремљена штампарија Централног комитета КПЈ, која је отпочела са радом у августу 1941. године, сакривена у лекарској ординацији др Мила Бошковића. Штампаријом су током 1941. руководили Светозар Вукмановић Темпо и Иван Милутиновић, а после њиховог одласка на слободну територију, руковођење је преузео Благоје Нешковић.⁸⁶⁷ Штампарија је радила до августа 1943. године, када је услед пуког случаја морала бити размонтирана – зграда у којој се штампарија налазила била је реквизирана од стране немачке војске и станарима су дата свега три дана да се иселе.⁸⁶⁸ У таквој ситуацији, спашена је само најосновнија техника, која је пребачена на друге сигурне локације. До краја окупације илегалне комунистичке штампарије су у Београду могле израђивати само најосновнији материјал. У штампарији на Бањици штампана су и прештампавана најзначајнија партијска и партизанска гласила, попут *Билтена* (органа ЦК КПЈ, касније Врховног штаба НОПОЈ), *Пролетера*, *Борбе* и *Гласа* (органа ЈНОФ-а Србије), као и бројни прогласи, леци, памфлети и плакати.⁸⁶⁹

Захваљујући доброј организованости комунистичких кадрова, способности да производе штампани материјал у великим тиражима, као и великој храбрости активиста који су материјал делили и растурали, антифашистичка пропагандна делатност је у Београду била веома интензивна.⁸⁷⁰ Растурање летака и осталих материјала обављано је у веома конспиративним условима, из руке у руку, и овај веома опасан посао су углавном обављали припадници СКОЈ-а.⁸⁷¹ Плакати са кратким и ефектним паролама, попут *Нпоље са окупаторима*, *Смрт фашизму*, *Живела совјетска Русија*, *Живела борба народа* и сличним, освањивали би рано ујутро на београдским бандерама, плотовима и тарабама.⁸⁷² Немци и колаборационистички органи су те плакате одмах скидали и организовали потеру за починиоцима. Осим плаката, грађанима Београда дељени су и други пропагандни садржаји – реферати о стању на југословенским и светским фронтovima, прогласи партијских организација, говори Јосифа Стаљина, преписи

⁸⁶⁷ Загорка Јовановић, „Тајна партијска штампарија у окупираном Београду“, *Годишњак Музеја града Београда*, бр. 3, 1956, 504-505.

⁸⁶⁸ Матић, *Партизанска штампа...*, 174.

⁸⁶⁹ *Исто*, 172.

⁸⁷⁰ Vukčević, *Borbe i otpori...*, 24.

⁸⁷¹ Ристановић, *Акције...*, 75.

⁸⁷² ИАБ), Управа града Београда (УГБ), Специјална полиција (СП), IV-44/VIII.

емисија Радио-Москве и Радија *Слободна Југославија* и многи други.⁸⁷³ Ефекат овог пропагандног рада је био изузетно велик, што се може видети и по реакцијама Београђана, који су били врло добро упознати са политичким ставовима КПЈ и Народноослободилачког покрета, али и по репресивним мерама окупатора, који је увиђао опасност коју комунистичка акција у Београду носи.⁸⁷⁴

Поред комунистичког, и Равногорски покрет је у Београду развио веома јаку пропагандну и идеолошку делатност. У циљу придобијања српског становништва за сопствене ратне и политичке циљеве, Равногорски покрет је од самог почетка водио веома снажну пропагандну акцију, користећи се пре свега усменим ширењем вести, ставова и идеја, али и софистициранијим и технички модернијим средствима, попут штампаног материјала и радио технологије. Равногорски покрет је у пропагандном и информативном био у заостатку за комунистима, и због тога што нису навикли на конспиративност и илегални рад, али и због тога што су у почетку поседовали много мање техничких апарата потребних за успешно вођење пропаганде. Такође, може се закључити да припадници Равногорског покрета у самом почетку нису у потпуности схватили значај пропагандно-информативног деловања у народу. Пропагандно-политичка делатност је добила на замаху формирањем *Централног националног комитета (ЦНК)* у августу 1941. године, који је представљао својеврсно врховно политичко тело Равногорског покрета.⁸⁷⁵ Када је у јуну 1942. године Михаиловић свој штаб претворио у Врховну команду, послови пропаганде поверени су Драгиши Васићу и Стевану Мољевићу.⁸⁷⁶

Равногорска организација у Београду формирана је још у мају 1941. године, и на челу јој је био Жарко Тодоровић, који је постављен за команданта

⁸⁷³ Ристановић, *Акције...*, 115.

⁸⁷⁴ У дневничким и мемоарским белешкама Београђана из 1943. године могу се пронаћи размишљања о политичким ставовима КПЈ, о одлукама са заседања АВНОЈ-а у Јајцу и другим активностима комуниста и припадника Народноослободилачког покрета, што представља велику разлику у односу на 1941. годину, када је њихово деловање у Србији, Црној Гори и Босни за Београђане углавном било покривено велом мистерије и затровано нацистичком пропагандом. Таквом стању ствари је у одређеној мери допринела и промена курса *Радио-Лондона*, али и веома жива активност београдских комунистичких илегалца, који су били веома активни у продукцији и дистрибуцији штампаног материјала..

⁸⁷⁵ Jozo Tomasevich, *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945*, Stanford, Stanford University Press, 1975, 185–186.

⁸⁷⁶ Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд, Центар за савремену историју југоисточне Европе, 2000, 113.

града.⁸⁷⁷ Од самог почетка су за обавештајне и курирске послове, као и за пропагандне активности, били задужени сам Жарко Тодоровић, др Војин Андрић, Бошко Тодоровић и капетан Александар Михаиловић, који је касније постао четнички командант Београда.⁸⁷⁸ Током 1942. и 1943. године, дошло је до занчајног развоја и гранања равногорске илегалне организације у граду, посебно захваљујући раду омладинских група, а њихов главни задатак је била обавештајна и пропагандна делатност.⁸⁷⁹ Већина четничког пропагандног материјала није штампана у Београду већ у унутрашњости Србије, а у Београд су га достављали курири, где су је припадници четничке илегалне организације умножавали на гештетнеру и даље дистрибуирали.⁸⁸⁰ На овај начин су међу Београђанима кружили листови *Слобода или смрт* (штампан у Горњем Милановцу 1941. године), *Равна гора* (који је штампан у Црној Гори а уређивао га је Драгиша Васић), *Видовдан* (билтен Врховне команде) и други.⁸⁸¹ Колико је тачно примерака различитих равногорских листова стигло до Београда и у колико је примерака умножено и даље дистрибуирано није могуће тачно утврдити. Осим листова које су сами штампали, било у Београду или у унутрашњости, припадници четничког покрета су у Београду дистрибуирали и материјал који је настао ван земље, углавном пропагандне летке и брошуре које је креирала Југославенска влада у избеглиштву, а који су у Србију достављани избацавањем из савезничких авиона.⁸⁸²

Први равногорски лист који је штампан у Београду био је лист *Небојша*, гласило београдске *Равногорске омладине*, односно *Омладинског штаба 501/1*. Уређивао га је Александар Јовановић, а у листу су сарађивали Милан Драшковић, Драгослав Страњаковић и Димитрије Ђорђевић. Излазио је од краја 1943. до августа 1944. године и објављивао је углавном текстове националистичког и

⁸⁷⁷ Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića 1*, Beograd, Rad, 1984, 26.

⁸⁷⁸ Јакша Ђелевић, *Први Дражин ађутант*, Виндзор, Б. Ј. Ђелевић, 1993, 42-43.

⁸⁷⁹ Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941-1945. Књига друга: Србија под окупацијом*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2014, 98-105.

⁸⁸⁰ Гештетнер је био први апарат који је користио матрицу и тако омогућавао брзо и јефтино умножавање текста (прим. аут.).

⁸⁸¹ Милан Матић, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди четничког покрета у Србији 1941–1944*, Београд, ИСИ, 1995, 67-71; 84-86.

⁸⁸² Milan Terzić, „Jugoslovenska Kraljevska Vlada i ubacivanje propagandnog materijala u zemlju“, *Tokovi istorije*, br. 4, 2006, 72-85.

антикомунистичког карактера.⁸⁸³ У мају 1944. године, покренут је лист *Глас Београда*, гласило *Југословенске демократске народне заједнице*, политичког тела формираног на *Светосавском конгресу* у селу Ба у јануару 1944. године. Овај лист су уређивали Адам Прибићевић и Живко Топаловић, излазио је све до октобра 1944. године, а тираж му је био између 8.000 и 25.000 примерака.⁸⁸⁴ Фокус овог листа је био на легитимисању Равногорског покрета као демократског и националног, који је имао циљ да помогне „...да повратимо слободу нашем народу, да обновимо своју државну независност, да ујединимо све честите Србе, Хрвате и Словенце, у једну заједничку државу или државну заједницу, где ће сваки бити у својој кући и под својим кровом, слободан да изабере управу какву хоће и васпостави систем који најбоље одговара широким слојевима“.⁸⁸⁵ Текстови у *Гласу Београда* представљали су одјек политичког програма *Светосавског конгреса*, који је заправо био покушај равногорског одговора на одлуке другог заседања АВНОЈ-а из новембра 1943. године.

Четничка штампа је била фокусирана на неколико кључних идеја, које су још 1941. године дефинисали Мољевић, Васић и други равногорски идеолози – уједињено српство као предуслов за обнављање Југославије, кажњавање одговорних за стање које је довело до колапса Краљевине Југославије и одговорних за масовне злочине над Србима, где се веома често као колективни кривац именовано цео хрватски народ, идеје монархизма, конзервативизма и агресивног антикомунизма. Равногорски покрет се представљао као сила која ће обновити државу, истерати окупатора, казнити његове помагаче, осветити се српским целатима, искорентити бољшевичку опасност и даље усмеравати српску културу, привреду и друштвени живот.⁸⁸⁶ Када се читају одломци из дневника и мемоара Београђана који су преживели окупацију, види се да је равногорска идеологија, ширена путем штампе и другог пропагандног материјала, имала одређеног ефекта и да су многи Београђани делили ставове равногорских пропагандиста, посебно став о потреби формирања јединствене српске територијалне целине у некој будућој Југославији, као и став о колективном

⁸⁸³ Матић, *Равногорска идеја...*, 120-121.

⁸⁸⁴ *Исто*, 72-73.

⁸⁸⁵ *Глас Београда*, бр.1, 15. мај 1944.

⁸⁸⁶ Матић, *Равногорска идеја...*, 131-149.

кажњавању Хрвата.⁸⁸⁷ Такође, страх од комунизма и од партизана, распириван како од стране колаборационистичке, тако и четничке пропаганде, био је веома жив.

Радио-Београд

Почеци радијске технологије у Србији везују се за 1912. годину, када је Краљевина Србија приступила Лондонској конвенцији о радио-телеграфском саобраћају, док је прва радио-телеграфска станица постављена у Нишу 1915. године, у циљу одржавања радио везе између Врховне команде и српске владе, али и са Атином и Букурештом. Француска компанија *ТСФ*, која је и поставила први радио-телеграфски предајник у Нишу, добила је концесију за изградњу радио-телеграфске мреже у Југославији а центар нове мреже био је у Раковици, где је 1924. године изграђена станица јачине 25 киловата.⁸⁸⁸ Ипак, прави замах радио технологије у земљи представљало је оснивање *Радио-Београда* 1929. године, којим је управљало предузеће *Радио А. Д.*, чији су главни акционари били британска компанија *Маркони (Marconi's Wireless Telegraph Company Ltd.)* и југословенска држава. Од 1929. до 1934. године главни предајник *Радио-Београда* био је на згради Српске краљевске академије у Кнез Михаиловој улици, а затим је пребачен у Макиш. До 1939. године број слушалаца и претплатника је растао, као и квалитет програма, који је обухватао разне културно-уметничке, забавне, музичке и информативне садржаје.⁸⁸⁹ Интензивирањем међународне политичке кризе која је довела до избијања Другог светског рата 1939. године, југословенска влада је осетила да мора преузети потпуну контролу над *Радио-Београдом*, јер би у противном он готово извесно био коришћен као британско пропагандно оруђе.⁸⁹⁰ Заступник британског капитала у компанији био је Јулијус Ханау (Julius Hanau), британски бизнисмен и обавештајац, члан британске *Тајне обавештајне*

⁸⁸⁷ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 586; Михаиловић, *Успомене...*, 117. У мемоарима Београђана се на много места могу наћи размишљања о будућности односа између Срба и Хрвата и она су варијала од идеја о обнови Југославије, али уз формирање српске територијалне целине у њој, до раздруживања уз ампутацију „српских“ крајева западно од Дрине. Код скоро свих је присутно мишљење да одговорни за злочине над Србима у НДХ морају одговарати, али су појединци били веома екстремни у својим ставовима – сматрали су да све Хрвате треба протерати из Србије, а неки чак да треба побити исто онолико Хрвата колико је у НДХ убијено Срба.

⁸⁸⁸ Марковић, „Прве године...“, 11-12.

⁸⁸⁹ Nikolić, *Radio u Srbiji...*, 48-62; Neda Kovačević, „Iz istorije Radio Beograda“, *AvantArt Magazin*, <http://www.avantartmagazin.com/istorija-radio-beograda/>, приступљено 12. новембра 2018.

⁸⁹⁰ Марковић, „Прве године...“, 23-24.

службе (*Secret Intelligence Service – SIS*, односно *MI-6*) и један од организатора *Управе за специјалне операције (Special Operations Executive - SOE)*.⁸⁹¹

На дан почетка немачке агресије на Југославију *Радио-Београд* није био у потпуности спреман да одговори на нове услове рада. Према сведочењима савременика, када су прве немачке бомбе пале на Београд, београдски радио емитовао је севдалинке.⁸⁹² Тек је после 7 часова ујутро спикер Иван Ковачевић успео да објави како непријатељски авиони бомбардују Београд. Око 7 и 30 једна бомба је пала на зграду технике и *Радио-Београд* је прекинуо емитовање.⁸⁹³ Истог дана око 14 часова скупила се ратна екипа *Радио-Београда*, коју је чинило двадесетак људи на челу са др Стеваном Јаковљевићем, и која је са краткоталасном и средњеталасном станицом, требало да прати владу и Врховну команду. Радијска екипа је пратила владу све до Никшића, а када је отпочела евакуација, руководство *Радио-Београда* је одлучило да уништи предајнике како не би доспели у непријатељске руке.⁸⁹⁴

Иако је било предвиђено да се у случају евакуације Београда дигне у ваздух радио предајник у Макишу, он је захваљујући акцији нацистичких петоклонаша доспео неоштећен у немачке руке.⁸⁹⁵ Технички директор *Радио-Београда* Фрања Мозер, који је ту функцију наставио да обавља и током окупације, за веома кратко време успео је да оспособи радио за емитовање. Немачке трупе су пренеле неоштећену радијску технику из студија у згради Српске краљевске академије у зграду у улици Милоша Великог, где се налазила краткоталасна станица *Централног пресбиороа*. Спајањем онога што је остало од технике *Радио-Београда* и станице *ЦПБ* и повезивањем са предајницима у Макишу и Батајници, ефективно је створен немачки војнички *Радио-Београд*,

⁸⁹¹ Martin Mace, *Unearthing Churchill's Secret Army – The Official List of SOE Casualties and their Stories*, Barnsley, Pen and Sword, 2012, 79-80; Keith Jeffrey, *MI6 – The History of the Secret Intelligence Service 1909-1949*, London, Bloomsbury Publishing, 2010, 414.

⁸⁹² Марковић, „Прве године...“, 24. Други извор тврди да је на радију ишла мелодија песме *Спрем'те се, спрем'те, четници*. Погледати: Miroљub Jevtović, *Šta каже Radio-London*, Beograd, A-Š Delo, 1989, 33.

⁸⁹³ Мирослав Јокић, *Историја радиофоније у три епохе – Друга епоха: директни преноси (1906–1948)*, Београд, Радио-телевизија Србије, 2004, 291-292.

⁸⁹⁴ Исто, 293-295.

⁸⁹⁵ Марковић, „Прве године...“, 26-27.

односно *PK (Propaganda-Kompanie) Soldatensender Belgrad*.⁸⁹⁶ Немачки војнички *Радио-Београд* почео је емитовање 21. априла 1941. године, на таласној дужини од 437,3 метара, односно на средњој феркванцији од 686 килохерца.⁸⁹⁷ Временом је београдска радио станица, под командом *Пропагандног одељења „С“*, којом је управљала одабрана група немачких пропагандиста предвођена поручником Карлхајнцом Рајнтгеном (Karl-Heinz Reintgen) и музичким уредником Фридрихом Мајером (Friedrich Meyer), постала изузетно снажно пропагандно оруђе, које се могло чути од Нарвика у Норвешкој до Северне Африке.⁸⁹⁸ Процењује се да је око 6 милиона војника са обе стране фронта слушало београдски радио.⁸⁹⁹ Немачки војнички *Радио-Београд* је свако вече у 21 час и 55 минута емитовао песму *Лили Марлен*, у извођењу певачице Лале Андерсен (Lale Andersen), тужну романсу о усамљеној девојци чији је драган на фронту, која је постала незванична војничка химна многих бораца у Другом светском рату.⁹⁰⁰

Програм немачког војног *Радија-Београд* је од самог почетка кројен како би испунио два основна циља – преносио немачке вести и забавни садржај за припаднике немачке војне силе и окупаторског управног апарата, и уз то водио обавештајно-пропагандну акцију према српском становништву. За „срећно измењен, једном речи препорођен“⁹⁰¹ програм задужени су били официри из *Пропагандног одељења „С“*, који су у сагласју са Штабом команданта Србије и другим органима власти и њиховим потребама, креирали дневни радијски програм на српском и немачком језику.⁹⁰² Касније су покренуте и емисије на другим језицима које су биле намењене војницима различитих националности

⁸⁹⁶ Јокић, *Историја радиофоније...*, 298-299.

⁸⁹⁷ Thomas Riegler, *Meilensteine des Rundfunks - Daten und Fakten zur Entwicklung des Radios und Fernsehens*, Meckenheim, Verlag f. Technik/Handwerk, 2006, 50.

⁸⁹⁸ Мирјана Николић, *Sender Belgrad – Окупацијски Радио Београд Зендер Белград: Радиофонија у Србији током Другог светског рата*, Београд, Радио Београд, 2009, 29-88.

⁸⁹⁹ Sigrid Heil, *Ein Jahr Soldatensender Belgrad*, Vochum, 1942.

⁹⁰⁰ Фицрој Меклин сведочи како су британски војници у Палестини увече тражили програм *Радио-Београда* како би слушали „...храпав, сензуалан, носталгичан, као шећер сладак глас који се пружао ка вама, увијао у пријатну мелодију и шаптао болне и сентименталне речи“. Fitzroy Maclean, *Eastern Approaches*, London, Jonathan Cape, 1950, 208. (превод ауторов).

⁹⁰¹ Непознати аутор, „Београђани су најзад дошли до европски уређене радио станице“, *Општинске новине*, бр. 21, 3. мај 1941, 3.

⁹⁰² „Zapiski sa savetovanja nemačkog generala u Zagrebu i načelnika Štaba komandanta Srbije“, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XII, knjiga 1, Београд, Војноиздavaчки завод, 1973, 291.

који су се уз Немце борили на источном фронту.⁹⁰³ Како би радијској пропаганди био изложен што већи број становника, немачке власти су померале почетак и крај програма, прилагођавајући га дневном ритму грађана - почетак програма је умерен на рано јутро, пре него што је просечан Београђанин кретао на посао, а уз то је и продужен до касно увече, неретко и до после поноћи, како би га грађани слушали када не би имали шта друго да раде услед полицијског часа.⁹⁰⁴ Такође, уредбама и одлукама колаборационистичких власти, слушање програма *Радио-Београда* било је обавезно у свим јавним локалима, кафанама и ресторанима.⁹⁰⁵ Код споменика кнезу Михаилу постављени су огромни звучници преко којих је емитован програм београдског радија.⁹⁰⁶ Основу програма чиниле су вести, на немачком и српском језику, као и забавни музички програм, који је у почетку скоро у потпуности био немачки. У програму су углавном биле заступљене класичне мелодије, као и нешто лакши садржај, попут оперета и популарних шлагера.⁹⁰⁷ Временом је удео српских музичких садржаја у програму растао и то су углавном биле народне мелодије и шлагери, који су или пуштани са плоча или су их уживо у студију изводили познати београдски музички ансамбли. Од немузичког садржаја *Радио-Београд* је емитовао часове немачког језика за оне Србе који су хтели да га науче. Током 1942. и 1943. године појавила се идеја да у програму буду у већој мери заступљени културни и образовни садржаји, па су руководиоци београдског радија покушали да ангажују већи број српских интелектуалаца који би држали предавања на радију.⁹⁰⁸ Успех ове иницијативе је био половичан јер су многи интелектуалци одбили да сарађују.⁹⁰⁹ Ипак, може се уочити да је од 1942. године на београдском радију било много више емисија које су се бавиле српском историјом и културом.

⁹⁰³ У лето 1941. године покренуте су емисије на руском и украјинском језику, намењене Украјинцима и Козацима. Погледати: Тимофејев, *Руси и Други светски рат...*, 78.

⁹⁰⁴ „Izveštaj komande Abvera u Beogradu od 31. jula 1941. godine Komandantu oružanih snaga na jugoistoku o raspoloženju stanovništva u Beogradu“, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XII, knjiga 1, Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1973, 245-248.

⁹⁰⁵ Milosavljević, *Potisnuta istina...*, 47-48.

⁹⁰⁶ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 212.

⁹⁰⁷ Јокић, *Историја радиофоније...*, 314-315.

⁹⁰⁸ Михаиловић, *Успомене...*, 74-75.

⁹⁰⁹ Војан Ђорђевић, „Srpski intelektualci u okupaciji: od ćutnje do resignacije“, у: Drago Roksanđić, Ivana Cvijović Javorina (ur.), *Intelektualci i rat 1939–1947*, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012, 272.

На пропагандном и идеолошком плану, изузетно значајан део програма београдског радија чинили су преноси и снимци говора српских колаборациониста који су касније пренети у штампи. Преко радија су се Србима обраћали Милан Недић, Велибор Јонић, Станислав Краков, Ђорђе Перић и многи други.⁹¹⁰ Радијска обраћања нацији су била резервисана за велике националне празнике, попут Ускрса или Божића, или када су то налагале прилике у земљи. Антифашистички настројени појединци и групе су овај вид пропаганде сматрали изузетно опасним, јер је радијском програму, добровољно или присилно, био изложен изузетно велики број људи.⁹¹¹ За 5. јул 1941. године активисти КПЈ су планирали саботажу на београдској радио-станици, како би спречили да Димитрије Љотић одржи говор.⁹¹² Ова акција није била успешна јер је Љотић у вечерњем термину говорио о „судбоносној борби између Немаца и Совјета и њеном значају за српски народ“.⁹¹³ Крајем јула исте године, у покушају да организује дизање у ваздух београдске радио-станице, ухапшен је један од најзначајнијих људи комунистичког покрета у Југославији Александар Ранковић.⁹¹⁴

Савезничка радијска пропаганда

Немачки окупатори су, у циљу стварања својеврсног информационог вакуума и у жељи да успоставе тоталну контролу над пропагандним деоловањем, још док су трајале ратне операције, наредили српском становништву да немачкој војсци преда све емисионе радио апарате.⁹¹⁵ Ова наредба је касније објављена и у окупационој штампи. У Наредби о полицијској власти из априла 1941. године, изричито је забрањено слушање радио станица које нису биле немачке и ширење

⁹¹⁰ Осим у дневној и периодичној штампи, многи од радијских говора српских колаборационистичких вођа су објављени у форми сепарата. Видети: Милан Недић, *Говори Милана Недића, председника српске владе*, Београд, без издавача, 1942; Велибор Јонић, *Министар просвете говори...*, Београд, без издавача, 1941.

⁹¹¹ Радијски говори челника Недићевог режима су накнадно објављивани у штампи. Говори Милана Недића су објављени у штампаној форми 1944. године. Видети: Милан Недић, *Моја реч Србима*, Београд, Луча, 1944.

⁹¹² Vladimir Dedijer, *Dnevnik 1941–1944 I*, Rijeka-Zagreb, Liburnija-Mladost, 1981, 26.

⁹¹³ Димитрије Љотић, „Од какве је важности исход немачко-совјетске борбе за Србе и Србију?“, *Ново време*, бр. 50, 6. јул 1941, 1.

⁹¹⁴ Fitzroy Maclean, *The Heretic: The Life and Times of Josip Broz Tito*, New York, Harper & Brothers Publishers, 1957, 99.

⁹¹⁵ Главнокомандујући немачке војске, „Оглас за заузетој југословенској територији“, *Службене новине са наредбама у заузетој југословенској територији*, април 1941, 3.

вести које нису биле наклоњене Немачкој.⁹¹⁶ Окупатори су били свесни чињенице да је генерално расположење у народу било такво да је савезничка пропаганда падала на веома плодно тло, и да је имала велики потенцијал да доведе до великог незадовољства, па чак и организованог отпора немачкој оружаном сили.⁹¹⁷ Посебно дискриминисане друштвене групације, попут Јевреја, биле су дужне да немачким властима предају приватне радио апарате. Постоје сведочења, мада непоуздана, да су се немачки окупатори у циљу да онемогуће Београђане да слушају иностране радио-програме послужили и једном врстом лукавства. Наиме, Драгутин Ранковић пише како су се поједини Београђани жалили да су, пошто су своје радио-апарате носили на поправак код овлашћених сервисера, они били преправљени тако да нису више били у могућности да хватају краткоталасни програм.⁹¹⁸ Наредбом од 27. маја 1941. године Врховни заповедник Србије Хелмут Ферстер забранио је житељима Србије да слушају радио станице које нису биле немачке, под претњом тешке робије па чак и смртне казне. Дозвољено је било слушање следећих станица: Београд, Земун, Праг, Брно, Острава, Варшава, Краков, Париз, као и још неких мање значајних немачких станица.⁹¹⁹

Упркос великом уложеном труду да становнике Србије одврате од слушања иностраног радио програма, немачкој окупационој управи то није пошло за руком. Главни разлог је био тај што су Београђани били жељни информација које нису биле плод нацистичке пропаганде, а сама чињеница да је радиофонија до 1941. године, и у Југославији и свету, достигла веома висок ниво развитка и да је у Београду било могуће ухватити сигнал десетина различитих европских радио станица, чинила је посао окупатора и њихових помагача готово немогућим. Према неким подацима, у Београду је почетком рата 1941. године било око 90.000 радио претплатника, што је заправо значило да су готово сви Београђани били у могућности да, на овај или онај начин, прате радијски програм.⁹²⁰ Током ратних

⁹¹⁶ „Naredba o policijskoj vlasti komandanta mesta“, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XII, књига 1, Београд, Војноиздavaчки завод, 1973, 99.

⁹¹⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-53/16, К-297/17.

⁹¹⁸ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 183.

⁹¹⁹ „Naredba Војноуправног команданта Србије о забрани слушања емисионих станица“, *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, том I, књига 2, Београд, Војноисторијски институт ЈНА, 1952, 301-302.

⁹²⁰ Марковић, „Развитак радија...“, 457.

година, један Београђанин је могао на свом просечном радио апарату ухватити програме више од 30 различитих радио станица, што на српскохрватском, што на другим језицима – различите немачке, италијанске, мађарске, румунске, бугарске, хрватске, британске, совјетске, партизанске, четничке и многе друге радио станице.⁹²¹ Етар је био заглушен вестима, информацијама, дезинформацијама, говорима, коминикеима, саопштењима, извештајима са фронтова, анализама, уверавањима и другим производима пропаганде и Београђани су, како је то лепо срочио један савременик догађаја, „у вестима и њиховим противречностима, тражили истину слично бдењу над укрштеним речима“.⁹²² Ипак, у загушујућем шуму који је парао уши Београђана, треба издвојити две радио станице које су највише утицале на грађане и на формирање њихових ставова и виђења догађаја у земљи и свету – *Радио-Лондон* (односно Југословенски сервис *Британске радиодифузне корпорације – British Broadcasting Corporation – BBC*) и *Радио-Москва* (касније *Радио Слободна Југославија*).

Са почетком ратних операција у Европи у септембру 1939. године, поготово после почетка немачке агресије на Велику Британију, британским политичким и војним вођама постало је јасно да ће пропагандна борба за наклоност неутралних европских народа и држава бити од огромног значаја за постизање коначног циља – победе над нацистичком Немачком. Југославија је свакако спадала у ред тих држава. У циљу пропагандне акције и пружања информација о текућем војном сукобу из британске перспективе, током 1939. године формирана је Југословенска секција при *Британској радиодифузној корпорацији*, и она је била само једна од многих које су настајале тих дана.⁹²³ Контролисан од стране експерата из британског Министарства информисања, програм на српскохрватском језику британског радија постао је, уз текстове пласиране у пробританским часописима попут *Човечанства* и *Данице*, камен-темељац британске пропаганде у Југославији. Грађани, генерално гледано ненаклоњени силама Осовине и окренути Савезницима, посебно Великој

⁹²¹ Делимичан преглед неких од поменутих радио станица као и изводи из њихових програма могу се пронаћи у изванредној књизи: Милољуб Јевтовић, *Šta kaže Radio-London*, Београд, А-Ѕ Дело, 1989.

⁹²² Милан Ђоковић, *Онај стари Београд*, Београд, Српска књижевна задруга, 1994, 492.

⁹²³ Andrew Crisell, *An Introductory History of British Broadcasting*, New York-London, Routledge, 2006, 23.

Британији, радо су слушали британски радио програм и поклањали су му велико поверење.⁹²⁴ Слушање британског радија и ширење примљених информација и вести сматрало се за јасно исказивање антинемачког и антинацистичког става. Током 1939. и 1940. године могле су се у београдским кафанама и ресторанима видети групе људи који су слушали британски радио програм и гласно одобравали, чак се дешавало да се такви скупови претворе у пијанке на којима би се испијале здравице српско-британском пријатељству и певале британске песме, научене током прошлог светског рата.⁹²⁵ Изузетно је значајна била улога британског радио програма у данима после приступања Југославије Тројном пакту у потпаљивању јавног мњења против споразума и политичара који су га потписали.⁹²⁶ Посебно је у том смислу био упечатљив говор лорда Леа Емерија (Leo Amery), Државног секретара за Индију и Бурму, од 26. марта, у коме је, говорећи на српском језику, позвао Југословене да остану верни старом пријатељству и да одбаце споразум са вероломним Хитлером.⁹²⁷

Програм *Радио-Лондона* постао је још значајнији по нападу сила Осовине на Југославију и њеном распарчавању. Схватајући значај радио програма на српскохрватском језику у процесу одржавања морала грађана Југославије и у усмеравању њихових ставова и потенцијалних акција, британски пропагандисти су током друге половине 1941. године приступили реформи *Југословенског сервиса*, прилагођавајући програм условима окупације и устанка. Као саветодавци у том процесу ангажовани су британски стручњаци за Југославију и Балкан, попут Хенрија Викама Стида (Henry Wickham Steed), Леа Емерија (Leo Amery), Роберта Ситона Вотсона (Robert Seton-Watson) и Алека Брауна (Alec Brown), али и чиновници Југословенске владе у избеглиштву, који су били задужени за пропаганду и информисање.⁹²⁸ Уредништво се ухватило укоштац са проблемима који су раније ометали несметани рад – ангажовано је више преводилаца и

⁹²⁴ Више о англофилским сентиментима Београђана у периоду између два светска рата погледати: Ranka Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi: Kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918-1941*, Beograd, ISI, 2005, 30-66; 106-136.

⁹²⁵ Ђоковић, *Онај стари Београд*, 518.

⁹²⁶ Desimir Tošić, „Jedno viđenje studentskih političkih kretanja pred Drugi svetski rat – lične beleške iz 1941. godine“, *Tokovi istorije*, br. 3, 2006, 229-265.

⁹²⁷ Цео говор се налази у: Jevtović, *Šta kaže...*, 15-16.

⁹²⁸ Jevtović, *Šta kaže...*, 59-62; 75-78.

извршена је селекција спикера и коментатора.⁹²⁹ Као заштитни глас Југословенске секције наметнуо се Грга Златопер, који је пре рата радио у *Политици*.⁹³⁰ Извори информација које су пласиране путем радија су били различити, али су се на крају сводили на агенцијске вести, материјал британских обавештајних служби и материјал који је достављала Југословенска влада у Лондону, с тим што је југословенски материјал био додатно провераван од стране британских обавештајаца. Управо је утицај на уређивачку политику, који је Југословенска влада покушала да наметне, био камен спотицања у сарадњи две стране.⁹³¹ Желећи да контрола остане у потпуности у британским рукама, југословенски материјал је често био одбациван и цензурисан. Сукоб је посебно интензивирао током 1943. године, када се у радијским извештајима нашло места и за партизане и њихове акције. Југословенска избегличка влада није успела да се избори ни за делимичну контролу над радом Југословенске секције британског радија, тако да је југословенска пропаганда директно ширена алтернативним каналима, пре свега преко две активне радио станице које су деловале из Јерусалима и Каира, којима је посредно руководио Јован Ђонових.⁹³²

Ако се узме у обзир колики је значај совјетска власт придавала агитацији и пропагандном деловању, чуди податак да је радиофонија у Совјетском Савезу до почетка Другог светског рата била врло слабо развијена. Постојао је свега један централни државни радио програм, који се није могао чути у свим крајевима простране совјетске државе. Уз то, укупан број радио пријемника у земљи је износио свега око 1 милион.⁹³³ Извор већине информација које су саопштаване на московском радију била је *Телеграфска агенција Совјетског савеза – ТАСС*, а за контролу су биле задужене организације попут *Агитпропа*. Ипак, *Радио-Москва* се могла чути у Београду и за време окупације је програм овог радија био веома слушан, поготово од почетка немачког напада на Совјетски савез у јуну 1941.

⁹²⁹ Sue Onslow, „Britain and the Belgrade Coup of 27 March 1941 revisited“, *Electronic Journal of International History*, vol. 8, 2005, 7.

⁹³⁰ Jevtović, *Šta kaže...*, 173-174.

⁹³¹ Ioannis Stefanidis, *Substitute for Power: Wartime British Propaganda to the Balkans, 1939–44*, Farnham-Burlington, Ashgate, 2012, 60.

⁹³² Jevtović, *Šta kaže...*, 123-126; Милан Терзић, „Делатност радио-станице „Карађорђе“ у Јерусалиму“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 88, 2013, 57-71.

⁹³³ Karel Berkhoff, *Motherland in Danger: Soviet Propaganda During World War II*, London, Harvard University Press, 2012, 20-22.

године. Совјетски радио је углавном давао извештаје са фронта, као и преглед дипломатских активности држава антихитлеровске коалиције и управо су ти сегменти радио програма слушаоцима у Србији били најзанимљивији. Вести из окупиране Југославије је било мало, услед пресечених комуникација, па је совјетски радио углавном давао вести и извештаје светских новинских агенција. Ситуација се променила тек са стварањем радија *Слободна Југославија*.

Главни извор информација о стању у Југославији, посебно о стању у унутрашњости земље и партизанској борби за ослобођење, била је радио станица *Слободна Југославија*, која је деловала у Совјетском Савезу у оквиру система радио станица *Коминтерне*. Радио станица је почела са радом у руском граду Уфа у новембру 1941. године и уредници и руководиоци радија су били истакнути омладински и партијски активисти Вељко Влаховић, Драгутин Ђурђевић и Паулина Маслова, а касније су им се у раду, пошто је радио-станица пребачена у Москву почетком 1942. године, придружили и Ђуро Салај, Лаза Стефановић и Станислав Самарцић.⁹³⁴ Радио *Слободна Југославија* је преносио информације које су стизале из Југославије, које је Врховни штаб НОВ и ПОЈ путем депеша слао Георги Димитрову, генералном секретару *Коминтерне*, а он их даље прослеђивао уредништву радија, често цензурисане. Осим извештаја из окупиране Југославије, радио *Слободна Југославија* се ослањала и на друге изворе информација, попут материјала светских новинских агенција, али и пропагандистичког материјала који је стизао из окупираних подручја специјалним дипломатским везама, углавном преко Турске.⁹³⁵ Радио је извештавао о устанку народа Југославије против окупатора, о злочинима које су окупационе и квислиншке снаге починиле у земљи, о политичком деловању профашистичких групација и покрета и о многим другим стварима које су се односиле на прилике у свим деловима Југославије.

Током 1942. и 1943. године, везе између радија и Врховног штаба НОВ и ПОЈ су се усталиле и стабилизовале, па је *Радио Слободна Југославија* почео да објављује ратне извештаје, који су у готово редовним интервалима доносили

⁹³⁴ Veljko Vlahović, *Borba za slobodnu Jugoslaviju*, Beograd-Titograd, Komunist-Pobjeda, 1981, 5-6.

⁹³⁵ Исто, 181.

информације о стању на југословенским ратиштима.⁹³⁶ Такође, *Радио Слободна Југославија* је представљао главно пропагандно оружје Народноослободилачког покрета и КПЈ, како у окупираној земљи тако и у иностранству. Поред осуде окупатора, њихових злочина и експлоатационе политике, радио је имао огромну улогу у дезавуисању Равногорског покрета као и у популаризацији партизанских јединица и одреда и њихове борбе. Ово је било од изузетног значаја јер је совјетска радио пропаганда била ограничена совјетском државном политиком, која је Југословенску владу у Лондону признавала као легитимну и као ратног савезника. Тек је после промене курса савезничке политике према Југославији крајем 1943. године и одлуке да се помаже Титу и партизанима, дошло и до промене става о неопходности да се програм радија *Слободна Југославија* контролише и обуздава. Од краја 1943. године *Радио Слободна Југославија* постаје и званично гласило Врховног штаба НОВ и ПОЈ, уређивачка политика се више није ослањала на Москву већ готово искључиво на депеше из Југославије а званични извор вести и информација постала је новостворена *Телеграфска агенција нове Југославије – ТАНЈУГ*. Најпрепознатљивија и најбоље упамћена карактеристика овог радија била је реченица која је понављана сваког дана, после читања ратног извештаја: „Драги слушаоци, ширите свуда и у свакој прилици извештаје Врховног штаба о јуначкој борби Народноослободилачке војске. Родољуби, широм земље, ступајте смјело у Народноослободилачку војску и партизанске одреде. Оружајте се и чистите градове и села од окупатора и издајника нашег народа“.⁹³⁷

Значај радијског програма који је био емитован из слободних делова Европе и света и који је разбијао нацистичку медијску блокаду и омогућавао грађанима Београда да, колико је то било могуће, објективније сагледају ситуацију у земљи и свету, био је немерљив. Упркос веома строгим прописима и веома високим и суровим казнама за оне који прате „непријатељске“ радио станице, Београђани су се свесно излагали „радио-мозаику и радио-какофонији која им је пунила уши кад год су их примакли радио апарату“.⁹³⁸ Мере опреза практиковане при слушању радија прерасле су у својеврсни дневни ритуал. Радио

⁹³⁶ Исто, 185-186.

⁹³⁷ Исто, 204.

⁹³⁸ Jevtović, *Šta kaže...*, 134.

програм се слушао у приватности сопственог дома, тихо, како нико споља не би могао да чује гласове радијских спикера. Често би неко од укућана добио стражарску дужност, па би уместо уз радио, вече провео код улазних врата, мотривши да ли наилази неко непознат или полицијска или немачка патрола. У вишеспратним стамбеним зградама, често су се станари једног спрата окупљали у неком од станова како би слушали радио, уз исте мере опреза које су подразумевале стражу на вратима.⁹³⁹ Оно што се на радију чуло, касније је препричавано по граду, тихо и шапатам. Одважнији су и записивали оно што су чули и то уносили у своје дневнике и бележнице. Потреба да се шире информације које су долазиле иза зидина немачке блокаде условиле су настанак радио-билтена – и комунистички и равногорски активисти у Београду имали су дужност да бележе вести емитоване на савезничким радио станицама, да их прекуцавају, умножавају и даље дистрибуирају.⁹⁴⁰

Покушаји цензуре

Немачке и колаборационистичке власти су током целог периода окупације водиле оштру борбу против савезничког радио програма, правилно схватајући опасност коју они представљају за успостављени поредак. Извештаји које су добијали су говорили како су радио емисије из Лондона и Москве веома слушане и како им Срби и Београђани верују.⁹⁴¹ Један извештај *Абвер*-а чак наводи да већина Недићевих министара редовно слуша програм из Лондона и како им је због тога вера у немачку победу колебљива, а лојалност упитна.⁹⁴² Поред оштрих прописаних казни за слушање недозвољених станица и мораторијума на трговину радио апаратима, јавиле су се чак и идеје о конфисковању свих радио апарата у

⁹³⁹ Milan Ristović, „Izveštaj vrhovnog rabina Jugoslavije dr Isaka Alkalaja o događajima u Jugoslaviji do kraja juna 1941. godine“, *Tokovi istorije*, br. 1-2, 1997, 189-190.

⁹⁴⁰ Mirko Tepavac, *Moj Drugi svetski rat i mir*, Zagreb, Razlog, 2012, 43; Dedijer, *Dnevnik...*, 27.

⁹⁴¹ Постоје бројна сведочења избеглица из свих крајева Југославије који су дали изјаве југословенским властима у избеглиштву о стању у окупираној земљи а које су се дотичале радио програма. Аутор Миролjub Јевтовић преноси нека од тих сведочења. Посебно су интересантни искази Вељка Бачића, који каже „...да се радио емисије веома добро чују. У Београду се нарочито слуша Лондон, а веома мало Каиро, који се слабо чује. Такође се много слуша *Радио-Москва...*“, и Сабахудина Хоџића, који је изнео једно веома интересно запажање: „Програмске говоре и репортаже на лондонској радио станици нико не слуша. Свет очекује највише извештаје са фронтва и тражи детаље о томе... После великих бомбардовања Немачке, народ са одушевљењем говори о њима“. Jevtović, *Šta kaže...*, 203; 221.

⁹⁴² „Kontrola generala oko Milana Nedića“, *Nemačka obaveštajna služba VIII*, Beograd, Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, 1956, 23-24.

земљи.⁹⁴³ У границама својих техничких могућности, припадници немачке војне силе су вршили ометање радијског сигнала, што је давало само делимичне резултате – тако су могли ућуткати слабе локалне станице малог домета, које су деловале на територији Србије (партизанске и четничке), али не и програме из Москве или Лондона. Немачки контраобавештајци су се служили и разним лукавствима – међу грађанством су ширене гласине како постоји технологија која може лоцирати онога ко слуша савезничке радио-станице. Тако нешто није било изводиво, али се код грађана јавио страх који су пропагандисти из Лондона и Москве морали да развејавају, измишљајући и мере које наводно могу такво лоцирање да спрече.⁹⁴⁴ О томе у којој су мери окупационе и колаборационистичке власти сматрале савезничке радио-програме битнима у формирању расположења домаћег становништва и покретању на акцију, сликовито говори један цитат из колаборационистичке штампе: „Е, муко наша грдна. Те проклете кутије дођоше нам главе. Због тих кутија ми остасмо без мала, без дрва, без берићета, без паре цркавице, без толиких људи, без толиког имања и иметка“.⁹⁴⁵

Најважнија питања, када се разматра улога радијског програма у животу Београђана под окупацијом, су следећа – Колико су заправо савезничке радио станице биле слушане и у којој мери су им Београђани веровали. Бројна сведочења су потврдила претпоставку да је савезнички радио-програм био веома слушан и да су Београђани били спремни да се изложе огромним ризицима како би сазнали најновије информације из Лондона или Москве. Уосталом, истраживања која су вршена у Европи су показала да су Београђани пратили европски тренд – до 1944. године, скоро 70% власника радио апарата у окупираној западној Европи је редовно пратило програм *Британске радиодифузне корпорације*.⁹⁴⁶

⁹⁴³ На једном оперативном састанку немачких органа са војводом Костом Пећанцем, који је одржан у марту 1942. године, расправљало се о идеји да се због јаке британске радио-пропаганде и њеног утицаја на народ конфискују сви радио-апарати у земљи. Овај предлог Косте Пећанца је одбачен. Погледати: Димитријевић, *Војска Недићеве Србије...*, 151.

⁹⁴⁴ Јевтовић, *Šta kaže...*, 179-180; 262. Извесни Огњановић, избеглица из Београда, сведочио је: „Немци имају покретне прислушне апарате на аутомобилу који крстари по вароши и контролише које се станице слушају. Могу да открију кућу и емисију која се у њој слуша. Свет се довио и томе, те за време слушања забрањене станице ставља на апарат будилник који својим куцањем онемогућује прислушни апарат да открије која је емисија“.

⁹⁴⁵ Непознати аутор, „Шта каже неки радио“, *Народне новине*, бр. 1, 27. октобар 1941, 2.

⁹⁴⁶ Jean-Louis Crémieux-Brihas, „La France libre et la radio“, *Mélanges de l'École française de Rome*, vol. 108/1, 1996, 73.

Са друге стране, питање поверења је било много компликованије. Редовне везе између окупираних Југославије и Лондона и Москве су биле покидане, па је јако тешко било остварити увид у стварно стање на терену, посебно ако се у обзир узме деловање немачке пропаганде. Такође, радијски програми из Лондона и Москве су истовремено били и средство политичке пропаганде и агитације и продужена рука британских и совјетских власти, па се уређивачка политика прилагођавала стварним потребама Даунинг Стрита и Кремља. Југословенски слушаоци су врло рано дошли до закључка да извештаји страних радио-станица о ситуацији у Југославији врло ретко одговарају истини, што је посебно важило за *Радио-Лондон*, који је прве две године рата готово потпуно игнорисао деловање Народноослободилачког покрета и његове оружане акције против окупатора. Међутим, слушаоци у Југославији су иностране радијске програме пратили због извештаја са светских фронта, где се и одлучивала ратна судбина, и том сегменту су им поклањали своје пуно поверење – насупрот немачким извештајима, који су сматрани за лаж и пропаганду.⁹⁴⁷ Захваљујући програмима *Радио-Лондона*, *Радио-Москве* и *Радија Слободна Југославија*, Београђани су пратили савезничко напредовање, радовали се великим савезничким победама код Стаљинграда и у Северној Африци, са великом надом ишчекивали скори крај рата после капитулације Италије и англо-америчког искрцавања у Нормандији. Уз све мањкавости и поред веома јасне пропагандистичке компоненте, савезничке радио-станице су за Београђане током окупације биле прозор у свет и не само то, већ и својеврсни невидљиви пријатељ, који је бодрио и соколио да се недаће издрже и који је обећавао да ће на крају патњама доћи крај и да ће синути сунце слободе.

⁹⁴⁷ Један занимљив британски обавештајни извештај проицљиво сумира ситуацију: „Један агент Управе за специјалне операције је приметио да ће Срби без поговора прихватити британску верзију догађаја у Француској или Пољској, међутим, када се радило о Југославији, предност су имали окупатори, који су у сваком смислу боље опипавали пулс нације“. (превод аутора). Погледати: Michael Stenton, *Radio London and Resistance in Occupied Europe – British Political Warfare 1939–1943*, Oxford-New York, Oxford University Press, 2000, 318.

ГЛАСИНЕ И ПРОРОЧАНСТВА

Јавни живот тајних речи

Живот у граду који је био прилично затворен у комуникационом смислу, у којем је циркулација података, вести, импресија, сведочанстава и новости била под строгим надзором и у којем је пласирање информација, полуинформација и дезинформација био задатак окупационих и домаћих пропагандних власти, довео је до тога да су се у периоду окупације у Београду испредале и шириле најразличитије гласине, шпекулације и аброви, као и до тога да се, у неколико прилика, од уста до уста, ширила паника која углавном није имала упоришта у реалности. Истина, српско друштво па и београдска чаршија били су и пре рата познати по томе да скоро да су више волели када су се поједине вести преувеличавале и тумачиле ван одговарајућег контекста, чињенице извртале а описи догађаја модификовали и прилагођавали светоназорима оних који су их преносили. Примера ради, веома је познат случај када су се око смрти српског Патријарха Варнаве у јулу 1937. године, у тренутку када је у Скупштини Југославије усвојен конкордат потписан између Југославије и Свете столице, испредале најразличитије приче, укључујући и ону да је Патријарх српски био убијен по наређењу државних власти јер је био изразито противан споразуму који је био веома повољан по Римокатоличку цркву, и то, ни мање ни више, него тако што је био отрован дијамантским прахом, који је био умешен заједно са брашном у погачу која му је била послужена.⁹⁴⁸

Међутим, иако се склоности Београђана према упијању и ширењу вести са *Радио-Милеве* можда и нису много промениле у односу на предратни период, реалне околности које су утицале на могућност објективног и правовременог информисања грађана јесу. Као што је детаљније описано у поглављу које се бави пропагандним деловањем окупационих и домаћих колаборационистичких установа, информације које су Београђанима биле доступне преко званичних и регуларних канала информисања су у навећој мери биле цензурисане и контролисане, испреплетене са пропагандним садржајем који је имао за циљ да утиче на свест грађана, њихову покорност и лакше пристајање на положај који им

⁹⁴⁸ Рајнер, *Жене у селу*, 12-13.

је одређен од стране окупатора. Слично је било и са оним садржајем који није био под контролом окупационих цензора и пропагандиста, попут вести емитованих са лондонске и московске радио-станице, које су такође биле оруђе пропаганде. Неповерење у интегритет извора информација је природно и логично довео до тога да су грађани тражили друге изворе вести, а у датим околностима је усмена реч, оно што се чуло од пријатеља, рођака или комшија, у кафанама, по славама, на пијацама, у редовима за намирнице, била једина доступна алтернатива.

Уопштено узевши, гласине које су се током окупације шириле Београдом се угрубо могу разврстати у две основне категорије – гласине које су се односиле на војне и политичке прилике и догађаје, како у земљи и на територијама које су раније биле саставни део Југославије, тако и у иностранству, и на гласине које су се односиле на свакодневне домаће прилике, попут гласина о несташицама одређених намирница, принудном раду, могућностима и немогућностима путовања и саобраћаја, намерама колаборационистичких органа власти, али и на поједине догађаје криминалне природе. Циљ овог поглавља је да укратко да основни приказ и илустрацију гласина карактеристичних за окупирани Београд и дочара о чему су све Београђани шпекулисали, обзиром на то да су били ускраћени за објективне и проверене информације.

Гласине о спољнополитичким приликама и стању на фронтима

Опредељење огромне већине Београђана за Савезнике је повремено доводило до правих ерупција одушевљења, посебно када би градом прострујале гласине о неком савезничком војном успеху, било на Источном фронту, Африци или Пацифику. Иако су били опрезнији него 1941. године, када су на вест да је Немачка напала Совјетски Савез већ почели да осматрају небо како би уочили совјетске падобранце и када су били спречни да поверују у сваку глупост само ако би иста наговестила скори крај рата и ослобођење, Београђани су се ипак и даље веома лако прихватили здраво за готово разне конструкције које углавном нису имале упоришта нити у реалности нити у здравој логици, попут оне да ће на годишњицу почетка офанзиве на Солунском фронту у Првом светском рату отпочети велика савезничка офанзива против Немачке негде у Европи, можда баш

опет у Солуну.⁹⁴⁹ Са друге стране, често су гласине које су се односиле на савезничке акције конструисане интуитивним склапањем делића информација и полуинформација које су се могле чути преко лондонског радија. Тако је, примера ради, крајем јула 1942. године градом прострујала гласина како ће се у најскорије време, вероватно већ у августу, савезничке трупе искрцати негде на потезу између холандске и данске обале.⁹⁵⁰ Као делимичну потврду ове гласине Београђани су примили вест објављену преко Радио-Лондона 19. августа ујутру да су савезничке снаге извршиле десант на град Дијеп у Нормандији. Иако се касније показало да је ова савезничка акција била неуспешна, према бројним извештајима са терена, становништво Београда је на ове вести реаговало са великим ентузијазмом: „У сриједу 19. овога мјесеца око 10 сати прије подне оживио је изненада Београд. Хиљаде и хиљаде народа појавило се на улицама. Сва су лица била весела и раздрагана [...] Дознали смо да је томе био разлог то што су сви Срби ујутро између 8 и 9 сати тога дана као и сваког другог слушали круговал Лондон, а тај је јављао о успјелом искрцавању енглеских и америчких војски на француској обали [...] Тог дана било је у Београду велико весеље. Пило се је на све стране“.⁹⁵¹ Веселење је можда било кратког века али је ова епизода охрабрила многе да даље нагађају, предвиђају и логички конструишу, што је опет довело до тога да су се гласине о најразличитијим војним акцијама и политичким комбинацијама широм планете умножавале огромном брзином.

Друга велика тема шапутања и нагађања Београђана је била Турска, односно потенцијална могућност да Турска уђе у ратни сукоб на страни Савезника. У жаркој жељи да охрабре себе, Београђани су правили рационалне геостратешке конструкције, разматрали како би за Турску било добро да се стави на расположење Савезницима и како би сигурно такав став био добро награђен у послератним годинама. Драгутин Ранковић тако бележи у октобру 1942. године да се већ увелико по чаршији говорило како ће Турска објавити рат Немачкој и како ће Турци и Савезници одмах наступити са армијама према Балкану, где се онда очекивао велики устанак домаћег становништва против Немаца.⁹⁵² Београђани су

⁹⁴⁹ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 335.

⁹⁵⁰ *Исто*, 300.

⁹⁵¹ Војиновић, *NDH и Београду*, 175.

⁹⁵² Ранковић, *Свакодневни живот...*, 350.

чак знали и тачне датуме почетка операција – првобитно се почетак очекивао 12. октобра 1942. а онда, пошто тада није дошло до уласка Турске у рат, 30. маја 1943. године.⁹⁵³ О томе како Срби са нестрпљењем очекују улазак Турске у рат и како су у том случају и сами спремни на подизање устанка већих размера, пише и конзул НДХ у Београду др Анте Никшић. Он је чак о томе разговарао са немачким амбасадором у Анкари, Францом фон Папеном (Franz von Papen). Фон Папен је Никшићу рекао да наравно постоји веома јак политички и дипломатски притисак Велике Британије на Турску да уђе у рат, али се на Никшићеву опаску како Срби тај рат већ сматрају за готову ствар „од срца смијао“.⁹⁵⁴

Нису само прилике на светским бојиштима изазивале немир код Срба већ и ратна ситуација на домаћем терену. Шпекулације и гласине о томе шта се заправо дешавало на простору бивше Југославије биле су делимично повезане са широм логиком дешавања на светским ратиштима, али и са бројним информацијама, полуинформацијама па и чистим измишљотинама које су свесно или несвесно, намерно или ненамерно, ширене преко таласа радио станица из Лондона, Москве, Јерусалима и Каира, као и од уста до уста. Иако на први поглед не делује логично, грађани Београда су заправо вероватно више знали о томе шта се дешава у Бурми или Египту него шта се догађа у појединим крајевима који су до недавно били део државе у којој су живели. Комуникације јесу биле лоше и цензура веома строга, али се о догађајима на територији Србије још колико-толико и знало, проток информација се није могао кроз угушити. Међутим, Босанска Крајина, Лика, Кордун, Банија и сви они крајеви који су се налазили под влашћу Загреба су за Београђане у том тренутку били права *terra incognita*. Стога не чуди да је током окупације Београдом одзвањала права какофонија најразличитијих могућих конструкција, дезинформација и гласина везаних за акције устаника, злочине свих врста, немачке, италијанске и усташке одмазде, као и могуће савезничке помоћи.

Гласине о Хрватима и ситуацији у НДХ

Велика узнемиреност је грађане Београда захватила у лето 1942. године, везано за изградњу барака на левој обали Саве, на месту на којем се раније

⁹⁵³ Исто, 350; 533.

⁹⁵⁴ Vojinović, *NDH u Beogradu*, 192-194.

налазило Сајмиште, изграђено 1937. године.⁹⁵⁵ Лева обала Саве се формално налазила на територији Независне државе Хрватске, тако да није било могућности да неко ко је био део српског колаборационистичког апарата приближније сазна шта заправо Немци граде на тој локацији. Поучени мучним искуством из претходне године и страдањем српског становништва у масовним стрељањима, одмаздама и казним експедицијама, као и свешћу о нацистичкој политици и пракси уништавања Јевреја и осталих идеолошких и биолошких непријатеља „Новог светског поретка“, Београђани, који су баракe веома јасно могли да виде својим очима посматрајући сремску са шумедијске обале реке Саве, су погодили да се ради о некаквој врсти концентрационог логора, иако је испрва кружила информација да се заправо гради велика немачка војна болница.⁹⁵⁶ Уосталом, Београђани су врло добро знали да су на Сајмиште крајем 1941. године одвођени београдски Јевреји, највише жене и деца.⁹⁵⁷ О узнемирености Београђана проширивањем логора на Сајмишту и о различитим информацијама и полуинформацијама које су о сврси изграђеног комплекса кружиле чаршијом извештавали су чак и дипломатски представници НДХ у Београду, конкретно др Анте Никшић, генерални конзул, који је слао редовне извештаје о стању у Србији и Београду својим претпостављенима у Загреб.⁹⁵⁸ У једном од извештаја из лета 1942. године Никшић је навео да Срби преко локалних сељанки и сељака који обрађују земљу у непосредној близини покушавају да сазнају ко се налази у логору и да потом траже родбину тих људи у Београду, како би можда неко интервенисао у корист заточених. Такође, забележено је да се затвореницима достављају храна и поруке, као и то да се од затвореника траже информације о појединцима и фамилијама који су остали на територији НДХ, као и опште инфорчације о стању у Хрватској и Босни.⁹⁵⁹ Наводно су постојале и индиције да се спрема акција саботаже у којој би баракe на Сајмишту биле запаљене, о чему су хрватске дипломате у Београду обавестили немачке војне власти.

⁹⁵⁵ Одлука немачких власти да се логор на Сајмишту прошири донета је у пролеће 1942. године, у очекивању нових устаничких акција. Тада су по убрзаном поступку ликвидирани Јевреји који су у постојећим баракама били заточени и почела је изградња нових, која је завршена током маја и јуна 1942. Погледати: Milan Koljanin, „Represija kao sistem – logori u okupiranoj Srbiji 1941-1945“, *Hereticus*, br. 1, 2007, 161.

⁹⁵⁶ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 261.

⁹⁵⁷ *Исто*, 90.

⁹⁵⁸ Vojinović, *NDH u Beogradu*, 156.

⁹⁵⁹ *Исто*, 147.

Међу најзаступљенијим темама око којих су се стварале и шириле најразличитије дезинформације и гласине у окупираном Београду била је ситуација у Независној држави Хрватској, посебно све оно што се дешавало српском народу који је остао да живи западно од Саве и Дрине после слома југословенске државе у пролеће 1941. године. И вести и гласине из НДХ су у Србију углавном стизале од избеглица које су се склањале пред усташким терором, чији се број током 1941. и 1942. године мерио у десетинама, чак и у стотинама хиљада, али се може приметити и то да су се Београђани о стању у Хрватској информисали и из радијских емисија, како немачких и хрватских, тако и савезничких, па чак и из хрватских новина.⁹⁶⁰ Језива сведочанства о покољу Срба у Хрватској, Босни и Срему су Београђани слушали са зебњом и гађењем, која се претварала у отворено огорчење и мржњу, не само према НДХ и усташким властима, већ и према свим Хрватима, па чак и онима који су већ деценијама живели у Србији и ничим нису давали повода да се сумња у њих. Та су сведочанства даље препричавана а често су додавани и истицани детаљи који су били посебно ужасни.⁹⁶¹

Ако су и постојали они који су сумњали у размеру и бестијалност усташких злочина према Србима, Јеврејима и Ромима, током 1942. године су могли сопственим очима да се увере у то да се на територији НДХ спроводи геноцид над српским народом – током летњих месеци су реке Сава и Дунав избацивали лешеве убијених Срба. Сведоци су бележили језив биланс, тако Драгутин Ранковић пише да је 26. маја на обалу избачено осам лешева, 27. маја четири леша, а за два дана, 9. и 10. јуна, чак 70 лешева.⁹⁶² „Слика је грозна. Лешеве имају на себи само по део доњег одела. Неколико женскиња потпуно су наге. Сви су били прво убијени ножем па онда бачени у воду. Неки су везани: отац и син; муж, жена и дете од 4 године. Неки су без главе“.⁹⁶³ Српске власти су

⁹⁶⁰ Дејан Медаковић пише да је редовно читао хрватске новине које је у Београд доносио земунски шпедитер Харазди. Погледати: Медаковић, *Ephemeris II...*, 127. Чак су и у посланству НДХ у Београду констатовали како је у Београду владала велика потражња за хрватским новинама, чак да је било продавница новина у Београду које су се распитивале да ли је могуће узети хрватске новине на продају. Погледати: Војиновић, *NDH и Beogradu...*, 243-244.

⁹⁶¹ Адам Прибићевић, *Мој живот*, Загреб, Просвјета, 1999, 138-139; Драгољуб Јовановић, *Узлет у бури*, Београд, Култура-Архив Југославије, 1997, 275-279.

⁹⁶² Ранковић, *Свакодневни живот...*, 237; 254;

⁹⁶³ *Исто*, 252.

документовале доказе о страдању Срба у НДХ – српска полиција је фотографисала лешеве које је избацивала вода, Комесаријат за избеглице је бележио сведочења свих оних који су се обратили овој институцији, такође је и Српска православна црква сакупљала исказе и доказе о усташким злочинима.⁹⁶⁴ Ипак, треба рећи и то да су многе избеглице претеривале у сопственим исказима, односно да су говорили и о ономе чему нису присуствовали и ономе о чему су чули из друге руке. Тако Дејан Медаковић сведочи о томе како се његов отац разбеснео присуствујући сведочењима појединих избеглих Срба у Комесаријату за избеглице, „којима се ништа крваво није десило, који су безбедно пребегли, а сада овде причају и величају своје муке“.⁹⁶⁵

Негативни сентимент према Хрватима и Хрватској је због свега онога што се дешавало на територији НДХ толико порастао да су Београђани почели и јавно да испољавају своје негативне емоције. Свака јавна критика усташких власти је била забрањена, у колаборационистичкој штампи се није ништа могло прочитати о прогону Срба и осталим злочинима усташа, о чему су немачке власти, на инсистирање хрватских представника у Београду, строго водиле рачуна.⁹⁶⁶ Ипак, сентимент који је Хрвате карактерисао као „зверове и бесне псе“ је ипак некако морао да процури у јавност.⁹⁶⁷ Почело је са песмама ругалицама о усташком режиму и Анти Павелићу, које су углавном певала деца или кафанска музика, али се наставило са отвореним испољавањем радости на сваку вест, истиниту или лажну, о проблемима, недаћама и несрећама које су дешавале Хрватима.⁹⁶⁸ Бројне полуистине, дезинформације, гласине и измишљотине су се шириле београдским домовима и улицама, неке су својој основи имале по које зрно истине, углавном оне које су биле основане у ономе што се начуло о партизанској борби против усташа, попут паљења усева или саботажа на комуникационим линијама, али је било и оних који су се косиле са елементарном логиком. Званичници Конзуларног

⁹⁶⁴ Vojinović, *NDH u Beogradu...*, 179.

⁹⁶⁵ Медаковић, *Ephemeris II...*, 16-17.

⁹⁶⁶ Vojinović, *NDH...*, 130.

⁹⁶⁷ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 263.

⁹⁶⁸ У Београду је веома популарна била песма чије су речи биле: *Павелићу, жалосна ти мати, не'ш се дуго поглавником звати, Све због твога крвавог терора, Што га Србин претрпиту мора, Србин знаде осветити брата, Јачи тад је од двеста Хрвата! Боље да се сами повјешате, Нег' Србина живи дочекате, Циганка је породила бика, Глава му је ко у Поглавника!*“ Погледати: Vojinović, *NDH u Beogradu...*, 108.

заступства НДХ у Београду су преко својих агената и конфектената прикупљали ове гласине и извештаје о њима слали у Загреб, министру вањских послова Независне државе Хрватске др Младену Лорковићу. Између осталог, остало је забележено да се у Београду причало да су Немци комплетно преузели власт у Хрватској због атентата на шефа *Гестапо*-а у Загребу у пролеће 1942. године, да је Анте Павелић побегао у Бања Луку, да је отпочео грађански рат између усташа и „мачековаца“, да је Павелић ухапшен заједно са целом владом, да је постреляно 750 студената у Загребу, да устаници који подржавају Мачека контролишу цело Загорје северно од Загреба, да Немци стрељају хрватске војнике који одбијају да иду на Источни фронт, да се 60.000 домобрана придружило партизанима на Папуку, Крндији и Фрушкој Гори, да је Загреб скроз уништен у савезничком бомбардовању, да је у Босну допутовао цариградски кадија како би одвојио муслимане од Хрвата и слично.⁹⁶⁹ Остало је забележено и то да су се многи Београђани нескривено радовали на преувеличане вести о последицама земљотреса који је погодио хрватско приморје у децембру 1942. године. Тада се причало да су у мору нестали Макарска и Омиш и да је Имотски скроз разрушен. „Те вијести преносиле су се са ужитком пратећи их ријечима: Бог кажњава крвнике“.⁹⁷⁰ Хрватски дипломатски представници су сматрали како већину ових гласина заправо намерно пласирају представници српских колаборационистичких власти, из различитих побуда, али првенствено како би се код немачких војних власти створио утисак како Хрвати нису у стању да одржавају ред и мир на територији НДХ, што би у даљој перспективи био згодан аргумент за евентуално прекрајање граница и припајање одређених територија НДХ Србији, посебно источне Босне и Срема. По свему судећи, изгледа да нису били далеко од истине.⁹⁷¹

Гласине, претеривања и дезинформације нису биле ограничене само на оно што се дешавало у Хрватској, већ је у неколико наврата дошло и до ширења панике око појединих догађаја који су тумачени у светлу могуће усташке терористичке активности у Србији. Примера ради, када је у Београду 14. марта 1942. године убијен полицајац и старешина I кварта Драгољуб Штерић,

⁹⁶⁹ Vojinović, *NDH u Beogradu...*, 135-137; 156; 175; 179; 183; 199;

⁹⁷⁰ *Исто*, 238.

⁹⁷¹ Kreso, *Njemačka okupaciona uprava...*, 246-247.

Београдом се пронела гласина како су атентат извршиле хрватске усташе, иако званичне власти нису остављале места сумњи да су Штерића убили комунисти, који су уосталом свега недељу дана раније извршили успешан атентат на агенте Специјалне полиције Ђорђа Космајца и Обрада Залада.⁹⁷² Такође, хистерија око могуће усташке саботаже јавила се и током јуна 1942. године, када је у насељу Чукарица дошло до масовног тровања становништва. Штампана је пренела да се у Зрмањској улици и њеној околини отровало око 90 људи и да је забележен један смртни случај, као и то да су сви надлежни органи Општине града Београда као и полицијски органи радили на томе да се утврди како је дошло до тровања, мада се одмах посумњало на хемијски или бактериолошки неисправну воду за пиће, те да је немачка команда у Београду наредила да се вода за пиће прокувава уколико је точена на јавним чесмама у XIV кварту.⁹⁷³ Међутим, то није могло да спречи Београђане да и ово тровање представе као усташки терористички акт. Драгутин Ранковић пише да су власти намерно избегле да пренесу истиниту верзију догађаја коју су сви у Београду знали, а то је да су тровања била последица тога што је из Хрватске увезен и у Србији дистрибуиран један контингент сахарина који је заправо био намерно затрован стрихинином.⁹⁷⁴

Гласине о домаћим приликама

Много заступљеније од гласина које су се односиле на политичке и војне прилике су биле оне које су се односиле на свакодневне тешкоће грађана у животу под окупацијом, попут гласина о несташницама, рационисању или принудном раду. Ове гласине су биле реакција на страховања да ће се ионако мршаво снабдевање града још више погоршати. Већ се у септембру 1941. године градом проширила вест како градске власти нису учиниле ништа по питању припреме дрва за огрев за наступајућу зиму и да ће стога дозволити грађанима да секу дрвеће по улицама и парковима.⁹⁷⁵ Ова се гласина показала нетачном, обзиром на то да се од јесени кренуло са расподелом дрва за огрев по набавним књижицама, мада су количине дрва које су биле припремљене биле свакако недовољне за

⁹⁷² Божовић, *Специјална полиција...*, 202; Непознати аутор, „Јуче је свечано сахрањен Драгољуб Штерић“, *Понедељак*, бр. 33, 16. март 1942, 3; Ранковић, *Свакодневни живот...*, 175.

⁹⁷³ Непознати аутор, „Случајеви тровања намирницама на Чукарици“, *Ново време*, бр. 340, 12. јун 1942, 3.

⁹⁷⁴ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 259.

⁹⁷⁵ *Исто*, 73.

потребе Београђана. Пошто је један од главних извора снабдевања града била провинција и пошто се усталио обичај да грађани оно што нису могли да набаве преко ДИРИС-а набављају по селима и мањим градовима у унутрашњости, стално је тињала зебња да ће немачке власти покушати да спрече или забране овај вид трговине и онемогуће унос животних намирница и остале робе у Београд: „Опет се много говори о забрани доношења намирница у Београд, као и о одузимању истих из београдских домова. Ја сам још оптимиста и мислим да до тих, тако драконских и несоцијалних мера, неће доћи. Београд је вулкан и не треба га изазивати. Гладан човек је слеп и у стању је да на свакога кидише“.⁹⁷⁶ Ранковић је ипак био превелики оптимиста јер је, упркос његовим надама, до потпуне забране уношења рационисаних намирница ипак дошло у јуну 1942.⁹⁷⁷ Реакција грађана на ову одлуку немачких власти, осим опште потиштености и незадовољства, била је и та да су се јавиле нове гласине о будућим рестриктивним мерама, које су имале да дођу ускоро, попут конфискације чак 20% од свих прехранбених производа који су узгојени на територији града. Узнемиреност грађана је била толика да је Пољопривредни радни одбор Општине града Београда био принуђен да ове гласине, „од стране злонамерних лица раширену лаж“, демантују.⁹⁷⁸ Посебно су честе биле гласине о несташицама, поскупљењима или променама у режиму дистрибуције појединих артикала, попут дувана или сапуна.

Праву панику међу житељима Београда изазивале су гласине о принудном одвођењу људи на принудни рад у Немачку, Борски рудник или у друге крајеве окупиране Европе. Одлазак на рад у Немачку је у суштини био добровољан, мада су немачке власти вршиле велики притисак на колаборационистичку управу у Србији да обезбеди што већи број способних радника за потребе немачке привреде.⁹⁷⁹ По граду су кружиле приче како су немачке патроле купиле недужне

⁹⁷⁶ Исто, 217.

⁹⁷⁷ Непознати аутор, „Организација исхране становништва у Београду“, *Српски народ*, бр. 1, 6. јун 1942, 9.

⁹⁷⁸ Непознати аутор, „Никоме се неће одузимати плодови са обрађених имања“, *Ново време*, бр. 354, 28. јун 1942, 5.

⁹⁷⁹ Zoran Janjetović, „Dobrovoljni radnici iz Srbije u Nemačkoj“, *Токови историје*, бр. 2, 2010, 47-74. Један велики део радника који су током рата радили у немачким фабрикама је био тамо послат присилно, попут бројних заточеника Бањичког логора или људи који су широм Југославије били хапшени и затварани због различитих кривица, најчешће политичких, стварних или конструисаних, али је ипак велика већина у Немачку отишла на рад условно речено добровољно.

пролазнике по улицама или људе који су се нашли у кафанама и једноставно их стрпали у камионе који су их даље транспортовали за Немачку.⁹⁸⁰ Наводно су на адресе грађана стизали позиви да се у року од 24 часа имају припремити да одлазак на принудни рад, или у Немачку или у Бор, и да су те позиве добијали и запослени и незапослени, чак и људи који су имали споствене радње.⁹⁸¹ „Данас по подне наши полицајци купили су по улицама, кафанама и бифеима младе људе за рад у Немачкој. На једном углу стајали су вереник и вереница. Обоје су одвели. [...] Купе људе и жене као шинтери кучиће“.⁹⁸² Посебно огорчење је изазвала гласина да је једна група сељака која је требала да допутује у Београд да се састане са самим Недићем, на силу утерана у вагоне и послата на принудни рад у Грчку.⁹⁸³ Власти су биле принуђене да објаве деманти ових гласина и да понове како нити обвезници радне службе нити било ко други неће бити присилно одвођен ван граница Србије.⁹⁸⁴

Праву панику међу људима изазивале су информације и гласине о бомбама и експлозивним направама које су биле маскиране у налив-пера и играчке, које су наводно англо-амерички бомбардери бацали током прелета изнад Србије, а које су углавном проназали деца која су од истих и страдала. Ове гласине почеле су да се шире прво преко колаборационистичких медија, који су током 1943. године писали како су Британци и Американци засипали немачке и италијанске градове налив-перима, плајвазима, цепним лампама и играчкама са експлозивним набојем, управо са циљем да их пронађу деца.⁹⁸⁵ У жељи да пропагандно утичу на грађане Београда и створе код њих омразу према Британцима и Американцима, домаће власти су изазвале праву хистерију. Ове поруке грађанима су понављане с времена на време.⁹⁸⁶ „Ако нађете на улици, у авлији, на друму или у пољу налив-перо, цепну сијалицу, кутију са бонбонама или дечју играчку, немојте је дирати него одмах обавестите полицију, јер то може да буде паклена машина коју бацају

Погледати и: Barbara Wiesinger, „Iskustva i sećanja srpskih prinudnih radnika u nacional-socijalističkoj Nemačkoj 1941-1945“, *Tokovi istorije*, br. 3, 2006, 63-85.

⁹⁸⁰ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 286.

⁹⁸¹ *Исто*.

⁹⁸² *Исто*, 287.

⁹⁸³ *Исто*, 455.

⁹⁸⁴ Непознати аутор, „Злонамерни гласови“, *Ново време*, бр. 553, 18. фебруар 1943, 3.

⁹⁸⁵ Непознати аутор, „Рат против деце“, *Српски народ*, бр. 20, 29. мај 1943, 1.

⁹⁸⁶ Р. Павловић, „То је било налив-перо, каже осакаћени Александар Шишковић“, *Ново време*, бр. 636, 28. мај 1943, 3.

британоамерички авиони. Мајке, чувајте вашу децу да не страдају од тих паклених машина као што је страдао дечко у Лапову“.⁹⁸⁷ Наравно, британски и амерички авиони нису изнад Србије бацали паклене машине маскиране у дечје играчке, већ каписле и детонаторе за експлозив, који су били намењени устаничким снагама које су се налазиле на терену. Немачки и српски пропагандисти су то знали али нису пропустили прилику да оцрне Савезнике.

Посебно узнемиријућ талас панике захватио је Београђане у касно пролеће и лето 1943. године, који је био повезан са најразличитијим причама које су колале градом о несталој деци. Прилике у Београду су биле такве да је заиста било пуно деце која су се нашла ван родитељске контроле, посебно тинејџера који су бежали од кућа због веома тешких материјалних услова или због тога што су желели да изађу из града и приђу партизанима или четницима, или просто због тога што су хтели да избегну обавезан рад. Такође, у Београду се без родитељског старања нашао јако велики број избегличке деце, иако су се власти трудиле да их сместе или код родбине или у колективне домове за избегличку децу, истина је да су многи дечаки и девојчице били препуштени сами себи.⁹⁸⁸ Велики број деце који је отишао од својих домова је довео до ширења гласина како у Београду и другим градовима Србије оперише криминална банда која децу отима, убија и од њих онда прави кобасице које продаје на црној берзи.⁹⁸⁹ Иако је у самом почетку већина схватила ове приче као неозбиљне, паника је почела да се шири када су учитељи и наставници почели да скрећу пажњу ђацима да буду обазриви и да ништа не узимају од непознатих лица, нити да им чине услуге. Иако делује бизарно, заправо је потпуно разумљиво како је дошло до овако језиве конструкције. Још раније су градом колале вести како је било веома уобичајно да су кобасице, посебно оне продаване на црној берзи, заправо прављене од коњског меса или чак од меса уинулих животиња, а не од свињског или говеђег меса. Ако се узме у обзир и то да у случајевима велике глади долази до појаве канибализма, као што се рецимо десило у опкољеном Лењинграду, веома је могуће да се комбиновањем раличитих урбаних легенди дошло и до конструкције да је неко

⁹⁸⁷ *Српски народ*, бр. 20, 29. мај 1943, 8.

⁹⁸⁸ В. С., „Сачувати српски подмладак – најглавнији задатак нације“, *Српски народ*, бр. 8, 24. јул 1942, 8.

⁹⁸⁹ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 521.

клао београдску децу.⁹⁹⁰ Уз то, веома сличне приче о канибализму и убијању деце биле су познате из Првог светског рата и непосредних поратних година, рецимо светски позната повест о Немцу Фрицу Харману (Fritz Haarmann), „Касапину из Хановера“, који је убијао несрећне жртве и продавао њихово месо, што је чак било и овековечено у веома популарном филму *M* славног немачког режисера Фрица Ланга (Fritz Lang) из 1931. године.

Занимљив је и један случај који у свом дневнику помиње Драгутин Ранковић, где се не може тачно утврдити да ли се ради о гласини која је прострујала Београдом, или се ради о истинитом догађају. Наиме, у дневничкој забелешци за 29. октобар 1942. године Ранковић је написао да се претходног дана у Раљском железничком тунелу десила велика несрећа у којој је страдало 20 људи – 19 мушкараца и једна жена. Наиме, због квара на локомотиви воз је стајао у тунелу пуних 40 минута, услед чега је дошло до гушења и смрти путника.⁹⁹¹ Међутим, вест о железничкој несрећи надомак Београда нису објавиле ниједне новине, такве вести нема ни у *Новом времену* ни у *Обнови* у периоду краја октобра и почетка новембра, иако су истовремено штампане вести које су детаљно описивале велику несрећу на војној паради у Анкари. Врло је вероватно да су немачке и домаће колаборационистичке власти цензурисале вест о железничкој несрећи у Раљи како би предупредиле бурну реакцију и испољавање незадовољства домаћег становништва, али је могуће и то да је вест о гушењу несретних путника, иако веома детаљна, заправо плод или маште или пропаганде.

Борба против гласина и њиховог ширења

И немачке војне и домаће колаборационистичке власти су увиђале да је ширење гласина било веома опасно по новоуспостављени поредак и да је постојала велика могућност да неке од њих у толикој мери сензитивирају јавност да је могло доћи и до угрожавања безбедности, те су покушавали да свим средствима гласине угуше и спрече. Чак је констатовано и то да је међу онима који су ширили лажне вести, полуинформације и различите гласине био посебно велик број оних који су радили у државној служби, у српским органима безбедности,

⁹⁹⁰ О случајевима канибализма у Лењинграду погледати: Alexis Peri, *The War Within: Diaries from the Siege of Leningrad*, Harvard, Harvard University Press, 2017.

⁹⁹¹ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 363.

као и велик број заробљеника који су били пуштени кућама, а да је разлог таквом понашању, поред опште несавесности, био и материјална корист али и жеља за тим се у сопственом окужењу појединац представи као важан и добро обавештен.⁹⁹² Стога је већ крајем јуна 1941. године, убрзо по пуном успостављању домаћих органа безбедности, у штампи објављен проглас о најстрожој забрани проношења лажних вести и гласина.⁹⁹³ Саопштено је да ће униформисани и цивилни органи Управе града Београда према свим лицима која настоје да ширењем неистинитих гласова поремете ред и мир поступати са изузетном строгошћу, чак уз употребу оружја. Примера ради, у јесен 1942. године у Београду је извршено велико хапшење лица због „ширења алармантних вести“.⁹⁹⁴ Двадесет и једна особа из Београда, најразличитијих занимања и статуса, од директора банке до електромеханичара, били су затворени у концентрациони логор и осуђени на принудни рад.

Било је и покушаја српских власти да делују у едукативном и пропагандном смислу. Поред претњи и кажњавања, било је и идеја да се грађанима укаже на то да су гласине истовремено и производ опште психозе и специјалног рата: „У науци је познато да кад једну масу људи захвати какав страх или одушевљење, да маса прелази у стање гомиле у којој су људи скоро духовно болесници који примају сваку сензационалну вест и подлежу сваком утицају. Исти људи и жене, који су до јуче ишли мирно својим послом и разложно и критички примали разне вести без узбуђивања, наједанпут су постали унезверени, само чекају вести које ће појачати или умањити њихов страх, и сами постају творци најневероватнијих претпоставки која се претварају у сигурна обавештења, добивена на овоме или ономе сигурном месту, што све још више појачава болесну психозу гомиле“.⁹⁹⁵ Било је и исмевања оних који шире гласине. Тако је у листу *Српски народ* током 1942. године штампан фељтон под називом „Чича Кузман све зна“, у којем је у лику чича Кузмана, пенионисаног згубидана, отелотворен тип

⁹⁹² „Izveštaj komande Abvera u Beogradu od 31. jula 1941. Komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o raspoloženju stanovništva u Beogradu“, *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XII, књига 1, Београд, Војноиздавачки завод, 1973, 245-248.

⁹⁹³ „Обзнана управника Града о одржавању реда и сузбијању неистинитих гласова“, *Ново време*, бр.39, 25. јун 1941, 3.

⁹⁹⁴ Непознати аутор, „Лица ухапшена због ширења алармантних вести“, *Ново време*, бр. 426, 20. септембар 1942, 3.

⁹⁹⁵ Непознати аутор, „Чувајте се тезе психозе гомиле“, *Српски народ*, бр. 39, 21. септембар 1944, 4.

доконог свезнадара који у различитим приликама својим пријатељима, познаницима и комшијама сервира најразличитије могуће приче и теорије, које се увек покажу као нетачне, углавном гласине о светским политичким збивањима и стању на фронту. „Све што је Кузман до сада говорио, све је испало другачије. Он каже: држи се Тобрук, и Тобрук паде; Севастопољ никад неће пасти, а он – паде!“⁹⁹⁶ Овим и сличним подухватима и акцијама домаће власти нису само покушавале да утичу на грађане да престану са ширењем гласина већ и да дискредитију извор већине истих, а то су били савезнички пропагандни програми, посебно из Лондона и Москве.⁹⁹⁷ Међутим, ови напори су у највећој мери остали неуспешни.

Пророчанства и предсказања

Предвиђање, предсказивање, бајање и врачање су били саставни део друштвеног и духовног живота Срба још од најстаријих, предхришћанских времена. Ове појаве, као и остале магичне радње које су се одржале у народу дубоко у 20. па чак и 21. век, биле су последица универзалне људске борбе да се изборе са проблемима који су их окруживали а на које нису могли да одговоре конвенционалним знањима, вештинама и способностима, у средини коју нису могли да контролишу.⁹⁹⁸ Хришћанска вера а касније и идеје просветитељства и модернизаторски покрети покушавали су да искорене ове појаве, супротстављајући их рационализму и општем прогресу, који су испрва захватили више друштвене слојеве али су се постепено спуштали и у народ. Међутим, чињеница је да је на просторима на којима је живео српски народ и на почетку 20. века магија вероватно остала јача и распрострањенија од рационалног и скептичног погледа на свет, испреплетена са прастарим обичајима који су истовремено били и хришћански и пагански.⁹⁹⁹ Магија је заправо остала за већину Срба најнормалнији и најлогичнији одговор на немоћ у суочавању са несрећом, бедом, болешћу, неизвесношћу и страхом. Упркос томе што је у другој половини 19. века и почетком 20. дошло до значајног пораста градског становништва у

⁹⁹⁶ Непознати аутор, „Чича Кузман све зна“, *Српски народ*, бр. 6, 10. јул 1942, 10.

⁹⁹⁷ Непознати аутор, „Кујне лажних вести“, *Српски народ*, бр. 23, 27. мај 1944, 3.

⁹⁹⁸ Randall Styers, *Making Magic: Religion, Magic and Science in the Modern World*, Oxford, Oxford University Press, 2004, 6.

⁹⁹⁹ Радмила Радић, *Народна веровања, религија и спиритизам у српском друштву 19. и првој половини 20. века*, Београд, ИНИС, 2009, 12-13.

Србији, па тако и Београда, то ново градско становништво није било потпуности урбанизовано, нити му је углавном било доступно све оно што један град чини средином која човека уздиже и ослобађа заосталости – образовни и културни садржаји, углавном због тога што је велика већина тог новопридошлог градског становништва истовремено радила и у индустрији и занатству, али је и обрађивала своје мале окућнице како би могла да састави крај с крајем.¹⁰⁰⁰ Због огромног броја сиромашних и необразованих становника, као и због појаве помодних и егзотичних нових веровања попут спиритизма, теозофије или окултизма, који су се појавили у Србији крајем 19. века али су се рапидно почели ширити у периоду између два рата када су у Београд у већем броју почели да пристижу странци и из бивших аустроугарских земаља и из Русије, међуратни Београд се тешко могао окарактерисати као светионик рационалности у којем су предсказања, прорицања, врачања и гатања била ретка појава.

Ипак, сасвим је извесно да је у периоду немачке окупације дошло до драматичног пораста у упражњавању свих видова и облика магичног и мистичног. Макар су такав утисак имали савременици који су нам оставили своја сведочења. „Проричу се чудновате ствари“, записао је Аритон Михаиловић у свом дневнику.¹⁰⁰¹ У Београду и по градовима и варошима у унутрашњости Србије, као и по селима, појавили су се пророци који су предвиђали како ће рат одвијати и, најважније од свега, када ће се и како завршити, а њихова пророчанства су се онда шапатом или чак у писаној форми преносила од човека до човека. По Београду се током 1942. године много причало о некоме старцу из Ћуприје који је често падао у транс и тада говорио о крају рата. Такође се приповедало да је једна жена у Саборној цркви у Београду, приликом дочека моштију српских светаца које су пренете из фрушкогорских манастира у Београд, у трансу објавила да ће савезничка војска доћи авионима на светог Прокопија (21. јул) и да ће Срби тада бити слободни.¹⁰⁰² Овакве приче су побуђивале огромно интересовање јавности и такође велика очекивања. Међутим, када би дошао и прошао датум на који је нешто велико што је било предсказано требало да се деси, људи су, после кратког периода разочарења, одмах чуљили уши како би сазнали неки нови судбоносни

¹⁰⁰⁰ Чалић, *Социјална историја Србије...*, 177-190.

¹⁰⁰¹ Михаиловић, *Успомене...*, 65.

¹⁰⁰² Ранковић, *Свакодневни живот...*, 247-248.

датум и неки нови развој ситуације. Управо је на дан светог Прокопија, када су савезничке трупе већ требале да буду у Србији, Драгутин Ранковић у свом дневнику констатовао како се на тај судбоносан дан ипак ништа није десило упркос пророчанству али да се такође већ тада причало о новом судбоносном датуму, Трновој Петки (8. август).¹⁰⁰³

Било је и пророчанстава која су била много детаљнија од пуког назирања када би се рат требао завршити. Тако се у августу 1942. године причало о једном предсказању које је готово таксативно побројало след догађаја, од 19. августа 1942. године, када су се очекивале прве добре вести о подухвату (што су Београђани тумачили да се односи на искрцавање Савезника у Дијепу), па до 26. децембра, када се очекивао повратак краља Петра II у Београд.¹⁰⁰⁴ Ово пророчанство је наводно било из некакве књиге *Барба Хера* из 1939. године, и то пророчанство се чак и у куцаној форми делило по Београду и унутрашњости Србије, а Ранковић пише да је циркулисало и међу Немцима.¹⁰⁰⁵ И други савременици помињу ово пророчанство, само под другим именом. Тако Младен Жујовић наводи као аутора књиге неког Барбанера.¹⁰⁰⁶ Сигурно је реч о истом предсказању и оно је било вероватно италијанског порекла (*Барба Нера – Црна Брада*). Веома је могуће да се међу Београђанима ово пророчанство проширило преко италијанских војника који су били стационирани у граду и који не само да су волели да комуницирају и да се друже са Београђанима, већ су и сами неретко говорили о томе како не одобравају рат и како једва чекају крај истог и Мусолинијев пад.¹⁰⁰⁷ Пророчанство *Барба Хере* је по свему судећи потпуно слудело Београђане и сви су жељно очекивали 16. септембар, када је по предсказању требало да се сруши нешто велико. Људи по граду су се поздрављали узречицом: „Не заборави на шеснаести!“¹⁰⁰⁸ Ранковић сам није био начисто шта да очекује. По свему судећи био је рационалан човек, нимало склон

¹⁰⁰³ Исто, 292.

¹⁰⁰⁴ Исто, 319.

¹⁰⁰⁵ Исто, 326.

¹⁰⁰⁶ Младен Жујовић, *Ратни дневник 2: Југославија у II светском рату*, Врњачка Бања, Интерклима-графика, 2004, 54.

¹⁰⁰⁷ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 362; Војиновић, *NDH и Београду...*, 236; 253. Иван Глиго, конзул НДХ у Београду у обавештајним извештајима наводи како се Италијани у Београду представљају као велики пријатељи Срба, као посећују куће угледнијих грађана о празницима, где се друже и пријатљују, и како су курсеви италијанског језика у граду изузетно популарни.

¹⁰⁰⁸ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 334.

празноверицама, али је и код њега жеља да се рат што пре заврши била јака тако да је у својим списима покушавајо да рационализује како понашање Београђана тако и своје. У крајњој линији, Ранковић пише да оваква предсказања нису рђава већ да су корисна, чак и ако нису истинита, јер чине да Београђани буду ведрије расположени.¹⁰⁰⁹

Поред предсказања која су имала друштвени карактер и која су у одређеној мери била резултат општег стања духа, па и опште социјалне психозе која је била последица рата и окупације, дошло је и до процвата разних облика магијских и окултних ритуала, врачања и гатања на индивидуалном нивоу. Ове појаве, као што је већ речено, нису биле реткост у Београду ни пре рата, али је ситуација у којој се нашао огроман број људи, који нису знали шта се дешавало са њиховим најближима, са члановима породице и пријатељима, који су били у очајној финансијској ситуацији, без прихода и средстава за живот, без посла, изузетно је погодовала онима који нису презали од тога да искорите очај других за сопствену материјалну корист. Власти су покушавале да упозоре грађане на то да се у таквим случајевима углавном радило о криминалцима и варалицама чији су мотиви или материјална корист или уношење немира међу грађане.¹⁰¹⁰ Ипак, упркос труду да се ове појаве сузбију, чак и путем полицијског и судског прогона, оне су се све више и више шириле градом. Добра илустрација распрострањености појава попут гатања, врачања, предсказивања и прорицања судбине је то да су се разни астролози и видовњаци рекламирали и путем режимске штампе, у листовима попут *Новог времена* или *Српског народа*. Тако је у броју *Српског народа* од 30. јануара 1943. године објављен велики оглас на задњој страни у којем се рекламира *Астролошки биро Радосављевић*, из Сопота, у којем стоји да тај Радосављевић, „велики добротвор човечанства и истраживач из области астролошких наука“, нуди бесплатно помоћ свима заинтересованима, те да предвиђа будућност и тумачи снове.¹⁰¹¹

О томе какво је било стање духа у граду и колико је била јака жеља да се побегне из чељусти неизвесности, бриге и страха, макар и у свет самообмане,

¹⁰⁰⁹ Исто.

¹⁰¹⁰ Непознати аутор, „Не наседајте подметнутим пророцима“, *Српски народ*, бр. 6, 10. јул 1942, 10.

¹⁰¹¹ „Ваша судбина бесплатно“, *Српски народ*, бр. 4, 30. јануар 1943, 16.

говори и чињеница да на деловање пророка, врачара и видовњака нису били имуни ни образовани и иначе рационални и интелигентни људи. Аритон Михаиловић, драмски писац и књижевни критичар, који се углавном дружио да људима из сопствене бранше, у свом дневнику је забележио како „више него икада посла имају врачаре и видовити људи. [...] Не може човек да поседи дуже у једном друштву а да не слуша глупости тих пророка и о врачарама“.¹⁰¹² Поједини представници немачких власти су јавно причали како се неки српски политичари консултују са врачарама.¹⁰¹³ Дејан Медаковић је забележио једну анегдоту коју му је испричао његов бивши професор из Карловачке гимназије Глиша Микић, који је за време рата, исто као и Медаковић, избегао у Србију. Опомињући га да не буде лаковеран, испричао му је причу о попу Милораду из села Лаћарка у Срему, који је исто био избеглица, који је иначе био поуздан и разуман свештеник али који је, пошто су му сина јединца одвеле усташе, скоро потпуно изгубио разум. Распитијући се за сина код знаних и незнаних људи, тек се смирио када му је једна врачара рекла да му је син жив и здрав и да се налази у Немачкој на раду.¹⁰¹⁴ Када је питао попу Милорада како то да један свештеник може да верује врачари, поп му је љутито одговорио да је видовитост дар божји. Слично је важило и за свештенике других вероисповести. Примера ради, у извештајима дипломатских представника НДХ у Београду може се прочитати како се Старокатолички жупник у Београду Марко Калођера хвалио да је видовит и како је он предвиђао да ће крај рату наступити 6. октобра 1942. године.¹⁰¹⁵ У неку руку су и поп Милорад и жупник Калођера имали за право – црква није порицала да је натприродна актвност могућа али је напомињала да она може бити дата само из два извора: или од Бога или од ђавола.¹⁰¹⁶

¹⁰¹² Михаиловић, *Успомене...*, 65.

¹⁰¹³ Војиновић, *NDH и Beogradu...*, 208.

¹⁰¹⁴ Медаковић, *Ephemeris II...*, 185-186.

¹⁰¹⁵ Војиновић, *NDH и Beogradu...*, 156.

¹⁰¹⁶ Радић, *Народна веровања...*, 11.

КЊИЖЕВНИ ЖИВОТ, ИЗДАВАШТВО И БИБЛИОТЕКЕ

Културна политика под окупацијом

Када се размишља о променама које су задесиле културни живот и које су утицале на духовну надоградњу житеља српске престонице, искаче у први план чињеница да се највећа промена у односу на предратни период могла уочити на пољу књижевности, која је у потпуности била подређена контроли окупационих власти и укључена у машинерију која је имала задатак да промовише пропагандне и идеолошке циљеве Немаца и њихових српских помагача. Српска књижевност, као интегрални део једног много већег корпуса који би се могао назвати и југословенским стваралачким и културним духом, која је иначе кроз своју историју показала изузетну отпорност и виталну снагу, чак и у историјским тренуцима када је притисак вршен на њу био изузетан и веома јак, скоро се у потпуности урушила у тешким приликама Другог светског рата.¹⁰¹⁷ Књижевност која је одолевала притисцима аутократа који су седели на српском и југословенском престолу, која је пркосила вољи моћника који су из министарских кабинета покушавали да је усмере, обуздају или угуше и која је управо захваљујући свом неуништивом духу постала део великог европског и светског културног простора, за време немачке окупације је провинцијализована, идеологизована, њена оштрица је отупљена, а књижевници, велики српски писци и песници, су заплашени, малтретирани и остављени без средстава за живот, што је код већине књижевника условило готово потпуну пасивизацију, повлачење у себе и изолацију из јавног и културног живота.¹⁰¹⁸ Српска књижевност у периоду окупације, заправо сурогат правог књижевног стваралаштва, која је требала да замени и истисне оно што су генерације српских и југословенских мислилаца и великана писане речи стварали и неговали деценијама, била је у највећој мери

¹⁰¹⁷ Бојан Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, Београд, Службени гласник, 2008, 88.

¹⁰¹⁸ Бојан Ђорђевић, „Smisao intelektualnog angažmana u ratu i okupaciji“, у: Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.), *Intelektualci i rat 1939-1947*, dio 1, Zagreb 2013, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 107-114; Љиљана Вулегић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, Ј. Вулегић, 2005, 190-214. Аритон Михаиловић, писац и драматург, у свом дневнику пише: „За интелектуалце који свој рад везују за ход светских и домаћих догађаја, ова ситуација је најмучнија. Њихов унутрашњи свет и назови не подударују се са стварношћу. Они осећају да нису своји и да рад који се тражи од њих није онај који ће умирити њихову савест, народну или расну савест. Тај бол се лако не преболева, а догађаји газе немилосрдно и савести и душе и идеје. Радити, значи објавити и рат самом себи; не радити, значи бити саботером и сумњивим којима се спрема у најсрећнијем случају логор у Немачкој, ако не нешто горе“. Михаиловић, *Успомене...*, 8.

јалова и банална, ускогруда и провинцијалана, у потпуности подређена једном анахроним и ишчашеном погледу на свет који је настао у главама људи који су у оквиру српског колаборационистичког система били задужени за креирање просветне и културне политике.¹⁰¹⁹ Креатори српске културне политике у периоду окупације, у предратно доба углавном неостварени људи са маргина српске културе и паракултуре, покушали су да српску књижевност уклопе у шаблон који је био сразмеран улози српског народа у „Новој Европи“.¹⁰²⁰ Промовисане су теме које су властима биле блиске, попут романтизованих предства српске прошлости, патријархалног живота српске сеоске задруге, култа домаћина, култа светосавља или, са друге стране, критика урбаног и модерног, вулгарни антикомунизам и антисемитизам, слављење „европског“ духа, који су оличавали Немци и националсоцијалисти, и њихове борбе против „уништитеља“ и „кваритеља“ тог духа.¹⁰²¹ Национализам, односно уска интерпретација национализма (који је виђен као „сублимисана тежња за повратком тзв. изворном и неукраљаном врелу српске духовности“), који је био заједнички именитељ наведених тема, био је идеолошка основа на којој је почивала целокупна диригована култура, дакле и целокупна књижевна продукција.¹⁰²² Није само сиромашна и диригована књижевност обележила овај период, већ и девастација појединих културних институција од националног значаја, пре свих великих београдских библиотека, које су биле праве ризнице писане речи. Можда је најпримереније одељак о књижевности у периоду рата и окупације започети описом тужне судбине београдских библиотека.

¹⁰¹⁹ Велибор Јонић, који је током окупације обнашао дужност министра просвете, кратко и језгровито је на саслушању 1945. године објаснио шта је била основа колаборационистичке културне политике. На питање иследника шта подразумева израз „национални дух“, који је био мотив целокупне просветне и културне политике колаборациониста, Јонић је одговорио: „Под изразом „национални дух“ подразумевана је наша народна традиција, васпитавање у националном духу имало је створити тип нашег српског човека, насупротив безбојном интернационалном типу, какав је стваран под утицајем неконтролисаних међународних струјања, путем радија, филмова, музике и других савремених техничких средстава општења“. ВА, ЧА, К-269, ф. 3, бр. 17, Записник о саслушању Велибора Јонића, 78.

¹⁰²⁰ Бојан Ђорђевић их назива „лумпенинтелектуалцима слабог угледа са јаким осећајем осујећености“. Видети: Ђорђевић, „Srpski intelektualci u okupaciji...“, 271.

¹⁰²¹ Милан Ристовић, „Изопачени град у идеологији српских колаборациониста 1941–1945“, *Нова српска политичка мисао*, vol. XI, no. 1-4, 2006, 67-79; Aleksandar Stojanović, „The City and urban culture in Serbian right-wing ideology“, у: Vladimir Mako, Mirjana Roter Blagojević, Marta Vuković Lazar (ed.), *International conference Architecture & Ideology*, Belgrade, Faculty of Architecture, University of Belgrade, 2012, 216-223.

¹⁰²² Ђорђевић, *Српска култура...*, 72.

Београдске библиотеке

Књижевни живот српске престонице је у самом почетку периода окупације био, пре свега другог, обележен ужасним разарањем Народне библиотеке у Београду, која је у ваздушним нападима снага *Luftwaffe* у ноћи између 6. и 7. априла 1941. године, била погођена запаљивим бомбама, што је довело до уништења готово целокупног њеног фонда. Нису страдале само муком сакупљене књиге, којих је према неким подацима до 1941. године било готово 600.000, већ и непроцењиво културно благо, углавном стари српски рукописи, повеље и документи, као и сва штампа из периода између 18. века и почетка 20. века, као и небројена писма, мапе и географске карте.¹⁰²³ Штета је била огромна и ненадокнадива, према проценама изгорело је око 350.000 књига и око 500.000 различитих свесака.¹⁰²⁴ До уништења културног блага је дошло упркос томе што се пре рата озбиљно размишљало како то благо заштитити у случају ратног стања. Још почетком рата, 1939. године, формулисан је план евакуације културних добара у случају напада на Југославију и овим планом је предвиђено да се из најзначајнијих државних институција важан материјал безбедно спакује и спроведе на унапред одређене локације широм земље. Поступајући према овом плану, управник Народне библиотеке у Београду Драгослав Илић је најдрагоценији материјал спремио за транспорт још 1. априла 1941. године, али је у наредним данима обавештен од стране Министарства просвете да се евакуација ипак неће извршити, због техничких немогућности.¹⁰²⁵ Грађа је обезбеђена на онај начин на који су услови то дозвољавали – спремљена је у подрум, који је био плитак и од цигала, што заправо није представљало никакву заштиту за исту.

Крај око Народне библиотеке (Косанчићев венац) је жестоко бомбардован у поподневним и вечерњим часовима 6. априла и том приликом је запаљива бомба погодила зграду библиотеке. Није било могућности да се пожар заустави и током

¹⁰²³ М. Ј. „Народна библиотека“, *Обнова*, бр. 11, 17. јул 1941, 5.

¹⁰²⁴ Кресо, *Нјетаска окупациона управа...*, 42; 135.

¹⁰²⁵ Љубомир Дурковић-Јакшић, „О пропасти Народне библиотеке у Београду 1941. и судбини њених реткости“, *Археографски прилози*, бр. 6-7, 1984-1985, 8-9. Министар просвете Милош Трифуновић је 3. априла разговарао са управником Народне библиотеке Драгославом Илићем, управником Државне штампарије Момчилом Милошевићем, управником Државног архива Александром Арнаутовићем и управником Музеја кнеза Павла Миланом Кашанином и у том разговору их обавестио да евакуација културних добара из престоничких институција није била изводива. Илић је обавештен да није могуће одвојити два камиона који су требали да вредну грађу из Народне библиотеке отпреме до манастира Благовештење у Кабларској клисури.

ноћи је највећи део зграде изгорео. Према сведочењима радника библиотеке који су се налазили у близини током прве вечери и наредних дана, пожар је тињао и није се потпуно угасио ни током наредна три дана.¹⁰²⁶ Током јула 1941. поставило се у јавности питање одговорности за страдање библиотеке и драгоцености из њених фондова. Истрагу је преко новина предводио Милан Јовановић Стојимировић, који је сматрао да управник Илић није учинио све што је било у његовој моћи да се драгоцености спасу, оптужујући га за јавашлук и небригу.¹⁰²⁷ Управник Драгослав Илић се преко штампе бранио од напада, сваљујући кривицу на Министарство просвете и на предратну власт уопште, коју је оптуживао да није имала слуха за проблеме са којима се Народна библиотека суочавала током дугог низа година.¹⁰²⁸ До краја 1941. године спроведена је и званична истрага. При Комесаријату Министарства просвете формирана је комисија која је требала да испита све сведоке и утврди ко је сносио највећу кривицу за страдање библиотеке. Пошто су узете изјаве и саслушани сви сведоци, комисија је ослободила Драгослава Илића одговорности и кривицу свалила „на одговорне више државне власти до 6. априла 1941. године, које се, поред свега заузимања управа и пријатеља Народне библиотеке после Уједињења, нису постарале да једна таква важна установа добије модерну зграду са бетонираним трезорима, у којима је једино могуће очувати драгоцене рукописе и књиге, у случају ма каквог пожара. На другом месту, пропасти Библиотеке допринела је и одлука Министарства просвете I пов. бр. 15, од 3. априла 1941. год, којом је било наређено да се ни Народна библиотека ни друге просветно-културне уставоне не однесу из Београда, због тога што министар војске није могао дати потребна превозна средства“.¹⁰²⁹ Оваква одлука је била и политички и пропагандно опортунa, а уз то је била и прилично исправна. Властима је погодновало да искористе трагичну судбину културног блага Народне библиотеке како би напали предратну југословенску власт. Одговорност Немаца се, наравно, није испитивала. Међутим, то што је ослобођен одговорности за страдање библиотеке није помогло

¹⁰²⁶ Најдетаљнији опис страдања Народне библиотеке даје Љубомир Дурковић-Јакшић, који се позива на сачуване документе из Архива Србије и Архива САНУ који се односе на истрагу о одговорности за пропаст библиотеке коју је вршио Комесаријат Министарства просвете током лета и јесени 1941. године. Видети: Дурковић-Јакшић, „О пропасти Народне библиотеке...“, 7-50.

¹⁰²⁷ М. Ј. „Народна библиотека“, *Обнова*, бр. 11, 17. јул 1941, 5.

¹⁰²⁸ Драгутин Илић, „Зашто је изгорела Народна библиотека“, *Обнова*, бр. 17, 24. јул 1941, 5.

¹⁰²⁹ Дурковић-Јакшић, „О пропасти Народне библиотеке...“, 28-29.

управнику Драгославу Илићу, који је био смењен са функције, а на место управника је постављен Ђорђе Радојичић, дотадашњи шеф одсека за старе књиге. Ни Ђорђе Радојичић није дочекао крај рата као управник, смењен је у марту 1944. године а уместо њега је за управника постављен Момир Вељковић, бивши управник Народног позоришта.¹⁰³⁰

Проналажење адекватног смештаја за оно што је од библиотечког богатства преостало, као и почетак обнове библиотечког фонда, представљени су као приоритети нових колаборационистичких власти, посебно оних појединаца који су у новим приликама одлучивали о културној политици. Током лета 1941. године Народна библиотека је привремено смештена у просторије Феријалног савеза у Француској улици 36 (Позоришној), иако те просторије нису испуњавале услове које су институцији каква је била библиотека били неопходни.¹⁰³¹ Преко штампе се апеловало на јавност да помогне раду библиотеке а богатим појединцима да одвоје материјална средства за њено збрињавање. Неадекватан смештај је представљао све већи проблем, јер зграда у којој је библиотека била привремено смештена није могла да прими оно што је од књига спасено, нити оно што су грађани и друге културне и просветне институције касније донирале. Сматрало се да би добро решење било да се Народна библиотека трајно смести у зграду Соколског друштва *Матица* у Делиградској улици, обзиром да су соколска удружења одлуком окупаторских власти била забрањена.¹⁰³² Такође, шпекулисало се да ће Народној библиотеци бити додељен један празан плац у центру Београда и да ће се на том празном плацу градити нова библиотечка зграда када прилике то буду дозволиле.¹⁰³³ Ипак, упркос најавама и обећањима да ће проблем бити решен, и упркос обећању Драгомира Јовановића да ће Управа града Београда пронаћи адекватан простор, ово питање је остало нерешено а библиотека

¹⁰³⁰ Непознати аутор, „Промене у Народној библиотеци“, *Ново време*, бр. 907, 31. март 1944, 3.

¹⁰³¹ S., „Народна библиотека још нема своју зграду!“, *Обнова*, бр. 26, 2. август 1941, 5.

¹⁰³² Непознати аутор, „Народна библиотека је добила велики број књига, али јој је неопходно потребна зграда за смештај“, *Ново време*, бр. 50, 6. јул 1941, 5.

¹⁰³³ Према гласинама које су се током 1942. године шириле градом, односно према информацијама и полуинформацијама које су имали запослени у библиотеци, разматрале су се две опције: или плац на углу Краљевог трга (Студентског трга) и Вишњићеве улице или плац на углу Југовићеве, Симине и Капетан Мишине улице. Видети: Ранковић, *Свакодневни живот...*, 267.

затворена за посетиоце.¹⁰³⁴ У лето 1943. године одлучено је да се Народна библиотека трајно пресели из Француске 36 у просторије *Дома св. Саве*, у Душановој 13, уз то да је зграду прво требало адаптирати за ту намену.¹⁰³⁵ Од те намере ипак није било ништа.¹⁰³⁶ Иако је, уз велики напор запослених у библиотеци и грађана који су добровољно притекли у помоћ, скоро целокупан инвентар пребачен у нову зграду, по наређењу немачке команде су просторије у Душановој улици морале бити испражњене, јер је зграда реквирирана за потребе немачке војне силе.¹⁰³⁷ Књиге су враћене у привремени смештај у згради у Француској улици, а неки вреднији примерци су депоновани у трезор Народне банке, због страха од савезничког бомбардовања.

Одмах по успостављању колаборационистичког апарата, а у циљу оживљавања културног живота у Београду, и пошто је Народна библиотека добила на коришћење привремене просторије у Француској улици, покренута је велика акција прикупљања књига, новина и друге грађе у циљу обнављања библиотечког фонда. Тадашњи управник Драгослав Илић је преко штампе упутио молбу другим културним институцијама и појединцима да помогну Народну библиотеку, да јој поклоне дупликате које поседују у својим фондовима и да донирају књиге из својих приватних збирки и колекција.¹⁰³⁸ Акцију је међу првима подржао комесар Министарства просвете Ристо Јојић и уз њега многи други чланови колаборационистичке управе али и многи књижевници и други људи из сфере уметности и културе.¹⁰³⁹ Акција која је на овај начин започета у мају 1941. године трајала је све до краја окупације.¹⁰⁴⁰ Обзиром на све околности,

¹⁰³⁴ Б. Ј. Л., „Најновији напори на обнови Народне библиотеке“, *Понедељак*, бр. 17, 24. новембар 1941, 4; Ђ. И., „Народна библиотека добиће нову зграду“, *Ново време*, бр. 434, 30. новембар 1942, 4.

¹⁰³⁵ Непознати аутор, „Народна библиотека добила зграду“, *Ново време*, бр. 669, 6. јун 1943, 4; Непознати аутор, „Обновљена Народна библиотека сели се у дом св. Саве – Досад је смештено 10.000 примерака“, *Обнова*, бр. 631, 29. јул 1943, 4.

¹⁰³⁶ Непознати аутор, „Народна библиотека се не сели“, *Ново време*, бр. 693, 03. 08. 1943, 4.

¹⁰³⁷ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 573.

¹⁰³⁸ „Свака књига данас поклоњена Народној библиотеци, биће камен којим ћемо поново саградити средиште наше културе и споменик прошлости којим се поносимо“. Погледати: Драгослав Илић, „Народна библиотека може бити обновљена само на исти начин на који је и основана – Сви Срби треба да помогну Народну библиотеку прилозима у књигама“, *Ново време*, бр. 4, 19. мај 1941, 5.

¹⁰³⁹ Милан Стоимировић-Јовановић, „Шта је потребно нашој Народној библиотеци“, *Обнова*, бр. 155, 1. јануар 1942, 7.

¹⁰⁴⁰ Бојан Ђорђевић, *Летопис културног живота Србије под окупацијом 1941–1944*, Нови Сад-Београд, Матица српска-Институт за књижевност и уметност, 2001, 19.

акција обнове библиотеке се може сматрати изузетно успешном – велик број Београђана је уступио библиотеци своје књиге, новине, часописе, писма, мапе и карте, а то су учиниле и бројне институције културе и просвете, друге библиотеке, институти, факултети при Универзитету у Београду, бројна предратна удружења грађана, државне институције и гимназије и школе.¹⁰⁴¹ Већ је у септембру 1941. године нови фонд Народне библиотеке бројао је више од 40.000 књига.¹⁰⁴² Током окупације се број књига и свесака које су чиниле нову збирку стално увећавао. Схватајући да су активности везане за обнову фонда библиотеке представљале веома zgodно пропагандно оруђе, своје поклоне и донације приложили су и бројни колаборационистички званичници и чланови немачког окупационог апарата. Тако је председник владе Милан Недић поклатио библиотеци два ретка дела српске средњевековне књижевности, министар просвете Велибор Јонић неколико хиљада књига а Ђура Котур, челник Националне службе за обнову Србије светосавску *Крмчију*.¹⁰⁴³ Међу дародавцима се нашло и издавачко предузеће *Југоисток*, издавачка кућа под контролом немачког пропагандног одељења у Србији, које је библиотеци поклатило своју целокупну продукцију од 1941. године, укупно око 1.000 наслова.¹⁰⁴⁴

Поред Народне библиотеке, која је током целог периода окупације била онеспособљена да се бави својом изворном делатношћу, у Београду су у истом периоду ипак постојале установе које су избегле трагичну судбину ове институције и које су биле у могућности да читаоцима позајмљују књиге и периодичку, пре свих Градска библиотека и Универзитетска библиотека. Градска

¹⁰⁴¹ У првој години трајања акције највећи дародавци библиотеке су били Министарство унутрашњих послова, Друштво *Свети Сава* и *Српска књижевна задруга*. Видети: Непознати аутор, „Благодарећи знатним прилозима Народна библиотека полако обнавља уништenu књижницу“, *Обнова*, бр. 189, 14. фебруар 1942, 11.

¹⁰⁴² Према извештају шефа управног штаба војног заповедника Србије Харалда Турнера од 6. септембра 1941. године, наведен у: Жарко Вујошевић, „Kunst- und Denkmalschutz у окупираном Београду“, *Наслеђе*, бр. 4, 2002, 124.

¹⁰⁴³ Ђ. И., „Поклон Претседника владе Народной библиотеци: Два стара српска рукописа: „Исповест монаха“ из 13 века и Теодосијев „Живот Св. Саве“ из 16 века“, *Ново време*, бр. 476, 18. новембар 1942, 3; Непознати аутор, „Министар просвете г. Јонић уступио неколико хиљада књига Народной библиотеци – Заједно са књигама Народна библиотека је добила и полице које су јој необично потребне“, *Ново време*, бр. 225, 25. јануар 1942, 5; Непознати аутор, „Омладина Националне службе поклатила је Народной библиотеци „Крмчију св. Саве“, *Ново време*, бр. 486, 29. новембар 1942, 3.

¹⁰⁴⁴ Непознати аутор, „Југоисток“ за Народну библиотеку“, *Ново време*, бр. 467, 7. новембар 1942, 3.

библиотека, која је радила у склопу Музеја града Београда, је у годинама пред рат постала изузетно значајна културно-просветна установа, са више хиљада чланова и са изузетно богатим библиотечким фондом а најзаслужнија за квалитетан рад и развој библиотеке била је управница др Марија Илић-Агапова.¹⁰⁴⁵ У бомбардовању Београда у априлу 1941. године, зграда Музеја града у Змај-Јовиној улици је тешко оштећена запаљивом бомбом и, упркос предузетим активностима да се штета у случају напада спречи, страдао је велик део културног блага који је био похрањен у музеју. Пожртвованом акцијом запослених највећи део библиотечке збирке је ипак остао неоштећен.¹⁰⁴⁶ У мају месецу 1941. године је процењена штета и започело се са радовима на санацији објекта библиотеке, како би она што пре била у могућности да настави са радом.¹⁰⁴⁷ Том приликом је утврђено да је приликом бомбардовања и пожара који је уследио уништено 3.978 а оштећено 2.708 књига.¹⁰⁴⁸ Санација објекта је завршена у октобру 1941. године и Градска библиотека је свечано отпочела са радом 22. децембра исте године. Библиотека је релативно несметано радила током 1942. и 1943. године, сваким даном осим петка од 8 до 14 часова а недељом од 9 до 12 часова. У том периоду рад библиотеке је повремено био прекидан услед недостатка огрева. Током окупације је прецизно вођена статистика чланова и позајмица, па се данас зна да је од поновног отварања библиотеке крајем 1941. године до јуна 1942. године било 23.828 посета и да је у истом периоду издато 22.038 књига, док је током 1943. године било 31.905 посета а издато је 32.457 књига.¹⁰⁴⁹ Библиотека града Београда је обуставила рад током 1944. године а због страха да би библиотечка грађа могла бити уништена у савезничком бомбардовању града, а велик део библиотечких драгоцености, заједно са другим културним благом које је било у власништву Музеја града Београда, похрањен је у трезор Народне банке.¹⁰⁵⁰

Универзитетска библиотека је такође била поштеђена већих разарања током априлског бомбардовања. Директних погодака на зграду библиотеке није

¹⁰⁴⁵ Дурковић-Јакшић, *Библиотека града Београда...*, 111.

¹⁰⁴⁶ „Страдање музеја у рату“, <http://www.mgb.org.rs/%D0%BE-muzeju/istorijat-muzeja/1941>, приступљено 11. децембра 2015. године.

¹⁰⁴⁷ Јелица Стаменковић (ур.), *70 година Музеја града Београда: 1903–1973*, Београд, Музеј града Београда, 1973, 17-18.

¹⁰⁴⁸ Дурковић-Јакић, *Библиотека града Београда...*, 114.

¹⁰⁴⁹ *Исто*, 114.

¹⁰⁵⁰ *Исто*, 119.

било али се десило да су од детонација бомби у околини попуцали прозори на згради а дошло је и до друге мање материјалне штете. Већи проблем за библиотеку и њену грађу представљала је чињеница да су током априла 1941. године зграду библиотеке за своје потребе користили припадници немачке војске. Када су Немци изашли из зграде, утврђена је штета (уништено је 587 књига) и отпочело се са нужним поправкама, а о свему је писмено извештен Ректор Универзитета у Београду.¹⁰⁵¹ У октобру 1941. године Универзитетска библиотека је обновила рад, пошто је зграда санирана, извршена ревизија књига и пошто је дотадашњи управник библиотеке Урош Џонић пензионисан.¹⁰⁵² За вршиоца дужности управника Универзитетске библиотеке постављен је Лазар Мирковић, професор Богословског факултета.¹⁰⁵³ У тренутку поновног отварања библиотеке она је располагала са око 160.000 различитих књига, углавном стручне литературе. Иако је Универзитетска библиотека првенствено била намењена професорима Универзитета и студентима, у периоду окупације њена врата су била отворена и за остале грађане, првенствено због тога што у том периоду Народна библиотека није радила.¹⁰⁵⁴ Према новинским текстовима из 1942. и 1943. године, може се закључити да је Универзитетска библиотека била веома посећена и да је у том периоду значајно увећала свој фонд књига и часописа. Истовремено је дошло до нове промене на челу институције и од септембра 1942. године за управника је постављен професор Педагошке школе Милорад Ванлић.¹⁰⁵⁵ Због своје атрактивне локације и репрезентативне зграде, Универзитетска библиотека је цело време окупације била интересантна немачким војним властима, које су у неколико наврата покушале да преузму зграду и искористе је за сопствене потребе. Челни људи библиотеке су због тога у неколико наврата интервенисали код представника Београдског Универзитета и Министарства просвете, који су

¹⁰⁵¹ Радосав Марковић, *Универзитетска библиотека у Београду: 1921–1945*, Београд, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке републике Србије, 1968, 101.

¹⁰⁵² Непознати аутор, „Универзитетска библиотека ће ускоро отпочети да ради са публиком“, *Обнова*, бр. 88, 15. октобар 1941, 4.

¹⁰⁵³ Непознати аутор, „Универзитетска библиотека треба ускоро да буде отворена“, *Обнова*, бр. 281, 6. јун 1942, 4.

¹⁰⁵⁴ Милош Марковић, „Универзитетска библиотека има 160.000 књига из разних области“, *Понедељак*, бр. 20, 15. децембар 1941, 3.

¹⁰⁵⁵ Милорад Марковић, „Универзитетска библиотека има 300.000 научних књига“, *Ново време*, бр. 455, 24. октобар 1942, 4.

даље ургирали код немачких власти.¹⁰⁵⁶ Интервенције су изгледа биле успешне јер је библиотека остала у својој згради до краја рата. Треба поменути и то да је Универзитетска библиотека издавала књиге припадницима немачке војске, преко мајора др Герстнера (Hermann Gerstner), који је водио специјалну евиденцију и за сваку узету књигу издавао специјални реверс.¹⁰⁵⁷ Издавање књига немачким војницима одобрио је Ректор Универзитета.¹⁰⁵⁸

Поред поменутих библиотека, током окупације радило је још неколико институтција које су грађанима позајмљивале књиге. Током рата радила је библиотека Радничке коморе као и библиотека Главног савеза земљорадничких задруга, која је у тешким условима обновила рад током окупације. Отворене су и многе позајмне библиотеке, и то у посебним одељењима у књижарама, где су се на читање могле добити књиге које се нису налазиле на списковима забрањених књига.¹⁰⁵⁹

Штампарије и издаваштво

Уништење Народне библиотеке и неприлике које су задесиле остале библиотечке институције нису били једини разлози због којих је књижевни живот у Београду током окупације пао на ниске гране. Културна политика немачких окупационих власти и српских колаборациониста је учинила да књижевна продукција готово замре. То није била само последица цензуре и идеолошког глајхшалтовања већ и готово физичког уништења штампарства и издаваштва у Београду и остатку Србије. Београд је 1940. године био центар веома живе штампарске, издавачке и књижевне делатности. Тада је у Београду деловало 75 приватних, 20 државних, 15 надлештвених и 9 неконтролисаних (дивљих) штампарија.¹⁰⁶⁰ Приватне штампарије су углавном биле повезане са великим издавачким предузећима, попут *Политике*, *Правде*, *Времена* или *Народне мисли*, са политичким партијама или са великим књижарима и издавачима. То је условило да продукција штампаног материјала буде огромна, упркос томе што је

¹⁰⁵⁶ Архив Универзитетске библиотеке (АУБ), бр. 655 од 8. октобра 1941. године.

¹⁰⁵⁷ Gudrun Wirtz, Stephan Kellner, „Belgrad – München – Belgrad: Übergabe von Werken aus dem Verlag Geca Kon an die Serbische Nationalbibliothek“, *Bibliotheksforum Bayern*, Heft 2, 2017, 121-123.

¹⁰⁵⁸ АУБ, бр. 288 од 7. јула 1942. године.

¹⁰⁵⁹ Љубомир Дурковић-Јакшић, „Библиотеке после Другог светског рата до 1968. године“, у: Васа Чубриловић (ур.), *Историја Београда, књига 3*, Београд, Просвета, 1974, 431-432.

¹⁰⁶⁰ Дубовац, „Штампарство у Београду...“, 422.

и у међуратном периоду држава настојала да, колико је то могуће, контролише књижевну продукцију и уметничко стваралаштво. Ипак, захваљујући предузимљивости и способности београдских књижара, попут Геце Кона, Павла Бихалија, Драгослава Петковића, Томе Јовановића, Божидара Сујића или Светислава Цвијановића, као и великој развијености графичке индустрије, Београд је био један од великих издавачких центара у региону и Европи.¹⁰⁶¹

Немачке окупационе власти су у првим месецима окупације ставиле српско издаваштво и штампарство под потпуну контролу. У уредби немачког заповедника у Србији од 16. јула 1941. године, која је регулисала издавање штампаног материјала, наведено је да је за све штампане производе пропагандистичког садржаја у слици и речи, као што су брошуре, плакати, леци или листићи, потребно одобрење Војног заповедника. У уредби даље стоји и да „нова издања књига сваке врсте (романи, стручни списи, школске књиге итд.) треба пре давања у штампу предати мени на решење, да ли за њихово објављивање постоји културна или привредна потреба.“¹⁰⁶² Молбе за одобрење штампања су се слале *Пропагандном одељењу „С“*, где је материјал прегледан и где се заправо и одлучивало о томе хоће ли нека књига добити дозволу за штампање.¹⁰⁶³ Чак и када је нека књига добила одобрење, оно је у сваком тренутку могло бити повучено. Молбе нису могли слати Јевреји и Роми. Истовремено, пропагандно одељење немачке војне управе и различити органи домаћих колаборационистичких власти (полицијски, просветни и пропагандни) су помно пратили рад свих књижара и издавача, и у ту сврху формиране су специјалне картотеке за издаваче, књижаре и антикваре.¹⁰⁶⁴ За издавачку делатност и све што је било у вези са штампом и издаваштвом, заинтересовани су били и припадници немачких обавештајних и безбедносних служби које су деловале на територији окупиране Србије, посебно одељење III БдС (*Заповедник полиције безбедности и службе безбедности*), којим је руководио Хајнц Шретер (Heinz Schroeter).¹⁰⁶⁵ Постоје сведочења да је лично Шретер организовао преглед

¹⁰⁶¹ Јован Пејчић, *Култура и памћење: Београд у историји и литератури*, Београд, Стубови културе, 1998, 34-37.

¹⁰⁶² *Лист уредби војног заповедника у Србији*, бр. 15, 16. јул 1941. године.

¹⁰⁶³ „Уредба о штампању књига и списа“, *Ново време*, бр. 67, 23. јул 1941, 3.

¹⁰⁶⁴ Стојановић, Мраовић, „Увод...“, 61.

¹⁰⁶⁵ *Немачка обавештајна служба IV*, 465.

београдских књижара, када је заплешен и уништен велик број неподобних књига. Наредна фаза у бруталном гушењу издаваштва у Београду је било затварање књижара и штампарија које су биле власништво неаријеваца или које су биле повезане са организацијама које су биле антинацистички расположене у предратном периоду. Тако је угашена већина издавачких кућа које су имале политички карактер и које су биле везане за предратне политичке партије. Такође, поступајући према одредбама о пријављивању и конфискации јеврејске имовине у Србији, по којој је целокупна покретна и непокретна имовина јеврејског становништва Србије требала да припадне Немачком Рајху, припадници немачке окупационе управе запосели су неколико великих и моћних београдских издавачких предузећа, од којих је најзначајније било издавачко предузеће Геце Кона.¹⁰⁶⁶ У јуну 1941. године немачки органи управе су преузели контролу над издавачким предузећем Геце Кона а за управника (комесара) је постављен Адолф Мостбек (Adolf Mostbeck), који је током окупације обављао функцију комесара за јеврејску имовину.¹⁰⁶⁷ Највредније књиге из колекције овог угледног књижара су завршиле у Националној библиотеци у Бечу, а оно што је од фирме остало је 1942. године уступљено издавачкој кући *Југоисток*.¹⁰⁶⁸ Геца Кон је у јесен 1941. године убијен под недовољно разјашњеним околностима.¹⁰⁶⁹

Издавачко предузеће *Југоисток*, којим је руководио Ратко Парезанин, један од најистакнутијих чланова *Збор-а* и један од највећих пропатора антисемитизма и фашистичке идеологије у окупираној Србији, постало је једно од главних издавачких компанија на територији окупиране Србије, а главни циљ деловања тог предузећа је било ширење нацистичке и колаборационистичке пропаганде. Са преузимањем инфраструктуре и залиха *Издавачког предузећа Геце Кона*, и уз свесрдну подршку окупационог апарата и твораца

¹⁰⁶⁶ Aleksić, „Sudbina jevrejskog kapitala...“, 114.

¹⁰⁶⁷ Christina Köstner, „Das Schicksal des Belgrader Verlegers Geca Kon“, *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich*, Heft 1, 2005, 16.

¹⁰⁶⁸ Формално, фирма *Југоисток*, која је заправо била параван за немачку пропаганду у Југославији још од 1937. године, откупила је *Издавачко предузеће Геца Кон А. Д.* за цифру од 24 милиона динара. Видети: Köstner, „Das Schicksal...“, 16; Christina Köstner, „Der lange Schatten nationalsozialistischer „Erwerbungspolitik“: Die Nationalbibliothek in Wien 1938-45“, *medien & zeit: Kommunikation in Vergangenheit und Gegenwart*, Heft 4, 2004, 18-26.

¹⁰⁶⁹ Према једној верзији догађаја, Геца Кон је страдао у логору на Сајмишту, према другој, прво је заједно са групом угледних југословенских Јевреја транспортован у Аустрију, где је био подвргнут испитивању и мучењу, а затим убијен. Велимир Старчевић, *Књига о Геци Кону*, Београд, Просвета, 2011, 26-27.

колаборационистичке културне политике, *Југоисток* је предњачио у броју издатих и штампаних публикација. Увидом у електронски каталог Народне библиотеке у Београду може се закључити да је *Југоисток* у периоду окупације издао скоро 25% свих књига које су штампане и објављене у Београду.¹⁰⁷⁰ Компанија *Југоисток* је углавном објављивала брошуре и књижице пропагандног карактера, које су покривале широк спектар тема од значаја за нацистичку идеологију и за немачки ратни напор. У тим брошурама су се немачки и домаћи пропагандисти дотицали британског империјализма, комунизма, јеврејске завере, масонерије, југословенства и других феномена који су били стандардни део репертоара нацистичке пропаганде. Такође, током целог периода окупације, компанија *Југоисток* је распродавала ранија издања *Издавачког предузећа Геца Кон*, што је лицима која су имала интереса у компанији доносило велики профит. Занимљиво је да први каталог издања фирме *Југоисток* по преузимању компаније Геце Кона, који је издат 1942. године, није био прочишћен од издања која су била политички и идеолошки проблематична за окупатора. Немачке окупационе власти су релативно касно почеле да у Србији спроводе политику цензуре књижевности и тек је средином 1942. године др Герстнер, специјални референт за библиотеке и архиве Штаба војноуправног команданта Србије, наредио да се започне са свеобухватном акцијом пописивања у уклањања непожељних књига и листова из српских библиотека и књижара.¹⁰⁷¹ Тако су се у каталогу фирме *Југоисток* за 1942. годину могле наћи и књиге попут *Ратних мемоара* Дејвида Лојда Џорџа, *Светске револуције* Томаша Гарига Масарика, *Увода у психоанализу* Сигмунда Фројда, *Етике* Баруха Спинозе, чак се преко преко каталога рекламирало и монументално дело *Капитал* Карла Маркса.¹⁰⁷² Када су стигли први спискови забрањених књига и аутора, каталози су повучени и измењени, тако што је на страницама које су рекламирале проскрибоване ауторе и дела печатом утиснута велика ознака *НЕ ВАЖИ*. Већ је у каталогу за наредну 1943. годину пропуст

¹⁰⁷⁰ Током 1942. године у Београду је штампано 117 књига а од тога је било 38 издања *Југоистока*, током 1943. године 173 књиге, од тога 42 *Југоистокове* и током 1944. године 108 књига, од тога 21 издање *Југоистока*. Електронски каталог Народне библиотеке свакако не представља извор који омогућава увид у комплетну библиографију окупационог периода али може врло добро послужити за уочавање одређених тенденција, у конкретном случају доминацију фирме *Југоисток* на диригованом и контролисаном издавачком тржишту у окупираној Србији.

¹⁰⁷¹ Даница Филиповић, „Забрањивање књига за време Другог светског рата“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1, 2012, 91-92.

¹⁰⁷² *Каталог књига Издавачког и прометног А. Д. »Југоисток«*, Београд, Југоисток, 1942.

исправљен и у њему су се могла наћи само она дела која су била по укусу немачких окупационих власти. Прегледом каталога лако се може утврдити да је значајно повећан удео немачких аутора, како у области књижевности, тако и у области стручне литературе.¹⁰⁷³ *Југоисток* је такође био задужен да штампа и оне српске ауторе чија су дела требала да буду окосница нове српске културе, која би била ослобођена погубних утицаја космополитизма, југословенства, модернизма и уопште свега онога што је, према идеологији колаборациониста и националиста, кварило српско национално и духовно биће. Тако је већ у децембру 1941. године најављено да ће *Југоисток* покренути едицију *Српска књига*, у оквиру које је требало да буде штампано укупно 100 наслова. Овај „подухват чистих националних снага да се Србима поново подигне вера у своје моћи и вредности“ предводио је Живко Милићевић, новинар и публициста, а помагали су му Сима Пандуровић, Трифун Ђукић, Урош Џонић и Адолф Шмаус.¹⁰⁷⁴ Овај пројекат је касније усвојио један од носилаца српске колаборационистичке културне политике Владимир Велмар-Јанковић, који је у оквиру Српског цивилног/културног плана разрадио идеју о „сто књига које би сваки Србин требао да прочита“.¹⁰⁷⁵

Још један веома добар пример како се за време окупације уништавала издавачка делатност у Београду је веома добро документован случај *Српске књижевне задруге*, која је у међуратном периоду представљала не само значајну издавачку фирму, већ је била и један од стубова српске и југословенске културе. По завршетку Априлског рата, поступајући по наређењима окупационе управе, представници управе *Српске књижевне задруге* су начинили попис чланова, имовине, хартија од вредности и новца и доставили податке немачкој Окружној команди града и Управи града Београда.¹⁰⁷⁶ Истовремено, управа предвођена др Тихомиром Ђорђевићем је одлучила да *СКЗ* не обнавља рад у периоду окупације јер, према њиховом уверењу, нису постојали услови за самостално и независно деловање, иако је у том смислу било притисака из Министарства просвете. Ипак,

¹⁰⁷³ *Каталог књига Издавачког и прометног А. Д. »Југоисток«*, Београд, Југоисток, 1943.

¹⁰⁷⁴ М. П, „Покретање библиотеке „Српска књига“, *Ново време*, бр. 199, 21. децембар 1941, 5.

¹⁰⁷⁵ Стојановић, *Српски цивилни/културни план...*, 83.

¹⁰⁷⁶ Љубинка Трговчевић, *Историја Српске књижевне задруге*, Београд, Српска књижевна задруга, 1992, 77.

министар просвете Велибор Јонић је у јуну 1942. године издејствовао да се на чело *Српске књижевне задруге* постави комесарска управа (иако се радило о приватном предузећу), на челу са др Светиславом Стефановићем.¹⁰⁷⁷ Већина чланова раније управе, укључујући Тихомира Ђорђевића, Јашу Продановића, Десанку Максимовић и Бранка Лазаревића, није хтела да има везе са новим комесарским руководством Задруге. Светислав Стефановић, који је био један од највећих српских апологета нацизма, добио је могућност не само да креира нову српску културну политику, већ и да измири рачуне са *СКЗ* и припадницима старе управе, са којима је већ дуго био у завади. У тексту у *Новом времену*, који је објављен непосредно по ступању Стефановића на дужност, наведено је да је „у Задрузи владао такав утицај да је створио размирице и нетрпељивост, па је избор дела, као и сав задругин рад, изгубио праву књижевну оријентацију и стари правац рада“.¹⁰⁷⁸ Овим речима се Стефановић заправо обрачунавао са ранијим руководством које је у неколико наврата одбило да штампа његове радове и преводе.¹⁰⁷⁹ Светислав Стефановић је најавио и то да ће се *Српска књижевна задруга* фокусирати на „национални“ књижевни рад, на расветљавање веза између српске културе и Средње Европе, као и „студији о српском народу, анализирању српске расе, његових душевних, антрополошких и других својстава“.¹⁰⁸⁰

Идеолошка везаност комесарске управе *Српске књижевне задруге* за колаборационистичку власт и немачки окупациони режим је била веома јасно уочљива у активностима исте, посебно у одабиру материјала који је уврштаван у план издавачке делатности. Међу књигама *Српске књижевне задруге*, и објављеним и планираним, било је много више немачке литературе и студија о Немцима него у ранијим издањима. Посебно се истичу есеји о немачкој књижевности Јеле Спиридоновић-Савић, Гетеов *Фауст*, студија *Бизмарк и Србија* Ђоке Милојчића и многи други радови.¹⁰⁸¹ Такође, комесарска управа *СКЗ* је из

¹⁰⁷⁷ Ђуро Гавела, *Српска књижевна задруга под окупацијом*, Београд, Српска књижевна задруга, 1945, 6-7.

¹⁰⁷⁸ Милош Марковић, „Нови путеви Српске књижевне задруге“, *Ново време*, бр. 356, 1. јул 1942, 4.

¹⁰⁷⁹ Трговчевић, *Историја Српске књижевне задруге*, 77-78.

¹⁰⁸⁰ Милош Марковић, „Нови путеви Српске књижевне задруге“, *Ново време*, бр. 356, 1. јул 1942, 4.

¹⁰⁸¹ Љубинка Трговчевић, која се бавила историјатом *Српске књижевне задруге*, запазила је да је усмеравање ка немачкој књижевности у извесној мери представљало и отклон од раније

продаје повукла дела која су била политички ослоњена на идеје и покрете који су у новом систему били непожељни, као и радове оних аутора који су се у том периоду нашли на различитим црним листама. Примера ради, повучене су из продаје књиге Јована Јовановића Пиждона *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, Владимира Ћоровића, као и многе друге књиге које су означене као југословенске, интернационалистичке, англофилске или комунистичке.¹⁰⁸² Руководство СКЗ је, осим што је повлађивало политици окупатора, ту културну институцију претворило и у полигон за личну промоцију и материјално богаћење појединаца. Од укупно дванаест књига које су објављене у периоду окупације (у два Задругина *Кола*), чак је осам књига, на овај или онај начин, било повезано са члановима комесарске управе, било да се радило о њиховим оригиналима, преводима или редакцијама.¹⁰⁸³ Посебно је бесрамно било приређивање збирки *Нова антологија српске лирике и Српске савремене приповетке*, у којима се нашло простора и за чланове комесарске управе и њихове радове, али не и за многе великане српске књижевности 19. и 20. века.¹⁰⁸⁴ У знак протеста због тога што се једном тако озбиљном послу приступило на тако шарлатански начин и због тога што, у крајњој линији, нису хтели да имају везе са окупационим институцијама, многи српски писци и песници су одбили да њихова дела буду уврштена у наведене антологије. Најдиректнији је био Иво Андрић, који је писмено поручио да му „није могуће одазвати се вашем позиву ни дати свој прилог за ту Антологију. Као српски приповедач, као дугогодишњи сарадник *Српске књижевне задруге* и члан њеног бившег књижевног одбора, ја бих се у нормалним приликама, разумљиво, одазвао овом позиву. Данас ми то није могуће јер у садашњим изузетним приликама не желим и не могу да учествујем ни у каквим публикацијама, ни са новим ни са раније већ објављеним својим радовима“.¹⁰⁸⁵ Учешће су одбили и Исидора Секулић, Вељко Петровић и Милан Кашанин. На крају, комесарска управа је материјално упропастила *Српску*

уређивачке политике, која је у међуратном периоду у великој мери била окренута француској књижевности. Погледати: Трговчевић, *Историја Српске књижевне задруге*, 84.

¹⁰⁸² Трговчевић, *Историја Српске књижевне задруге*, 87.

¹⁰⁸³ Гавела, *Српска књижевна задруга...*, 12-13.

¹⁰⁸⁴ Гавела, *Српска књижевна задруга...*, 13-17; Трговчевић, *Историја Српске књижевне задруге*, 90-95.

¹⁰⁸⁵ Предраг Палавестра, „Андрићев дневник из Сокобање“, *Свеске задужбине Иве Андрића*, бр. 14, 1998, 22; Трговчевић, *Историја Српске књижевне задруге*, 91-92.

књижевну задругу, распродајући будзашто стара издања и скапајући штетне уговоре чији је једини циљ био богаћење појединаца из управе и са њима повезаних лица.¹⁰⁸⁶

Контрола, притисак и цензура

Затирање културне и књижевне баштине Србије и Београда је процес који трајао током целог периода окупације и акција је коју су на различите начине, различитим средствима, спроводили разни појединци и институције. Оно што нису уништиле немачке запаљиве бомбе и што нису растурили комесари отетих књижара и издавачких кућа, лако су могле да докрајче разне српске институције, пре свих колаборационистичко Министарство просвете, али и високошколске институције и установе културе, попут Универзитета у Београду и Универзитетске библиотеке. Свеобухватну цензуру штампане речи, коју су немачке окупационе власти наметнуле током лета 1942. године, спроводили су управо српски колаборационистички органи власти и њима подређене установе. Нацисти су одмах по успостављању контроле над немачком државом 1933. године отпочели процес обележавања и уклањања непожељне литературе, која је етикетирана као „антинемачка“, а која је заправо представљала скуп најразличитијих књижевних и научних дела која су била противна деструктивном и мрачном духу нацизма. На црним листама и списковима проскрибованих књига су се поред „марксистичке“, „бољшевичке“ и „јеврејске“ литературе, нашли и радови многих либералних аутора, чак и оних десно оријентисаних, посебно радови који су били окарактерисани као пацифистички, критички настројени према немачкој улози у Првом светском рату, или једноставно као „порнографски“ или „дегенеришући“.¹⁰⁸⁷ Ипак, нацистичке власти нису послу цензуре приступиле систематично, тако да током целог периода нацистичке владавине није направљен јединствени списак забрањених аутора и дела, већ су се

¹⁰⁸⁶ Током рада комесарске управе, *Српска књижевна задруга* је свом управнику др Светиславу Стефановићу, на конто разних уговора и обавеза, исплатила више од 600.000 динара, што је представљало огромну своту новца. Стефановић није само узимао хонораре за интелектуални рад, већ је задруги продао и орман, мердевине, пиротски ћилим, писаћи сто, фотеље и урамљену фотографију самога себе. Погледати: Гавела, *Српска књижевна задруга...*, 40-50.

¹⁰⁸⁷ Leonidas Hill, „The Nazi Attack on “Un-German Literature”, 1933–1945“, у: Jonathan Rose (ed.), *The Holocaust and the Book – Destruction and Preservation*, Boston, University of Massachusetts Press, 2001, 13.

тим послом бавили различити државни, партијски и културни органи.¹⁰⁸⁸ Слично је било и у окупираној Србији. Иако је већ у мају 1941. године обелодањено да ће цензуру свог штампаног материјала у Србији обављати Штаб војноуправног команданта Србије, у пракси је ова политика заживела тек у лето 1942. године. У међувремену, за одобравање рада и надзор над радом књижевних, уметничких, научних и културно-просветних установа и друштава, као и за управу и надзор над просветно-научним државним установама, организацију државне издавачке делатности и надзор над приватном издавачком делатношћу, било је надлежно колаборационистичко Министарство просвете и вера.¹⁰⁸⁹

У јуну 1942. године, у складу са службеним упутством команданта оружаних снага на Југоистоку за пропагандне јединице на командном подручју команданта оружаних снага, према којем је *Пропагандном одељењу „С“* у надлежност спадала цензура и руковођење целокупном публицистичком делатношћу, немачке окупационе власти су започеле процес цензуре и забране непожељне литературе у Србији.¹⁰⁹⁰ Мајор Герстнер, који је при Штабу војноуправног заповедника Србије био задужен за цензуру књига, усмено је обавестио управника Универзитетске библиотеке Лазара Мирковића да је неопходно да се што је пре могуће започне процес уклањања нежељених књига из свих одељења Универзитетске библиотеке. Књиге које су означене као „антинемачке“, „марксистичко-комунистичке“ и књиге које су написали јеврејски аутори, морале су бити издвојене и чуване у посебном фонду а за тај фонд је било неопходно направити посебну картотеку.¹⁰⁹¹ Пошто су упутства мајора Герстнера била штура и нејасна, управа Универзитетске библиотеке је тражила појашњена и ради кларификације обавеза и дужности, те се са Герстнером, ради консултација састала библиотекарка Смиља Мишић.¹⁰⁹² На том састанку Герстнер није могао да да детаљније и прецизније информације, тако да је персонал Универзитетске

¹⁰⁸⁸ Volker Dahm, „Die nationalsozialistische Schrifttumspolitik nach dem 10. Mai 1933“, у: Ulrich Walberer (ed.), *10. Mai 1933: Bücherverbrennung in Deutschland und die Folgen*, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch, 1983, 43.

¹⁰⁸⁹ Шкодрић, *Министарство просвете и вера...*, 74.

¹⁰⁹⁰ „Dodatak b uz prilog 12 naređenja komandanta oružanih snaga na Jugoistoku, Ia, str. pov. br. 1000/42 od 1. 5. 1942“, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XII, књига 2, Београд, Војноиздавачки завод, 1976, 372.

¹⁰⁹¹ АУБ, бр. 171 од 1. јуна 1942. године.

¹⁰⁹² Никола Марковић, Даница Филиповић, *Забрањивање књига у окупираној Србији 1941–1944*, Београд, Универзитетска библиотека ”Светозар Марковић”, 2012, 18.

библиотеке морао сам да се сналази у спровођењу овог тужног задатка. Како би идентификовали јеврејске писце и „проционисте“, користили су се *Јеврејским лексиконом*, енциклопедијом јеврејске историје и културе која је штампана у Немачкој крајем 20-их година 20. века.¹⁰⁹³ Са друге стране, издвајање „антинемачке“ и „марксистичко-комунистичке“ литературе без детаљних упутстава је представљало много тежи задатак. Управа Универзитетске библиотеке се још једном обратила немачким властима да им пошаљу спискове непожељних књига и овог пута су им окупатори изашли у сусрет, достављајући листе које су садржале неколико хиљада проскрибованих наслова, на којима је било и много дела из српске и југословенске књижевности.¹⁰⁹⁴

Отприлике у исто време су се и српски колаборационистички органи интензивније ангажовали у акцији цензуре и забране књижевног стваралаштва. Референти за просвету при Штабу војноуправног заповедника Србије су то захтевали од министра Велибора Јонића.¹⁰⁹⁵ У септембру 1942. године Министраски савет донео је Уредбу о прегледу књига, којом је министар просвете овлашћен да „у циљу заштите националног духа подвргне прегледу и стави ван промета уџбенике, помоћне књиге, научна и књижевна дела итд. која су објављена или ће бити објављена а која могу неповољно да утичу на национално и морално васпитање српске омладине и народа“.¹⁰⁹⁶ Уредбу о прегледу књига је пратио и Правилник који је детаљније разрадио механизме цензуре. У Правилнику је наведено да ће се прегледом књига бавити специјална комисија од пет чланова, која ће извештаје подносити министру просвете. Задатак комисије је био да изврши преглед свих већ издатих књига у свим издавачким предузећима, књижарама, антикварницама и јавним библиотекама и да предложи које књиге треба забранити. Правилник није предвиђао да те књиге буду уништене већ да буду издвојене у посебне фондове који би били недоступни за ширу јавност.

¹⁰⁹³ Georg Herlitz, Bruno Kirschner (eds.), *Jüdisches Lexikon: Ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden*, Berlin, Jüdischer Verlag, 1927-1930. Издање је у целости доступно на интернет страници <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/freimann/content/titleinfo/405002>

¹⁰⁹⁴ Марковић, *Универзитетска библиотека...*, 108.

¹⁰⁹⁵ ВА, ЧА, К-269, ф. 3, бр. 17, Записник о саслушању Велибора Јонића, 45.

¹⁰⁹⁶ „Уредба о прегледу књига“, *Службене новине*, бр. 79, 2. октобар 1942, 1.

Правилник је предвиђао и да се по три примерка од сваке забрањене књиге доставе Народној библиотеци на чување.¹⁰⁹⁷

Министарство просвете је, у складу са Уредбом о прегледу књига и Правилником из децембра 1942. године, донело одлуку о формирању сталне комисије за преглед књига при министарству, а за чланове комисије је одредила др Бранимира Малеша, начелника Министарства просвете, др Димитрија Кириловића, референта за библиотеке при Министарству просвете, Николу Јустинијановића, секретара Филозофског факултета, Танасија Илића, професора на раду у Министарству просвете и Владу Андрића, хонорарног саветника Председништва Министарског савета.¹⁰⁹⁸ Комисија је доносила препоруке на основу реферата које су израђивале секције које су се бавиле појединим областима. Постојале су филозофска, историјска, правна, политичка и књижевна секција.¹⁰⁹⁹ Чланови секција су рад започели према списковима проблематичних књига које су добили од Немаца. Међутим, ти спискови су били веома непрецизни и произвољни, па се, између осталог, у њима наводило да треба од појединих писаца забранити сва дела, затим да треба забранити сва издања совјетских писаца од 1918. наовамо, као и сва издања појединих издавача или библиотека, као што су били *Књига за свакога*, *Космос*, *Нолит*, *Народна књига*, *Одјек* и многе друге.¹¹⁰⁰ Чланови комисије за преглед књига су, уз помоћ чланова секција, чешљали иницијални немачки списак, који је садржао више од 3.000 наслова, и сукцесивно су Министарству просвете достављали сопствене ревидиране спискове. Први такав списак забрањених књига, који је навео 158 проблематичних дела од 60 писаца, послат је Министарству просвете у априлу 1943. године. Током 1943. и 1944. године, и остале секције су завршиле са пословима провере и послале своје редиговане спискове књига за које предлажу забрану.

Оригинални немачки списак, који је служио као основа по којем су чланови комисије и секција одлучивали о одстрањивању књига, био је веома

¹⁰⁹⁷ Марковић, Филиповић, *Забрањивање књига...*, 22.

¹⁰⁹⁸ Исто, 29; Дејан Зец, „Издаваштво, библиотеке, цензура и књижевни живот Београда за време немачке окупације у Другом светском рату (1941–1944)“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1, 2016, 83-107.

¹⁰⁹⁹ Филиповић, „Забрањивање књига...“, 94. Овде се могу наћи и имена свих чланова секција који су одлучивали о подобности и неподобности књижевних дела у Србији у периоду окупације.

¹¹⁰⁰ Марковић, Филиповић, *Забрањивање књига...*, 30.

шаренолик. На њему су се нашли аутори који су још од самог почетка нацистичке страховладе жигосани као противници немачке расе и националсоцијалистичке идеологије. Између осталих, на списку су били бројни совјетски аутори (Максим Горки, Исак Бабел, Иља Иљф, Иља Еренбург, Сергеј Јесењин, Михаил Шолохов, Алексеј Толстој), писци који су се сврстали уз левицу или који су јавно изражавали своје антипатије према нацистима (Роман Ролан, Карел Чапек, Хајнрих Ман, Томас Ман, Ернст Толер, Херберт Цорц Велс), марксисти и комунисти (Карл Маркс, Фридрих Енгелс, Владимир Иљич Лењин, Роза Луксембург, Макс Адлер, Карл Кауцки, Анри Барбус, Клара Цеткин), јеврејски писци и научници (Барух Спиноза, Анри Бергсон, Алберт Ајнштајн, Сигмунд Фројд), велик број британских, француских и америчких аутора, који су сматрани апологетама капитализма или империјализма својих земаља, као и политичари и аутори из земаља које су сматране немачким непријатељима (Винстон Черчил, Дејвид Лојд Цорц, Жан Жирадо, Леон Блум, Невил Хендерсон, Томаш Гариг Масарик, Херник Сјенкјевич, Хенри Викам Стид), модернисти, пацифисти и други аутори чија су дела представљала антитезу нацистичком погледу на свет (Чарлс Дарвин, Хајнрих Хајне, Алдус Хаксли, Јарослав Хашек, Анатоли Франс, Жан Жорес, Андре Жид, Ерих Марија Ремарк, Џон Стајнбек, Емил Зола, Штефан Цвајг) и на крају, аутори чија су дела окарактерисана као порнографија и скаредност (поједина дела Оноре де Балзака, Иван Блох, Дејвид Херберт Лоренс, Ги де Монпасан, Вилхелм Рајх).¹¹⁰¹ По сличном принципу су Немци поступили и при састављању спискова српских и југословенских књижевника, научника и новинара – проscribeвана су дела југословенских Јевреја (Сима Алкалај, Хуго Клајн, Оскар Давичо, Јаша Давичо, Едо Дојч, Ели Финци, Жак Конфино, Станислав Винавер), комуниста, социјалиста, левичара и републиканаца (Филип Филиповић, Божидар Аџија, Милован Ђилас, Сима Марковић, Димитрије Туцовић, Радован Зоговић, Мирослав Крлежа, Драгиша Лапчевић, Живко Топаловић, Драгиша Васић), југословенских националиста (Нико Бартуловић, Енгелберт Гангл, Душан Богуновић, Милош Црњански, Владимир Ђоровић, Урош Круљ, Виктор Новак), профранцуски или пробритански настројених интелектуалаца и демократа (Слободан Јовановић, Јован Ђорђевић, Љубомир

¹¹⁰¹ Комплетан немачки списак књига за које се тражила забрана се може пронаћи у: Марковић, Филиповић, *Забрањивање књига...*, 81-142.

Давидовић, Милан Грол, Јован Јовановић Пижон, Божидар Марковић, Станоје Станојевић, Јован Жујовић), аутора који су се бавили социјалним питањима (Душан Алексић, Витомир Кораћ, Чеда Марјановић, Васа Пелагић), декларисаних антифашиста (Ксенија Анастасијевић, Исидора Секулић, Милош Ђурић, Бранко Лазаревић, Десанка Максимовић), надреалиста и модерниста (Милан Дединац, Александар Вучо, Раде Драинац, Душан Матић, Константин Коча Поповић).¹¹⁰² Занимљиво је да су се на првобитном немачком списку нашао и поједина дела оних писаца и интелектуалаца који су током окупације лојално сарађивали са окупатором (Крста Цицварић, Владимир Велмар-Јанковић, Илија Пржић, Милан Јовановић Стојимировић).

Српска комисија за преглед књига и њој потчињене секције су, радећи према немачком списку, током 1943. и 1944. године дале своје коначно мишљење. Увидом у коначне спискове може се закључити да српска комисија није у потпуности следила немачке директиве. Ставише, за велик број аутора и њихових дела се не препоручује забрана, иако су то окупационе власти изричито тражиле. Примера ради, српска комисија за преглед књига није подржала препоруку о забрани појединих дела Ксеније Анастасијевић, Милоша Ђурића, Владана Максимовића, Николе Поповића, Душана Стојановића, Мирка Бањевића, Јелене Билбије, Јелене Димитријевић, Душана Ђуровића, Душана Глумца, Милана Грола, Боже Ковачевића, Десанке Максимовић, Душана Николајевића, Растка Петровића, Миливоја Ристића, Мирка Жежеља и многих других стваралаца.¹¹⁰³ Ако се узме у обзир и чињеница да је рад на прегледу веома дуго трајао као и то да је Бранимир Малеш¹¹⁰⁴, једини истински и осведочени присталица нацизма међу члановима комисије, већ средином 1943. године уклоњен са места предсеника комисије за преглед књига, постоји велика вероватноћа да је изјава др Димитрија Кириловића, председника комисије, дата новим партизанским властима у новембру 1944. године, како су чланови комисије радили тако да

¹¹⁰² Исто.

¹¹⁰³ Исто, 148-189.

¹¹⁰⁴ Др Бранимир Малеш је још крајем 20-их и почетком 30-их година постао један од најативнијих и најзагриженијих бранилаца фашизма у Југославији, посебно хвалећи фашистичку образовну доктрину и методе. Погледати: Бранимир Малеш, „Фашизам и национално васпитање омладине“, *Народна одбрана*, бр. 20, мај 1930, 306-308.

дочекају ослобођење а да ниједна књига Универзитетске библиотеке не буде уништена, заправо и тачна.¹¹⁰⁵

О укусима читалачке публике

Без обзира на то што је са поприличном сигурношћу утврђено шта је за време рата и окупације у Београду и Србији објављивано и какав су штампани садржај немачки окупатори и српски колаборационисти промовисали и натурали Београђанима, као и каква је била културна и издавачка политика колаборационистичких просветних и културних власти, великих издавачких предузећа и дневних и недељних листова, који су објављивали песме, приче, романе у наставцима и друге књижевне форме, заправо је јако тешко сазнати шта су Београђани уистину читали и у којој мери су свакодневни живот, ратно окружење, окупационо безнађе и присила окупатора утицали на њихов читалачки укус. Већина истраживача се слаже да рат и окупација нису угасили страст Београђана за читањем, већ управо супротно, да је читање постало омиљена разбигра становника српске престонице.¹¹⁰⁶ У дугим вечерима и ноћима, пошто нису смели да излазе на улице због полицијског часа, Београђани су време проводили у својим домовима, ишчитавајући поново књиге из сопствених библиотека или књиге које су позајмљивали од пријатеља и познаника. Драгутин Ранковић, пензионер и добротвор Народне библиотеке, који је своју целу библиотеку донирао пострадаој институцији српске културе, у свом дневнику пише: „Седим код куће и читам... У читању ми пролази време, пријатно и неосетно. А и шта бих друго могао да радим?“¹¹⁰⁷ Књижевник и дипломата Бранко Лазаревић у својим дневничким белешкама често пише о књигама које чита. У жељи да побегне од општег безнађа и сиве свакодневице, Лазаревић чита Платона, Декарта, Спинозу, Монтења, Канта и Крочеа, и на страницама свог дневника са њима расправља о психологији, моралу, страху, слободи, политици и другим феноменима душе и друштва.¹¹⁰⁸ Слично сведочи и Владета Јеротић –

¹¹⁰⁵ Марковић, *Универзитетска библиотека...*, 108-109.

¹¹⁰⁶ Трговчевић, *Историја Српске књижевне задруге*, 99.

¹¹⁰⁷ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 124.

¹¹⁰⁸ Погледати: Лазаревић, *Дневник једног никога...*, 16-17; 22-24; 32; 35; 51; итд.

током окупације он је читао дела Достојевског, Сјенкјевича, Вајнингера, Шопенхауера и Платона, и о њима расправљао са својим пријатељима.¹¹⁰⁹

Читање и уживање у књижевним и научним делима није био само израз ескапизма и интелектуалног отклона од свакодневице већ, у одређеној мери, и израз бунта. Приликом случајног сусрета на улици између два стара пријатеља, лекар и спортиста Милутин Ивковић Милутинац је свом пријатељу Милану Ђоковићу рекао како је управо прочитао *Слом* Емила Золе, и како му је та књига веома помогла да разуме актуелни тренутак у којем се налазио српски народ.¹¹¹⁰ У време окупације су књиге које су се читале и које су се могле наћи у библиотекама појединаца врло лако могле човека учинити сумњивим властима. Приликом полицијских рација су агенти обавезно прегледали личне библиотеке и правили записнике пронађене литературе, без обзира на то да ли су те књиге биле забрањене или не. Приликом хапшења Јаше Продановића у јулу 1942. године, полиција је пописала његову личну билиотеку.¹¹¹¹ Приликом саслушавања у полицији, у коју је спроведен заједно са неколико наслова из кућне библиотеке, између осталих и делима Толстоја и Достојевског, иследник се драо на Милана Ђоковића: „Гле, гле, *Рат и мир!* Тиме се, дакле, ти бавиш. Мали си, бато, за те ствари. А ово? *Идиот?* Сви сте ви идиоти! Ништа ти ниси бољи.“¹¹¹² Ипак, упркос свим могућим опасностима, књиге су се размењивале и читале, у кругу пријатеља, у кафанама, приликом посета и слава. Чак су и поједине књижаре омогућиле грађанима да књиге позајмљују уз скромну надокнаду па да их прочитане врате, уместо да их купују, што је многим који нису могли да одвоје новац за куповину књига много значило. Ова размена књига није била ограничена само на дозвољену литературу већ су током окупације веома популарни били и забрањени наслови.

Читалачки укус београдске публике у време немачке окупације је веома тешко одредити. Ако се у обзир узме статистика која говори о великом броју

¹¹⁰⁹ Милош Јевтић, *Постојаности Владете Јеротића: Постојбина душе - Одбрана живота - Адресе времена*, Београд, Партизан-Београдска књига, 2004, 27.

¹¹¹⁰ Ђоковић, *Онај стари Београд*, 577-578. *La Débâcle* је чувено дело славног и контроверзног француског писца Емила Золе, које описује слом француске државе и агонију француског друштва после пораза од Пруске код Седана 1871. године (прим. аут.).

¹¹¹¹ Aleksandar Lukić, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, у: Drago Roksanđić, Ivana Cvijović Javorina (ur.), *Intelektualci i rat 1939–1947*, dio 2, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2013, 385.

¹¹¹² Ђоковић, *Онај стари Београд*, 589.

штампаних књига које су имале благослов немачке окупационе управе и колаборационистичких власти, затим о великом броју књига увезених из Немачке, као и подобним приповедкама, причама, песмама и романима у наставцима који су објављивани у домаћој штампи, закључак би био да су Београђани, милом и силом, прихватили наметнуте културне и књижевне обрасце.¹¹¹³ Са друге стране, велик број тих књига имао је неспорну културну вредност. Дела Гетеа и браће Грим нису губила на својој уметничкој вредности иако су их промовисали нацисти. Исто је важило и за издања која су штампали издавачи под контролом српских колаборационистичких власти – између осталих и дела Вука Стефановића Караџића и Петра Петровића Његоша. Са друге стране, књижевна дела која су објављивана у дневној и недељној штампи нису импресионирала оне читаоце који су нашли за сходно да их у својим сећањима и дневницима помену. Радило се углавном о петпарачкој књижевности веома ниског квалитета.¹¹¹⁴ Обзиром на велике тираже појединих дневних листова, тешко је утврдити колико их је људи заиста и читало. Такође, не постоје докази да су писци које су колаборационистичке власти гурале у први план и који су освајали награде и побеђивали на конкурсима, као што су Драгутин Илић Јејо или Душан Ђурић, продавали велике тираже или стекли било какав углед у књижевним круговима престонице. Савременици су их углавном игнорисали или резигнирано осуђивали за непотизам и сарадњу са колаборационистичким апаратом. У сваком случају, они нису остали упамћени у историји српске књижевности. Са друге стране, постоје многа сведочанства да репресија није угасила љубав Београђана према квалитетној литератури и да је, упркос великим опасностима, добра књига и даље имала своју верну публику.

¹¹¹³ Бојан Ђорђевић наводи да је до 1943. године у Србију из Немачке увезено око 250.000 књига. Видети: Ђорђевић, *Српска култура...*, 75-76.

¹¹¹⁴ Списак свих приповедака, прича и романа у наставцима који су излазили у београдској окупационој штампи може се пронаћи у: Бојан Ђорђевић, *Летопис културног живота Србије под окупацијом 1941-1944*, Нови Сад-Београд, Матица српска-Институт за књижевност и уметност, 2001.

ПОЗОРИШТА, БИОСКОПИ И ЈАВНЕ МАНИФЕСТАЦИЈЕ

Однос власти према позоришту

Позоришта су на територији окупиране Србије, као и сви други облици културног изражавања и масовне забаве, деловала под строгим надзором нацистичких окупационих власти. Рад београдских позоришта, театара и сценских трупа био је регулисан наредбама немачког Војноуправног команданта у Србији – војни заповедник је одлучивао о томе да ли је уопште било потребе за позоришном продукцијом и те одлуке је доносио по сопственом дискреционом нахођењу. Позоришне трупе су морале да доставе детаљне извештаје о свом репертоару, као и досијеа свих глумаца и припадника техничког особља. Наравно, Јеврејима и Ромима је било забрањено да буду део позоришног живота окупираног града.¹¹¹⁵ Међутим, у августу 1941. године су немачке војне власти пребациле своја овлашћења у погледу контроле позоришта на окупираној територији на српско *Пропагандно одељење*, које је било под директном контролом немачког *Пропагандног одељења „С“*. Начелник српског *Пропагандног одељења* Ђорђе Перић је био један од најистакнутијих српских симпатизера нацизма и он је, у погледу позоришне политике, разрадио план да створи ефикасну мрежу немачких и српских експерата, који би у оквиру пропагандног одељења надзирали и управљали целокупним системом. Његови главни помагачи су били Јован Поповић, управник Народног позоришта у Београду и Хелмут Швен (Helmut Schwenn) и Ханс Кремер (Hans Krämer) из немачког *Пропагандног одељења „С“*.¹¹¹⁶ Било је људи из колаборационистичког система који нису били срећни таквим уређењем и међу њима се истицао Велибор Јонић, министар просвете, који је сматрао да је његово министарство много компетентније да се бави позоришном политиком и да руководи српским позориштима и театрима.

Немци су показивали велику нестрпљивост да београдска позоришта што је пре било могуће наставе са радом у пролеће 1941. године, и у том смислу су чак понудили своју помоћ. Немачки војни заповедник Београда Ернст Мориц фон Кајзенберг (Ernst Moritz von Kaisenberg), који се представљао као велики љубитељ

¹¹¹⁵ *List uredbi vojnog zapovednika u Srbiji*, br. 6, 22. мај 1941.

¹¹¹⁶ Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији*, Београд, Алтера, 2011, 28-29.

позоришта, лично је обећао да ће немачки војници помоћи у послу реконструкције оштећене зграде Српског народног позоришта у Београду.¹¹¹⁷ Међутим, фон Кајзенбергови мотиви постали су много јаснији после интервјуа који је дао за позоришни часопис *Српска сцена*, у којем је изјавио: „Народ који се, услед жалосних и злочиначких утицаја, сурвао у пропаст, има не само материјалних, него, и нарочито, духовних потреба; он треба да се изнутра подигне, и да донесе једну одлуку ко су били кривци, а ко је невин заведен [...] За народну душу, међутим, култура, уметност у речи, тону у глумачком приказу, најделотворнији је лек. Уметност подиже човека изнад свакидашњице, даје му крила и уздиже га, и уноси сунца у маглу. Она гради мост до немачког народа који се, присиљен на то од једне пучистичке владе, морао борити и – који је победио. Овај велики народ може да пружи и поклони бесконачно много у духовним и друштвеним вредностима, па је стога овој уметности било само потребно поново подићи храмове. Које је уметничке храмове требало поново отворити, о томе је у два кратка разговора већано и решено. После донесене одлуке прешло се делотворно и вредно на посао на коме се поново нашла једна одлична српска снага. Циљ безобзирне и тешке борбе против непријатеља света, који су и непријатељи српског народа, као и исто тако неограничено пријатељски посао изградње састоји се у овоме: Увођење у духовном смислу подручја које је поверено Команданту Београда, у будућу велику Европу“.¹¹¹⁸ Иако веома китњаст у изражавању, фон Кајзенберг је био веома јасан у погледу немачких намера везаних за српско позориште – оно је требало да постане инструмент немачког културног и политичког утицаја. Такође, чини се да је фон Кајзенберг гледао даље од пуке пропагандне користи и да је заиста сматрао да је немачка окупациона управа, помажући рад позоришта и других установа културе, требала да „дивилизује“ регион југоисточне Европе и приближи га немачким вредностима и културним обрасцима.¹¹¹⁹

¹¹¹⁷ Василије Марковић, *Театри окупиране престонице 1941-1944*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1998, 152.

¹¹¹⁸ *Српска сцена*, бр. 3, 1. новембар 1941, 71-72.

¹¹¹⁹ О карактеру немачке нацистичке уметности лепо је писао Андреј Митровић: „Стога се насилничка нетрпељивост и нетрпељиво насилништво немачке крајње деснице предвођене нацистима нису ограничавали само на политички живот. Једну од главних мета напада представљало је стваралаштво у култури. Скривена иза расистичких и ирационалистичких

Српско народно позориште и Уметничко позориште

У августу 1941. године дошло је до промена у руководству Српског народног позоришта у Београду. Јован Поповић, агент српског *Пропагандног одељења* постао је нови управник, смењујући са положаја Момира Вељковића. Поповић је због својих уверења био, према идеји нацистичких пропагандиста, прави човек на правом месту. О томе како види улогу позоришта у српском друштву, Поповић је изјавио: „Данас, када Србија корача поштеним путем обнове и када и целокупни културни живот наш мора извршити препород и ревизију истинских националних вредности, позориште мора у духу те започете обнове наћи такође свој прави израз, јер је то у интересу националне части и части нашег културног живота [...] У животу једне нације позориште значи веома много. Данас, са новим погледима, у стварању нове Европе, новог света, оно је од преке потребе народима и њиховој литератури. Код нас посебице, у лечењу рак-ране националног и културног живота, оно треба да буде авангарда новог друштва, нове књижевности“.¹¹²⁰ Српско народно позориште је врло брзо после тога, тражећи оно што је Поповић назвао „правим изразом“, модификовало репертоар за јесењу и зимску сезону 1941/42. године, убацивањем више немачких комада и представа. Комади Герхарта Хауптмана и Паула Хелвига (који је љубитељима позоришта представљен као „непознат, али свакако изванредан аутор“) најављени су београдској позоришној публици на културним странама новина, а такође и премијера Моцартове опере *Фигарова женидба*, која је постављена у циљу обележавања 150 година од композиторове смрти.¹¹²¹

Тренд постепеног повећавања садржаја немачког порекла се наставио све до ослобођења 1944. године, што је говорило о усмеравању српске културе у

идеализовања немачке будућности, ова политичка реакција је све што у култури није било по њеним упрошћеним догматизованим представама, мерилима и жељама проглашавала за „ненемачко“, „јеврејско“, „бољшевичко“ и слично. Овако лепећи етикете она је градила своје право да „чисти националну културу“. Наиме, нацисти су хтели да на претпоставкама својих идеолошких и политичких ставова заснују целокупну културу немачког народа и да је, политизујући је до уништења сваке самосталности и хуманих садржаја у њој, учине делом друштвеног живота „новог“, трећег по реду Рајха у немачкој историји“. Andrej Mitrović, *Angažovano i lepo: Umetnost u razdoblju svetskih ratova (1914-1945)*, Beograd, Narodna knjiga, 1983, 161.

¹¹²⁰ *Српска сцена*, бр. 6, 16. децембар 1941.

¹¹²¹ В. С., „Шта ћемо ускоро гледати у Народном позоришту“, *Ново време*, бр. 146, 22. октобар 1941, 5; Непознати аутор, „150-годишњица Моцартове смрти“, *Ново време*, бр. 128, 1. октобар 1941, 5.

складу с војно-политичким интересима Немачке.¹¹²² Велики проблем у раду Српског народног позоришта представљала је чињеница да су у априлском бомбардовању Београда тешко оштећена позоришна зграда на Позоришном тргу и сцена *Мањеж* на Врачару. Све до обнове главне позоришне зграде у јуну 1942. године, трупа Српског народног позоришта била је принуђена да своје представе изводи на разним привременим локацијама, најчешће на сцени дворане Коларчеве задужбине.¹¹²³ Такође, велик број чланова радне заједнице позоришта се није вратио на посао када је позориште поново почело с радом: петоро их је погинуло у немачком бомбардовању, шесторо је завршило у немачком заробљеништву а још двадесетак људи је из разних разлога престало да ради у Српском народном позоришту. Седморо је било избачено јер су били Јевреји или Роми или су са њима били у породичним везама.¹¹²⁴ Прве представе које је позориште приредило по обнови рада су били балетски матинеи, где су извођена дела Јохана Штрауса и Петра Илича Чајковског.¹¹²⁵ Прва целовита представа била је *Травијата* Ђузепеа Вердија, изведена 6. јула у згради Коларчеве задужбине, којој је присуствовао Командант Београда фон Кајзенберг, као и бројни гости из редова окупационог и колаборационистичког апарата.¹¹²⁶ Од обнове рада, управа Српског народног позоришта је систематски и тенденциозно радила на повећавању немачког културног утицаја у програму и раду колектива: у премијерном репертоару протежирају се дела немачке драматургије, специјалан термин је установљен само за припаднике немачке војске, дириговање музичких представа преузима немачки диригент Освалд Бухолц (Oswald Bucholz), изводи се свечани програм и концерт у славу Моцарта, програми за представе штампају се упоредо на српском и немачком итд.¹¹²⁷

Уметничко позориште је било приватна театарска трупа које основана 1939. године на иницијативу глумца Николе Поповића. У кратком периоду у којем је деловало пред рат, Уметничко позориште је стекло репутацију

¹¹²² Мајданац, *Позориште...*, 28.

¹¹²³ Марковић, *Театри...*, 137.

¹¹²⁴ Мајданац, *Позориште...*, 38-39.

¹¹²⁵ *Исто*, 148.

¹¹²⁶ Ј. О., „Пред препуном двораном приређена је прва претстава Народног позоришта после рата“, *Ново време*, бр. 51, 7. јул 1941, 3.

¹¹²⁷ Марковић, *Театри...*, 158.

амбициозног и значајног београдског театра, са веома квалитетним уметничким програмом. Пошто је Српско народно позориште било онемогућено да настави с радом због бројних потешкоћа, а због велике жеље немачких окупатора да се позоришни живот у Београду што пре настави, Уметничко позориште је под принудом обновило свој рад већ у мају 1941. године.¹¹²⁸ Персонал је по обнови био веома измењен – ангажман у позоришту нису наставили оснивач Никола Поповић, Милан Барић (Моша Бераха), Рахела Ферари-Стојковић, као и бројни други чланови драмског студија. Глумце који су напустили трупу Уметничког позоришта заменили су глумци из других београдских театара, као и глумци из унутрашњости и они који су се у Србији нашли као избеглице. Током рата Уметничко позориште су водили Виктор Старчић као управник, Јован Коњовић као артистички шеф и Јосип Кулунџић.¹¹²⁹

Прва представа Уметничког позоришта у периоду окупације одиграна је 17. маја, на позорници дворане Коларчеве задужбине, и то је била једночинка *Весело поподне*. У самом почетку окупације је Уметничко позориште углавном играло веселе комаде који су били саставни део предратног репертоара, међутим када су покушали да поставе премијеру, наишли су на велике потешкоће. Две представе које су требале да буду премијерно изведене у лето 1941. године, *Узрок* Леонарда Франка и *Милион мука* Валентина Катајева, биле су забрањене од стране окупационих власти, јер се радило о ауторима јеврејског и совјетског порекла. Руководство Уметничког позоришта, као и остали ствараоци у култури, имали су велики проблем јер немачке власти нису у том тренутку имале комплетан списак цензурисаних и забрањених дела и аутора. Како би били сигурни да неће поново бити забрањивани, челни људи Уметничког позоришта су се одлучили да за премијеру поставе дело *Три бекрије* (*Der böse Geist Lumpazivagabundus*), аустријског романтичарског драматурга Јохана Нестроја. Премијера је изведена 7. јуна у дворани Коларчеве задужбине.¹¹³⁰

У летњим месецима се ансамбл Уметничког позоришта преселио из зграде Коларчеве задужбине на отворено, на Летњу позорницу на Калемегдану, коју су

¹¹²⁸ Рајко Радојковић, „Уметничко позориште у Београду (од 1939. до 1943. године)“, *Театрон*, бр. 72-73-74, 1990, 28.

¹¹²⁹ Марковић, *Театри...*, 141.

¹¹³⁰ *Исто*, 142.

чланови позоришта обновили уз помоћ немачких власти и председника Општине Драгомира Јовановића.¹¹³¹ На Летњој позорници, у простору који је могао да прими око 1.500 гледалаца, Уметничко позориште је изводило представе све до октобра 1941. године, када се ансамбл вратио у просторије Коларчеве задужбине. Деловање Уметничког позоришта је током прве године окупације представљало окосницу позоришног живота у Београду и представе у њиховом извођењу су виделе хиљаде људи, посебно у летњем периоду, док су се изводиле на отвореној позорници на Калемегдану. Василије Марковић, хроничар позоришног живота Београда у периоду немачке окупације, је избројао чак 101 представу које је ово позориште поставило у периоду између маја и децембра 1941. године.¹¹³²

Експанзија аматерске и дилетантске продукције

Идеја да се професионална позоришта ставе под контролу пропагандних власти пре него под Министарство просвете или неку другу институцију културе, довела је до једног занимљивог и помало неочекиваног развоја и он постао видљив тек када је рапидна експанзија позоришног живота у Србији постала и више него очигледна. Пошто није контролисао Српско народно позориште у Београду и друга професионална позоришта (у Нишу и Пожаревцу), министар просвете Велибор Јонић уложио је огроман труд да институционално и материјално подржи, преко Одељења за народно просвећивање Министарства просвете, стварање и рад бројних дилетантских и аматерских позоришта.¹¹³³ Владимир Велмар-Јанковић, Јонићев помоћник, сажео је намере српских просветних и културних власти: „Истинско и истинито српско позориште мора бити радна заједница уметности у којој се ни на чем другом не ради но на подизању српског схватања и погледа на свет, у којој се тај поглед оваплоћује и на сцени, и иза сцене, у којој се заједници не живи одвојено од народа, ни одвојено од оних који тај народ духовно претстављају и трајне му вредности обезбеђују“.¹¹³⁴ У овим речима се јасно уочава отклон од „високог“ позоришта, које је виђено као забран Јована Поповића и немачких пропагандиста и које није

¹¹³¹ М. Ђ., „Уметничко позориште даваће претставе на Калемегдану“, *Ново време*, бр. 26, 12. јун 1941, 5.

¹¹³² Марковић, *Театри...*, 146.

¹¹³³ Мајданац, *Позориште...*, 33.

¹¹³⁴ *Српска сцена*, бр. 6, 16. децембар 1941.

имало слуха за „народне потребе“ и „народни културни израз“. Повратак културе у руке народа је био мотив за подршку раду аматерских и дилетантских позоришних трупа, за које се сматрало да ће бити отвореније за промоцију политичких и социјалних идеја блиских Недићу, Јонићу и Велмар-Јанковићу. Најбоље се намера српских власти види у подршци Народном радничком позоришту *Србозар*, које је представљало културно-уметнички одсек *Српске заједнице рада (СЗР)*, сталешке организације створене у циљу контроле српске радничке класе. Позоришту *Србозар* уступљена је дворана од 600 места у Немањиној 28 (данашња *Академија 28*, бивши Раднички универзитет *Ђуро Салај*).¹¹³⁵ Позориште је отпочело с радом на Видовдан 1942. године, уз присуство угледних званица из културног живота, као и представника немачких и српских власти. Репертоар је био пригодан – *Кнез Иво од Семберије* Бранислава Нушића, *Моравка* Михаила Сретеновића и *Мајка Југовића* Ива Војновића, што је заправо и осликавало каква ће бити програмска политика ове институције. Како би што већи број људи могао да ужива у патриотским комадима и делима националног културног стваралаштва, цене улазница су биле изузетно ниске, од 5 до 15 динара, уз 75% попушта за чланове *СЗР*.¹¹³⁶ Наравно, губитке је покривало Министарство просвете.

За разлику од других институција културе, које су током окупације стагнирале или регресирале, позоришта су радила пуним капацитетом. Продукција је била у великом узлету, нове позоришне трупе су настајале и већина њих је давала по неколико представа дневно. Хиљаде људи су чекали у редовима како би погледали нове представе, које су биле оглашаване путем новина и радија. Карте за представе су биле изузетно јефтине, цена је варијала од 2 до 25 динара. Током окупације у Београду су деловале следеће позоришне трупе и аматерски и дилетантски ансамбли: Избегличко позориште, Српско позориште, Позориште удружених глумаца (Животићево позориште), Српско повлашћено позориште (Повлашћено позориште Удружења глумаца), Весело позориште *Гане*, Омладинско позориште, Омладинско позориште *Нушић*, Омладинско позориште *Вук Караџић*, Средњошколски уметнички студио, *Родино* дечје позориште, Дечје

¹¹³⁵ Марковић, *Театри...*, 220.

¹¹³⁶ *Исто*, 221.

позориште *Србија*, Марићево путујуће позориште, Сатирично позориште *Бодљикаво прасе*, Београдско весело позориште *Веселаци*, Народно радничко позориште *Србозар*, Српско савремено позориште, Хумористичко позориште *Централа за хумор*, Хумористичко-артистички театар *Разбибрига*, Академско позориште, Позориште *Београдска комедија*, Ацино смешно позориште, Београдско мало позориште, Драмска група Српског Црвеног крста, Драмски студио Националне службе за обнову Србије и други.¹¹³⁷

Ова експанзија се, међутим, не може посматрати као некакав квалитативан допринос културном животу Београда, чак напротив. Узимајући у обзир чињеницу да је циљ окупатора био да се домаће становништво забави безопасним и често веома баналним садржајем, сасвим је јасно да су ове нове позоришне трупе (најчешће дилетантског карактера, са глумцима и редитељима који нису имали никаквог позоришног искуства или образовања), постављале представе веома лошег уметничког квалитета. Угледни београдски драмски писац и позоришни стручњак, Аритон Михаиловић, унео је у свој дневник коментар о једној таквој представи, коју је гледао силом неприлика: „Синоћ је на Коларчевом универзитету приказало Савремено омладинско позориште комедију неког младог писца Савића „На три спрата“. Од почетка до краја ова је комедија у области чистог кретенизма. Ниједан тип није погођен а о каквој духовитости, повезаности радње и садржине, ни говора. Поставља се питање саме установе Коларчеве задужбине. Сме ли њена управа да допусти приказивање овако кретенстих ствари и да ли не треба очувати извештај ранг куће?“¹¹³⁸

Наравно, нису све представе биле у толикој мери лоше, нити су све представе биле намењене људима који иначе не би ишли у позориште, али је јасан био генерални правац којим се кретао београдски позоришни живот под немачком окупацијом – новим дилетантским трупама било је дозвољено да постављају на сцену представе, комедије, романсе и друге комаде углавном баналног садржаја, које су привлачиле публику обежавајући смех и опуштање, по веома повољним

¹¹³⁷ Детаљан преглед рада свих ових позоришта и аматерских и дилетантских трупа може се наћи у радовима: Василије Марковић, *Театри окупирани престонице 1941-1944*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1998. и Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији*, Београд, Алтера, 2011.

¹¹³⁸ Михаиловић, *Успомене...*, 38.

ценама. Са друге стране, етаблиране институције културе, као што је било Српско народно позориште, су биле подвргнуте политичком и пропагандном утицају Немаца и српских колаборациониста, те су, последично, служиле као канал за ширење немачког културног утицаја у Србији.

Београдски биоскопи у периоду окупације

У годинама које су претходиле Другом светском рату, филмске пројекције и биоскопске представе постале су једна од најомиљенијих забава Београђана. У 1941. години, у Београду је радила 21 биоскопска дворана са преко 13.000 седишта, што је за град од око 250.000 људи представљало импозантну цифру. Током 30-их година, у Југославији се развила веома жива домаћа филмска продукција, углавном базирана на документарним филмовима и филмским новостима, али је ова продукција постепено слабила како се рат приближавао, из мноштва различитих разлога. Укупно је 769 филмова увезено и приказано у Југославији 1939. године – 467 америчких, 139 немачких, 99 француска и 64 филма из осталих земаља.¹¹³⁹ Југословенска филмска публика је свакако преферирала холивудску продукцију, али је и немачка кинематографија била веома добро заступљена на репертоарима југословенских биоскопа у међуратном периоду.

Већина београдских биоскопа имала је срећу да буде поштеђена разарања у априлском бомбардовању и веома брзо по окупацији су биоскопи наставили с радом. Прва биоскопска пројекција у окупираном Београду одржана је 5. маја, међутим то је била представа затвореног типа, намењена искључиво за немачке војнике.¹¹⁴⁰ До краја 1941. године, укупно је 12 биоскопских сала у граду давало филмске представе, и то обично три представе дневно – у 13 и 30, 15 и 30 и 17 и 30.¹¹⁴¹ Организовање три пројекције дневно је било веома практично, посебно због полицијског часа – прву дневну пројекцију су углавном посећивала деца, ђаци и студенти, друга је била намењена за људе који су живели на ободу града, како би могли на време да се врате кућама пре почетка полицијског часа, док су

¹¹³⁹ Miroslav Savković, *Kinematografija u Srbiji tokom Drugog svetskog rata 1941-1945*, Beograd, Fakultet dramskih umetnosti-Institut za pozorište, film, radio i televiziju, 1994, 21.

¹¹⁴⁰ Исто, 56.

¹¹⁴¹ Николић, *Страх и нада у Србији...*, 103.

трећу, вечерњу пројекцију, посећивали готово искључиво житељи центра града.¹¹⁴² Како се померао почетак полицијског часа, померали су се и термини биоскопских представа. Током 1943. године термини биоскопских пројекција су се померили на 14 и 30, 16 и 45 и 19 часова. Један филмски часопис наводи да поред тога што су термини представа промењени, није дошло до измена у структури посетилаца: „Традиција се задржала: и сада ову претставу [14 и 30] пуне ђаци свих врста школа. На претставу од 16 часова и 45 минута долазе већ они који раде до 14 или 15 часова, који су ручали, одморили се, прочитали поподневне новине. И, најзад, на трећу претставу долазе они који близу станују и који сматрају да је публика тада мало „озбиљнија“.¹¹⁴³ Исти чланак доноси и занимљив опис самог ритуала одласка на филмску пројекцију: „Као што је познато, у биоскоп долазе сви друштвени редови, за посету се не облачи нико нарочито, као што се чини приликом одласка у позориште, а сам биоскоп пружа једно специјално осећање колективног уживања сродног свим људима било којег положаја у друштву. Биоскоп је народни спектакл и као такав нема много формалности. Баш то што се приближио најширем народном укусу учинило је да је биоскоп постао посећенији од позоришта и отворио познату кризу театра“.¹¹⁴⁴

Током периода окупације се број функционалних биоскопских сала постепено повећавао, па је до 1944. године у Београду радио 21 биоскоп, исто као и у предратном периоду. Отварање нових биоскопских сала и реновирање старих представљало је велику вест са Београђане и информације о таквим догађајима је преносила и дневна штампа. Тако је у августу 1942. године штампан извештај о отварању луксузне биоскопске дворане *Палас* на Топличиним венцу.¹¹⁴⁵ Ова укусно опремљена биоскопска сала, са 500 удобних седишта, *Сименс*-овом технологијом и бифеом који је служио пиће по умереним ценама, била је спремна да Београђанима пружи врхунски кинематографски угођај. Истог месеца је компанија *UFA* закупила и најавила реновирање биоскопа *Београд* на Теразијама и најавила да ће се у том биоскопу пуштати филмови у боји: *Златни*

¹¹⁴² Непознати аутор, „Београдска публика опет пуни биоскопске дворане“, *Ново време*, бр. 4, 19. 05. 1941, 4.

¹¹⁴³ Непознати аутор, „На коју претставу најрадије идете?“, *Филмске новости*, бр. 22, 1943, 15.

¹¹⁴⁴ *Исто*.

¹¹⁴⁵ Милан Марковић, „Најмодернији београдски биоскоп“, *Ново време*, бр. 384, 2. август 1942, 5.

град, Минхаузен и Скандал због бање.¹¹⁴⁶ Реновирање је завршено у октобру и истог месеца је отпочело приказивање филмова у боји, који су публици најављени као „атракција првога реда“.¹¹⁴⁷ Сачувана статистика из 1943. године даје занимљиве податке о пословању београдских кинематографа – радним данима је око 14.000 људи у просеку посећивало биоскопске пројекције, док је та цифра викендима била готово двоструко већа, и износила је између 25.000 и 30.000 посетилаца дневно, што је значило да су биоскопски капацитети Београда били искоришћени готово до максимума.¹¹⁴⁸ Постоје и подаци о укупном броју биоскопских сала у Србији (за 1943. годину) и укупном броју посетилаца филмских представа у Србији (за 1942. годину). Према њима, на територији окупиране Србије је 1943. године радило 134 биоскопа, а током 1942. године је забележено чак око 8 милиона посетилаца филмских и кинематографских приредби.¹¹⁴⁹ Ако су ови подаци и приближно тачни, може се закључити да у периоду немачке окупације није дошло до стагнације, већ су број представа и број посетилаца расли.

Регулатива о увозу, дистрибуцији и приказивању филмова

Продукција и дистрибуција филмова и другог кинематографског садржаја у окупираној Србији била је регулисана наредбама немачког Војноуправног команданта у Србији из маја 1941. године.¹¹⁵⁰ У овој наредби је до детаља било прописано ко се и под којим условима може бавити пословима увоза, продукције и приказивања филмова и другог кинематографског садржаја. Свим предратним филмским компанијама, увозницима и дистрибутерима забрањен је рад, осим компанији *Tesla-Film AG*. Сви остали су се морали поново пријавити немачким војним властима, уз доказе да у компанијама нису били запослени Јевреји и Роми, да у власничкој структури није било јеврејског капитала, као и уз доказе о власништву или дугорочном закупу просторија и остале податке техничког типа

¹¹⁴⁶ Милан Марковић, „Биоскоп »Београд« опет ће приказивати филмове“, *Ново време*, бр. 399, 20. август 1942, 5.

¹¹⁴⁷ Непознати аутор, „Отварање „Уфа“ – театра „Београд“ – Агфа-колор систем у филму »Златан град«, *Ново време*, бр. 457, 27. октобар 1942, 4.

¹¹⁴⁸ Savković, *Kinematografija...*, 59.

¹¹⁴⁹ Александар Ђукић, „Европска филмска производња“, *Филмске новости*, бр. 24, 1943, 4-5.

¹¹⁵⁰ „Војни заповедник у Србији прописао је уредбе о вођењу позоришта, о раду биоскопа, и изнајмљивању филмова, о кабаретима и вариетеима“, *Ново време*, бр. 10, 25. мај 1941, 6.

(површина, број седишта, старост објекта, противпожарна заштита).¹¹⁵¹ Српске колаборационистичке власти су током 1943. године донеле сопствене прописе о производњи и дистрибуцији филмског материјала, али ти прописи у суштини нису одступали од немачких смерница из 1941. године. Српска уредба је само прецизно назначила да свака компанија која се бави дистрибуцијом и сваки биоскоп морају поседовати дозволу за рад издату од полицијских власти и то да се сав садржај мора прво предати на цензурисање Министарству просвете. Такође, уредба је утврдила намете и таксе које су сви дистрибутери морали да плате.¹¹⁵² Уредба је такође прописала да се свака биоскопска представа мора састојати из три дела: недељног прегледа, културног филма и главног филма. Током окупације десила се још једна занимљива ствар – у лето 1942. године, домаће колаборационистичке власти су одлучиле да промене имена свих биоскопа која нису звучала довољно „српски“. Тако је биоскоп *Уранија* постао *Златибор*, *Корзо* је постао *Србадија*, *Триглав* је постао *Савамала* (па касније *Морава*), *Новаковић I* је постао *Опленац I*, *Новаковић II* *Опленац II*, биоскоп *Колосеум* је постао *Двор*, *Унион* је постао *Косово*, *Рекс* је постао *Шумадинац* а *Метропол* је добио име *Таково*.¹¹⁵³

Уредба о уређењу филмског промета коју је донео Министарски савет у марту 1943. године је предвидела и увођење цензуре од стране Министарства просвете и вера. До марта 1943. цензуру су вршиле немачке власти, а од марта 1943. цензура је била двострука. Главна брига креатора просветне и културне политике у Србији је била да се случајно у биоскопски репертоар не умува неки филм који није био у духу патријархалног и националног културног усмерења, који би имао, по њиховом мишљењу, лош утицај на младу генерацију. Стога је при Одељењу за високо образовање и народну културу Министарства просвете одређен референт за позориште и филм, коме је израђена специјална легитимација и који је имао дужност да погледа све филмове који су били приказивани у земљи и који је морао да о тим филмовима да своје стручно мишљење, и, на крају, препоруку о томе да ли је филм погодан за публику млађу од 18 година. За референта за филм и позориште постављен је др Живомир Младеновић, филолог

¹¹⁵¹ Savković, *Kinematografija...*, 34.

¹¹⁵² Исто, 37-38.

¹¹⁵³ Savković, *Kinematografija...*, 42.

који се усавршавао у Прагу и на *Сорбони* у Паризу.¹¹⁵⁴ Младеновић је током 1943. године погледао преко 40 филмова који су се приказивали у београдским биоскопима и о сваком је написао исцрпан реферат. Иако је о некима имао лоше мишљење и сматрао их без вредности у уметничком смислу, Младеновић ниједан филм није оценио као штетан за омладину.¹¹⁵⁵ Само је један филм у том периоду оцењен као неподобан за школску омладину. Радило се о француском филму *Њен први рандеву* (*Premier rendez-vous*), за који је оцењено да „у свом сликању школског живота, може да буде штетан за школску омладину због непедagoшких примера које пружа“.¹¹⁵⁶ Директор биоскопа *Јадран*, који је наведени филм приказивао, одмах је обавештен да филм скине с репертоара.¹¹⁵⁷

Структура филмског програма у београдским биоскопима се комплетно променила у периоду немачке окупације. Само је једна компанија за увоз, дистрибуцију и приказивање филмова могла да настави са радом по наредби немачког Војноуправног команданта из маја 1941. године, и то је била компанија *Tesla-Film AG*, компанија која је у међуратном периоду била специјализована за увоз немачких филмова у Југославију. Све остале фирме су биле угашене а њихови филмови су конфисковани од стране немачких власти. У јесен 1941. године основане су нове фирме за увоз и дистрибуцију, које су пословале у складу са општим немачким смерницама: *Југо-исток* (*Südost Film AG*), фирма која је била генерални увозник и дистрибутер за Србију филмова немачке компаније *UFA*, *Унион-филм*, компанија специјализована за увоз и дистрибуцију француских, италијанских и шпанских филмова, *Роса-филм*, фирма која је увозила и дистрибуирала мађарске филмове и *Дунав-филм*, компанија која се специјализовала за италијанске филмове.¹¹⁵⁸ Постепено су сви филмови који нису били део немачке кинематографије или кинематографије неке од земаља Осовине

¹¹⁵⁴ АС, Г-3, Одељење за високо образовање и народну културу, Ф-776, 90.

¹¹⁵⁵ Savković, *Kinematografija...*, 40.

¹¹⁵⁶ АС, Г-3, Одељење за високо образовање и народну културу, Ф-772, 1740.

¹¹⁵⁷ Филм *Њен први рандеву* је представљао причу о младој сиротици која је живела у сиротишту и која је почела да се дописује са непознатим човеком преко личних огласа у новинама. Она се заљубила у особу с којом се дописивала и одлучила је да побегне из сиротишта како би се упознала с њим. Међутим, испоставило се да је особа у чија се писма заљубила заправо непривлачни мушкарац у средњим годинама, а не лепог младића, каквим се представљао. Ова романтична комедија која је снимљена под окриљем компаније *Continental-Films* била је веома популарна у Француској и дистрибуирана је широм окупираних Европе. Погледати: „Her First Affair (1941)“, <http://www.imdb.com/title/tt0034063> приступљено 25. августа 2017.

¹¹⁵⁸ Д. А., „Оснивање филмских завода у Београду“, *Ново време*, бр. 133, 7. октобар 1941, 6.

били скрајнути с биоскопских репертоара. Неки амерички филмови, посебно анимирани и цртани филмови, су се још могли погледати током 1941. године, али пошто су Сједињене Америчке Државе ушле у рат, и они су брзо били уклоњени. Занимљиво, било је покушаја да се сакрије порекло неких од тих филмова и да се њихов садржај идеологизује – примера ради, цртани филм *Снежана и седам патуљака*, продикција компаније *Волт Дизни* из 1937. године, није рекламиран као амерички цртани филм, већ као „чувена Гримова бајка“.¹¹⁵⁹

Биоскопски репертоар

Од маја 1941. до октобра 1944. године, у београдским биоскопима је приказан укупно 421 филм – 279 немачких, 58 мађарских, 39 италијанских, 15 чешких, 14 француских, седам шпанских, три финска, два шведска и по један дански, норвешки и српски филм.¹¹⁶⁰ Лако се може уочити да је основни циљ пропагандних власти био да се из биоскопских репертоара избаце филмови који су били снимљени у савезничким земљама и да се они потпуно замене филмовима из Немачке и других земаља Осовине, или из неутралних земаља. Селекција филмова је требала да учини да се српска филмска публика навикне на немачки културни израз, који је, мање или више суптилно, био и средство политичке пропаганде.¹¹⁶¹ У сврху пропагандног деловања приказивани су филмови о великанима немачке историје, културе и уметности, као и филмови рађени по делима великих немачких аутора. Најзначајнији филмови ове тематике су били *Велики краљ (Der große König)*, филм који се бавио животом пруског краља Фридриха II и *Љубимац богова (Wen die Götter lieben)*, о животу композитора Волфганга Амадеуса Моцарта. Науспешнији и у Београду најгледанији филм рађен по неком делу немачке књижевности је био *Минхаузен (Münchhausen)*, филм у режији мађарског редитеља Јозефа фон Бакија (Josef von Baky), са чувеним немачким глумцима Хансом Алберсом (Hans Albers) и Вилхелмом Бендовом (Wilhelm Bendow) у главним улогама. Овај филм је био први немачки филм у боји и снимљен је по изричитој жељи шефа нацистичке пропаганде Јозефа

¹¹⁵⁹ Непознати аутор, „Још само данас“, *Понедељак*, бр. 12, 20. октобар 1941, 5.

¹¹⁶⁰ Aleksandar Erdeljanović, „Filmovi koji su gledani tokom nemačke okupacije“, <https://www.facebook.com/notes/stari-beograd-beograd-kojeg-vi%C5%A1e-nema-old-belgrade/filmovi-koji-su-gledani-tokom-nema%C4%8Dke-okupacije/10151553467768013/>, приступљено 18. јула 2016.

¹¹⁶¹ Олга Манојловић, „Културни живот Београда у време немачке окупације 1941-1944 у светлу писања београдске штампе“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1, 1994, 77-90.

Гebelca, као немачки одговор на амерички филм *Чаробњак из Оза (The Wizard of Oz)*.¹¹⁶² Такође, ова продукција је требала да обележи 25 година рада компаније UFA. Минхаузен, филм „чији је смисао да озбиљном човеку који стење под тешким теретом свакидашњице, поклони дивну бајку у бојама, бајку коју он сам жели“, био је свакако један од фаворита београдске публике, како због чињенице да је био први колор-филм који су имали прилике да гледају, тако и због тога што пропагандни карактер филма није био у првом плану.¹¹⁶³ У склопу пропагандне делатности приказивани су и филмови који су се бавили немачким победама у актуелном рату. Један од најпознатијих таквих филмова, који се нашао на репертоарима београдских биоскопа био је и филм *Ваздушни хероји (Kampfgeschwader Lützow)*, филм о „херојству једне групе ваздушних бораца, о другарству као закону ваздушних хероја, о жртви једнога за све!“¹¹⁶⁴ Београдска публика није волела овакве филмове, а реакција на исте је ишла од бојкота до веома гласног и јавног негодовања.¹¹⁶⁵ Уопште, сав садржај који се директно реферисао на немачке ратне успехе био је испраћен са негодовањем. Драгутин Ранковић бележи како је публика у сали биоскопа *Колосеум* извиждала филмске новости које су садржале сцене бомбардовања Београда из априла 1941. године.¹¹⁶⁶

Посебно треба поменути немачке филмове који су били антисемитског, антимасонског и антибританског карактера. У Београду је у периоду окупације приказано неколико пропагандних филмова антисемитског карактера: *Вечити Јеврејин (Der ewige Jude)*, *Јеврејин Зис (Jud Süß)* и *Ротшилди (Die Rothschilds)*. Ови филмови су са пуно ентузијазма рекламирани у колаборационистичкој штампи, где се наводило како су у филмовима „приказане стварне одлике јеврејске расе и њеног понашања у земљама гостољубивих народа“ и да „сцене из филма приказују неморал, перверзије и подјармљивање домаћег елемента,

¹¹⁶² Linda Schulte-Sasse, *Entertaining the Third Reich: Illusions of Wholeness in Nazi Cinema*, Durham, Duke University Press, 1996, 302-318; Corey Ross, „Radio, Film and Morale: Wartime Entertainment between Mobilization and Distraction“, у: Pamela E. Swett, Corey Ross, Fabrice d’Almeida (eds.), *Pleasure and Power in Nazi Germany*, London, Palgrave Macmillan, 2011, 154-176.

¹¹⁶³ Непознати аутор, „Највећи и најбољи колор-филм света Минхаузен долази ускоро у Уфин филм-театар „Београд“, *Филмске новости*, бр. 18, 1943, 6-7.

¹¹⁶⁴ Непознати аутор, „Ваздушни хероји“, *Филмске новости*, бр. 5, 1942, 5.

¹¹⁶⁵ Николић, *Страх и нада у Србији...*, 155.

¹¹⁶⁶ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 261.

искоришћавање у свима облицима, ширење мржње, изигравање закона и потпомагање злочина.¹¹⁶⁷ У сличном тону је представљен и филм *Јеврејин Зис*, филм о Јозефу Зису Опенхајмеру, финансијеру војводе Карла Александра од Виртемберга.¹¹⁶⁸ Филм *Ротшилди* се бавио „продором јеврејства у енглеску плутократију“. Филмски часопис даје сиже: „Само један је трљао руке и веселио се – Ротшилд! Тај Јеврејин је зарадио милијоне. Он је из хероизма и људске крви на преваран начин намлатио милионе, који му осигураше прво место у енглеском банкарству. Али да су јунаци оставили своје животе на бојиштима, да би Јеврејин могао да направи посао, о томе светска историја ћути.“¹¹⁶⁹ Овакви филмови имали су за циљ да распале мржњу према Јеврејима и да припреме и оправдају истребљење јеврејског становништва.¹¹⁷⁰ У београдским биоскопима приказано је и неколико филмова који су се бавили темама које су биле изразито антибританске – најзначајнији су били *Ом Крузер (Ohm Krüger)*, филм који се бавио британским злочинима против бурског становништва Јужне Африке, и филм *Мој живот за Ирску (Mein Leben für Irland)*, филм о борби ирског народа за слободу и независност од Велике Британије.¹¹⁷¹

Ипак, већина филмова који су у Београду приказивани била је углавном забавног карактера. Бројне мелодраме, романсе, комедије, мјузикли и екранизоване приче и бајке биле су Београђанима најзанимљивије. Најгледанији филм у Београду у периоду окупације био је филм *Златни град (Die goldene Stadt)*, режисера Фајта Харлана (Veit Harlan), којег је укупно видело 108.000 људи.¹¹⁷² Ова тужна љубавна драма о младој девојци која је због љубави побегла са села у Праг, где је била искорићена и напуштена, изузетно се дојмила не само широком биоскопском аудиторијуму, већ и људима истанчаног драматуршког осећаја.

¹¹⁶⁷ Непознати аутор, „Симфонија ужаса“, *Општинске новине*, бр. 51, 2. јун 1941, 3.

¹¹⁶⁸ П. О., „Јеврејин Зис: монументално дело немачке филмске продукције“, *Обнова*, бр. 7, 12. јул 1941, 9.

¹¹⁶⁹ Непознати аутор, „Rotschildi“, *Filmske novosti*, бр. 2, 1941, 2.

¹¹⁷⁰ Милан Кољанин, „Филмска пропаганда: увод у холокауст“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1, 2000, 35-51.

¹¹⁷¹ Непознати аутор, „Борац за слободу Бура“, *Филмске новости*, бр. 5, 1942, 3; Непознати аутор, „Мој живот за Ирску“, *Филмске новости*, бр. 7, 1942, 3.

¹¹⁷² Erdeljanović, *Filmovi...*

Аритон Михаиловић филм *Златни град* у свом дневнику назива „ремек-делом немачке филмске индустрије и немачке уметности“.¹¹⁷³

Српски филм

Домаћа филмска продукција у периоду немачке окупације практично да није ни постојала, изузев једног филма који је снимљен 1942. године, чувеног дела *Невиност без заштите*, којег је снимио каскадер и акробата Драгољуб Алексић. Компетно аматерски подухват, снимљен захваљујући ентузијазму Алексића и неколицине његових пријатеља и сарадника, технички лош и драматуршки на нивоу другоразредних америчких акционих филмова, *Невиност без заштите* је био једини српски филм који је настао у периоду окупације и вероватно најгледанији филм у свим београдским биоскопима у истом периоду. Само је у београдском биоскопу *Таково*, у периоду од месец дана, преко 65.000 људи погледало филм. Премијери су присуствовали и српски министар просвете Велибор Јонић и остали креатори колаборационистичке културне политике.¹¹⁷⁴ Сам филм, упркос томе што је био уметнички слаб, наиван, па чак у појединим сегментима и апсурдан, није преносио никакву политичку или идеолошку поруку и заиста је покушао да подражава акционе филмове какви су се снимали у Холивуду. То је био управо један од разлога због којег га је публика обожавала а критика мрзела. Један филмски критичар је написао: „Ово што смо сада гледали, по својој наивности и чак примитивности, прелазило је све границе. Осећала се атмосфера биоскопа у вашарским шаторима почетком века [...] Било је комично видети како неке сцене, које су по схватању „режисера“ Алексића требало да буду веома озбиљне, изазивале смех у оних гледалаца који су већ годинама посећивали биоскоп и који ипак знају шта је то филм“.¹¹⁷⁵ Ипак, праву вредност овог филма лепо је увидео др Живомир Младеновић, референт Министарства просвете за позориште и филм, који је по службеној дужности гледао филм и који је дао своје мишљење у званичном извештају: „Први српски тон филм *Невиност без заштите* представља наиван и доста слаб почетак на једном уметничком пољу на коме су друге нације, не веће од наше, већ постигле завидне резултате, али он заслужује

¹¹⁷³ Михаиловић, *Успомене...*, 38.

¹¹⁷⁴ В. С., „Приказивање првог српског тон-филма“, *Ново време*, бр. 549, 13. фебруар 1943, 4.

¹¹⁷⁵ Драган Аћимовић, „Путеви домаћег филма“, *Српски народ*, бр. 7, 20. фебруар 1943, 13.

пуну пажњу зато што је први и једини. Школска омладина може да види овај филм“.¹¹⁷⁶

Поред српског играног филма, који је изазвао велико узбуђење код српских љубитеља кинематографске уметности, у Србији су се током окупације снимале и филмске новости. Стеван Мишковић, сниматељ који је био ангажован у раду на снимању филма *Невиност без заштите*, опремио је приватни филмски атеље у Господар Јовановој 47, у којем је у периоду од пролећа 1943. до лета 1944. године производио кратке анимирание пропагандне филмове под називом *Недељни преглед*. Ови филмови су трајали између 3 и 5 минута и били су подељени у седам сегмената, који су одговарали сваком дану у недељи. Мишковићеви пропагандни филмови су били обавезан део биоскопског репертоара и они су у политичко-пропагандном смислу величали Немачку и њене привредне и војне успехе. Мишковић је такође био аутор филмских новости под називом *Нова Србија*, који су приказивани у српским биоскопима од краја 1943. године. За разлику од *Недељног прегледа*, који је био фокусиран на светске догађаје, *Нова Србија* је била окренута унутрашњим приликама, пре свега похвалама рада колаборационистичке управе на челу са Миланом Недићем.¹¹⁷⁷

Прославе и празници

Остале манифестације јавног карактера, као што су биле изложбе, јавна предавања, слетови, прославе и јавни концерти нису биле у периоду окупације толико учестале као пре рата. Током 20-их и 30-их година, Београд је био град на чијим се улицама, трговима, парковима и другим јавним местима увек нешто дешавало. Током окупације, међутим, овакво понашање није било могуће. У првом таласу наредби за заузету југословенску територију, Врховни командант немачке војске фелдмаршал Валтер фон Браухич (Walther von Brauchitsch) забранио је локалном становништву да се окупља, састаје и организује манифестације било које врсте.¹¹⁷⁸ Страхујући од завера, урота, па чак и од отворене побуне, немачке окупационе власти су завеле веома стриктна правила о

¹¹⁷⁶ АС, Г-3, Одељење за високо образовање и народну културу, Ф-763, Реферат о филму „Невиност без заштите“.

¹¹⁷⁷ Savković, *Kinematografija...*, 49-50.

¹¹⁷⁸ *Verordnungsblatt für das besetzte Jugoslawische Gebiet*, 5. април 1941, 4.

организацији јавних догађаја, чак и када су прве драконске мере биле делимично ублажене. Све јавне манифестације морале су бити пријављене српској полицији а српска полиција је морала ствари уредити са локалном *Фелдкомандантуром* 599. Чак су и догађаји које су организовале колаборационистичке власти морали бити одобрени од стране Немаца. У таквим условима, јавни живот српске престонице је сведен на фудбалске утакмице, спортска такмичења, позоришне и биоскопске представе, повремене изложбе, концерте и јавна предавања. Није било великих прослава, осим оних које је организовала Недићева влада, као што су биле прославе светог Саве или Видовдана, мада су чак и ове манифестације биле скромне у поређењу са грандиозним прославама из међуратног периода.¹¹⁷⁹

Са нестанком Краљевине Југославије и успоставом окупационог режима, нестали су и сви државни празници а нови нису могли бити успостављени. Прослављање значајних датума из српске историје је било забрањено, као и обележавање јубилеја државника и политичара.¹¹⁸⁰ Стога је једино преостало да се као државни – или боље речено национални – славе црквени празници. Два најзначајнија црквена празника у окупираној Србији су били свети Сава и Видовдан. Готово све прославе и јавне манифестације које су одржане у Београду а које су биле под покровитељством колаборационистичких или градских власти, па тако и прослава црквених празника, имале су пропагандни и политички карактер. Тако је и званична прослава светог Саве, једног од најзначајнијих светитеља Српске православне цркве, попримила идеолошко-пропагандно обележје, а сам култ светосавља је негован као један од фундамената у духовној изградњи „Нове Србије“.¹¹⁸¹ Централна прослава празника светог Саве је организована у Београду сваке године, под покровитељством Министарства просвете и вера. Централна прослава 1942. године је одржана у Коларчевом народном универзитету, а поред домаћина министра Велибора Јонића прослави су присуствовали највиши црквени великодостојници, представници српске владе,

¹¹⁷⁹ Стојановић, Мраовић, „Увод...“, 58.

¹¹⁸⁰ Прослава јубилеја и празника који су били уобичајни за период Краљевине Југославије, попут прославе престолонаследниковог рођендана, биле су строго забрањене. Чак су и неформална обележавања датума везаних за живот или смрт појединаца из српске и југословенске политичке историје била спорна и контролисана од стране власти. Тако Драгутин Ранковић наводи да су полицијски агенти вршили присмотру свих оних који су на годишњицу смрти Љубе Давидовића обишли његов гроб. Погледати: Ранковић, *Свакодневни живот...*, 235.

¹¹⁸¹ Ђорђевић, *Српска култура...*, 15.

београдске општине, представници немачких окупационих власти и истакнути делатници из јавног и културног живота. Уз песму хора *Првог београдског певачког друштва* и сечење славског колача, светог Саву су прославили Милан Недић, Велибор Јонић, Владимир Велмар-Јанковић, комесар Коларчевог универзитета Бошко Богдановић, митрополит Јосиф и немачки државни саветник др Харалд Турнер.¹¹⁸² Наредне две прославе организоване су на Београдском Универзитету, који је, иако није радио током окупације, ипак представљао највишу културно-научну институцију у Србији и стога био саставни део креираног наратива о свецу-заштитнику просвете и културе. Домаћин прослава 1943. и 1944. године је био ректор Универзитета Никола Поповић а гости су били истакнути представници колаборационистичког режима: Велибор Јонић, Драгомир Јовановић, Цветан Ђорђевић, Ђорђе Перић, Богољуб Кујунџић, Зарија Поповић и други.¹¹⁸³ Светог Саву су свечано празновале и многе друге институције у земљи, и то не само културне и просветне, попут Народне библиотеке. Као своју славу светог Саву су празновали и *Српска заједница рада* и *Национална служба за обнову Србије*, увек организујући пригодне прославе за своје руководиоце, чланове и друштвене угледнике.¹¹⁸⁴

Током окупације је установељен један празник који је је био посвећен свим делатницима „на пољу српске књижевности и културе“. Радило се о Дану српске књиге, који је уз одобрење Немаца установељен 1942. године, а прослављан је 28. фебруара, на дан оснивања Народне библиотеке. Он се сматрао празником од највеће духовне али и политичке важности, јер је требао да послужи јачању духа и утврђивању национализма као идеолошке основе живота и рада у Недићевој Србији. О идеолошкој страни Дана српске књиге писао је књижевник Дамњан Ковачевић: „Данас прослављамо дан српске књиге. То значи: позивамо српски народ да поново чује онај глас небески који га је одржао кроз толике векове и спасао од пропасти. Следујући томе гласу српски народ се из праха подигао, ослободио и изградио своју малу, али слободну и лепу Србију. Српски писци, ако хоће да буду ствараоци српских духовних вечитих вредности, а не несвесни или

¹¹⁸² Непознати аутор, „Прослава св. Саве у Београду“, *Ново време*, бр. 227, 28. јануар 1942, 3.

¹¹⁸³ Непознати аутор, „Свечана прослава светога Саве на Београдском универзитету“, *Обнова*, бр. 784, 27. јануар 1944, 3.

¹¹⁸⁴ Ђорђевић, *Српска култура...*, 20-21.

свесни туђи агенти, морају да своје инспирације црпе из народног живота и да пишу тако да су приступачни и најширим народним слојевима. Сваки српски дом, и сељачки и варошки, нека сматра за најлепши украс српску књигу. Божјом помоћи, окренуће главу српски народ од сиренских гласова који га маме у пропаст и послушаће глас својих прадедова који су патили још теже но што данас пати српски народ, па су ипак опстали захваљујући српској књизи, и поново ће поћи путем своје традиције, путем поштовања српске књиге и духовних вредности и стваралаштва, путем који ће га извести и из данашње катастрофе, и јединим путем који ће га довести до потпуног препорода и до нове обнове“.¹¹⁸⁵ Сама прослава Дана српске књиге се састојала из два дела – најпре је, ујутро, у Саборној цркви држан помен свим преминулим српским књижевницима, „од светог Саве до наших дана“, док је централна прослава одржана после помена на Коларчевом народном универзитету. Централној прослави, у организацији Министарства просвете, присуствовали су сви значајнији колаборационистички функционери, али и велик број књижевника, уметника, научника, наставника, студената и ђака, што је требало да самој прослави да грандиозан и величанствен карактер.¹¹⁸⁶

Музеји, изложбе и концерти

Први новински извештаји о стању београдских музеја после немачког бомбардовања из априла 1941. године говорили су да музеји нису претрпели већа оштећења и да ће врло брзо отворити своја врата за посетиоце. Наводило се како је особље *Музеја кнеза Павла*, предвођено директором Миланом Кашанином, почело са враћањем експоната на њихово место, али како музеј још неко време неће бити отворен за јавност због „недостатка млечних стакала“. Исто је важило и за Етнографски музеј и Музеј српске земље, који нису радили из техничких разлога. Према истом чланку, Општински музеј је претрпео тек незнатна оштећења, после чије ће се поправке све вратити у нормалу.¹¹⁸⁷ Међутим, извештај Јохана фон Рајсвица (Johann von Reiswitz), шефа V групе Управног штаба који је послат у Берлин, даје нешто другачију слику. Из *Музеја кнеза Павла*

¹¹⁸⁵ Дамњан Ковачевић, „Дан српске књиге“, *Ново време*, бр. 253, 27. фебруар 1942, 3.

¹¹⁸⁶ Ђорђевић, *Српска култура...*, 29-34.

¹¹⁸⁷ М. П., „Београдски музеји требало би да ускоро отворе своја врата“, *Ново време*, бр. 24, 8, 9, 10. јун 1941, 5.

је током бомбардовања нестало око 100 новчића из нумизматичке збирке, десетак археолошких објеката и две уметничке слике. Етнолошки музеј и Музеј српске земље су остали неоштећени и сачуваног инвентара, али је Општински музеј у Улици Кнегиње Љубице претрпео велика оштећења. Страдао је и велики број слика из старог краљевског двора. Војни музеј на Калемегдану је претрпео велику штету а музејска збирка је у великој мери опљачкана.¹¹⁸⁸ Велику бригу за београдске музеје су представљали и захтеви представника немачких војних власти. Генерал Ферстер је већ у мају 1941. године тражио да му се дају поједине уметничке скулптуре, а Војноуправни командант у Србији фон Шредер је за украшавање своје резиденције на Дедињу направио избор десет слика и две скулптуре.¹¹⁸⁹ Ова бескрупулозна отимачина се наставила и у наредним годинама окупације.

У тешким условима рада, са десетак запосленика мање у односу на међуратни период, са много мање расположивог новца и уз константан притисак немачких власти, *Музеј кнеза Павла* је поново отворио врата за посетиоце 9. септембра 1941. Чак и у тешким условима окупације, музеј је успео да прошири колекцију, примајући поклоне (колекције слика Даринке Лешјанин, Милана Суботина, Косаре Максимовић, Љубише Протића и Алфреда Израела Куна). Музеј је радио сваког дана а посета је била веома добра, недељом је чак број посетилаца био већи него пре рата.¹¹⁹⁰ У лето 1942. године поново је отворен и Етнографски музеј. У згради Министарства просвете у Балканској улици организована је изложба модела сеоских кућа од најстаријих времена до средине 20. века, која је требала да симболично најави поновно отварање музеја за јавност.¹¹⁹¹

Поред поменутих музеја који су привлачили посетиоце, током окупације организован је и велики број различитих изложби, концерата и приредби. Бројне изложбе слика, скулптура, фотографија, као и специјалне изложбе ликовног стваралаштва посвећеног Београду, затим изложбе ликовног стваралаштва српских војника и официра из немачког заробљеништва, изложбе радова руских

¹¹⁸⁸ Вујошевић, „Kunst- und Denkmalschutz...“, 120-122.

¹¹⁸⁹ Vučetić, „Muzej kneza Pavla...“, 41.

¹¹⁹⁰ Исто, 42.

¹¹⁹¹ Д. В., „Етнографски музеј биће поново отворен“, *Ново време*, бр. 407, 29. август 1942, 5.

уметника, као и изложбе младих и неафирмисаних уметника, организоване су у београдским изложбеним просторима и салонима: Уметничком павиљону Општине београдске на Калемегдану (Уметнички павиљон *Цвијета Зузорић*), Уметничком салону у Кнез Михаиловој 25, Београдском салону у Дечанској 18, у Уметничком салону *Ђура Јакшић* и другим локацијама.¹¹⁹² Значајна новина у уметничком животу Београда у периоду окупације било је отварање продајних салона, где су биле изложене слике и скулптуре знаменитих београдских и српских уметника, које су посетиоци могли бесплатно посетити и купити изложене радове. Обзиром на то да су многи уметници били у веома тешком материјалном положају, рад ових продајних салона је за многе представљао финансијски спас.¹¹⁹³ Напознатија продајна галерија је била она Николе Љубинковића, где су, између осталих, излагали и Тома Росандић, Јосиф Мајзнер, Мило Милуновић, Јефто Перић, Никола Граовац и други. Музички догађаји у Београду су углавном били везани за деловање опере и балета Српског народног позоришта, као и за солистичке и камерне концерте и хорске представе које су приређивали етаблирани београдски и српски музички уметници, као и млади таленти с Музичке академије. Најчешће су концерти извођени у дворани Коларчевог народног универзитета. Током окупације је забележено и неколико ванредних музичких догађаја. Најзначајнији и најрекламиранији је био концерт оркестра *Радио-Београда* којем је дириговао Карл Лист (Karl List), док је као солиста наступао Херман Ројтер (Herrmann Reuter), директор Музичке академије у Франкфурту.¹¹⁹⁴ Музички израз је у периоду окупације одговарао политичкој ситуацији. Фаворизована су дела немачких и италијанских композитора, док су руски, француски и британски композитори избачени из репертоара. Такође, видљив је пораст броја фолклорних музичких приредби, у циљу „враћања културе народим коренима“.

Један важан јавни догађај ипак треба посебно поменути. Ради се о тзв. *Антимасонској изложби*, која је била постављена у Београду између 22. октобра 1941. године и 19. јануара 1942. године. Ова изложба није организована само да

¹¹⁹² Ђорђевић, *Летопис...*, 188-198.

¹¹⁹³ Вера Јовановић, „Ликовни живот Београда у ратном времену 1941-1945. године“, *Годишњак града Београда*, књига LIII, 2006, 349-373.

¹¹⁹⁴ Непознати аутор, „Симфониски концерт“, *Ново време*, бр. 445, 13. октобар 1942, 4.

би ширила подмуклу пропаганду против масона, већ и против Јевреја, комуниста и англофила. Саму изложбу, коју је организовало *Пропагандно одељење* Председништва министарског савета, уз велики напор српских пропагандних експерата као што су били Ђорђе Перић и Лазар Прокић, посетило је око 80.000 људи и она је вероватно била најпосећенија јавна изложба у Београду у периоду немачке окупације.¹¹⁹⁵ Треба истаћи да су многи људи били присиљени да посете изложбу, на пример сви запослени у јавним службама, којима је прећено да ће изгубити посао уколико се не појаве на изложби, или наставници, који су добили наређење да морају водити ученике на изложбу. Напори уложени у организацију догађаја су били велики – локација изложбе, бивше седиште масонске ложе у Улици Илије Гарашанина 8, је била сређивана данима; сценографију и реквизите је обезбедило пропагандно одељење немачке војске, и то су углавном били предмети из једне масонске ложе на острву Церси, на коју су немачке трупе наишле при заузећу Каналских острва, и ти предмети су већ били изложени француској и белгијској публици; плакати су били штампани; десетине и десетине чланака који су најављивали догађај су били написани и штампани, итд.¹¹⁹⁶ Чак је штампана и специјална поштанска марка која је била посвећена *Антимасонској изложби*.¹¹⁹⁷ Изложба је углавном била фокусирана на визуелну импресију, постери и карикатуре великог формата су били постављени како би се у ум посетилаца утиснула представа „семитске физиономије“, масонска иконографија и обредни предмети су постављени на такав начин да сугеришу да су били коришћени у сатанистичким и окултним ритуалима, приказани су графикони и табеле који су давали искривљену статистичку представу утицаја Јевреја на српску привреду, образовање и културу. Главна идеја изложбе је била да у симболичком смислу да једну повезницу између Јевреја, комуниста, масона и англофила и да их прикаже као крволочну хидру, која се намерила да уништи

¹¹⁹⁵ Стојановић, Зец, „Јазбина из које су потекла сва зла...“, 273-276; В. Ј., „Антимасонска изложба у светлости бројева“, *Обнова*, бр. 167, 20. 01. 1942, 5.

¹¹⁹⁶ Медијска кампања везана за *Антимасонску изложбу* је била веома интензивна и није спровођена само путем регуларних дневних и периодичних листова, већ и коришћењем наизглед хумористичког садржаја. У овом периоду се штампа посебно окомила на истакнуте представнике београдске јеврејске заједнице, као што је био Геца Кон, који је по свему судећи, док је изложба трајала већ био мртав. Он је, примера ради, у једној карикатури представљен као зликовац који је српској деци потурао да читају Марксов *Капитал*. Погледати: Непознати аутор, „Чика-Геца српској деци“, *Бодљикаво прасе*, бр. 1, 6. децембар 1941, 2.

¹¹⁹⁷ Детаљније о *Антимасонској изложби* у: Надежда Јовановић, „Однос окупатора и квислинга према масонерији у Србији 1941–1942“, *Годишњак града Београда*, бр. 18 (1971), 77-106.

целокупну западну и европску цивилизацију, и да истовремено представи Немце и друге европске Аријевце као крсташе који су се супротставили четвороглавој аждаји која је претила да подјарми целокупно човечанство.

Демонстрације силе

И Немци и њихови српски сарадници покушали су у неколико наврата да организују велике војне параде, како би утерали страх у кости људима, одвратили их од размишљања о устанку и како би их убедили у сопствену моћ, ауторитет и непобедивост. Прва већа манифестација која је укључивала и дефиле наоружаних представника окупационих и колаборационистичких снага одржан је 21. јула 1941. године, и то је био први свечани дефиле београдске полиције и градске страже. Смотру су извршили београдски фелдкомандант фон Кајзенберг, комесар Министарства унутрашњих послова Милан Аћимовић и управник града Београда Драгомир Јовановић. Строј градске страже предводио је жандармеријски потпуковник Александар Радуловић.¹¹⁹⁸ У августу 1941. године, организована је велика прослава победе хабсбуршке војске принца Еугена Савојског над Османилијама из 18. века, приликом које је Београд доспео у аустријске руке. Немачке јединице под пуном ратном опремом марширале су улицама Београда а пратила их је импозантна немачка ратна механизација.¹¹⁹⁹ Међутим, веома мало Београђана је изашло на улице да присуствује овој манифестацији. Милан Недић, Председник владе, покушао је да организује нешто слично у јуну 1944. године, када је приређен велики дефиле владиних снага улицама Београда.¹²⁰⁰ Циљ војне параде је био да увери грађане Београда у одлучност и способност српских колаборационистичких јединица да се бране од здружене партизанско-совјетске офанзиве. Међутим, у овој фази рата је већ било касно за пропагандне трикове – борбе за ослобођење Србије су већ отпочеле и грађани Београда су то врло добро знали.

Нису само војне параде и дефилеи били дизајнирани као јавне манифестације које су имале за циљ да демонстрирају силу и моћ немачких

¹¹⁹⁸ Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 35; Д. С. В., „Дефиле београдске градске страже пред фелдкомандантом и комесаром Министарства унутрашњих дела“, *Ново време*, бр. 66, 22. јул 1941, 1.

¹¹⁹⁹ Kreso, *Нјемачка окупациона управа...*, 155.

¹²⁰⁰ Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 383.

окупатора и њихових српских помагача, иако јесу вероватно били најупечатљивији. Много чешће и вероватно ефикасније су биле манифестације јавног понижавања појединаца, када су улицама дефиловали кажњеници, углавном окривљени за трговину на црној берзи или сличне материјалне кривице, са таблама које су носили око врата, на којима је била исписана њихова кривица. Грађани су посматрали у шпалиру ове поворке, често се маса окупљала самоиницијативно али су такође грађани били привођени и принуђени да ове поворке посматрају. Иако су сви били номинално против црне берзе и осуђивали богаћење појединаца, велика већина Београђана је и сама трговала на црној берзи, јер другачије нису могли да преживе. Стога је овај вид демонстрације силе остављао много већи утисак на Београђане, јер су и сами могли замислити да би се једног дана могли наћи у колони кажњеника. Најпознатији овакав случај био је везан за кажњавање корупције на београдској Берзи рада, када је утврђено да су чиновници ове институције за новчану надокнаду масовно ослобађали грађане радне обавезе.¹²⁰¹ Преко сто људи је било ухапшено а осамдесет двоје осуђено и кажњено. Поред казне затвора и принудног рада, они су натерани да носе исписане табле улицама Београда, на којима је писало: „Ми смо они који смо паре давали и паре примали да не идемо на рад. Зато је ишла сиротиња.“¹²⁰²

Још један вид демонстрације силе односио се на притисак на Београђане да присуствују сахранама и комеморацијама погинулим војницима, припадницима колаборационистичких оружаних снага. Запослени у јавним службама били су обавезни да таквим догађајима присуствују, иначе су остајали без посла, учитељи и наставници такође, а они су уз то морали на такве догађаје да воде и своје ученике. Можда и најзначајнији и најмасовнији догађај такве врсте била је сахрана пуковника Милоша Масаловића, начелника кабинета Милана Недића, којег су четници убили 6. марта 1944. године.¹²⁰³ Масаловићева сахрана је организована 9. марта а власти су се својски потрудиле да том догађају

¹²⁰¹ ИАБ, УГБ, СП, К-157/1, Извештај Специјалне полиције *Фелдкомандатури* 599, бр. 1006/43-III/1, 3. април 1943. године.

¹²⁰² Непознати аутор, „Хапшење и кажњавање чиновника и њихових помагача који су за мито ослобађавали од обавезе рада“, *Ново време*, бр. 577, 18. март 1943, 3; Непознати аутор, „Како су кажњени кривци“, *Ново време*, бр. 577, 18. март 1943, 3; Непознати аутор, „Поворка осуђених учењивача проведена је јуче кроз Београд“, *Ново време*, бр. 578, 19. март 1943, 3.

¹²⁰³ Стојановић, *Идеје...*, 84.

присутвује што више људи. Колаборационистичка штампа је навела како је поред одра убијеног Масаловића продефиловало око 100.000 Београђана, што свакако представља значајно преувеличавање броја присутних.¹²⁰⁴ Ипак, према сачуваним снимцима сама сахрана јесте била прилично масовно посећена. Шеф Недићевог кабинета је на вечни починак испраћен речима Димитрија Љотића и генерала Боривоја Јонића, док су „Београђани плакали за јунаком и мучеником Масаловићем“.¹²⁰⁵

Између јавног и приватног

Обзиром на то да су јавни простори и манифестације били или константно надзирани или претворени у оруђе идеолошке индоктринације и пропаганде, Београђани су тежили томе да се повлаче у приватније окружење, где су се осећали безбеднијим и спокојнијим. Интимније дружење у јавном простору било је могуће у некој од многобројних београдских кафана, ресторана, барова и бифеа, али су чак и на тим местима социјалне интеракције биле отежане или чак потпуно онемогућене тешким приликама окупационог живота. Пре рата су таква места готово увек била пуна света, где су људи пили и дискутовали о политици, уметности, економији или спорту. Посећивање кафана, не ради пића већ ради дружења и социјалне интеракције, је била надалеко препознатљива и чувена карактеристика градског живота Београда. Међутим, окупација је све променила. Прво, радно време кафана је прилагођено полицијском часу што је представљало огроман ударац за локале које су грађани иначе посећивали у вечерњим часовима. Време почетка полицијског часа се мењало током окупације, али је на самом почетку он био у 19 часова. Пошто је већина људи радила до 15 или 16 часова, и тако била у могућности да посети кафану само у кратком временском интервалу између краја радног времена и почетка полицијског часа, социјална структура клијентеле се променила. Такође, кафане су биле под надзором. Често је полиција организовала препаде и рације, а они који би се том приликом затекли у кафани би били проглашени згубиданима и послати на обавезан рад.¹²⁰⁶ Такође, лоше економске прилике, несташица и рационасиња животних намирница значили су и

¹²⁰⁴ Н. Р., „Национални Београд је на достојан начин испратио хероја Милоша Масаловића“, *Обнова*, бр. 820, 9. март 1944, 3.

¹²⁰⁵ *Исто*.

¹²⁰⁶ Михаиловић, *Успомене...*, 16.

то да кафане више нису могле својим гостима да понуде квалитетне производе.¹²⁰⁷ Половина пива произведеног у Србији је ишло за немачку војску, што је значило да је снабдевање домаћих кафана било ретко и нерегуларно. Вино и жестока пића су такође били тражени, али и када их је било у понуди били су скупи и лошег квалитета. Кафа је током окупације била ретка роба и веома скупа, тако да ју је већина београдских кафана једноставно избацила из понуде. Што се тиче хране, само су најједноставнији оброци били у понуди, али су и они углавном били прескупи за регуларне госте.

Такође, кафане више нису биле безбедна места, где је појединац могао да каже шта год је хтео. Немачки војници, полицијски агенти и најразличитије уходе и денунцијатори су били посвуда и људи су били много опрезнији. Кафане су биле и врло опасна места, обзиром на то да је наоружане људе, посебно немачке војнике, било јако тешко контролисати у појединим приликама. Неретко се дешавало да су немачки војници изазивали инциденте, посебно када су били под дејством алкохола. У тим инцидентима је било и повређених и погинулих. Један извештај Специјалне полиције из октобра 1941. године наводи како су три пијана немачка војника кренула да пуцају на госте у бифеу у Балканској улици, ранивши једног. Овакви инциденти су се обично завршавали тако што би немачка војна полиција покупила изгреднике, док су жртве остале ускраћене за правду. Кафане су такође била и места где су се одвијале најразличитије неморалне и криминалне радње. Одраније су поједине београдске кафане биле познате као места где су заинтересовани могли ангажовати проститутке, али се са великим бројем немачких војника који су били стационирани у граду повећао и њихов број, упркос томе што су за припаднике *Вермахта* отворени специјални бордели у граду.¹²⁰⁸ Такође, кафане су постале и места где су се углавном договарали или одвијали нелегални послови везани за шпекулацију и црну берзу, посебно

¹²⁰⁷ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 121-122; 164-165.

¹²⁰⁸ Ljubinka Škodrić, „Horizontalna kolaboracija“ – intimne veze žena sa nemačkim okupatorom u Srbiji 1941-1944.“, *Istorija 20. veka*, br. 1, 2013, 105-122. Кафане нису биле само места у којима је цветала проституција, поједине су биле на гласу у граду и као места где су се могли упознати људи другачијих сексуалних преференција, попут кафане *Букурешт* која се налазила недалеко од Железничке станице. Погледати: Dejan Zec, „Inquiries on Homosexuals in Serbia During the Second World War“, *Acta Historiae Medicinae Stomatologiae Pharmaciae Medicinae Veterinariae*, 35(1), 2016, 74-95.

трговина цигаретама.¹²⁰⁹ Иако су кафане остале места где су се људи дружили, број гостију и посетилаца је константно опадао.¹²¹⁰

У жељи да избегну надзор и идеологизоване садржаје, Београђани су тражили места где су могли да се релативно безбедно друже и комуницирају. Таква су места често била веома необична, макар ако се ствари гледају из предратне перспективе. Примера ради, бројни сведоци говоре о томе како су у Београду за време окупације цркве биле пуне света, посебно су била посећена богослужења на дане када су падали предратни празници, попут престолонаследниковог рођендана.¹²¹¹ Такав развој је и логичан јер је у људској природи да на недаће које га окружују у свакодневном животу реагује окретањем сфери духовног. „Примећује се да су о празницима цркве пуне света. Иду сада у цркву и они који, раније, никад нису ишли. У цркви се сада налази утеха и окрепљење да би се ово тешко време лакше могло подносити“.¹²¹² Међутим, духовни мир и утеха нису били једини разлог због којег су Београђани ишли у цркве – по окончању богослужења су могли остати у мањим групама у црквеним портама, разговарати и размењивати мишљења и вести, док би тада њихов страх од ухода и потказивача био нешто мањи него иначе. Обзиром на то да су и окупационе власти и колаборационисти сматрали Српску православну цркву изузетно непријатељском организацијом, обични Београђани су такво њихово виђење разумели као потврду да су православне богомоље биле безбедна места за окупљање и разговор.¹²¹³

Београђани су се сретали и дружили и по сахранама и даћама, као и у редовима за намирнице. Осим размењивања вести и гласина, изражавања негодовања према окупационим и колаборационистичким властима, несташници и

¹²⁰⁹ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 88.

¹²¹⁰ Михаиловић, *Успомене...*, 80.

¹²¹¹ Сваког 6. септембра у храмовима Српске православне цркве одржавано је благодарење за краља. Погледати: Radmila Radić, „Srpska pravoslavna crkva u Drugom svetskom ratu“, *Vojnoistorijski glasnik*, бр. 1, 1995, 206; Драгољуб Живојиновић, „Српска православна црква 1941-1945“, *Братство*, бр. XI, 2007, 73.

¹²¹² Ранковић, *Свакодневни живот...*, 235-236.

¹²¹³ О односу окупатора и колаборациониста према Српској православној цркви погледати: Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, први део, Београд, ИНИС, 2002, 43-91; Гаврило Дожић, *Мемоари патријарха српског Гаврила*, Београд, Сфаирос, 1990, 275-356; Душан Кашић, „Српска црква под немачком окупацијом“, у: *Српска православна црква 1920-1970: споменица о 50-годишњици васпостављања Српске патријаршије*, Београд, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1971, 225-236.

општој несигурности, Београђани су користили ове прилике и како би се међусобно бодрили и храбрили. Омиљени начин Београђана да се духовно окрепе су били вицеви и шале. Исмевало се све, од несташице прехранбених намирница и рада служби задужених за снабдевање, све до самих немачких окупатора и њихових помагача, иако је причање вицева о Немцима било кудикамо опасније од вицева о ДИРИС-у или црноберзијанцима. Највише се исмевала пропаганда – Београдом је кружио следећи веома популаран виц: „Стајао један господин пред *Москвом* и стално говорио: „Само четири! То је искључено“. Свет је почео да се окупља и кад га се много окупило, дође један полицајац и одведе дотичног у квартал. Тамо је исти господин говорио: „Замислите г. члане, само четири! То је искључено“. Члан нареди да га воде у лудницу. „Видите ли, рече он, тај човек је луд“. У лудници га запиташе ко је и шта је. „Ја сам професор математике“. „А шта је то само четири“? „Молим вас лепо, од почетка рата ја срачунавам извештаје колико је Руса погинуло и заробљено. Знате ли какав је резултат? У целој Русији остало је само 4 Руса“.¹²¹⁴ Веома су били популарни и вицеви о војним способностима немачких савезница. Поред италијанског кукавичлука на мети је била и Независна држава Хрватска. У једном извештају из Србије забележен је и следећи виц: „Хрватска је велика поморска сила, има четири велика брода и једну велику луку – Брод на Сави, Брод на Купи, Брод на Уни, Брод на Драви и Бања Луку“.¹²¹⁵

Дружење се наставило и у приватним домовима грађана, али у много мањем обиму него у периоду пре рата. За то су постојали објективни разлози. Најзначајнији разлог је био полицијски час. Београђани су се пре почетка полицијског часа морали вратити својим кућама, јер уколико би се нашли на улици без објаве издате од стране немачких власти, били би приведени на испитивање. Иако су у великој већини случајева касније били пуштани кућама, увек је постојала могућност да неко буде задржан као талац или послат на принудни рад. Такође, станови су били слабо загрејани, угаљ и дрва су били скупи, тако да је Београђанима било непријатно да позивају госте и примају их у

¹²¹⁴ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 199.

¹²¹⁵ АЈ, 103, Ф-27, Ј-177, Илија Пламенац Министарству иностраних послова, август 1941.

хладним просторијама.¹²¹⁶ Уз то, мало ко је имао чиме да госте послужи, евенутално чајем или чашицом ракије. Чак су и свечане прилике у којима су се људи раније интензивно дружили и посећивали, попут крсних слава, током окупације биле резервисане само за породицу и најближе пријатеље. Празнична трпеза се никако није могла поредити са оном која је била уобичајна пре рата.¹²¹⁷

¹²¹⁶ Милићевић, „Свакодневни живот...“, 40-44.

¹²¹⁷ Глиша Бабовић, *Дневник: 1941-1945*, Рума-Шабац, Српска књига-Шабачко-ваљевска епархија-Глас Подриња, 2005, 187.

СПОРТСКИ ЖИВОТ У ОКУПИРАНОМ БЕОГРАДУ

Спорт у Београду непосредно по окончању немачке агресије

У првој половини 20. века, посебно током 30-их година и непосредно пред почетак Другог светског рата, спорт је постао једна од омиљених забава и разбигрига Београђана.¹²¹⁸ Спорт је прешао невероватан пут за веома кратко време, од краја 19. века, када су се у београдским грађанским круговима шириле модерне европске идеје олимпизма, аматеризма и спортског витештва и када су малобројни, на западу школовани младићи оснивали прве спортске дружине, па до 1941. године, када је у Београду већ било регистровано више стотина спортских клубова и када се број активних спортиста мерио у хиљадама а број редовних посетилаца спортских приредби у десетинама хиљада.¹²¹⁹ Београд је био центар спортског живота Краљевине Југославије у сваком смислу – на територији Управе града Београда било је регистровано више од 50 фудбалских клубова, од којих су четири (*БСК*, *Југославија*, *БАСК* и *Јединство*) спадали у сам југословенски фудбалски врх и редовно учествовали у такмичењима за државног првака;¹²²⁰ Кошарка, нова спортска грана која је у Југославију стигла из САД захваљујући Вилијаму Вајленду из америчког *Црвеног крста*, је нагло стицала популарност, посебно код средњошколске омладине;¹²²¹ Атлетика, мушка и женска, се у међуратном периоду развијала захваљујући ентузијазму београдских спортиста и врхунац развоја је била организација Балканских игара 1938. године, највећег такмичења ове врсте које је Београд до тада видео;¹²²² Пливање и остали спортови на води су у Београду били популарни још у 19. веку и на београдским купалиштима на Сави, Ади Циганлији и код *Шест топола* су се током лета окупљале хиљаде Београђана, ради купања, пливања и ватерпола;¹²²³ Бокс, „племенита борилачка вештина“, коју су у Београду популарисали младићи

¹²¹⁸ Marković, *Beograd i Evropa...*, 71.

¹²¹⁹ Јован Д. Ружић, *Сећања и успомене*, Београд, СОФК Звездара, 1973, 43-72.

¹²²⁰ У граду Београду и његовој непосредној околини већ је 1930. године постојао 51 фудбалски клуб, према статистици коју је водио *Београдски лоптачки подсавез (БЛП)*. Обзиром да не располажемо прецизним подацима о броју регистрованих клубова до 1941. године, можемо сматрати ову цифру релевантном и за каснији период. Погледати: Петар Ђорђевић (ур.), *50 година БФС*, Београд, Београдски фудбалски савез, 1973, 31.

¹²²¹ Перо Јелић, „Почеци кошарке у Југославији (1923–1940)“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1–3, 2003, 125-140.

¹²²² Марковић, „Развитак спорта...“, 460.

¹²²³ Стојановић, *Калдрма и асфалт...*, 334-337.

школовани у иностранству као и повратници из САД, је веома рано постала професионални спорт и боксерски мечеви организовани у Београду, домаћи и међународни, привлачили су огромну публику, а сам спорт је био изузетно профитабилан.¹²²⁴ Поред поменутих, у Београду су још били изузетно популарни и тенис, хокеј на трави и на леду, рукомет, бициклизам, мото-спорт (аутомобилске и мотоциклистичке утрке), а међу женском популацијом хазена, спорт веома сличан рукомету.

Политичке тензије које су у марту и априлу 1941. године потресале Краљевину Југославију нису зауставиле спортски живот престонице, иако су га у одређеној мери ометале. Велик број активних спортиста, с обзиром да се радило о младим, здравим и физички способним људима, био је обухваћен мерама општег активирања оружане силе Краљевине Југославије, које су проглашене 30. марта 1941. године, па се тако, услед мобилизације, десило да је велики број активних спортиста по окончању ратних дејстава завршио у немачком ратном заробљеништву, док је један број изгубио живот.¹²²⁵ За 6. април 1941. године, дан за који се испоставило да ће бити дан почетка оружане агресије сила Осовине на Југославију, биле су заказане две утакмице Српске лиге у фудбалу, између екипа *Јединства* из Београда и *Бате* из Борова и између екипа *БАСК*-а и *Грађанског* из Скопља, које су требале да одлуче које ће се екипе из Србије пласирати у завршницу југословенског државног фудбалског првенства, које је требало да се одржи у лето 1941. године.¹²²⁶ Ниједна утакмица није одржана.

Априлски рат, бомбардовање Београда, материјална девастација, људска патња и губитак људских живота су у потпуности зауставили спортски живот престонице. Сва такмичења су обустављена, а сви спортски клубови су на неодређено време обуставили рад. Спортски савези, попут *Српског лоптачког савеза (СЛС)* и *Београдског лоптачког подсавеза (БЛП)* расформирали су се и нису се активирали све до краја маја 1941. У бомбардовању града, као и у пожарима и у пљачки који су касније уследили, београдски спортски клубови су

¹²²⁴ Marković, *Beograd i Evropa...*, 73.

¹²²⁵ Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 2*, 225; ИАБ, Спортски клуб *Соко*, несређена грађа – Списак чланова „БАСК“-а у заробљеништву.

¹²²⁶ Милорад Сијић, *Фудбал у Краљевини Југославији*, Александровац, Завичајни музеј Жупе, 2014, 133.

били тешко оштећени. Игралште *БСК*-а, које се налазило на Топчидерском брду, претрпело је штету која је процењена на око 200.000 тадашњих динара. У потпуности је страдало веома скупо ноћно осветљење, које није поправљено све до краја рата, оштећен је семафор, а економат је обијен и из њега је однета целокупна клупска опрема (дресови, гаћице, лопте, ципеле и чарапе).¹²²⁷ *Југославија* је претрпела још већу штету. Стадион овог клуба, који се налазио у непосредној близини игралишта *БСК*-а, у Улици Љутице Богдана, био је скоро у потпуности преуређен и реновиран и то је за управу *Југославије* представљао огроман материјални издатак.¹²²⁸ Уместо свечаног отварања новог и модерног стадиона који је требало да прима 60.000 гледалаца, чланови *Југославије* су посматрали како сав њихов напор и труд уништавају немачке бомбе. Велик део трибина је разрушен и спаљен, а сав преостали материјал који је могао бити искоришћен за санацију игралишта је у општем хаосу разграбљен.¹²²⁹ Игралште *Југославије* је великим напором чланова и симпатизера клуба оспособљено за коришћење тек у априлу 1942. године. Обнову стадиона *Југославије* је помогла и немачка војска, јер јој је било потребно игралиште за физичке активности војника, као и за организацију спортских игара немачких војних јединица, које су одржане у Београду у неколико наврата током 1942. и 1943. године.¹²³⁰ Слично су прошла и друга београдска игралишта – потпуно или делимично су била уништена игралишта *Јединства*, *Балкана*, *Железничара* и *Чукарничког*.¹²³¹

У свом хаосу проузрокованом немачким бомбардовањем, разарањем, уласком немачких трупа у град, као и делимичним распадом домаћег управног апарата, Београђанима је спорт био последња ствар на памети. Уз то, окупационе власти су експлицитно забраниле свако скупљање на улици и приређивање јавних скупова и поворки, било која спортска манифестација се могла сматрати јавним

¹²²⁷ АС, Г-3, Одељење за физичко васпитање Министарства просвете, несређена грађа, Допис „БСК“-а Комесару за Министарство просвете од 9. маја 1941. године.

¹²²⁸ Zec, „Money, Politics and Sports...“, 269-287.

¹²²⁹ АС, Г-3, Одељење за физичко васпитање, несређена грађа, An das Kultuskommissariat Ausschuss für die Körperkultur, Belgrad, од 9. маја 1941.

¹²³⁰ Немачка војска је на стадион *Југославије* (1913), окачила таблу на којој је писало *Wermachtsportplatz*, која је стајала све до ослобођења Београда у октобру 1944. године. Погледати: Ружић, *Сећања...*, 248.

¹²³¹ Непознати аутор, „Прилози за поправку игралишта С.к. Балкана“, *Ново време*, бр. 41, 27. јун 1941, 5; Љубомир Вукадиновић, „Неком мајка а неком маћеха...“, *Ново време*, 26. август 1941, бр. 97, 5; АС, Г-3, Одељење за физичко васпитање, несређена грађа, Допис „БСК“-а Министарству просвете и вера од 23. октобра 1943.

скупом, а њени организатори су могли од окупационих власти бити тешко кажњени.¹²³² Почетком маја, када су најтеже последице бомбардовања у одређеној мери биле саниране и када је од стране немачких окупационих власти успостављен домаћи управни апарат Савета комесара на челу са Миланом Аћимовићем и градска управа на челу са Драгомиром Јовановићем, појављују се и прве вести о оживљавању спорта у Београду.

Упоредо са поновним отварањем београдских позоришта, биоскопа, кафана и ресторана, обновили су свој рад и спортски клубови и савези. И пре тога су се на београдским улицама, у двориштима и парковима, могла видети деца која су у игри шутирала лопту, али је први доказ о стварном оживљавању спортског живота града била седница *Српског лоптачког савеза* која је била заказана за 13. мај у кафани *Руски цар*, на којој су требале да се разматрају мере за обнову спортског живота у граду.¹²³³ Састанком је председавао др Јован Спасојевић, потпредсеник *СЛС*, а присуствовали су истакнути предратни фудбалски функционери. Одмах је одлучено да *СЛС* настави са радом и да о томе обавести све подсавезе и клубове. На истој седници је одлучено да се у сврху оживљавања фудбалског спорта покрене такмичење у којем би учествовали београдски клубови. Присутни чланови *БСК-а*, *Југославије*, *БАСК-а* и *Јединства* су се сагласили да њихови клубови учествују у овом такмичењу, које би се звало *Куп СЛС-а* или једноставно *Српски Куп*. Предвиђено је да се учешће у такмичењу понуди још и *Витезу* из Земуне и *Југославији* из Јабуге код Панчева. Такво такмичење се могло завршити до августа месеца, када би се знало да ли је могуће организовати озбиљније такмичење на савезном нивоу, такмичење у којем би могли учествовати и клубови из унутрашњости.¹²³⁴

Обнова спортског живота у граду

У броју *Општинских новина* од 13. маја најављена је могућност да се ускоро у Београду одигра једна пропагандна фудбалска утакмица између екипа *БСК-а* и једне екипе немачке војске, а уколико немачка војска не успе да састави

¹²³² „Проглас за заузету југословенску територију“, *Општинске новине*, бр. 12, 24. април 1941, 2.

¹²³³ Непознати аутор, „Прва седница Српског лоптачког савеза одржаће се данас у 4:30 часова поподне“, *Општинске новине*, бр. 31, 13. мај 1941, 4.

¹²³⁴ Непознати аутор, „Основан је куп Слс-а“, *Ново време*, бр. 1, 16. мај 1941, 7.

тим у догледно време, играла би се утакмица између *БСК*-а и *Југославије*.¹²³⁵ По свему судећи, спорт је од стране немачког окупатора схваћен као прилика да се грађанима Београда омогући један необавезан и лак вид забаве, који није скуп и који не захтева велику организацију, а опет, омогућава, поред разбигриге у тешка времена, и извесно идеолошко и политичко деловање. У ту сврху су немачке војне власти охрабривале одигравање ревијалних фудбалских утакмица између екипа немачких војника и домаћих клубова. Предлог да се одигра фудбалска утакмица између немачког војног тима и екипе *БСК*-а није била прва иницијатива такве врсте. Штампa извештава да је екипа земунског *Витеза* одиграла три утакмице против гарнизонских тимова немачке војске и остварила три убедљиве победе. Такође, пренет је извештај о утакмици између *Чукарничког* и једне немачке екипе, у којој је тим из београдског предграђа после тешке борбе тријумфовао, и то је био први фудбалски сусрет одигран у Београду по окончању ратних дејстава.¹²³⁶

У недељу 18. маја је на игралишту *БСК*-а на Топчидерском брду, које је за ту прилику доведено у ред, одиграна ревијална утакмица између два највећа београдска фудбалска клуба, *БСК*-а и *Југославије*. *Југославија* је у веома занимљивој игри победила резултатом 4:3. Утакмица је одиграна пред неколико хиљада људи уз појачано обезбеђење од стране окупаторске војне силе и припадника београдске полиције. Најстроже је било забрањен долазак на стадион у већим групама и гурање испред благајни.¹²³⁷ За *БСК* су наступили Мркушић, Стојиљковић, Шијачић, Манола, Драгичевић, Јовановић, Глишовић, Ваљаревић, Божовић, Николић и Хорватиновић, а за *Југославију* Ловрић, Анђелковић, Шплајт, Дифранко, Броћић, Тирић, Савић, Атанацковић, Петровић, Дреновац и Стевков, што је значило да су оба тима била у најјачим саставима. Новинари су приметили да „најбољи београдски фудбалери нису у пуној форми, али да је њихова недељна игра била веома драматична“.¹²³⁸ Цифра од 8.000 посетилаца није била мала, иако

¹²³⁵ Непознати аутор, „Прва фудбалска утакмица већ у недељу!“, *Општинске новине*, бр. 31, 13. мај 1941, 4.

¹²³⁶ Непознати аутор, „Победа Витеза над тимом немачке војске који је играо против загребачког Грађанског“, *Ново време*, бр. 2, 17. мај 1941, 6; Непознати аутор, „Чукарнички је победио са 1:0 једну екипу немачких војника“, *Ново време*, бр. 2, 17. мај 1941, 6.

¹²³⁷ Непознати аутор, „Пажња спортој публици поводом утакмице БСК – Југославија“, *Ново време*, бр. 2, 17. мај 1941, 6.

¹²³⁸ Љубомир Вукадиновић, „Најбољи београдски фудбалери нису у пуној форми, али њихова недељна игра била је веома драматична“, *Ново време*, бр. 5, 20. мај 1941, 5.

су утакмице ових ривала пре рата биле праћене од стране више десетина хиљада гледалаца.¹²³⁹ Ипак, и она показује да се београдска публика ужелела фудбала, иако од прекида такмичења узрокованог избијањем рата није прошло више од месец и по дана. Занимљиво је да је пријатељској утакмици између *БСК*-а и *Југославије* присуствовало пуно немачких војника, који су се интересовали за фудбал и игру најбољих српских фудбалера, о којима су вероватно пуно слушали пре рата. Извештачи су приметили да је већина немачких војника навијала за *БСК*.¹²⁴⁰

Ова утакмица је представљала једну врсту огледа, како расположења домаћег становништва према окупатору и његовом покушају да се представи као страна која је заинтересована за нормализацију живота у граду, тако и огледа у смислу способности српских полицијских власти да организују једну велику манифестацију којој је присуствовао велик број људи и која је у себи носила велик потенцијал за антинемачку акцију па чак и насиље. Обзиром на то да је огледна утакмица постигла поприличан успех, посебно због добре посећености и каснијег интересовања и медијске заступљености, немачке окупационе власти су заузеле став да се неће противити будућој организацији спортских приредби и такмичења, док год су домаће власти могле да гарантују мир и безбедност и док год је коначна одлука била на органима окупационе управе.¹²⁴¹

Пошто је прва велика огледна утакмица успела, *СЛС* је одлучио да спроведе свој ранији план о организацији такмичења за *Српски Куп* током лета 1941. године и за спровођење тог плана су добили подршку Управе града Београда и *Фелдкомандантуре* 599. У такмичењу које је одржано у периоду од краја маја до почетка августа учествовало је укупно шест фудбалских клубова из Београда и околине и на крају је у такмичењу победила екипа *БСК*-а. У десет одиграних кола укупно је постигнуто 112 голова, а мечевима је присуствовало више десетина хиљада гледалаца.¹²⁴² Ово такмичење је било један велики експеримент који је требало да покаже да ли је уопште могуће организовати

¹²³⁹ Љубомир Вукадиновић, *Вечити ривали*, Београд, Књижара „Иван Гундулић“, 1943, 3-6.

¹²⁴⁰ Душан Касапиновић, „Сличице са утакмице црвени-плави“, *Ново време*, бр. 6, 21. мај 1941, 6.

¹²⁴¹ Дејан Зец, „Оаза нормалности или тужна слика стварности? Фудбал у окупираној Србији (1941–1944)“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 3, 2011, 51-52.

¹²⁴² Љубомир Вукадиновић, „Завршено је такмичење за Српски Куп“, *Ново време*, бр. 79, 5. август 1941, 5.

спортска такмичења у условима окупације и уз све потешкоће које су грађане притискале, а које су биле последице окупације и терора. Чак и у веома тешким условима живота, дефинитивно је постојало велико интересовање грађана за спорт, што се може тумачити веома развијеним спортским приликама у предратном периоду и навици одласка на утакмице коју су Београђани раније стекли, али и жељом да се у новим и изузетно тешким животним околностима пронађу разбихрига и неки вид одушка, а спорт је за то, у условима који су у Београду владали, био веома погодан.

Фудбал је без премца био најпопуларнији спорт у окупираном Београду. Током окупације у граду и његовој околини су одигране хиљаде фудбалских утакмица, такмичарских, пријатељских и хуманитарних. Према извештају *БЛП*, који је био надлежан за организацију свих фудбалских утакмица у Београду и у његовој непосредној околини, само је у периоду од годину дана, од августа 1942. до августа 1943. године, одиграно тачно 1.000 мечева, односно скоро три фудбалске утакмице дневно.¹²⁴³ На територији града је деловало око шездесетак фудбалских клубова.¹²⁴⁴ Популарне клубове, попут *БСК*-а или *1913*, је просечно посматрало између 5.000 и 6.000 људи по утакмици, док је број посетилаца утакмица нижеразредних клубова био доста мањи и он се кретао између 300 и 500 у просеку.¹²⁴⁵ Највећи и најзначајнији догађаји у фудбалском календару Београда су били сусрети између екипа *БСК* и *1913*, не само због тога што се радило о „вечитом дербију“ који је имао вишедеценијску традицију, већ и због чињенице да се услед околности које су осиромашиле београдски фудбал, квалитет концентрисао у свега неколико београдских клубова а највише у поменути два. Од почетка окупације па до краја 1943. године, *БСК* и *1913* су одигали 19 међусобних сусрета, од којих је *БСК* добио 12, *1913* две, док је нерешеним резултатом завршено пет мечева.¹²⁴⁶ Осим поменутих великана, у врху београдског фудбала

¹²⁴³ АС, Г-3, Одељење за физичко васпитање, несређена грађа, Извештај о раду Београдског лоптачког потсавеза од 29. августа 1943.

¹²⁴⁴ АС, Г-3, Одељење за физичко васпитање, несређена грађа, Допис Одељења за физичко васпитање Београдском лоптачком потсавезу од 21. априла 1942.

¹²⁴⁵ АС, Г-3, Одељење за физичко васпитање, несређена грађа, Допис СЛС Министарству просвете и вера од 17. марта 1943.

¹²⁴⁶ Вукадиновић, *Вечити ривали*, 95.

током окупације су се налазили и тимови *Јединства*, *Обилића*, *БАСК-а*, *Витеза*, *Чукарничког*, *Митића* и *Балкана*.¹²⁴⁷

Институционалне промене у сфери спорта

Истовремено са трајањем фудбалског такмичења за *Српски Куп*, спортски клубови и спортске организације су пролазили кроз процес великих трансформација, како би се прилагодили условима рада у окупацији. Неки од тих трансформативних процеса су били иницирани од стране самих клубова и савеза, а неки су били резултат притисака окупационих и колаборационистичких власти. Најзначајнија промена којој су клубови и савези морали да се прилагоде се тичала промене државно-правне и територијалне структуре у оквиру којих су деловали. Конкретно, *Београдски лоптачки подсавез (БЛП)* је имао јурисдикцију над огромном територијом (Београд, део Срема, Баната, Мачве, Поцерине, Шумадије, Поморавља и Подунавља), што је било логично за предратни период али је постало потпуно бесмислено у окупираној Србији, где ниједан други подсавез није могао да парира београдском по броју клубова и спортиста. Реформе подсавеза и поновно разграничење су предсављали дуготрајан процес, који је дефинитивно завршен тек 1943. године, када је формирањем два нова фудбалска подсавеза у Ваљеву и Смедереву, *БЛП* сведен на град Београд и његову непосредну околину.¹²⁴⁸

Такође, уништењем југословенске државе у великој мери је уништен и њен управни систем, што је посебно погодило спортска друштва. У предратном периоду је за већину спортских питања (али и за политички и идеолошки надзор над спортским клубовима и савезима) било задужено Министарство физичког васпитања народа. Када је југословенска држава разорена и распарчана у априлу 1941. године, у спортским круговима се поставило питање ко ће преузети послове комуникације са спортским институцијама, пошто Министарство физичког васпитања није било обновљено формирањем Савета комесара.

¹²⁴⁷ Бранислав Јоцић, *Фудбал у Београду за време другог светског рата*, Београд, Фудбалски Савез Београда, 2015, 11-22; АС, Г-3, Одељење за физичко васпитање, несређена грађа, Допис БЛП-а Одељењу за физичко васпитање од 21. септембра 1942.

¹²⁴⁸ Непознати аутор, „Седам нових потсавеза“, *Ново време – спорт*, бр. 16, 1942, 1.

Одлуком Савета комесара од 16. августа 1941. године спорт је пребачен у надлежност Одељења за пропаганду, којим је руководио Ђорђе Перић, један од најактивнијих и најревноснијих колаборационистичких функционера. Међутим, Одељење за пропаганду је веома брзо одустало од намере да контролише спортске прилике у Србији и тај задатак је пребачен на Министарство социјалне политике и народног здравља. Ни ово решење није било дуготрајно и тек је у јануару 1942. године донета одлука да се при Министарству просвете формира посебно Одељење за физичко васпитање, које је заправо представљало исту организациону целину као бивше Министарство физичког васпитања, са веома сличним овлашћењима, али са драстично умањеним персоналом.¹²⁴⁹ Институционални карамбол који се одвијао током 1941. године је био веома штетан по спортске клубове, који су били препуштени сами себи и који су, сваки појединачно, морали да воде комуникацију са немачким и колаборационистичким властима, како би решили и најмањи проблем који су имали. Тек је успостављањем Одељења за физичко васпитање тачно утврђено које су биле обавезе и права спортских клубова и спортских савеза и тада су утврђене и процедуре којих су се клубови морали придржавати како би могли да наставе са активностима и како би уопште могли да организују утакмице.¹²⁵⁰

Спорт и идеологија

У природи је тоталитарних идеологија да у свим областима друштвеног живота политички делују и од друштвених активности створе оруђе пропаганде. То посебно важи за нацизам, који је од немачког спорта направио веома ефикасну пропагандну машинерију, коју је светска јавност имала прилике да упозна током Олимпијских игара одржаних у Берлину 1936. године. Процес идеологизације и подређивања спортског живота Немачке политичким потребама нациста отпочео је одмах по њиховом доласку на власт. Адолф Хитлер је у свом политичком манифесту из 1924. године истакао значај спорта и физичког васпитања за

¹²⁴⁹ Дејан Зец, „Одељење за физичко васпитање Министарства просвете у окупираној Србији“, у: Зоран Јањетовић (ур.), *Историјска трибина: Истраживање младих сарадника Института за новију историју Србије*, Београд, ИНИС, 2013, 137-140.

¹²⁵⁰ АС, Г-3, Одељење за физичко васпитање, несрећена грађа, Одобрење за рад Београдског лоптачког потсавеза.

немачку омладину.¹²⁵¹ Сва спортска друштва и сви спортски клубови стављени су под контролу Спортског вође Рајха Ханса фон Чамера унд Остена (Hans von Tschammer und Osten) и сва друштва која су била везана за друштвене организације које нису биле део нацистичког политичког система, морала су бити угашена.¹²⁵² Спорт је милитаризован а физичко васпитање у школама и у оквиру нацистичких омладинских организација имало је за циљ да ствара „чисте Аријевце“ и да омладини усађује војнички дух.¹²⁵³

Спортска политика на територијама које су Немци у периоду Другог светског рата војно покорили или на друге начине укључили у своју сферу интереса, није била плод јасног и унапред изграђеног система, већ је у многоне зависила од локалних околности као и од улоге које су покорене државе и територије имале у замишљеној германоцентричној заједници народа, као и од заинтересованости колаборациониста да воде спортску политику. Однос немачке управе према спорту и спортским питањима се веома разликовао у Европи, од веома благог и готово незаинтересованог приступа у Данској или Холандији, до веома ригидног, који је подразумевао забрану свих спортских активности, на територији окупиране Пољске.¹²⁵⁴ Може се уочити да је у појединим окупираним земљама немачка окупациона сила показивала потпуну незаинтересованост за спорт – у Данској су без икаквих сметњи одржавана спортска такмичења све до 1945. године и ослобођења земље, упркос чињеници да је велик број данских спортских друштава настао у периоду Првог светског рата по угледу на британске спортске клубове и да су та спортска друштва активно промовисала дух данског национализма и један општи антинемачки сентимент.¹²⁵⁵ У Холандији је ситуација била врло слична, спортска такмичења су се редовно одржавала, пошто су из спортских клубова одстрањени спортисти Јевреји, чак је и порастао број посетилаца спортских приредби за време окупације а нека спортска друштва су, попут фудбалског клуба *АДО* из Хага, чак у јавности сматрана отворено

¹²⁵¹ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, London, Hutchinson & Co, 1939, 319.

¹²⁵² Roland Naul, „History of sport and physical education in Germany, 1800–1945“, у: Roland Naul, Ken Hardman (eds.), *Sport and Physical Education in Germany*, London-New York, Routledge, 2002, 24-26.

¹²⁵³ Исто.

¹²⁵⁴ Погледати: Markwart Herzog, Fabian Brändle (eds.), *Europäischer Fußball im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart, Kohlhammer, 2015.

¹²⁵⁵ David Goldblatt, *The Ball is Round: A Global History of Football*, London, Viking, 2006, 229.

пронемачким.¹²⁵⁶ Са друге стране, у појединим окупираним земљама је спорт био средство помоћу којег је покорено становништво показивало пркос и отпор окупатору. У Норвешкој, пошто је успостављена немачка контрола и пошто су свим спортским друштвима наметнути немачки администратори (*Sportsführer*), спортисти и љубитељи спорта су прешли у активни штрајк – обустављена су сва спортска такмичења, управе су расформирале клубове, а у ситуацијама када су норвешки колаборационисти покушавали да организују неку спортску приредбу, становништво би ју масовно бојкотовало.¹²⁵⁷ На територији окупиране Пољске, где су Немци забранили рад свим пољским спортским клубовима, плашећи се да би они могли представљати тачке око којих би се окупљали пољски родољуби, одржавана су илегална спортска такмичења, а посебно су била значајна пољска „подземна“ фудбалска првенства, која су Немци покушавали да на сваки начин прекину.¹²⁵⁸

Када се пореди спортски живот у окупираној Србији са другим европским окупираним државама и територијама, може се уочити сличност са приликама у Вишијевској Француској и окупираној Чешкој. У Србији су Немци највећи део спортских питања делегирали на домаће колаборационистичке органе управе, иако су појединци из немачког окупационог апарата инсистирали на томе да се српски спорт у потпуности угаси, видећи у њему потенцијал да окупи незадовољне патриоте.¹²⁵⁹ Спортским организацијама које су сматране најопаснијима, попут *Сокола*, је забрањен рад.¹²⁶⁰ Са друге стране, остала спортска удружења су, после адекватне идеолошке и политичке провере, поново регистрована код немачких власти а ефективна контрола над њима је препуштена

¹²⁵⁶ Danielle Pinedo, „Football was an escape route from the war“, http://vorige.nrc.nl/international/Features/article2233223.ece/Football_was_an_escape_route_from_the_war, приступљено 10. априла 2015.

¹²⁵⁷ Goldblatt, *Ball is Round...*, 230-231.

¹²⁵⁸ Thomas Urban, „Fußball „nur für Deutsche“, im Untergrund und in Auschwitz: Meisterschaften im besetzten Polen“, у: *Markwart Herzog, Fabian Brändle (eds.), Europäischer Fußball im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart, Kohlhammer, 2015, 303-322.

¹²⁵⁹ Аугуст Мајснер је сматрао да сва спортска друштва у Србији треба угасити јер представљају опасност за успостављени поредак. Погледати: „Zabeleška sa referisanja komandanta SS i policije u Srbiji pred komandantom oružanih snaga na Jugoistoku 29. avgusta 1942. o organizaciji i upotrebi Nedićeve policije i vojno-političkoj u Srbiji, o Folksdojčerima u Banatu i o formiranju SS divizije »Princ Eugen«, *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XII, књига 2, Београд, Војноисторијски институт, 1976, 681-688.

¹²⁶⁰ Саша Недељковић, „Соколи у Другом светском рату“, *Добровољачки гласник*, бр. 33, 2009, 240-241.

домаћим колаборационистичким органима, тачније Министарству просвете. Велибор Јонић, министар просвете, и неколицина заинтересованих спортских функционера блиских окупатору, требали су осмисле нову српску спортску политику и да је прилагоде нацистичким погледима на свет и улози српског народа у „Новој Европи“. Готово идентична политика је вођена у Чешкој, где је спорт такође препуштен колаборационистима, на челу са Емануелом Моравцем (Emanuel Moravec), министром образовања и омладине.¹²⁶¹ У Вишијевској Француској је, као у и окупираној Србији, спорт препуштен на милост и немилост неколицини колаборациониста, који су маштали у уклапању спорта у утопистичку визију конзервативне, готово буколичке Француске. Жан Боротра (Jean Borotra), намесник за спортска питања и познати и успешни тенисер, повео је борбу за промоцију „правих“ вредности у француском спорту, за аматеризам и физичку културу која ће служити на корист француском народу, а против професионализма, корупције и спортске олигархије, коју су оличавали стари клубови, спортски савези и личности попут Жила Римеа (Jules Rimet), председника *Француског фудбалског савеза (FFF)* и *Међународне федерације фудбалских савеза (FIFA)*.¹²⁶² Спортска политика коју су појединци у Србији покушавали да концептуализују у периоду окупације, управо је почивала на горепоменутом идејама – телесном и националном васпитању омладине, аматеризму, спорту као оруђу „националистичке револуције“, итд.¹²⁶³

Иако током 1941. године у Србији није постојала кровна организација која се бавила спортским питањима, спортски клубови и савези су, као и сва друга удружења грађана и правна лица, били подвргнути сили немачких и колаборационистичких наредби и других притисака. Као и у свим осталим сферама живота, и у спорту се окупатор околио на све оне који су сматрани политички, идеолошки или расно неподобним. Спорт је у Србији, а у Београду посебно, пуно дуговао јеврејској заједници, чији су припадници у великом броју били међу оснивачима спортских клубова и чији су припадници били истакнути

¹²⁶¹ Pavla Vošahlíková, Bénédicte Rochet, Fabrice Weiss, „Schooling as a Cultural Interface“, у: Robert Gildea, Olivier Wieviorka and Anette Warring (eds.), *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe*, Oxford-New York, Berg, 2006, 138.

¹²⁶² Goldblatt, *Ball is round...*, 230.

¹²⁶³ Више у: Зец, „Спортска политика...“, 513-531.

спортисти и спортски функционери. Расне уредбе које су Јевреје и Роме, имеђу осталог, искључивале из јавног живота, објављене су од стране војног заповедника Србије 30. маја и интензивно спровођене у наредним месецима.¹²⁶⁴ Током пролећа и лета 1941. године, београдски спортски клубови и савези су из својих редова одстранили све чланове који су били јеврејског и ромског порекла. У једном сачуваном допису спортског клуба *БСК* Министарству просвете наведено је како су на седници Управе клуба која је одржана 18. маја 1941. године, из чланства брисани Јевреји: јувелир Јосиф Вајлер, члан Надзорног одбора и адвокат Сима Алкалај, члан Управног одбора.¹²⁶⁵

Нове власти су се обрушиле и на спортска друштва која су у предратном периоду била повезана са различитим левичарским и радничким организацијама. Један од најпознатијих радничких спортских клубова у Југославији, којих је иначе било пуно и који су представљали велику снагу југословенског спорта, био је београдски *Раднички*, основан 1920. године. *Раднички* на спортском плану није био нарочито успешан, али је имао бројно чланство и био је повезан са појединцима и структурама у КПЈ и СКОЈ. Плашећи се провала и хапшења, руководство *Радничког* је одлучило да распусти клуб за време окупације. У лето 1941. године клуб је одиграо неколико пријатељских утакмица али су већ почетком устанка у Србији обустављене све активности а већина првотимаца се успешно пребацила на слободну територију. *Раднички* је рад обновио по ослобођењу 1944. године.¹²⁶⁶ Ради контроле осталих радничких и еснафских спортских друштава, којих је у Београду било пуно, активирана је *Српска заједница рада (СЗР)*, сталешка организација која је имала за циљ да надзире и идеолошки индоктринира српске раднике.¹²⁶⁷ Српска заједница рада и друге сталешке и парадржавне организације, попут *Националне службе за обнову Србије (НСОС)*, имале су циљ да, између осталог, делују пропагандно у јавности,

¹²⁶⁴ Manošek, *Holokaust u Srbiji...*, 44-47.

¹²⁶⁵ АС, Г-3, Одељење за физичко васпитање, несређена грађа, Допис „БСК“ Министарству просвете.

¹²⁶⁶ Славољуб Цветковић, „Фудбалски клуб ”Раднички” 1920–1941“, *Годишњак града Београда*, књига XLIII, 1996, 191-192.

¹²⁶⁷ „Свако радничко и намештеничко друштво (или клуб) мора бити регистровано и сарађивати код Главног спортског средишта Србозар и органа спортских средишта у унутрашњости“. Погледати: АС, Г-3, Одељење за физичко васпитање, несређена грађа, Извод из записника конференције од 15. јула 1943.

тако да су у оквиру њих формиране бројне културно-уметничке, дилетантске, фолклорне и спортске секције.¹²⁶⁸ Посебно су биле бројне и успешне у раду спортске секције ове две организације а фудбалски, кошаркашки, одбојкашки и други клубови *СЗР* и *НСОС* су била места где су се многобројни српски младићи први пут опробали у поменутиим спортовима. Организатори тих спортских дружина су углавном били истакнути спортисти који су морали, као и сви мушкарци од 16 до 45 година, да се пријаве као обвезници, а многи полазници спортских секција *СЗР* и *НСОС* су у послератном периоду дали огроман допринос развоју југословенског спорта.¹²⁶⁹

Многи истакнути спортисти који су у предратном периоду били познати јавности као симпатизери комунистичког покрета су за време окупације били прогањани од стране власти. Милутин Ивковић, чувени фудбалер *Југославије* и *БАСК*-а и државни репрезентативац је неколико пута био привођен од стране *Гестапо*-а због сумњи да одржава везе са београдским комунистичким илегалцима. Ивковић је био обележен као комунистички симпатизер још током 30-их година, када је једно кратко време био уредник левичарског листа *Младост*. Неко време је успевао да избегне најгоре захваљујући пријатељству које је гајио са Илијом Параносом, шефом Специјалне полиције, међутим, на крају ни тако моћан заштитник није успео да му помогне. Милутин Ивковић је ухапшен а потом и убијен у мају 1943. године.¹²⁷⁰ Слична је била и судбина још једног београдског спортског великана из предратног периода – Фрање Гилера, фудбалера загребачког *Грађанског* и београдске *Југославије* и државног репрезентативца. Гилер, који је био Немац по народности, присилно је регрутован од стране Вермахта у априлу 1942. године, међутим, не желећи да ратује против народа који је сматрао својим, Гилер је дезертирао. Успешно се сакривао скоро годину дана

¹²⁶⁸ Janjetović, *U skladu sa nastalom potrebom...*, 195-196.

¹²⁶⁹ У кошаркашком тиму београдске секције *НСОС* су као голобради младићи наступали и Радомир Шапер и Небојша Поповић, очеви модерне југословенске послератне кошарке. Погледати: Д. Ненадовић, „Национална служба – Београд 31:20“, *Ново време – спорт*, бр. 3, 1942, 8.

¹²⁷⁰ Бошко Ђ. Станишић, *Милутинац*, Београд, Борба, 1968, 69-75.

али је при покушају да се домогне слободне територије ухваћен и спроведен у Главњачу. Осуђен је смрт и стрељан у Вршцу, у децембру 1943. године.¹²⁷¹

Окупаторским и колаборационистичким властима сметале су и многе чисто симболичке карактеристике београдских спортских клубова. Поред чињенице да су сами по себи симболизовали предратно грађанско друштво из којег су поникли и да су људе подсећали на један много лепши свакодневни живот који је до недавно био стварност, поједини спортски клубови су окупаторе и њихове сараднике иритирали и симболиком својих имена. Највећи трн у оку им је био Спорт Клуб *Југославија*. Овај клуб је основан 1913. године и на оснивању је добио име *Велика Србија*, а овим називом су оснивачи исказали своје одушевљење актуелним српским војним и политичким успесима у Балканским ратовима.¹²⁷² По окончању Првог светског рата клуб је преименован у *Југославија*. Један од најзначајнијих сегмената колаборационистичке идеологије је било антијугословенство, а свакодневно испољавање антијугословенства, било ученог или баналног, било је промовисано од стране свих колаборационистичких органа и колаборационистички настројених политичара, интелектуалаца и јавних личности. У систему у којем је Југославија представљена као „корен свих зала“ и „највећа заблуда у историји српског народа“, просто није било места за један спортски клуб који је носио југословенско име. Промена имена клуба постала је један од приоритета власти и намера да се промена изврши је наговештена у штампи већ 16. маја 1941. године.¹²⁷³ Различити потенцијални називи су се провлачили у јавности, а најчешће су помињана имена: *Србија*, *Авала* и *Шумадија*. Међутим, могућност да се врати старо име клуба, *Велика Србија*, није постојала, јер је и такав назив за окупатора био неприхватљив. На крају, на клупској скупштини која је одржана 24. маја, одлучено је да се надлежне власти умоле да, ако је икако могуће, клуб задржи старо име, због историје и традиције, а уколико то ипак не буде могуће, да се онда клуб региструје под именом *1913*, што

¹²⁷¹ Душан Познановић, *Благородне душе: седам портрета из митровачког споменара*, Рума, Српска књига-Графопроект, 2002, 85-89.

¹²⁷² Данило Стојановић, *Чика Дачине успомене*, Београд, Црвена звезда, 1956, 52-56.

¹²⁷³ Непознати аутор, „С.К. „Југославија“ ће променити име али се још не зна како ће се звати“, *Ново време*, бр. 1, 16. мај 1941, 7.

је и усвојено.¹²⁷⁴ У периоду док се питање имена клуба решавало, београдске новине су избегавале да *Југославију* називају њеним именом, већ су коришћени различити дескриптивни називи, попут *београдски црвени* или *црвено-бели*. У Београду је постојало још клубова који су носили потенцијално проблематичне називе, попут *Српског мача* или *Обилића*, али је на крају *Југославија* остала једина жртва идеолошко-семантичке неподобности.

Популарност других спортова

Осим фудбала, Београђани су показивали велико интересовање и за остале спортове. Током јуна 1941. године рад су обновили и остали спортски савези и клубови, па је већ 7. јуна на стадиону *БСК*-а одржано прво лакоатлетско такмичење у Београду по завршетку Априлског рата, на којем су учествовали атлетичари *БСК*-а, *Југославије*, *Београдског Атлетског Клуба*, *Руског Спорт Клуба* и неколико немачких војника-атлетичара, а такмичило се у укупно седам дисциплина: трци на 100, 1.500 и 5.000 метара, скоку у вис, бацању кугле, бацању диска, и штафети 4 пута 100 метара.¹²⁷⁵ Током целог периода окупације београдски атлетски клубови су организовали атлетска такмичења, веома често у виду матинеа пред одигравање великих фудбалских утакмица.

Београдски хиподром код Цареве ћуприје је прорадио у јулу 1941. године, а предвиђено је било да током једне године у сезони буде 30 тркачких дана, током којих би се одржало око 200 утрка.¹²⁷⁶ Прве трке су одржане 6. јула, по лепом времену и пред пуним трибинама.¹²⁷⁷ Коњске трке су привлачиле велик број Београђана, посебно оних из виших друштвених сталежа, али и многе зависнике од коцке, који су, упркос забранама власти, покушавали да на опкладама зараде који динар. У жељи да посматрају дерби који је одржан у августу 1942. године, на Цареву ћуприју се стисло чак 10.000 људи а обрт од клађења је био преко милион динара.¹²⁷⁸ Коњске трке су често доспевале у жижу јавности због сумњи у

¹²⁷⁴ АС, Г-3, Одељење за физичко васпитање, несређена грађа, Допис заменику комесара Министарства просвете од 24. маја 1941.

¹²⁷⁵ Душан Касапиновић, „Успела лакоатлетска приредба БСК-а“, *Ново време*, бр. 25, 11. јун 1941, 5.

¹²⁷⁶ М. Ђ., „Трке код Цареве ћуприје почињу 6 јула“, *Ново време*, бр. 34, 20. јун 1941, 5.

¹²⁷⁷ Др Аца Петровић, „Трку „Царева ћуприја“ добила је Београђанка, својина ергеле Срем“, *Ново време*, бр. 51, 7. јул 1941, 5.

¹²⁷⁸ Д. Дебељевић, „Ромул побеђује Ханибала...“, *Ново време – спорт*, бр. 4, 1942, 5.

намештање резултата и у неколико наврата је криминалистичка полиција растурила криминалне групе које су организовале нелегално клађење и намештање трка.¹²⁷⁹

Утакмице у кошарци и одбојци су током окупације стекле огромну популарност. Ови спортови, који пре рата нису били превише популарни код Београђана, привукли су велик број младих људи, а посебно су популарисани преко кошаркашких и одбојкашких екипа у оквиру *НСОС*-а. Једној кошаркашкој приредби која је одржана на Ташмајдану у августу 1942. године, када су се састале екипе *НСОС*-а и *Београда*, присуствовало је око 1.500 Београђана, што је за било који спорт (осим фудбала) била импозантна цифра. Додатну тежину овом догађају дало је и присуство генерала Александра Стојановића, изасланика Милана Недића и министра социјалне политике Јована Мијушковића.¹²⁸⁰ У организацији кошаркашких ентузијаста је за време окупације штампан и први кошаркашки правилник на српском језику а организовани су и течајеви за обуку кошаркашких судија и тренера.¹²⁸¹ Ташмајдан је био поприште и аматерских такмичења у боксу, где су поред екипа *НСОС* и *СЗР*, учествовали и истакнути борци, чланови познатих београдских боксерских клубова *Митић* и *1913*. Боксерска такмичења је увек пратио огроман број Београђана, често и по неколико хиљада.¹²⁸²

У јуну 1941. је оживео и београдски бициклизам. Бициклистичка секција *БСК*-а приредила је трке на које се пријавило укупно десет бициклиста из пет бициклистичких клубова.¹²⁸³ Осим на игралишту *БСК*-а, бициклистичке трке одржаване су и око Калемегдана а покровитељи тих трка су били *СЗР* и Управа града Београда. Једну овакву бициклистичку представу око Калемегдана, из јула 1942. године, је пратило неколико хиљада Београђана, а победника Радета Вељковића су гледаоци после на рукама носили улицама Београда.¹²⁸⁴ У току врелих летњих месеци, посебно у јулу и августу, на купалишту на Сави би се

¹²⁷⁹ Непознати аутор, „Откривена тајна кладоница“, *Ново време – спорт*, бр. 5, 1942, 1.

¹²⁸⁰ Д. Ненадовић, „Национална служба – Београд 31:20“, *Ново време – спорт*, бр. 3, 1942, 8.

¹²⁸¹ Бранко Беговић, „Кошарка, одбојка, дубљанка“, *Ново време – спорт*, бр. 75, 1944, 8.

¹²⁸² Н. Марић, „Митићевци су се обрачунали...“, *Ново време – спорт*, бр. 4, 1942, 8.

¹²⁸³ Непознати аутор, „Бициклистичке трке на игралишту БСК-а“, *Ново време*, бр. 35, 21. јун 1941, 5.

¹²⁸⁴ Душан Касапиновић, „Возач број 1“, *Ново време – спорт*, бр. 1, 1942, 8.

активирали и београдски пливачи и ватерполисти. Ватерполиста није било пуно и током окупације није организовано првенство града у овом спорту али су два једина регистрована београдска ватерполо клуба – *Београд* и *Боб* – приређивали бројне ревијалне, пријатељске и хуманитарне утакмице и развеселавали окупљене купаче.¹²⁸⁵ Током лета су се осим пливачких такмичења и ватерполо утакмица, одржавале и веслачке регате на Ади Циганлији, а осим београдских веслачких клубова често су на овим регатама учествовали и веслачи из Смедерева и Панчева.¹²⁸⁶ Овом кратком прегледу спортских активности које су се дешавале у Београду између 1941. и 1944. године треба додати и то да су се одржавала и такмичења у тенису, мачевању, рукомету, хазени, куглању, хокеју и стоном тенису (пинг-понгу).

Проблеми спортског живота Београда у окупацији

Спорт се у Београду у периоду окупације сусретао са бројним потешкоћама и београдски спортисти су морали да уложе огоман труд како би те потешкоће превазишли, како би један велеград, што је Београд упркос свему био, очувао важан део свог духа и идентитета у тешким временима у којима се нашао. Те потешкоће су у највећој мери биле материјалне природе, изазване ратним разарањем и општом немаштином, али постојали су и проблеми везани за смањивање активног спортског кадра и проблеми изазвани идеолошким и политичким притисцима власти. Велике материјалне неприлике су захватиле све београдске спортске клубове, како оне који су пре рата важили за успешне и богате, тако и оне мале и сиромашне. Већ је писано о томе какву су штету претрпели београдски спортски клубови у бомбардовању априла 1941. године. Не само што су игралишта и стадиони били тешко оштећени, већ су пострадале и клупске просторије, уништена је и покрадена спортска опрема, разорене су картотеке и архиви и разграбљени трофеји. Према извештају *СЛС* из марта 1943. године, само су два игралишта у Београду била подобна да се на њима играју утакмице већег значаја (игралишта *БСК*-а и *1913*, која су доведена у ред ангажовањем Управе града Београда, самих клубова и немачке војске), док остала игралишта, иако у употреби, нису испуњавала ни најосновније техничке и

¹²⁸⁵ Непознати аутор, „Ватерполисти се спремају“, *Ново време – спорт*, бр. 2, 1942, 8.

¹²⁸⁶ Непознати аутор, „Велика веслачка регата у Београду“, *Ново време – спорт*, бр. 4, 1942, 8.

безбедносне услове.¹²⁸⁷ Ситуација са спортском опремом је била катастрофална – услед ограничавања промета текстилне робе, обуће и коже, владала је велика несташица спортске обуће, копачки, дресова, гаћица, чарапа, лопти и других спортских реквизита. Честа је била ситуација да играчи једне екипе на терен истрче у различитим дресовима или мајицама, битно је било само да су сличне боје. Кожне лопте су се брзо хабале и дешавало се да утакмица буде прекинута ако би се лопта пробушила, јер клуб који је организовао утакмицу није имао резервну лопту. Несташица дефицитарне робе није била једини разлог због којих су се клубови нашли у незавидној материјалној ситуацији. Рат и окупација су упропастили многе добростојеће људе, који су пре рата били финансијери спортских клубова, а који више нису могли да одвајају новац за спонзорства. Исто је важило и за многе велике београдске компаније и фирме. Спортисти су били принуђени да за материјалну помоћ моле кровне спортске организације, Управу града Београда, Министарство просвете па чак и самог Милана Недића, али су они ретко били у могућности да им изађу у сусрет.¹²⁸⁸

Током окупације се број спортски аквитних Београђана драстично смањио. Услед немаштине и сиромаштва, велик број људи који је у предратном периоду био аматерски ангажован у малим, рекреативним спортским друштвима, одустао је од бављења спортом. Борба за пуко преживљавање је угасила многе рекреативне клубове, који су чинили кичму предратног београдског спорта. Ситуација је била тешка и у већим спортским друштвима. Бројни спортисти су били регрутовани у југословенску војску пред Априлски рат и многи од њих су после капитулације допали немачког заробљеништва – по подацима из 1943. године, у заробљеништву су се налазила 23 члана спортског клуба *БАСК*, 18 чланова *1913*, а само из управе *БСК*-а (без активних спортиста) девет људи.¹²⁸⁹ Ако се ове цифре упореде са укупним бројем чланова клубова, може се изнети процена да је у рату погинуло и заробљеништву остало између 10% и 20%

¹²⁸⁷ АС, Г-3, Одељење за физичко васпитање, несређена грађа, Допис СЛС Министарству просвете и вера од 17. марта 1943.

¹²⁸⁸ АС, Г-3, Одељење за физичко васпитање, несређена грађа, Молба „Чукаричког“ Министарству просвете и вера од 23. октобра 1943.

¹²⁸⁹ ИАБ, Спортски клуб *Соко*, несређена грађа, Списак чланова *БАСК* у заробљеништву; АС, Г-3, Одељење за физичко васпитање, несређена грађа, Записник са 26. скупштине *Београдског спорт клуба* од 13. септембра 1943; Непознати аутор, „Поздрав скупштине СК 1913 члановима у заробљеништву“, *Ново време*, бр. 677, 15. јул 1943, 4.

предратних београдских спортиста. Такође, многи спортисти, који су пре рата наступали за најбоље београдске клубове а који су били пореклом из других крајева Југославије, напустили су град већ у мају и јуну 1941. године. Само су екипу БСК-а у мају и јуну 1941. године напустила четворица Хрвата – Ернест Дубац је отишао у Загреб и потписао за *Грађански*, Бруно Кнежевић за загребачки *ХАШК*, Густав Лехнер је отишао у Осиек а Петар Манола се обрео чак у Италији, где је играо за римски *Лацио*.¹²⁹⁰

Нису спортска друштва остала само без заробљеника и спортиста других националности већ су и многи српски спортисти одлучили да престану да се активно баве спортом а разлог за то је био тај што више од спорта није могло да се живи. Иако је спорт у Краљевини Југославији био стриктно аматерска делатност, што је значило да је спортистима било забрањено да примају новац за свој ангажман, многи клубови су успевали да заобиђу прописе а поједини спортисти су од својих игара лепо живели. Међутим, рат и окупација су драстично смањили могућност клубовима да обезбеде финансијска средства за наставак оваквих ангажмана и бројни спортисти, посебно они који су били школовани за обављање других послова или који су успели да за себе пронађу боље изворе прихода, су напустили спорт. Са друге стране, они који осим својих спортских вештина нису имали других могућности за привређивање, били су још чвршће везани за своје клубове, преко којих су могли макар за себе да обезбеде храну, неки стари комад одеће или повремено надничење. Овај нов и промењен однос између играча и клубова је био, са нескривеном злурадосћу, исмеван у колаборационистичкој штампи.¹²⁹¹

Притисци власти, више колаборационистичких него немачких, на београдски спорт, били су и идеолошке и пропагандне природе. У идеолошком смислу, пошто је успостављањем колаборационистичке управе истакнуто „да власт цени спорт као културну тековину једног народа“¹²⁹², поједини политичари су инсистирали на томе да спорт треба комплетно реформисати у духу новог

¹²⁹⁰ Непознати аутор, „Дубац, Манола и Лехнер добили понуду загребачког Грађанског“, *Ново време*, бр. 1, 16. мај 1941, 7; Љубомир Вукадиновић, „Лехнер и Дубац одлазе“, *Ново време*, бр. 19, 3. јун. 1941, 5.

¹²⁹¹ Непознати аутор, „Кроз рупу на тараби“, *Ново време – спорт*, бр. 1, 1942, 7.

¹²⁹² Б. М, „Српски спорт треба да буде народан“, *Српски народ*, бр. 6, 10. јул 1942, 9.

поретка. Велики програм реформи је започет у јануару 1942. године, а иницијатор је био министар просвете Велибор Јонић. Реформе су омогућиле властима да одржавају константан надзор над спортским клубовима и натерале клубове да декларативно прихвате идеолошке смернице колаборациониста али су, суштински гледано, биле неуспешне јер нису фактички успеле да развласте спортске управљачке структуре, посебно на средњем и нижем нивоу.¹²⁹³ Осим тога, Министарство просвете, које је било задужено за контролу спорта, допустило је сталешким и другим идеолошким организацијама да се мешају у спортску политику, тако да су неке од њих, попут *НСОС* или *СЗР* успеле да под своју контролу ставе велик број спортских клубова и спортиста.

Са друге стране, спорт је био идеалан за пропаганду и промоцију, не само одређених политичких ставова и идеолошких смерница, већ су спортске утакмице коришћене и у сврху личне промоције појединих колаборационистичких политичара. Већи спортски догађај у Београду није могао да прође без да се у свечаним ложама окупи гомила колаборационистичких функционера из вишег и средњег ешалона, са намером да позира фоторепортерима и остави утисак заинтересованости и бриге за српски спорт. Врло често су ти политичари означавали почетак меча или утрке, додељивали пехаре и трофеје и држали пригодне говоре. Од свих колаборационистичких функционера, најредовнији на спортским приредбама у Београду били су Драгомир Јовановић, Управник града, Зарија Поповић, заменик Старешине *СЗР* и Илија Паранос из Специјалне полиције.¹²⁹⁴ Министар просвете Велибор Јонић је ретко посећивао спортске утакмице, а Председник владе Милан Недић никад.

Са друге стране, постојали су и поједини гласови унутар колаборационистичког система који су, супротно већини, замерали Београђанима на томе што су се у ситуацији у којој се држава налазила толико занимали спортом. Приликом сахране Бранислава Радовића, добровољца који је погинуо у борби против партизана, капетан Марковић, командант Старешинског течаја *СДК*, одржао је говор у којем је, између осталог, рекао: „Обраћам се и нашој

¹²⁹³ Више у: Зеџ, „Спортска политика у окупираној Србији...“, 513-531.

¹²⁹⁴ Непознати аутор, „Спортски објектив“, *Ново време – спорт*, бр. 1, 1942, 12; Љубомир Вукадиновић, „С.К. 1913 освојио пехар“, *Ново време – спорт*, бр. 7, 1942, 1.

престоници и многим Београђанима који не схватају борбу која се води у Србији. Јер баш у ову прошлу недељу, док смо по свим странама Србије сахрањивали пале борце за бољу будућност Отаџбине, са фудбалских игралишта допирала је граја и вика масе, на бокс мечевима публика је урлала: нок-аут, дотуци га! На тркалишту дамице и господа надражују своје отупеле живце и хазардирају на Монплезир, Симсон или на што друго, а пред пуним кафанама вриште циганке“.¹²⁹⁵ Бројни присутни на сахрани, међу њима и Димитрије Љотић, аплаудирали су овим речима капетана Марковића. Он је изразио један став који није био популаран само у круговима екстремних десничара окупљених око Љотића, већ се често могао чути и из уста обичних Београђана, који иначе нису били противници спорта – став да није примерено да млади људи троше своје време и снагу на спортске активности док трају рат и окупација и док огромна већина људи једва успева да преживи. Драгутин Ранковић, београдски пензионер који је током окупације бележио своја размишљања, у свом дневнику пише, жалећи се на животне ставове београдске омладине: „Докле ће ова наша деца по ваздан шорати лопту улицама? Од њихове дреке и прашине коју дижу, не може се већ живети, а кад се опомену, онда у њиховим очима изгледамо као неки дивљаци. Циљ живота наше деце, почев оне од 5 година па навише, то је фудбал“.¹²⁹⁶ Став да све треба да стане док се Србија налази у „процесу националне револуције и обнове“, посебно активности које су сматране бескориснима, а спорт је за многе српске екстремне десничаре био ништа друго до западна новотарија која је била у директној колизији са „народним духом“, био је у директној вези са веома интензивном пропагандом која је нападала „отуђени“ и „дегенерисани“ град као центар моралне, националне и политичке пропасти српског народа.¹²⁹⁷ Појединци са екстремне деснице су у појединим спортовима, посебно у популарним такмичарским спортовима попут фудбала, видели погубну инфилтрацију декадентне урбане културе са запада, која је српску омладину закупила тривијалностима и онеспособила ју да мисли и дела у „националном“ духу. Међутим, осим повремених вербалних напада на спорт и на грађане који су

¹²⁹⁵ Непознати аутор, „Свечана сахрана јуначки погинулог добровољца Бранислава Радовића на Новом гробљу“, *Ново време*, бр. 694, 4. август 1943, 3.

¹²⁹⁶ Ранковић, *Свакодневни живот...*, 273.

¹²⁹⁷ Погледати: Ристовић, „Изопачени град...“, 67-79.

се спортом бавили или интересовали за њега у колаборационистичким идеолошким гласилима, других већих видова притиска са њихове стране није било.

ЗАКЉУЧАК

На крају овог рада треба се осврнути на сам почетак и видети да ли исти даје одговоре на фундаментална питања постављена у предговору и уводном поглављу: У којој мери се свакодневни живот Београђана променио у околностима немачке окупације у Другом светском рату, посматрано из перспективе предратног живота града и у компарацији са другим југословенским и европским градовима који су се нашли у сличној ситуацији? Како су те промене утицале на перцепцију Београђана о сопственим животним приликама, политичкој, економској и друштвеној перспективи и ономе што им је будућност доносила? Како су те промене зацртале правце даљег развоја града у годинама које су уследиле после окончања Другог светског рата? Детаљна анализа низа историјских извора, и оних раније објављених у различитим зборницима грађе и оних раније неискоришћених, бројних чланака у дневној штампи и периодици, као и различитих дневника, мемоара и записаних успомена актера историјских догађаја, као и консултовање обимне релевантне литературе, омогућили су сагледавање једног занимљивог историјског феномена из различитих перспектива, што је на крају довело до тога да се на постављена питања понуде одговори, мање или више убедљиви, али у сваком случају далеко од коначних. Ово истраживање представља само пуки почетак проучавања свакодневице у рату и окупацији, које је вероватно поставило и отворило више питања него што је дало коначних одговора, и које ће, надамо се, послужити као одскачна даска за истраживаче који ће у будућности показати интересовање за проблеме друштвене историје у тешком ратном контексту, посебно историје свакодневице, историје приватног живота и комуналне историје Београда.

Почетак Другог светског рата, агресија сила Осовине на Југославију, разарање града у априлском бомбардовању, погибија великог броја његових грађана, уништење Југославије и успостављање окупационог режима, представљали су фундаментали потрес у животу Београда и довели су до тога да је целокупни контекст у којем је град функционисао до априла 1941. године промењен – немачка окупација је довела до тога да су Београд и Београђани живели у потпуно другом граду него пре априла 1941. године, у географском, демографском, привредном, политичком, институционалном, културном, па чак и

симболичком смислу. У географском погледу, Београд више није представљао велеград који се налазио у седишту велике и независне државе, већ немачки војни бастион у пограничном подручју, на граници са новоформираном Независном државом Хрватском и Банатом, којим су фактички управљали представници немачке народне групе; У демографском смислу, Београд је доживео праву катастрофу – бројни његови грађани су погинули или у немачком бомбардовању или приликом репресалија, многи су избегли ван града и скрасили се на селу, где су сматрали да су прилике безбедније и снабдевање сигурније, Јевреји и Роми су уништени у геноциду, броји припадници других националности су напустили град а уместо њих су град населили Фолксдојчери и српске избеглице из разних крајева Југославије; У привредном погледу, београдска предузећа су или уништена или оштећена у бомбардовању или су упрегнута и експлоатисана за потребе немачке ратне привреде, а у сваком случају су изгубила сировинску и дистрибутивну базу, која се раније огледала у привредној сарадњи са другим југословенским крајевима; У политичком и институционалном смислу, Београд више није био престоница Југославије, државе која је, колико год међуратне прилике биле тешке, ипак представљала позитивну историјску тековину, грађену на принципима националне и верске равноправности и демократске партиципације, већ је постао центар једне чисто административне јединице, некакве српске квази-државе, створене противно вољи њених грађана, без икаквог легитимитета осим чисте окупаторске војне силе; У културном погледу је Београд престао да буде жива метропола у којем је бујало стваралаштво и у којем су се различите идеје сукобљавале и надглашавале, производећи једну креативну какофонију, већ је постао учмао и провинцијалан, где су културни и уметнички рад готово у потпуности замрли или се прилагодили новим политичко-идеолошким околностима, што због страха, што због немаштине, док су вођење културне политике преузели политички подобни медиокритети; У симболичком смислу, на крају крајева, Београд је постао град у којем су натписи на зградама били на немачком језику, у којем су се вијориле заставе са кукастим крстовима и у којем више недељом није играо фудбалски клуб *Југославија*, већ фудбалски клуб *1913*. Као у некаквом кошмару или у земљи иза огледала, Београђани су се једноставно у априлу 1941. године обрели у неком другом свету, који

истовремено и јесте и није био њихов. Није био њихов јер га они нису таквим градили и стварали, а опет јесте био њихов, јер су, без обзира на то ко га је и како изменио, морали у таквом Београду живети.

У уводном поглављу поставило се питање шта је заправо свакодневни живот, и како га контекстуализовати у околностима великих историјских поремећаја, какав је био Други светски рат. Консеквентно, ако се проучавање свакодневног живота види као истраживање онога што је уобичајено, што се константно понавља, што чини рутину појединца или целих друштвених група, па чак и оно што је „досадно“ у њиховом животу, онда се може тврдити како ратне и окупационе прилике тешко да могу дозволити један такав приступ – у рату и окупацији нема ничег уобичајеног, репетитивног, рутинског и досадног. Са друге стране, промена околности доводи до тога да се управо мења перцепција тих феномена, односно њихов сам унутрашњи квалитет. Управо као у земљи иза огледала, где црно посаје бело а бело постаје црно, оно што је необично постаје уобичајено, оно што се раније никада није догађало постаје рутина, а оно што је било узбудљиво постаје условно речено досадно. Закључак је тај да истраживање свакодневице у ванредним историјским околностима заправо представља истраживање тектонских промена. У конкретном случају, у овом раду, фокус је био на проучавању свих оних промена које су се рефлектовале у три значајне сфере живота у граду – променама у комуналним приликама и организацији живота у граду, променама у интеракцијама у јавном простору и променама које су утицале на лични, односно приватни живот појединца. Овакав приступ није био условљен само теоријским разматрањима о природи свакодневице, већ и бројим ранијим емпиријским истраживањима која су се бавила свакодневним животом у појединим областима и градовима Европе и света у контексту дисруптивних промена, која су утврдила одређене смернице и стазе како таквим темама треба приступити и на које се сегменте свакодневице, односно промена у свакодневици, треба фокусирати, као и на врло практично питање доступности историјске грађе која омогућава увид и адекватну анализу жељених догађаја и процеса.

Голим оком су највидљивије промене у свакодневици града представљале оне промене које су се односиле на комплетну девастацију градске комуналне и

снабдевачке инфраструктуре. Београд је и у предратном периоду био град који је муку мучио са комуналном инфраструктуром. Проблеми недовољног и неадекватног стамбеног простора, лоше покривености водоводном, канализационом и електроенергетском мрежом, лошег јавног саобраћаја, нехигијенских услова на пијацама, у пекарама и ресторанима су током окупације су драматично погоршани, што је заправо довело до скоро комплетног распада градског комуналног устројства. Немачке бомбе су разориле и онеспособиле за употребу бројне куће и станове, привредне и административне објекте, у тој мери да велика већина њих није обновљена све до краја рата, па чак и у послератном периоду. Бројне рушевине нису биле рашчишћене, већ се на местима где су се некада налазиле куће, зграде и палате, сада налазиле гомиле цигала и грађевинског шута. Покидана канализациона мрежа је обновљена тек толико да подмири основне потребе становништва. Водовод до краја рата није у потпуности поправљен већ су многи Београђани били принуђени да се снабдевају водом са разних чесама и бунара, чија вода углавном није била исправна за пиће. Обновљена електроенергетска мрежа је функционисала на свега 50% предратног капацитета. Обновљено је свега неколико трамвајских линија, уз много мањи број активних возила и много већим гужвама него у предратно време, док аутобуски саобраћај услед недостатка погонског горива уопште није обнављан. Хигијеске и здравствене прилике су се погоршале, не само услед немогућности градских власти да односе смеће из града, већ и због тога што су грађани, принуђени немаштином, почели да у двориштима и подрумима гаје живину и стоку ситног зуба. Све то, уз драстично смањене капацитете установа здравственог и социјалног старања, недостатка лекова и потрепштина за одржавање хигијене, довели су до значајног и латентног повећања епидемиолошких опасности – тифус, туберкулоза и маларија су били део свакодневице Београђана у окупационом периоду.

Један од највећих проблема у комуналном погледу у Београду у периоду немачке окупације се односио на снабдевање. Београд је услед немачке политике распарчавања Југославије остао одсечен од своје природне пољопривредне базе – Срема и Баната, док делови централне Србије, Мачве и Поморавља нису могли да у потпуности надокнаде оно што је било изгубљено. Такође, немачке потребе и

реквизиције су довеле до тога да је снабдевање прехамбеним и другим намирницама било максимално отежано. Током окупације су села у околини Београда постала много значајнија у процесу снабдевања града него што су била раније. Такође, процењује се да се током окупације добар део пољопривредне производње одвијао и у самом граду, односно да су Београђани натерани муком почели сами да производе храну за споствене потребе. Према неким изворима, удео хране узгојене у самом граду се током окупације попео на чак 20% укупне потрошње. То, међутим, није спречило константне несташнице, које су се у појединим раздобљима могле упоредити са правом правцатом глађу. Није недостајало само хране већ и разних других намирница и потрепштина, највише енергената – угља и дрва за огрев, али и бројних индустријских и занатских производа. Недостајало је одеће, обуће, цигарета, стакла, ексера, лекова и бројних других намирница. Када се стање у Београду пореди са оним у другим деловима окупиране Европе, може се закључити да је ситуација била тешка и да су многи други градови знатно боље прошли, али и то да се у Београду ипак није гладовало у оној мери колико у појединим крајевима окупираног Совјетског Савеза, у Грчкој или Холандији на самом крају рата. Веома развијена црна берза, сналажљивост српских сељака, али и извесна попустљивост и немачких и домаћих власти су омогућили Београђанима да преживе тешке ратне године.

Разарање комуналне инфраструктуре и недостатак животних намирница су довели до великих промена у животима људи. Драстично је смањена потрошња хране и енергената. Струја се скоро уопште није трошила, ни за осветљење ни за огрев. Загревала се само једна просторија у кући или стану и то по потреби, најчешће кухиња. Стога су Београђани већину свог времена проводили управо у оним просторијама које су биле загрејане. Због немогућности да осветле и угреју просторије, на спавање су ишли рано, покривени свим чаршавима и ћебадима које су имали у кући. Из истих разлога су проредили кућна дружења и посете, чак и у свечаним приликама. Храна се рационисала и максимално користила, од свежег хлеба се правио двопек како би што дуже могао да траје, пасуљ се кувао у три воде и ништа није бацано већ се све јело, а на трпезама су своје место нашле и раније веома егзотичне намирнице, попут младе коприве или пужева. Максимално се економисало и са одевним предметима и са обућом, како би се

мање хабили и дуже трајали. За чишћење се користило оно што је било доступно – Београђани су зубе прали содом бикарбоном а за чишћење је коришћена и обична чађ.

Распад комуналне и снабдевачке инфраструктуре је довео и до драматичне промене у свакодневном понашању Београђана, како у јавном простору, тако и у приватности сопственог дома. Пошто се више није могло рачунати на то да се јавним превозом може нормално путовати од једног дела града до другог, Београђани су били много мање мобилни него раније. Осим оних који су морали ићи на посао и преваљивати тако веће дистанце или превозом или пешице, већина је избегавала да иде у друге делове града, посебно ако није имала неког великог посла. Изузетак је чинила потрага за намирницама, када се ишло од продавнице до продавнице, од тезге до тезге, у нади да ће се набавити нешто за јело. Такође, Београђани су у периоду окупације много времена проводили чекајући у редовима за набавку, што је за њих било потпуно ново искуство. Неретко се дешавало да у току дана морају да проведу и по неколико часова како би набавили основне потрепштине, попут брашна, масти или сланине. Чекање у редовима, посебно уколико се на крају није дошло да жељене робе, доводило је често до оштрих тензија између купаца и продаваца, али и између купаца и органа власти, и неретко завршавало вербалним или физичким насиљем. Са друге стране, стајање у редовима је била прилика за дружење, за разговор, размену информација и гласина, за међусобно бодрење и сокољење.

Сфера јавног живота у окупираном Београду је била максимално контролисана и идеологизована, и од стране немачких окупатора, али више од стране домаћих колаборациониста. Објективно информисање је било скоро у потпуности онемогућено – окупационе власти су контролисале целокупан медијски простор, све новине, листове и радио-програм, док су са друге стране радијске вести из Москве, Лондона, Каира или Јерусалима такође биле прожете пропагандом, само антинемачком. У тој какофонији најразличитијих дезинформација и полуистина, било је јако тешко одредити став према ономе што се догађало у земљи и у свету, а најразличитије гласине и аброви су се ширили од уста до уста. И културни и забавни садржаји су били максимално идеологизовани – позоришне и биоскопске представе су или прилагођене ширењу нацистичке и

германоцентричне пропаганде или су биле сведене на баналне и приземне садржаје хумористичког карактера, чији је једини циљ био да грађанима понуди јефтину и безначајну забаву. Управо су позоришне представе баналног типа доживеле прави процват у периоду окупације, а њихова популарност је била условљена жељом Београђана да се насмеју, без икаквих идеолошких и политичких уплива, и да тако макар на кратко забораве на тешку свакодневицу у којој су живели. Литерарно и ликовно стваралаштво су такође подвргнути непрестаној контроли и идеологизацији, где су власти фаворизовале садржаје који су одговарали њиховој визији Србије и њиховим политичким ставовима – баналном национализму и парохијализму. Чак су наизглед и потпуно неполитички садржаји до максимума били подвргнути пропаганди и идеологији. Готово ниједна већа спортска приредба није могла проћи без говора истакнутих колаборационистичких политичара, који су и путем спорта ширили своје идеолошке мантре, одузимајући тако људима могућност да без излагања политици уживају макар у спортским такмичењима и надметањима.

Готово неиздржив притисак у јавном животу условио је то да су се грађани повлачили у сферу приватног, где су проналазили снагу да истрају и гурају даље, надајући се и очекујући крај рата и ослобођење. Повлачење у приватност није било само исказивање једне дубоко личне потребе, већ и, у извесном смислу, акт политичког отпора и личне храбрости. Одбијање да се буде део јавне сфере, која је била у потпуности контролисана од стране окупатора и колаборациониста, представљало је и изражавање бунта. Обични људи оваквим чином можда и нису много ризиковали, али личности које су у нормалним околностима иначе деловале у јавној сфери јесу. Одбијање појединца да пише за режимске новине, да говори на програму Радио-Београда, да посети изложбу слика или позоришну представу, могло је истог много коштати. Многи су тако остајали без основних средстава за живот а многи су прошли и горе – били су затварани и малтретирани.

Бекство у приватност, у окружење безбедне и интимне комуникације са најближим пријатељима, члановима породице и комшијама, омогућавало је Београђанима да отворе душу и проговоре о ономе што их тишти и ономе што их брине. Најинтимније мисли су бележили су своје дневнике или касније описивали у мемоарима и успоменама. Тешко је на основу сачуваних историјских извора

дати некакав општи суд о менталном и душевном стању Београђана у периоду окупације, посебно због тога што су се расположења мењала под утицајем општих околности и прилика, али се може приметити да је опште расположење лутало од опште клонулости, потиштености и депресије, до наде и али и страха од догађаја који су тек требали да дођу. Скоро сви сведоци епохе су забележили како су симпатије Београђана биле несумњиво на страни Савезника и у том смислу су се Београђани плашили да ће се рат окончати неповољно, што је значило да ће се у том случају бес и репресија нациста обрушити на Србе свом својом силином, а у том случају је сам биолошки и културни опстанак народа довођен у питање. Са друге стране, иако су се радовали совјетским успесима на Источном фронту и великим позитивним прекретницама у стању на фронтовима, попут капитулације Италије, Београђани су се такође и плашили шта ће донети слобода. Нису знали да ли ће Србију ослободити четници заједно са Британцима и Американцима, или партизани заједно са Совјетима. Страх од комуниста, који је био и последица предратне и ратне пропаганде, али и чињенице да је велик број Београђана, посебно оних који су припадали грађанској класи и били лично и материјално везани за предратни поредак, био је у појединим приликама веома јак. Београђани су се плашили репресија, насиља, одузимања имовине и уопштено онога што им није било јасно у партизанској формули да „нема повратка на старо“. Са друге стране, жеља за ослобођењем је била толика да су многи, чак и они који нису били присталице комуниста, прихватили то да нова Југославија, каква год буде била, неће моћи да буде иста као што је била пре рата. Били је потребно изградити нове међунационалне, политичке, економске и социјалне односе. Ипак, постојала је потајна нада да ће на крају доћи до некаквог измирења између четника и партизана и да ће они заједно, уз помоћ свих Савезника, ослободити Југославију, па онда, уз помоћ истих, наћи некакав *modus vivendi* који ће бити повољан за све.

Период окупације је несумњиво представљао једно изузетно тешко историјско раздобље у животу Београда и Београђана. У периоду од мање од четири године је умрло или погинуло око 50.000 Београђана, односно више од 15% његовог предратног становништва. Десетине хиљада људи је било протерано, морено глађу, хладноћом, немаштином, тешким физичким радом, десетине хиљада људи су изубили кров над главом и целокупну имовину, своје

послове и предузећа и општу материјалну сигурност и стабилност. Живот у страху од глади, немаштине, хладноће, болести и смрти, али и у страху од прогона и терора, мучења и убиства, имао је тежак и јак утицај на ментално и душевно стање оних који су рат преживели. Ожиљци који су остали на лицу Београда и Београђана су још дуго били видљиви пошто је рат био завршен. Неки од тих ожиљака су видљиви и данас – тешко је не помислити на тужан период окупације када се трамвајем прелази из старог у нови део Београда, преко моста који су као привремено решење подигле немачке инжењерске јединице 1942. године и који још увек стоји на истом месту, и пролази поред барака логора на Сајмишту, у којем су насилно угашени животи хиљада београдских и југословенских Јевреја и противника нацистичке политике. Живот у окупацији је био и мотив бројних уметничких дела из каснијег периода, што много говори о томе какав је био његов значај за савременике – између многих других, живот у окупираном Београду је веома сликовито приказан у телевизијској серији *Отписани* и роману *Одбрана и последњи дани* Борислава Пекића.

Са друге стране, историја Другог светског рата у Југославији је у периоду социјализма, и у сфери научне историографије али и у јавном дискурсу, сведена на једну прилично упрошћену дихотомију, која је произлазила из револуционарног схватања самог рата – рат је био у својој природи или херојски или издајнички. У складу са тим је била и фокусираност науке на истраживање ратних тема, у жижи су били или револуционарна и ослободилачка борба народа Југославије против окупатора као и деловање Комунистичке партије Југославије, или силе контрареволуције и њихове акције против комуниста. Теме које су се бавиле друштвеним питањима су углавном биле занемарене и о областима као што је био свакодневни живот се могло читати само на маргинама великих ратних историја. Овај рад је управо имао за циљ да прикупи све маргиналије из ранијих истраживања и да их, заједно са новим историјским изворима, представи историчарима, и да тако отвори једну тему која је велика и неисцрпна, а фундаментално важна за разумевање самог Другог светског рата као и процеса развоја Београда у 20. веку. Остаје нада да смо у томе макар делимично успели и да ће овај рад представљати полазиште за многа будућа занимљива научна истраживања.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављена архивска грађа

- Историјски архив Београда (ИАБ)

Фонд Мушке учитељске школе у Београду

Фонд Општине града Београда

Фонд Специјалне полиције

Фонд Спортског клуба *Соко*

Фонд Управе града Београда

Фонд Заповедника полиције безбедности и службе безбедности (БДС)

- Војни архив (ВА)

Фонд Четничка архива

Фонд Немачка архива

Фонд Српска влада Милана Недића

- Архив Србије (АС)

Фонд Централне за гвожђе и метале

Фонд Комесаријата за цене и наднице

Фонд Министарства народне привреде

Фонд Министарства пољопривреде и исхране

Фонд Министарства просвете

Фонд Министарства рада, социјалне политике и народног здравља

- Архив Југославије (АЈ)

Фонд Емигрантске владе Краљевине Југославије

Фонд посланства Краљевине Југославије у Лисабону

Фонд посланства Краљевине Југославије у Стокхолму

Фонд посланства Краљевине Југославије у Турској

- Архив Универзитетске библиотеке (АУБ)

Објављена грађа и други извори

- Јонић, Велибор, *Министар просвете говори...*, Београд, без издавача, 1941.
- Микковић, Евика, Радојчић, Милена (ур.), *Logor Banjica: Logoraši, I–II*, Београд, Историјски архив Београда, 2009.
- Недић, Милан, *Говори Милана Недића, претседника српске владе*, Београд, без издавача, 1942.
- Недић, Милан, *Моја реч Србима: говори Милана Ђ. Недића одржани у 1941-1944 год.*, Београд, Луча, 1944.
- Ристовић, Милан, Стојановић, Дубравка, Јовановић, Мирослав, Перишић, Мирослав, Милорадовић, Горан (ур.), *Живети у Београду 1890-1940: Докуманта Управе града Београда*, Београд, Историјски архив Београда, 2008,
- Стојановић, Александар, *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, Београд, ИНИС, 2012.
- Vojinović, Aleksandar, *NDH u Beogradu*, Zagreb, Naklada Pavičić, 1995.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, том I, књига 1, Београд, Војно-историски институт, 1949.
- *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, том I, књига 2, Београд, Војноисторијски институт ЈНА, 1952.
- *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књига 21, Београд, Војноисторијски институт, 1965.
- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XII, књига 1, Београд, Војноиздavaчки завод, 1973.

- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XII, knjiga 2, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1976.

- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XII, knjiga 3, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1978.

Штампа и периодика

- *Бодљикаво прасе*

- *Филмске новости*

- *Глас Београда*

- *Гласник Српске државне страже*

- *Коло*

- *Лист уредби војног заповедника у Србији*

- *Народна одбрана*

- *Народне новине*

- *Наша борба*

- *Ново време – спорт*

- *Ново време*

- *Обнова*

- *Општинске новине*

- *Политика*

- *Понедељак*

- *Просветни гласник*

- *Службена саопштења трговинске, индустријске и занатске коморе у Београду*

- *Службене новине КСХС*

- *Службене новине*

- *Службени лист за заузети југословенски териториј*
- *Српска сцена*
- *Српски народ*
- *Verordnungsblatt für das besetzte Jugoslavische Gebiet*

Дневници, мемоари и успомене

- Anaf, Marko, *Tajna mansarde na Neimaru*, Београд, Prosveta, 1985.
- Бабовић, Глиша, *Дневник: 1941-1945*, Рума-Шабац, Српска књига-Шабачко-ваљевска епархија-Глас Подриња, 2005.
- Банић, Милан, *Агонија Југославије: дани слома*, Београд, Штампарија Драг. Грегорића, 1941.
- Dedijer, Vladimir, *Dnevnik 1941–1944 I*, Rijeka-Zagreb, Liburnija-Mladost, 1981.
- Дероко, Александар, *А ондак је летијо јероплан над Београдом*, Београд, Народна књига, 1987.
- Дероко, Александар, *Мангулуци око Калимегдана*, Београд, М. Димић и М. Драмичанин, 1987.
- Дорошки, Нада, *Отргнуто од заорава: сећање на људе и догађаје од 1922. до 1996. године*, Београд, С. Машић, 1997.
- Дожић, Гаврило, *Мемоари патријарха српског Гаврила*, Београд, Сфаирос, 1990.
- Ђелевић, Јакша, *Први Дражин ађутант*, Виндзор, Б. Ј. Ђелевић, 1993.
- Ђоковић, Милан, *Онај стари Београд*, Београд, Српска књижевна задруга, 1994.
- Грђић, Ристо, *Успомене*, Ваљево-Београд, Глас Цркве-Саборност, 2002.
- Грегорић, Данило, *Самоубиство Југославије*, Београд, Југоисток, 1942.
- Иванић, Делфа, *Успомене*, Београд, ИСИ, 2012.
- Јовановић, Драгољуб, *Људи, људи...*, Београд, Филип Вишњић, 2005.
- Јовановић, Драгољуб, *Узлет у бури*, Београд, Култура-Архив Југославије, 1997.

- Лазаревић, Бранко, *Дневник једнога никога: Први део (1942-1946)*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2007.
- Maclean, Fitzroy, *Eastern Approaches*, London, Jonathan Cape, 1950.
- Magazinović, Hrvoje, *Kroz jedno тишно stoljeće*, Valjevo, Društvo Hilandar, 2009.
- Медаковић, Дејан, *Ephemeris II: Хроника једне породице*, Београд, БИГЗ, 1995.
- Михаиловић, Аритон, *Успомене из окупације*, Београд, Народна књига-Алфа, 2004.
- Миланковић, Милутин, *Успомене, доживљаји и сазнања*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1997.
- Nojbaheer, Herman, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd, Službeni list SCG, 2004.
- Obradinović, Zoran, *Rasprodaja sna i zbilje*, Beograd, samizdat, 2001.
- Пардо, Алфандари Рели, *То је био само пикник*, Београд, самиздат, 2005.
- Прибићевић, Адам, *Мој живот*, Загреб, Просвјета, 1999.
- Рајнер, Лујза, *Жене у селу*, Београд, В. Сајчић и В. и Б. Јаношевић, 1986.
- Ранковић, Драгутин, *Свакодневни живот под окупацијом 1941-1944: Искуство једног Београђанина*, Београд, ИНИС, 2011.
- Ружић, Јован, *Сећања и успомене*, Београд, СОФК Звездара, 1973.
- Стојановић, Данило, *Чика Дачине успомене*, Београд, Црвена звезда, 1956.
- Теравас, Mirko, *Moј Drugi svetski rat i mir*, Zagreb, Razlog, 2012.
- Vlahović, Veljko, *Borba za slobodnu Jugoslaviju*, Beograd-Titograd, Komunist-Pobjeda, 1981.
- Vrančić, Vjekoslav, *Branili smo državu*, knjiga 2, Barcelona-München, Knjižnica Hrvatske revije, 1985.
- Жујовић, Младен, *Ратни дневник 2: Југославија у II светском рату*, Врњачка Бања, Интерклима-графика, 2004.

Монографије и синтезе

- *150 година Универзитета у Београду*, Београд, Савремена администрација, 1989.
- Алексић, Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, ИНИС, 2002.
- Aly, Götz, *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, Frankfurt am Main, Fischer, 2005.
- Аријес, Филип, Диби, Жорж (ур.), *Историја приватног живота 1-5*, Београд, Слио, 2000-2004.
- Атанацковић, Жарко, *Срем у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији*, Београд, БИГЗ, 1968.
- Bennett, Andy, *Culture and Everyday Life*, London-Thousand Oaks-New Delhi, Sage Publications, 2005.
- Berkhoff, Karel, *Motherland in Danger: Soviet Propaganda During World War II*, London, Harvard University Press, 2012.
- Бјелица, Михаило, Јевтовић, Зоран, *Историја новинарства*, Београд, Мегатренд, 2006.
- Богавац, Томислав, *Становништво Београда 1918-1991*, Београд, БИГЗ-Српска књижевна задруга-Музеј града Београда, 1991.
- Богдановић, Радомир (ур.), *Београд у рату и револуцији 1-2*, Београд, Историјски архив Београда, 1985.
- Бојовић, Снежана, *200 година Београдског универзитета: 1808-2008*, Београд, Принцип, 2008.
- Borković, Milan, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava: 1941-1944*, knjiga 1, Beograd, Sloboda, 1979.
- Божовић, Бранислав, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд, Институт за савремену историју, 1998.

- Божовић, Бранислав, *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, Београд, Завод за уџбенике, 2014.
- Brodel, Fernan, *Dinamika kapitalizma*, Sremski Karlovci, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1989.
- Буњац, Владимир, *Један век Београдског водовода и канализације 1892-1992*, Београд, Београдски водовод и канализација, 1992.
- Burns, Eric, *The Smoke of the Gods – A Social History of Tobacco*, Philadelphia, Temple University Press, 2007.
- Collingham, Lizzie, *The Taste of War: World War II and the Battle for Food*, New York, Penguin Press, 2012.
- Corni, Gustavo, Gies, Horst, *Brot, Butter, Kanonen: Die Ernährungswirtschaft in Deutschland unter der Diktatur Hitlers*, Berlin, Akademie Verlag, 1997.
- Чалић, Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Београд, Clio, 2004.
- Čulinović, Ferdo, *Jugoslavija između dva rata II*, Zagreb, JAZU, 1961.
- Димић, Љубодраг, *Културна политика у Краљевини Југославији I-III*, Београд, Стубови културе, 1997.
- Димитријевић, Бојан, *Војска Недићеве Србије: оружане снаге српске владе 1941-1945*, Београд, Институт за савремену историју, 2011.
- Dimitrijević, Bojan, Micevski, Milan, Miladinović, Predrag, *Kraljevsko vazduhoplovstvo 1918-1944*, Beograd, ISI, 2012.
- Diner, Dan, *Beyond the Conceivable. Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust*, Berkeley, University of California Press, 2010.
- Douglas, Jack, *Introduction to the Sociologies of Everyday Life*, Boston, Allyn & Bacon, 1980.
- Dragojlović, Anđelija, Janić, Čedomir, Nedić, Spomenka, *Bombardovanje Beograda u Drugom svetskom ratu*, Beograd, Istorijski arhiv Beograda, 1975.

- Дурковић-Јакшић, Љубомир, *Библиотека града Београда 1928-1945*, Београд, Библиотека града Београда, 1995.
- Дворниковић, Владимир, *Каракетологија Југословена*, Београд-Ниш, Просвета, 1990.
- Ђорђевић, Бојан, *Летопис културног живота Србије под окупацијом 1941–1944*, Нови Сад-Београд, Матица српска-Институт за књижевност и уметност, 2001.
- Ђорђевић, Бојан, *Српска култура под окупацијом*, Београд, Службени гласник, 2008.
- Ђорђевић, Петар (ур.), *50 година БФС*, Београд, Београдски фудбалски савез, 1973.
- Ellis, John, *World War II Databook. The Essential Facts and Figures for All the Combatants*, London, Aurum Press, 1993.
- Ellul, Jacques, *Propaganda - Formation of Mens Attitudes*, New York, Vintage Books, 1973.
- Ericksen, Robert, *Complicity in the Holocaust. Churches and Universities in Nazi Germany*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012.
- Фотић, Александар (ур.), *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд, Clío, 2005.
- Гајић, Едо, *Југославија и "јеврејски проблем"*, Београд, Штампарија Драг. Грегорића, 1938.
- Garth, Joyett, O' Donnell, Victoria, *Propaganda and Persuasion*, London-New Delhi, Sage Publications, 1992.
- Гавела, Ђуро, *Српска књижевна задруга под окупацијом*, Београд, Српска књижевна задруга, 1945.
- Гавриловић, Боривоје, Пандуровић, Сима, Парезанин, Ратко, *Београд*, Београд, Балкански институт, 1940.

- Gašić Ranka, *Beograd u hodu ka Evropi: Kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918-1941*, Beograd, ISI, 2005.
- Gildea, Robert, Wiewiorka, Olivier, Warring, Anette (eds.), *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe*, New York-Oxford, Berg, 2006.
- Глишић, Венцеслав, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд, Институт за историју радничког покрета Србије-Рад.
- Gocini, Đovani, *Istorija novinarstva*, Beograd, Clio, 2001.
- Goldblatt, David, *The Ball is Round: A Global History of Football*, London, Viking, 2006.
- Goldman, Wendy, Filtzer, Donald (eds.), *Hunger and War: Food Provisioning in the Soviet Union During World War II*, Bloomington-Indianapolis, Indiana University Press, 2015.
- Goldstein, Ivo, *Zagreb 1941-1945*, Zagreb, Novi Liber, 2011.
- Greble, Emily, *Sarajevo, 1941-1945: Muslims, Christians and Jews in Hitler's Europe*, Ithaca-London, Cornell University Press, 2011.
- Grunberger, Richard, *The 12-Year Reich: A Social History of Nazi Germany 1933-1945*, Boston, Da Capo Press, 1995.
- Heil, Sigrid, *Ein Jahr Soldatensender Belgrad*, Bochum, 1942.
- Heler, Agnes, *Svakodnevni život*, Beograd, Nolit, 1978.
- Herf, Jeffrey, *The Jewish Enemy. Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*, Cambridge, Harvard University Press, 2008.
- Herlitz, Georg, Kirschner, Bruno (eds.), *Jüdisches Lexikon: Ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden*, Berlin, Jüdischer Verlag, 1927-1930.
- Herzog, Markwart, Brändle, Fabian (eds.), *Europäischer Fußball im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart, Kohlhammer, 2015.
- Highmore, Ben, *Everyday Life and Cultural Theory*, New York, Routledge, 2002.

- Hitler, Adolf, *Mein Kampf*, London, Hutchinson & Co, 1939.
- Ноптнер, Јакоб, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ријека, Отокар Кершовани, 1972.
- Исаковић, Златко, *Увод у пропаганду*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1991.
- Јанјетовић, Зоран, *У складу са насталом потребом... Принудни рад у окупираној Србији 1941-1944*, Београд, INIS, 2012.
- Jeffrey, Keith, *MI6 – The History of the Secret Intelligence Service 1909-1949*, London, Bloomsbury Publishing, 2010.
- Јевтић, Милош, *Постојаности Владете Јеротића: Постојбина душе - Одбрана живота - Адресе времена*, Београд, Партенон-Београдска књига, 2004.
- Јевтовић, Милољуб, *Šta kaže Radio-London*, Београд, А-Ѕ Дело, 1989.
- Јоцић, Бранислав, *Фудбал у Београду за време другог светског рата*, Београд, Фудбалски Савез Београда, 2015.
- Јокић, Мирослав, *Историја радиофоније у три епохе – Друга епоха: директни преноси (1906–1948)*, Београд, Радио-телевизија Србије, 2004.
- Јовановић, Мирослав, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Београд, Стубови културе, 1996.
- Кандић, Љубица, *Историја Правног факултета у Београду 1941-1945*, књига 3, Београд-Суботица, Завод за уџбенике и наставна средства-Минерва, 2005.
- Карапанџић, Боривоје, *Грађански рат у Србији 1941-1945*, Кливленд-Ваљево, Друштво Хиландар, 2010.
- *Каталог књига Издавачког и прометног А. Д. »Југоисток«*, Београд, Југоисток, 1942.
- *Каталог књига Издавачког и прометног А. Д. »Југоисток«*, Београд, Југоисток, 1943.
- Kazer, Karl, *Porodica i srodstvo na Balkanu: Analiza jedne kulture koja nestaje*, Београд, Удружење за друштвену историју, 2002.

- Керкез, Слободан, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, Ниш, Центар за балканске студије, 2009.
- Klemann, Hein, Kudryashov, Sergei, *Occupied Economies: An Economic History of Nazi-Occupied Europe, 1939–1945*, London, Berg, 2012.
- Кока, Јирген, *О историјској науци*, Београд, Српска књижевна задруга, 1994.
- Кољанин, Милан, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, Београд, Институт за савремену историју, 2008.
- Костић, Миливоје, *Успон Београда 2: Послови и дани трговаца, привредника и банкара у Београду XIX и XX века*, Београд, Библиотека града Београда, 2000.
- Kreso, Muharem, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944*, Beograd, Istorijски arhiv Beograda, 1979.
- Krizman, Bogdan, *Hitlerov „Plan 25“ protiv Jugoslavije*, Zagreb, NIP, 1953.
- Krizman, Bogdan, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*, Zagreb, Školska knjiga, 1975.
- Крстић, Биљана, Крстић, Александар, Андрејић, Александар, *Прва београдска гимназија (1839-2009): Историја школе од оснивања до наших дана*, Београд, Прва београдска гимназија, 2012.
- Lampe, John, Jackson, Marvin, *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imerial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington, Indiana University Press, 1982.
- Laswell, Harold, Lerner, Daniel, Speier, Hans, *Propaganda and Communication in World History*, vol. I-III, Honolulu, University Press of Hawaii, 1979.
- Лазић, Милан, *Пољопривредна производња у Краљевини Југославији*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.
- Lefebvre, Henri, *Critique of Everyday Life*, volume I, London-New York, Verso, 1991.
- Леко, Милан, *Београдске улице и тргови 1872-2003*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.

- Longerich, Peter, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford, Oxford University Press, 2010.
- Luthar, Breda, Pusnik, Marusa (eds.), *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, Washington, New Academia Publishing, 2010.
- Mace, Martin, *Unearthing Churchill's Secret Army – The Official List of SOE Casualties and their Stories*, Barnsley, Pen and Sword, 2012.
- Maclean, Fitzroy, *The Heretic: The Life and Times of Josip Broz Tito*, New York, Harper & Brothers Publishers, 1957.
- Мацура, Владимир, Петовар, Ксенија, Вујовић, Сретен, *Сиромашна подручја Београда*, Београд, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 1997.
- Мајданац, Боро, *Позориште у окупираној Србији*, Београд, Алтера, 2011.
- Manošek, Valter, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, Beograd, Službeni list SRJ, 2007.
- Маријан, Владо (ур.), *70 година Основне школе „Краљ Петар II Карађорђевић“ у Београду*, Београд, Основна школа ”Краљ Петар II Карађорђевић”, 2003.
- Марјановић, Јован, *Београд*, Београд, Нолит-Просвета, 1964.
- Марјановић-Душанић, Смиља, Поповић, Даница (ур.), *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Београд, Слио, 2004.
- Марковић, Драган, *Забрањени живот: (Београд 1941-1944)*, Београд, Нолит, 1956.
- Марковић, Никола, Филиповић, Даница, *Забрањивање књига у окупираној Србији 1941–1944*, Београд, Универзитетска библиотека ”Светозар Марковић”, 2012.
- Marković, Peđa, *Beograd i Evropa 1918-1941: evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Beograd, Savremena administracija, 1992.
- Марковић, Радосав, *Универзитетска библиотека у Београду: 1921–1945*, Београд, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке републике Србије, 1968.

- Марковић, Василије, *Театри окупиране престонице 1941-1944*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1998.
- Martin, John, *International Propaganda: Its Legal and Diplomatic Control*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1958.
- Матић, Милан, *Партизанска штампа у Србији 1941–1944*, Београд, ИСИ, 1993.
- Матић, Милан, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди четничког покрета у Србији 1941–1944*, Београд, ИСИ, 1995.
- Mazower, Mark, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, London, Allen Lane, 2008.
- Mazower, Mark, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-44*, New Haven-London, Yale University Press, 1993.
- Михаиловић, Вуко, *Пропаганда и рат*, Београд, Војноиздавачки завод, 1984.
- Мијатовић, Бошко, *Дуван и српска држава у XIX веку*, Београд, Центар за либерално-демократске студије, 2006.
- Миленковић, Милица, Миленковић, Тома, *Запошљавање у Србији: Од зачетака до ослобођења земље 1944.*, Београд, Републички завод за тржиште рада, 2002.
- Milosavljević, Olivera, *Potisnuta istina: Kolaboracija u Srbiji 1941-1944*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
- Milovanović, Nikola, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića 1*, Beograd, Rad, 1984.
- Mitrović Andrej, *Angažovano i lepo: Umetnost u razdoblju svetskih ratova (1914-1945)*, Beograd, Narodna knjiga, 1983.
- Младеновић Божица, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд, Чигоја, 2000.
- Moran, Džo, *Čitanje svakodnevice*, Beograd, Biblioteka XX vek, 2011.
- *Nemačka obaveštajna služba*, knjiga IV, Beograd, Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, 1959.

- *Nemačka obaveštajna služba*, knjiga VIII, Beograd, Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, 1956.
- Nenezić, Zoran, *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980)*, Beograd, Narodna knjiga, 1987.
- Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1945. Књига друга: Србија под окупацијом*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2014.
- Николић, Коста, *Немачки ратни плакат у Србији 1941-1944*, Београд-Нова Пазова, Бонарт, 2000.
- Николић, Коста, *Страх и нада у Србији 1941-1944. године: Свакодневни живот под окупацијом*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.
- Николић, Мирјана, *Sender Belgrad – Окупацијски Радио Београд Зендер Белград: Радиофонија у Србији током Другог светског рата*, Београд, Радио Београд, 2009.
- Nikolić, Mirjana, *Radio u Srbiji (1924-1941)*, Beograd: Zadužbina Andrejević, 2006.
- Николова, Маја, *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци*, Београд, Педагошки музеј, 2010.
- Panić, Ana (ur.), *Nikad im bolje nije bilo? Modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji*, Beograd, Muzej istorije Jugoslavije, 2014.
- Пејчић, Јован, *Култура и памћење: Београд у историји и литератури*, Београд, Стубови културе, 1998.
- Peri, Alexis, *The War Within: Diaries from the Siege of Leningrad*, Harvard, Harvard University Press, 2017.
- Петрановић, Бранко, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд, Центар за савремену историју југоисточне Европе, 2000.
- Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd, Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Петровић, Драган, *Историја индустрије Београда: Развој и размештај индустрије Београда у XIX и XX веку*, Београд, Српско географско друштво, 2006.

- Pisari, Milovan, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*, Beograd, Forum za primenjenu istoriju, 2014.
- Познановић, Душан, *Благородне душе: седам портрета из митровачког споменара*, Рума, Српска књига-Графопроект, 2002.
- Радић, Радмила, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, први део, Београд, ИНИС, 2002.
- Радић, Радмила, *Народна веровања, религија и спиритизам у српском друштву 19. и првој половини 20. века*, Београд, ИНИС, 2009.
- Riegler, Thomas, *Meilensteine des Rundfunks - Daten und Fakten zur Entwicklung des Radios und Fernsehens*, Meckenheim, Verlag f. Technik/Handwerk, 2006.
- Ристановић, Раде, *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941-1942*, Београд, Филип Вишњић, 2013.
- Ристовић, Милан (ур.), *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Београд, Слио, 2007.
- Ристовић, Милан, *Обични људи: Прилози за историју*, Београд, Геопоетика, 1999.
- Рот, Никола, *Основи социјалне психологије*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1994.
- Rutz, Rainer, „Signal“. *Eine deutsche Auslandsillustrierte als Propagandainstrument im Zweiten Weltkrieg*, Essen, Volker Pecher, 2007.
- Savković, Miroslav, *Kinematografija u Srbiji tokom Drugog svetskog rata 1941-1945*, Beograd, Fakultet dramskih umetnosti-Institut za pozorište, film, radio i televiziju, 1994.
- Schulte-Sasse, Linda, *Entertaining the Third Reich: Illusions of Wholeness in Nazi Cinema*, Durham, Duke University Press, 1996.
- Scott, Susie, *Making Sense of Everyday Life*, Cambridge, Polity Press, 2009.

- Seligmann, Matthew, Davison, John, McDonald, John, *In the Shadow of the Swastika. Life in Germany under the Nazis 1933–1945*, Staplehurst, Gardners Books, 2003.
- Shepherd, Ben, *Terror in the Balkans: German Armies and Partisan Warfare*, Cambridge-London, Harvard University Press, 2012.
- Сијић, Милорад, *Фудбал у Краљевини Југославији*, Александровац, Завичајни музеј Жупе, 2014.
- Симић, Бојан, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд, ИНИС, 2007.
- Simić, Bojan, *In the Spirit of National Ideology: Organization of State Propaganda in Eastern and Southern Europe in the 1930s, Comparative Perspectives on Poland, Yugoslavia and Bulgaria*, Beograd, INIS, 2013.
- Слијепчевић, Ђоко, *Југославија - уочи и за време Другог светског рата*, Минхен, Искра, 1978.
- Spasić, Ivana, *Sociologije svakodnevnog života*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004.
- Стаменковић, Јелица (ур.), *70 година Музеја града Београда: 1903–1973*, Београд, Музеј града Београда, 1973.
- Станишић, Бошко, *Милутинац*, Београд, Борба, 1968.
- Станковић, Ђорђе, *Студенти и Универзитет 1914-1954: огледи из друштвене историје*, Београд, Центар за савремену историју југоисточне Европе, 2000.
- Старчевић, Велимир, *Књига о Геци Кону*, Београд, Просвета, 2011.
- *Statistički godišnjak 1940*, Beograd, Državna štamparija, 1941.
- Stefanidis, Ioannis, *Substitute for Power: Wartime British Propaganda to the Balkans, 1939–44*, Farnham-Burlington, Ashgate, 2012.
- Stenton, Michael, *Radio London and Resistance in Occupied Europe – British Political Warfare 1939–1943*, Oxford-New York, Oxford University Press, 2000.
- Стојановић, Александар (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији: 1941-1944*, Београд, Филип Вишњић, 2015.

- Стојановић, Александар (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, књига 2, Београд, Филип Вишњић, 2017.
- Стојановић, Александар, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, Београд, ИНИС, 2015.
- Стојановић, Дубравка, *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*, Београд, УДИ, 2009.
- Столић, Ана, Макуљевић, Ненад (ур.), *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку: од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*, Београд, Слио, 2006.
- Styers, Randall, *Making Magic: Religion, Magic and Science in the Modern World*, Oxford, Oxford University Press, 2004.
- Sulima, Roh, *Antropologija svakodnevice*, Београд, Biblioteka XX vek, 2005.
- Суворин, Алексије, *Метода Суворина: оздрављење помоћу глади и хране*, Београд, Ново здравље, 1928.
- Шкодрић, Љубинка, *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944: Судбина институције под окупацијом*, Београд, Архив Србије, 2009.
- Šorn, Mojca, *Življenje Ljubljančanov med Drugo svetovno vojno*, Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.
- Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza*, књига 1, Београд-Ljubljana-Titograd, Narodna knjiga-Partizanska knjiga-Pobjeda, 1982.
- Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza*, књига 2, Београд-Ljubljana-Titograd, Narodna knjiga-Partizanska knjiga-Pobjeda, 1982.
- Тимофејев, Алексеј, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд, ИНИС, 2010.
- Тимотијевић, Мирослав (ур.), *Рађање модерне приватности: приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Београд, Слио, 2006.

- Тодоровић, Србислав, *Спорт у старом Београду*, Београд, Zepter Book World, 2009.
- Tomasevich, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: Okupacija i kolaboracija*, Zagreb, EPH Liber, 2010.
- Tomasevich, Jozo, *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945*, Stanford, Stanford University Press, 1975.
- Tooze, Adam, *The Wages of Destruction. The Making and Breaking of the Nazi Economy*, London, Penguin, 2007.
- Трговчевић, Љубинка, *Историја Српске књижевне задруге*, Београд, Српска књижевна задруга, 1992.
- *Тридесет година Градске болнице*, Београд, Београдски графички завод, 1967.
- Угричић, Миодраг, *Новац у Југославији за време Другог светског рата: с нарочитим освртом на методе финансирања окупације*, Београд, Југословенски преглед, 2000.
- Васиљевић, Милосав, *Човек и заједница: Основи савремене социологије*, Београд, Југоисток, 1944.
- Велмар-Јанковић, Владимир, *Поглед с Калемегдана. Оглед о београдском човеку*, Београд, Грегорић, 1938.
- Vesović, Milan, *Негална штампа КПЈ 1929–1941*, Beograd, ISI, 1989.
- Видаковић, Слободан, *Наши социјални проблеми*, Београд, Издавачка књижевна Геце Кона, 1932.
- Видаковић, Слободан, *Туберкулоза и сифилис са гледишта социјалне политике*, Београд, С. Б. Цвијановић, 1931.
- Vinaver, Vuk, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1934*, Beograd, ISI, 1987.
- Војковић, Гордана, *Смртност становништва Београда*, Београд, Географски институт “Јован Цвијић”, 1992.

- Вучо, Никола, *Аграрна криза у Југославији 1930-1934*, Београд, Просвета, 1968.
- Вучо, Никола, *Пољопривреда Југославије 1918-1941*, Београд, Рад, 1958.
- Вукадиновић, Љубомир, *Вечити ривали*, Београд, Књижара „Иван Гундулић“, 1943.
- Vukčević, Slavko, *Borbe i otpori u okupiranim gradovima Jugoslavije 1941-1945*, Београд, Војноисторијски институт, 1985.
- Вулетић, Љиљана, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, Љ. Вулетић, 2005.
- Welch, David, *Propaganda and the German Cinema 1933-1945*, London-New York, I. B. Tauris, 2001.
- Welch, David, *The Third Reich: Politics and Propaganda*, New York, Routledge, 1993.
- Зајц, Александар, Јовановић, Вукан, *120 година јавног градског превоза у Београду: ГСП "Београд"*, Београд, ЈКП ГСП "Београд", 2012.
- Живковић, Илија (ур.), *50 година Геодетске техничке школе у Београду*, Београд, Геодетска техничка школа, 1974.

Чланци, расправе и поглавља у зборницима

- „About Signal“, <http://www.signalmagazine.com/signal.htm>, приступљено 18. маја 2016.
- „Film (Newsreels)“, у: Cull, Nicholas, Culbert, David, Welch, David (eds.), *Propaganda and Mass Persuasion*, Santa Barbara-Denver-Oxford, ABC-Clio, 2003, 133.
- „Her First Affair (1941)“, <http://www.imdb.com/title/tt0034063>, приступљено 25. августа 2017.
- „List of Issues & Editions“, <http://www.signalmagazine.com/files/editions.gif>, приступљено 18. маја 2016.

- „Страдање музеја у рату“, <http://www.mgb.org.rs/%D0%BE-muzeju/istorijat-muzeja/1941>, приступљено 11. децембра 2015. године.
- Abramović, Vladimir, „Život na gradskoj margini: Zdravstveni, socijalni i prehrambeni aspekti življenja u Beogradu 1919-1941“, *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae*, vol. XXXIII, no. 1, 2014, 162-173.
- Алексић, Драган, „Франц Нојхаузен и привредна политика нацистичке Немачке у Србији“, *Токви историје*, бр. 1-2, 2008, 301-318.
- Aleksić, Dragan, „Površina i broj stanovnika na području vojnoupravnog komandanta Srbije“, *Tokovi istorije*, br. 1-4, 1999, 144-150.
- Aleksić, Vesna, „Sudbina jevrejskog kapitala tokom nemačke okupacije Srbije 1941-1944“, *Limes+*, br. 2, 2014, 109-121.
- Anonymous, „The problem of food shortage in Europe“, *The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs*, 31:121, 1940, 70-91.
- Antonić, Goran, „Područje Novog Beograda u međuratnim planovima za razvoj Zemuna 1918-1934.“, *Istorija 20. veka*, br. 1, 2013, 47-66.
- Barić, Nikica, „Politika Nezavisne države Hrvatske prema Srbiji“, *Istorija 20. veka*, br. 1, 2011, 115-126.
- Barlett, Christopher, Gentile, Douglas, „Affective and emotional consequences of the mass media“, у: Döveling, Katrin, von Scheve, Christian, Konijn, Elly (eds.), *The Routledge Handbook of Emotions and Mass Media*, London-New York, Routledge, 2011, 60-78.
- Беговић, Сима, „Професори и академици у логору на Бањици“, у: Татић, Душан (ур.), *Универзитет у Београду: 1838-1988*, Београд, Универзитет у Београду, 1988, 241-261.
- Berdanier, Carolyn, „Food Shortages During World War II: Can We Learn From This Experience?“, *Nutrition Today*, vol. 41, no. 4, 2006, 160-163.
- Бирташевић, Марија, „Музеји Београда“, у: Чубриловић, Васа (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 447-455.

- Bjelajac, Mile, „Nedićev memorandum generalu Ajzenhaueru maja 1945“, *Tokovi istorije*, br. 1-2, 2005, 211-235.
- Бјелица, Михаило, „Штампа у Београду 1919-1971.“, у: Чубриловић, Васа (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 438-440.
- Богавац, Томислав, „Демографске промене у Београду 1941-1971“, у: Чубриловић, Васа (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 649-669.
- Bondžić, Dragomir, „Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945-1950: nasleđe, ciljevi, tok, rezultati i nedostaci“, *Andragoške studije*, br. 1, 2010, 91-110.
- Церанић, Милица, „Историја и архитектура палате «Албанија» у Београду“, *Наслеђе*, бр. VI, 2005, 147-162.
- Crémieux-Brihas, Jean-Louis, „La France libre et la radio“, *Mélanges de l'École française de Rome*, vol. 108/1, 1996, 73-81.
- Цветковић, Славољуб, „Фудбалски клуб ”Раднички” 1920–1941“, *Годишњак града Београда*, књига XLIII, 1996, 189-192.
- Cvetković, Srđan, „Bekstvo od slobode“, *Hereticus*, br. 1, 2007, 325-376.
- Cvetković, Srđan, „Окупација у шест слика – исповест Драгомистра-Драгог Стојадиновића – неobjављен интервју дат Бориславу Пекићу, London, август, 1974.“, *Istorija 20. veka*, br. 2, 2007, 139-152.
- Д. А., „Таоци у логору на Бањици у новембру 1941“, *Годишњак града Београда*, књига VI, 1959, 499-518;
- Dahm, Volker, „Die nationalsozialistische Schriftumspolitik nach dem 10. Mai 1933“, у: Walberer, Ulrich (ed.), *10. Mai 1933: Bücherverbrennung in Deutschland und die Folgen*, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch, 1983, 36-83.
- Дубовац, Јован, „Штампарство у Београду од 1919. до 1941“, у: Чубриловић, Васа (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 419-423.

- Дурковић-Јакшић, Љубомир, „Библиотеке од 1918. до 1944. године“, у: Чубриловић, Васа (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 429-437.
- Дурковић-Јакшић, Љубомир, „Библиотеке после Другог светског рата до 1968. године“, у: Чубриловић, Васа (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 431-437.
- Дурковић-Јакшић, Љубомир, „Књижаре између два светска рата, 1918-1941. године“, у: Чубриловић, Васа (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 424-428.
- Дурковић-Јакшић, Љубомир, „О пропасти Народне библиотеке у Београду 1941. и судбини њених реткости“, *Археографски прилози*, бр. 6-7, 1984-1985, 7-50.
- Цигурски, Емил, „Решење „Земунског питања” 1941. године“, *Годишњак града Београда*, књига XXXVIII, 1991, 189-200.
- Цуверовић, Миодраг, „Школство у Београду“, *Годишњак града Београда*, књ. I, 1954, 372-381.
- Ђоковић, Милан, „Народно позориште од 1918. до данас“, у: Чубриловић, Васа (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 361-376.
- Ђорђевић, Војан, „Smisao intelektualnog angažmana u ratu i okupaciji“, у: Roksandić, Drago, Cvijović Javorina, Ivana (ur.), *Intelektualci i rat 1939-1947*, dio 1, Zagreb 2013, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 107-114.
- Ђорђевић, Војан, „Srpski intelektualci u okupaciji: od ćutnje do rezignacije“, у: Roksandić, Drago, Cvijović Javorina, Ivana (ur.), *Intelektualci i rat 1939–1947*, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012, 267-274.
- Ђорђевић, Божидар, „Универзитет у Београду 1863-1963“, *Годишњак града Београда*, књ. IX-X, 1962/63, 5-79.
- Ђурашиновић, Војин Костја, „Мартовски и априлски дани 1941. у Београду“, *Годишњак града Београда*, бр. VIII, 1961, 423-438.

- Đurić, Veljko, „Ko su bili nemački vojnoupravni komandanti Srbije 1941-1944. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, 1996, 159-168.
- Ђурић-Клајн, Стана, „Музички живот у граду између два рата“, у: Чубриловић, Васа (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 398-416.
- Елезовић, Глиша, „Кафа и кафана на Балканском полуострву“, у: Ђорђевић, Драгољуб (ур.), *Кафанологија*, Београд, Службени гласник, 2012, 319-332.
- Ердељан, Боривој, „Одличје праведника Спасенију Прици“, *El Mundo Sefarad*, <http://elmundosefarad.wikidot.com/pomen-u-jerusalimskom-jad-vasemu>, приступљено 25. марта 2017.
- Erdeljanović, Aleksandar, „Filmovi koji su gledani tokom nemačke okupacije“, <https://www.facebook.com/notes/stari-beograd-beograd-kojeg-vi%C5%A1e-nema-old-belgrade/filmovi-koji-su-gledani-tokom-nema%C4%8Dke-okupacije/10151553467768013/>, приступљено 18. јула 2016.
- Филиповић, Даница, „Забрањивање књига за време Другог светског рата“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1, 2012, 91-97.
- Gašić, Ranka, „Problemi teritorijalnog širenja Beograda između dva svetska rata“, *Istorija 20. veka*, br. 3, 2010, 57-68.
- Глишић, Венцеслав, „Злочини нациста и квислинга у Београду 1941-1944“, *Годишњак града Београда*, књига XVI, 1969, 47-84.
- Гордић, Гордана, Поповић, Марко, „Дом Народне скупштине“, *Наслеђе*, бр. III, 2001, 85-88.
- Grgić, Stipica, „Od struka do dima: Duhan i duhanske prerađevine u Jugoslaviji tridesetih godina 20. stoljeća“, у: Јањетовић, Зоран (ур.), *Историјска трибина: Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије*, Београд, ИНИС, 2013, 65-91.
- Група аутора, „Како живе избеглице“: избегла и расељена лица у окупираној Србији на страницама колаборационистичке штампе“, у: Стојановић, Александар,

Мраовић, Маријана (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, Београд, Филип Вишњић, 2015, 385-402.

- Hill, Leonidas, „The Nazi Attack on “Un-German Literature”, 1933–1945“, у: Rose, Jonathan (ed.), *The Holocaust and the Book – Destruction and Preservation*, Boston, University of Massachusetts Press, 2001, 9-46.

- Илијевски, Александра, „Прилог проучавању архитектуре и идеологије Моста витешког краља Александра Првог Ујединитеља у Београду“, *Наслеђе*, бр. XIV, 2013, 211-220.

- Ибрајтер-Газибара, Бојана, „Архитектура зграде Техничког факултета у Београду“, *Наслеђе*, бр. VII, 2006, 69-85.

- Исић, Момчило, „Невољно време окупације (1941-1944)“, у: Игњић, Стеван и др. (ур.), *130 година образовања учитеља у Србији*, Београд, Учитељски факултет, 2001, 333-357.

- Ивановић, Лазар, „Терор над Јеврејима у окупираном Београду“, *Годишњак града Београда*, књига XIII, 1966, 289-319.

- Ивковић, Вучко, „Комунална служба «Градске чистоће» у периоду по ослобођењу Београда 1944-1945. године“, *Годишњак града Београда*, књига XVI, 1969, 157-168.

- Ј. С. Д., „Београдски музеји“, *Годишњак града Београда*, књига I, 1954, 307-361.

- Јанић, Чедомир, „Уништење Народне библиотеке Србије у априлу 1941. године“, *Годишњак града Београда*, књига LI, 2004, 65-82.

- Јањетовић, Зоран, „На радним задацима“: рад на страницама колаборационистичке штампе“, у: Стојановић, Александар (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, Београд, Филип Вишњић, 2015, 337-358.

- Janjetović, Zoran, „Dobrovoljni radnici iz Srbije u Nemačkoj“, *Токови историје*, бр. 2, 2010, 47-74.

- Јелић, Перо, „Почеци кошарке у Југославији (1923–1940)“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1–3, 2003, 125-140.
- Јовановић, Надежда, „Однос окупатора и квислинга према масонерији у Србији“, *Годишњак града Београда*, књига XVIII, 1971, 77-106.
- Јовановић, Вера, „Ликовни живот Београда у ратном времену 1941-1945. године“, *Годишњак града Београда*, књига LIII, 2006, 349-373.
- Јовановић, Загорка, „Тајна партијска штампарија у окупираном Београду“, *Годишњак Музеја града Београда*, бр. 3, 1956, 499-522.
- Кадијевић, Александар, „Прилог проучавању архитектуре цркве св. Марка на београдском Ташмајдану“, *Наслеђе*, бр. I, 1997, 75-80.
- Кашић, Душан, „Српска црква под немачком окупацијом“, у: *Српска православна црква 1920-1970: споменица о 50-годишњици васпостављања Српске патријаршије*, Београд, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1971, 225-236.
- Кнежевић, Неда, „Ревитализација термоелектране „Снага и светлост“ у Београду“, *Наслеђе*, бр. VIII, 2007, 209-222.
- Koljanin, Dragica, „U službi „Novog poretka“. Osnovno školstvo i udžbenici istorije u Srbiji (1941-1944)“, *Istraživanja*, br. 21, 2010, 395-415.
- Кољанин, Милан, „Филмска пропаганда: увод у холокауст“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1, 2000, 35-51.
- Koljanin, Milan, „Represija kao sistem – logori u okupiranoj Srbiji 1941-1945“, *Hereticus*, br. 1, 2007, 157-171.
- Koljanin, Milan, „Srbija u nemačkom 'novom poretku' 1941-1942“, *Istorija 20. veka*, br. 1, 2011, 65-86.
- Koljanin, Milan, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941-1944“, *Istorija 20. veka*, br. 3, 2011, 143-156.
- Köstner, Christina, „Das Schicksal des Belgrader Verlegers Geca Kon“, *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich*, Heft 1, 2005, 7-19.

- Köstner, Christina, „Der lange Schatten nationalsozialistischer „Erwerbungs politik“: Die Nationalbibliothek in Wien 1938-45“, *medien & zeit: Kommunikation in Vergangenheit und Gegenwart*, Heft 4, 2004, 18-26.
- Kovačević, Neda, „Iz istorije Radio Beograda“, *AvantArt Magazin*, <http://www.avantartmagazin.com/istorija-radio-beograda/>, приступљено 12. новембра 2018.
- Кречич, Петер, „Црква св. Антуна Падованског у Београду – оцена заштите споменика и смернице обнове“, *Наслеђе*, бр. VI, 2005, 195-210.
- Lajbenšperger, Nenad, Manojlović Pintar, Olga, Pisari, Milovan, Radanović, Milan, „Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44“, у: Rädle, Rena, Pisarri, Milovan (ur.), *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941-44. Priručnik za čitanje grada*, Beograd, M. Radanović, 2013, 31-263.
- Лековић, Воја, „Београд – успомена на једно лето“, *Годишњак града Београда*, књига VIII, 1961, 85-106;
- Лешник, Август, „Крв и живот за слободу“ – Југословени интербригадисти (1936–1939)“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1-2, 2007, 21-49.
- Lukić, Aleksandar, „Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu“, у: Roksandić, Drago, Свијојић Јаворина, Ivana (ur.), *Intelektualci i rat 1939–1947*, dio 2, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2013, 379-393.
- Лукић, Ненад, „Парна пивара „Игњат Бајлони и синови“ 1888–1946“, *Наслеђе*, бр. XVI, 2015, 123-138.
- Лукић, Ненад, „Прва српска парна пивара Ђорђа Вајферта „1873-1947“, *Годишњак града Београда*, књ. LIX, 2012, 81-128.
- Lund, Joachim, „The Wages of Collaboration: the German food crisis 1939–1945 and the supplies from Denmark“, *Scandinavian Journal of History*, vol. 38, no. 4, 2013, 480-501.
- Максимовић, Бранко, „О зеленилу Београда“, *Годишњак града Београда*, књ. III, 1956, 325-366.

- Максимовић, Бранко, „Урбанистички развитак Београда између два рата“, у: Чубриловић, Васа (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 163-192.
- Malović, Ilija, „Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX века“, *Sociologija*, V (1), 2008, 79-96.
- Манојловић, Олга, „Културни живот Београда у време немачке окупације 1941-1944 у светлу писања београдске штампе“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1, 1994, 77-90.
- Марјановић, Јован, „Друга гимназија у периоду рата и ослободилачке борбе 1941-1944“, у: Влајковић, Миодраг (ур.), *Сто година Друге београдске гимназије 1870-1970*, Београд, Друга београдска гимназија, 1970, 89-108.
- Марковић, Радивоје, „Прве године“, у: Булатовић, Милан, Марковић, Радивоје, Миленковић, Милутин, Џунић, Слободан (ур.), *Овде Радио-Београд*, Београд, Радио-Београд, 1979, 11-27.
- Марковић, Радивоје, „Развитак радија и телевизије у Београду“, у: Чубриловић, Васа (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 456-457.
- Марковић, Радивоје, „Спорт између два рата“, у: Чубриловић, Васа (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 458-486.
- Мићуновић, Вукашин, „Бомбардовање Београда 6. априла 1941. године“, *Годишњак Музеја града Београда*, књига IV, 1957, 557-562.
- Михајлов, Саша, „Фабрика хартије Милана Вапе“, *Наслеђе*, бр. XI, 2010, 71-78.
- Miladinović, Predrag, „Gubici osovinske avijacije u Aprilskom ratu 1941“, *Istorija 20. века*, бр. 1, 2011, 49-64.
- Милановић, Хранислав, „Прилог истраживању настанка и развоја парка Калемегдан“, *Наслеђе*, бр. II, 1999, 41-52.
- Милићевић, Наташа, „О исхрани у окупираном Београду 1941-1944“, *Токови историје*, бр. 2, 2012, 77-91.

- Милићевић, Наташа, „Свакодневни живот у окупираном граду 1941-1944“, у: Ранковић, Драгутин, *Свакодневни живот под окупацијом 1941-1944: Искуство једног Београђанина* (приредили Милићевић Наташа и Никодијевић Душан), Београд, ИНИС, 2011, 17-64.
- Милорадовић, Горан, Стојановић, Дубравка, Ристовић, Милан, Јовановић, Мирослав, Перишић, Мирослав, „Ход у месту: пола века ломова и дисконтинуитета“, у: Ристовић, Милан, Стојановић, Дубравка, Јовановић, Мирослав, Перишић, Мирослав, Милорадовић, Горан (ур.), *Живети у Београду 1890-1940: Докуманта Управе града Београда*, Београд, Историјски архив Београда, 2008, 7-27.
- Минић, Оливер, „Развој Београда и његова архитектура између два рата“, *Годишњак града Београда*, књига I, 1953, 177-188.
- Мирјанић, Благоје, „Белешке о Београду за време рата 1941. године“, *Годишњак града Београда*, књига III, 1956, 479-498.
- Мишић, Биљана, „Евангелистичка црква – Битеф театар у Београду“, *Наслеђе*, бр. XII, 2011, 145-167.
- Митровић, Момчило, „Београдски Универзитет 1945-1952“, у: Петковић, Радослав, Крестић, Петар, Живковић, Тибор (ур.), *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства-Друштво историчара Србије-Историјски институт, 2003, 275-287.
- Mitrović, Momčilo, „Beograd 1944-1950: Neki aspekti društvenog života“, *Istorija 20. veka*, br. 1, 2000, 91-99.
- Мраовић, Маријана, „Драга браћо и сестре, говори вам ваш брат армијски генерал Милан Недић...“: Пропаганда владе Милана Недића“, у: Стојановић, Александар (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, Београд, Филип Вишњић, 2015, 89-126.
- Mrkalj, Igor, „Zapisi o sudbini porodice Đukić“, *Prosvjeta*, br. 140, 2017, 46-50.

- Naul, Roland, „History of sport and physical education in Germany, 1800–1945“, у: Naul, Roland, Hardman, Ken (eds.), *Sport and Physical Education in Germany*, London-New York, Routledge, 2002, 15-27.
- Недељковић, Саша, „Соколи у Другом светском рату“, *Добровољачки гласник*, бр. 33, 2009, 240-241.
- Непознати аутор, „Tivarov "hubertus" nosile su redovnice, muževi, žene, djeca i starci“, <https://evarazdin.hr/nasim-krajem/tivarov-hubertus-nosile-su-redovnice-muzevi-zene-djeca-i-starci-240492/>, приступљено 10. августа 2018.
- Несторовић, Богдан, „Еволуција београдског стана“, *Годишњак града Београда*, књига II, 1955, 247-270.
- Николић, Коста, „Ратни циљеви Комунистичке партије Југославије у Другом светском рату“, у: Алексић, Драган (ур.), *Срби и Други светски рат у Југославији*, Београд, ИНИС-Музеј жртава геноцида-Институт за славистику Руске академије наука, 2014, 477-498.
- Новаковић, Бошко, „Књижевни живот у Београду од првог до другог светског рата (1914-1941)“, у: Чубриловић, Васа (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 337-358.
- Onslow, Sue, „Britain and the Belgrade Coup of 27 March 1941 revisited“, *Electronic Journal of International History*, vol. 8, 2005, 1-57.
- Orbović, Vladimir, „Jagodinska pivara tokom Drugog svetskog rata“, <https://vidovdan.org/istorija/jagodinska-pivara-tokom-drugog-svetskog-rata/?script=lat>, приступљено 12. августа 2018.
- Палавестра, Предраг, „Андрићев дневник из Сокобање“, *Свеске задужбине Иве Андрића*, бр. 14, 1998, 19-25.
- Petranović, Branko, „Vođstva građanskih stranaka i njihova politika za vreme rata i revolucije naroda Jugoslavije“, у: Acković, Aleksandar (ur.), *Politički život Jugoslavije: 1914-1945*, Beograd, Treći program Radio-Beograda, 1973, 493-530.

- Петровић Љубомир, „Југословенско друштво између два светска рата“, *Историја 20. века*, бр. 2, 2008, 23-44.
- Pinedo, Danielle, „Football was an escape route from the war“, http://vorige.nrc.nl/international/Features/article2233223.ece/Football_was_an_escape_route_from_the_war, приступљено 10. априла 2015.
- Поповић, Бојана, „Одевање и мода у Србији у првој половини 20. века“, у: Ристовић Милан (ур.), *Приватни живот код Срба у 20. веку*, Београд, Сlio, 2007, 318-341.
- Поповић, Љубодраг, „Како смо расли“, у: Маријан, Владо (ур.), *70 година Основне школе „Краљ Петар II Карађорђевић“ у Београду*, Београд, Основна школа ”Краљ Петар II Карађорђевић”, 2003, 141-145.
- Поповић, Миша, „Да ли знате о Београду...“, у: Ђоковић, Милан (ур.), *Београд у сећањима 1930-1941*, Београд, Српска књижевна задруга, 1983, 11-28.
- Путник, Владана, „Прилог проучавању развојних токова међуратне стамбене архитектуре Београда“, *Наслеђе*, бр. XIII, 2012, 153-166.
- Rabrenović, Dragić, „Radio propaganda u Drugom svjetskom ratu“, *Communication Management Quarterly*, vol. 25, 2012, 89-124.
- Раденић, Андрија, „Методи немачке и квислиншке страховладе у Београду 1941. године“, *Годишњак града Београда*, књига VIII, 1961, 327-370.
- Radić, Radmila, „Istorija i sećanje – primer 27. marta 1941.“, у: Bosto, Sulejman, Сipeк, Tihomir, Milosavljević, Olivera (ur.), *Kultura sjećanja: 1941. Povjesni lomovi i savladavanje prošlosti*, Zagreb, Disput, 2008, 69-82.
- Radić, Radmila, „Srpska pravoslavna crkva u Drugom svetskom ratu“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, 1995, 203-218.
- Радојковић, Рајко, „Уметничко позориште у Београду (од 1939. до 1943. године)“, *Театрон*, бр. 72-73-74, 1990, 5-38.
- Радовановић, Милован, „Град и његово становништво“, у: Чубриловић, Васа (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 157-162.

- Рафаиловић, Јелена, „Обим и структура капитала у текстилној индустрији Краљевине СХС“, у: Јовановић, Владан (ур.), *Традиција и трансформација: Политичке и друштвене промене у Србији и Југославији у 20. веку*, Београд, ИНИС, 2015, 197-218.
- Ристановић, Раде, „Годишњи извештај Одељења специјалне полиције о сузбијању делатности комунистичког покрета отпора у Београду током 1941.“, *Токови историје*, бр. 1, 2014, 219-234.
- Ристановић, Раде, „У служби грађана“: Комунално питање у Београду на страницама колаборационистичке штампе“, у: Стојановић, Александар (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, књига II, Београд, Филип Вишњић, 2017, 150-184.
- Ristanović, Rade, „Svakodnevnica prvih meseci okupacije 1941. u člancima beogradskih Opštinskih novina“, *Istorija 20. veka*, br. 1, 2014, 95-110.
- Ристовић, Милан, „Изопачени град у идеологији српских колаборациониста 1941–1945“, *Нова српска политичка мисао*, vol. XI, no. 1-4, 2006, 67-79.
- Ristović, Milan, „Izveštaj vrhovnog rabina Jugoslavije dr Isaka Alkalaja o događajima u Jugoslaviji do kraja juna 1941. godine“, *Tokovi istorije*, br. 1-2, 1997, 189-190.
- Ross, Corey, „Radio, Film and Morale: Wartime Entertainment between Mobilization and Distraction“, у: Swett, Pamela, Ross, Corey, d’Almeida, Fabrice (eds.), *Pleasure and Power in Nazi Germany*, London, Palgrave Macmillan, 2011, 154-176.
- Sekelj, Laslo, „Antisemitizam u Jugoslaviji (1918-1945)“, *Revija za socijalnu politiku*, XI (3-4), 1981, 179-189.
- Симић, Миодраг, „Школе у Београду у време окупације од 1941. до 1944. године“, *Годишњак града Београда*, књига XXI, 1974, 75-118.
- Симовић, Слободан, „Боси у школу“, у: Маријан, Владо (ур.), *70 година Основне школе „Краљ Петар II Карађорђевић“ у Београду*, Београд, Основна школа ”Краљ Петар II Карађорђевић”, 2003, 150-152.

- Спасеновић, Коста, „Школа у периоду 1918-1944“, у: Стојаковић, Градимир, Поповић, Милутин (ур.), *Двадесет шест деценија прве школе у Србији*, Београд-Зајечар, Основна школа „Браћа Рибар“-Графичко предузеће „Зајечар“, 1978, 112-117.
- Spasić, Ivana, „Pronaći ukradeno pismo: istorija, sociologija i svakodnevica“, у: Marković, Predrag, *Trajnost i promena: Društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji*, Београд, Službeni glasnik, 2007, 9-14.
- Станојевић, Владимир, „Здравствена служба од 1918. до данас“, у: Чубриловић, Васа (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 487-494.
- Стојановић, Александар, Зец, Дејан, „Јазбина из које су потекла сва зла и све несреће”: антисемитска и антимасонска пропаганда на страницама колаборационистичке штампе у Србији 1941-1944“, у: Стојановић, Александар (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, Београд, Филип Вишњић, 2015, 255-287.
- Стојановић, Александар, „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци“, у: Ђурић, Вељко (ур.), *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941-1944. године: научни погледи*, Београд, Музеј жртва геноцида, 2017, 85-122.
- Стојановић, Александар, Мраовић, Маријана, „Увод: Информисање у тоталитарним друштвима, ратна пропаганда и Србија под немачком окупацијом у Другом светском рату“, у: Стојановић, Александар (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, Београд, Филип Вишњић, 2015, 17-88.
- Stojanović, Aleksandar, „The City and urban culture in Serbian right-wing ideology“, у: Мако, Vladimir, Roter Blagojević, Mirjana, Vuković Lazar, Marta (ed.), *International conference Architecture & Ideology*, Belgrade, Faculty of Architecture, University of Belgrade, 2012, 216-223.
- Swett, Pamela, Ross, Corey, d’Almeida, Fabrice, „Pleasure and Power in Nazi Germany: An Introduction“, у: Swett, Pamela, Ross, Corey, d’Almeida, Fabrice (eds.), *Pleasure and Power in Nazi Germany*, London, Palgrave Macmillan, 2011, 1-18.

- Шкодрић, Љубинка, „Идеолошка начела просветне политике владе Милана Недића“, у: Алексић, Драган (ур.), *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Београд-Москва, ИНИС-Музеј жртава геноцида-Институт за славистику Руске академије наука, 2013, 499-511.
- Шкодрић, Љубинка, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941-1944“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1, 2009, 172-183.
- Шкодрић, Љубинка, Бонцић Драгомир, „Стварање идеалног типа српског младића и српске девојке“: просветна политика у колаборационистичкој штампи 1941-1944“, у: Стојановић, Александар (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*, Београд, Филип Вишњић, 2015, 237-254.
- Терзић, Милан, „Делатност радио-станице „Карађорђе“ у Јерусалиму“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 88, 2013, 57-71.
- Terzić, Milan, „Jugoslovenska Kraljevska Vlada i ubacivanje propagandnog materijala u zemlju“, *Tokovi istorije*, br. 4, 2006, 72-85.
- Тешић, Владета, „Школство у Београду (1918-1941)“, у: Чубриловић, Васа (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 307-319.
- Theien, Iselin, „Food rationing during World War Two: a special case of sustainable consumption?“, *Anthropology of food* (online), S5, September 2009, <https://journals.openedition.org/aof/6383>, приступљено 12. априла 2018.
- Tönsmeier, Tatjana, „Hungerökonomien: Vom Umgang mit der Mangelversorgung im besetzten Europa des Zweiten Weltkrieges“, *Historische Zeitschrift*, vol. 301, 2015, 662-704.
- Тошић, Демир, „Једно виђење студентских политичких кретања пред Други светски рат – личне белешке из 1941. године“, *Tokovi istorije*, br. 3, 2006, 229-265.
- Trienekens, Gerard, „The food supply in the Netherlands during the Second World War“, у: Smith, David, Phillips, Jim (eds.), *Food Science, Policy and Regulation in the Twentieth Century. International and comparative perspectives*, London, Routledge, 2000, 117-133.

- Туцовић, Радосав, „Агенти Специјалне полиције и начини њиховог деловања у окупираној Србији (1941-1944)“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1, 2017, 25-46.
- Туцовић, Радосав, „Агенти Специјалне полиције у крупним злоупотребама током Другог светског рата у Србији (1941-1944): Три документа као потврда селективног кажњавања агената“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 2, 2016, 123-130.
- Urban, Thomas, „Fußball „nur für Deutsche“, im Untergrund und in Auschwitz: Meisterschaften im besetzten Polen“, у: Herzog, Markwart, Brändle, Fabian (eds.), *Europäischer Fußball im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart, Kohlhammer, 2015, 303-322.
- Vošahlíková, Pavla, Rochet, Bénédicte, Weiss, Fabrice, „Schooling as a Cultural Interface“, у: Gildea, Robert, Wiewiorka, Olivier, Warring, Anette (eds.), *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in Occupied Europe*, Oxford-New York, Berg, 2006, 129-152.
- Vučetić, Radina, „Музеј kneza Pavla – Izlazak Beograda na evropsku kulturnu scenu“, *Tokovi istorije*, br. 1-2, 2004, 23-43.
- Вучо, Никола, „Привредни развој града од 1919. до 1941. године“, у: Чубриловић, Васа (ур.), *Историја Београда*, књига 3, Београд, Просвета, 1974, 193-268.
- Вујошевић, Жарко, „Kunst- und Denkmalschutz у окупираном Београду“, *Наслеђе*, бр. 4, 2002, 119-126.
- Вујовић, Сретен, „Градско становање и приватност у Србији током 20. века“, у: Ристовић, Милан (ур.), *Приватни живот код Срба у 20. веку*, Београд, Clío, 2007, 267-317.
- Вуксановић Мацура, Злата, „Социјални станови Београда у првој половини 20. века“, *Наслеђе*, бр. XII, 2011, 65-89.
- Wiesinger, Barbara, „Iskustva i sećanja srpskih prinudnih radnika u nacional-socijalističkoj Nemačkoj 1941-1945“, *Tokovi istorije*, br. 3, 2006, 63-85.

- Wirtz, Gudrun, Kellner, Stephan, „Belgrad – München – Belgrad: Übergabe von Werken aus dem Verlag Geca Kon an die Serbische Nationalbibliothek“, *Bibliotheksforum Bayern*, Heft 2, 2017, 121-123.
- Zakić, Mirna, „The Price of Belonging to the Volk: Volksdeutsche, Land Redistribution and Aryanization in the Serbian Banat, 1941–4“, *Journal of Contemporary History*, vol. 49, no. 2, 2014, 320-340.
- Зец, Дејан, „Одељење за физичко васпитање Министарства просвете у окупираној Србији“, у: Јањетовић Зоран (ур.), *Историјска трибина: Истраживање младих сарадника Института за новију историју Србије*, Београд, ИНИС, 2013, 135–152.
- Зец, Дејан, „Издаваштво, библиотеке, цензура и књижевни живот Београда за време немачке окупације у Другом светском рату (1941–1944)“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1, 2016, 83-107.
- Зец, Дејан, „Кратак осврт на појаву фудбалских навијача у Краљевини СХС/Југославији“, *Гласник Етнографског института САНУ*, LXIV (2), 2016, 217-238.
- Зец, Дејан, „Нормалан живот у Србији улази у своју последњу фазу: обнова спортског живота, на жељу немачких власти и на жељу целог нашег народа”: Спортска штампа у окупираној Србији 1941–1944 године“, у: Стојановић, Александар (ур.), *Колаборационистичка штампа у Србији: 1941-1944*, Београд, Филип Вишњић, 2015, 313-336.
- Зец, Дејан, „Оаза нормалности или тужна слика стварности? Фудбал у окупираној Србији (1941–1944)“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 3, 2011, 49-70.
- Зец, Дејан, „Спортска политика у окупираној Србији – државна контрола и покушаји идеологизације“, у: Алексић, Драган (ур.), *Срби и рат у Југославији 1941. године*, Београд-Москва, ИНИС-Музеј жртава геноцида-Институт за славистику Руске академије наука, 2013, 513-531.

- Zec, Dejan, „Inquiries on Homosexuals in Serbia During the Second World War“, *Acta Historiae Medicinae Stomatologiae Pharmaciae Medicinae Veterinariae*, 35(1), 2016, 74-95.
- Zec, Dejan, „Money, Politics and Sports: Stadium Architecture in Interwar Serbia“, у: Bogdanović, Jelena, Filipovitch Robinson, Lilien, Marjanović, Igor (eds.), *On the Very Edge: Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918-1941)*, Leuven, Leuven University Press, 2014, 269-287.
- Zec, Dejan, „The Origin of Soccer in Serbia“, *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies*, vol. 24, iss. 1-2, 2010, 137-159.
- Зоркић, Сретеније, „Терор у Београду за време непријатељске окупације“, *Годишњак града Београда*, књига VI, 1959, 459-498.
- Живковић, Никола, „Београдски универзитет у рату 1941-1945“, у: *Идеје и покрети на Београдском универзитету од оснивања до данас*, књига 2, Београд, Центар за марксизам Универзитета, 1989, 219-224.
- Живојиновић, Драгољуб, „Српска православна црква 1941-1945“, *Братство*, бр. XI, 2007, 65-74.

Необјављене докторске дисертације

- Kilibarda, Danilo, *Prosvetno-kulturna politika u Srbiji za vreme II svetskog rata*, необјављена докторска дисертација, Београд, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 1984.
- Лазић, Жељко, *NUMERUS CLAUSUS 1940. - Уредбе о ограничавању права Јевреја у Краљевини Југославији*, необјављена докторска дисертација, Ниш, Правни факултет Универзитета у Нишу, 2015.
- Matić, Milan, *Štampa u Srbiji u Drugom svetskom ratu 1941–1944*, необјављена докторска дисертација, Београд, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 1990.

- Мраовић, Маријана, *Пропаганда Владе Милана Недића (1941–1944)*, необјављена докторска дисертација, Београд, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2015.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Дејан (Ненад) Зеџ рођен је 1. фебруара 1983. године у Загребу, Хрватска. Докторант је на Филозофском факултету Универзитета у Београду, при Катедри за општу савремену историју, код менторке др Дубравке Стојановић, са предложеном темом *Свакодневни живот у окупираном Београду (1941-1944)*.

Током 2010. године радио је као демонстратор на Филозофском факултету Универзитета у Београду, а у фебруару 2011. године запослио се као асистент-приправник у Институту за новију историју Србије у Београду. Од септембра 2017. године ради као асистент-сарадник у Школи менаџмента у Греноблу (*Grenoble École de management*) при Универзитету Гренобл-Алпи (*Université Grenoble-Alpes*). Остварио је сарадњу са неколико значајних научно-истраживачких и културних институција у земљи и свету, попут Архива Србије, Архива Југославије, Историјског архива Београда, Универзитета у Нишу, Школе за словенске и источноевропске студије Универзитетског Колеџа у Лондону (*UCL School of Slavonic and East European Studies*) Метрополитан Универзитета у Манчестеру (*Manchester Metropolitan University*), Слободног Универзитета у Бриселу (*Université Libre de Bruxelles*), Универзитета у Варшави (*Uniwersytet Warszawski*), Хумболтовог Универзитета у Берлину (*Humboldt-Universität zu Berlin*), Универзитета на Исланду (*Háskóli Íslands*), Националног фудбалског музеја у Манчестеру (*National Football Museum*) и другима.

У склопу свог научног рада обрађује разне теме из области друштвене историје, историје свакодневног живота, историје спорта и разоноде, као и историје здравства и привреде. Учествовао је и презентовао радове на бројним научним конференцијама у земљи и иностранству – у Манчестеру, Лондону, Берлину, Атини, Варшави, Бриселу, Бечу, Минхену, Рејкјавику и Талину. Објавио је две монографије и преко двадесет чланака и поглавља у зборницима, на српском, енглеском, француском и немачком језику.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Дејан Зеџ

Број индекса: 5и10-8

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Свакодневни живот у окупираном Београду (1941-1944)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 5. фебруара 2019.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Дејан Зеџ

Број индекса: 5и10-8

Студијски програм: Историја

Наслов рада: Свакодневни живот у окупираном Београду (1941-1944)

Ментор: др Дубравка Стојановић

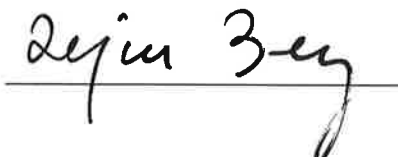
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 5. фебруар 2019.

Dejan Zeč

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Свакодневни живот у окупираној Србији (1941-1944)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

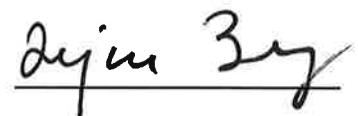
Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 5. фебруар 2019.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.

[Handwritten signature]